
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

24

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayımıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Bayrak Yayıncılık Matbaa San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No: 14/2
Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 493 11 06

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Ayşekadın Hamamı Sokak, Nr. 26
0089894 Süleymaniye/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Doç. Dr. Muzaffer DOĞAN

mdogan@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribtion

Nursel UYANIKER

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 24 • 2011 BAHAR/SPRING

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

24

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography,

Turkologischer Anzeiger

isimli uluslar arası indeksler

ve

ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı

tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2011

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY

aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

akyildiz63@yahoo.com

Edebiyat/Literature

Doç.Dr. Üzeyir ASLAN

uaslan@marmara.edu.tr

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Dr. Yüksel ÇELİK

yukselcelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Nusret GEDİK

nusretgedik@hotmail.com

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)

Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)

Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)

Prof. Dr. İsmail ÜNVER (*Ankara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)

Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)

Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Prof. Dr. Sebahat DENİZ

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Doç. Dr. Muhammet GÜR

Doç. Dr. Muzaffer DOĞAN

Doç. Dr. Hakan TAŞ

Yard. Doç. Dr. Ali KARACA

Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR

Prof. Dr. Cemal YILDIZ

Prof. Dr. Emel KEFELİ

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE

Doç. Dr. A. Haluk DURSUN

Doç. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI

Doç. Dr. Erhan AFYONCU

Yard. Doç. Dr. Durmuş HOCAOĞLU

Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Nusret GEDİK

Bünyamin AYÇİÇEĞİ

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K İ B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K İ R G İ Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. AL-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

Emine GÜMÜŞSOY

Halep'te Dukakinzâde Mehmed Paşa Külliyesi/The Religious
Complex of Dukakinzade Mehmed Pasha in Aleppo 1-22

Davut HUT

Doğu Karadeniz'de Geleneksel Dokumacılık: Rize Keten Bezi
(Feretiko) ve Sosyo-Ekonomik Etkileri / Traditional Weaving
in The Eastern Black Sea Region: Rize Linen Fabric (Feretiko)
and Its Socio-Economic Effects 23-62

Ahmet KANLİDERE

Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-
1954) Fikrî Serüveni/ From Radical Socialism to Nationalism:
Intellectual Adventure of Ayaz Iskhaki (1878-1954) 63-94

Harun ANAY

Hilmi Ziya Ülken'in Yararcılığa Eleştirileri/ Hilmi Ziya Ulken's
Critique of Utilitarianism 95-130

Edebiyat

İbrahim DEMİRKAZIK

Divan Şiirinde Karga/ The Crow in The Divan Poetry 131-178

Hasan KAYA

18. Yüzyıl Şairi Âsaf'ın Nazîreleri/ Naziras of the
18th Century Poet Âsaf 179-220

Mehmet GÜNEŞ

İsmail Safa'nın Şiirlerinde Merhamet Teması/ The Theme of Mercy in
the Poems of İsmail Safa 221-244

Emel KOŞAR

Tuğrul Tanyol'un Şiirlerinde Sevgili Tasvirleri/Love and
Beloved Portrayal in Tugrul Tanyol's Poems 245-254

Kitabiyat

Hakan TAŞ

Durmuş Hocaoğlu [1948-2010] Bibliyografyası 255-357

HALEP’TE DUKAKINZÂDE MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Emine GÜMÜŞSOY*

ÖZET

Halep’te XVI. yüzyıla ait önde gelen Osmanlı vakıf örneklerinden birisi olan külliye, Halep Beylerbeyliği de yapmış olan Dukakinzâde Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Yavuz Sultan Selim dönemi veziriazamlarından olan Dukakinzâde Mehmed Paşa 1550-1553 arası Halep’te görev yapmıştır. Halep’in ikinci büyük mahallesi olan Sahat Bizâ’da bulunan külliyeenin en önemli parçası bugün halen Halep’in dinî ve ziyaret mekânlarından birisi olan Âdiliye Câmii’dir. Hükümet binası Darü’l-Adl civarında olduğu için bu adı alan cami, Mimar Sinan eseridir. Mimar Sinan’ın Hüsviye Camii’nden sonra Halep’te inşa ettiği ikinci camidir. Tek kubbeli olarak tümüyle kesme taştan yapılmış olan ve XVI. yüzyılın klasik Osmanlı mimârî özelliklerine sahip olan cami, süsleme bakımından bölgesel özellikler taşımaktadır.

Cami dışında imarethane, misafîrhane, han, kayseriye ve çarşı külliyeenin diğer unsurlarıdır. Kuveyk Nehri civarında bulunan Tabakhane gibi daha sonra külliyeeye dahil olan yerler de vardır. Arşivdeki defter kayıtlarından bu tarz ilave ve değişiklikleri izlemek mümkündür. Ayrıca Dukakinzâde Mehmed Paşa’nın annesi Gevher Müllûkşah’a ait olan türbe de külliyeenin bir parçası durumundadır. Külliyeenin hizmetlerini sürdürülebilmesi için çeşitli menkûl ve gayrimenkûller vakfedilmiş, vakfiye ve zeyilleri ile işleyiş düzenlenmiştir. Vakfiyede açıkça belirtilmeyen han ve çarşıların isimlerini zeyl ve defter kayıtlarında bulmak mümkündür. Külliye ile ilgili olarak tamirat kayıtları ve görev tevcihlerine ilişkin belgeler de bize ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

XVIII. ve XIX. yüzyıl kayıtlarında işleyişin düzenli bir şekilde devam ettiği, gelirlerin arttığı ve vakıf fazlasının olduğu görülmüştür. Zaman zaman tamirat geçiren külliyeenin binalarından bir kısmı bugün farklı şekillerde de olsa hizmet vermeye devam etmektedir. Âdiliye Camii gibi kuruluş amacına uygun olarak hizmet veren yerlerden birisi de bugün çarşının bir parçası durumunda olan ve faal olarak çalışan dükkânlardır.

Anahtar Kelimeler

Halep, Dukakinzâde Mehmed Paşa, vakfiye, külliye, XVI. yüzyıl, Osmanlı.

Dukakinzâde Mehmed Paşa Külliyesi XVI. yüzyıla ait bir vakıf örneğidir. Halep ile ilgili çalışmalarda özellikle sosyal ve ekonomik hayatı

* Yard. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ egumussoy@ogu.edu.tr

konu alan bölümlerde en başta verilen vakıf örneklerinden birisidir. Burada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Arapça vakfiye ve vakfiye zeyli ile muhasebe kayıtlarından hareketle külliye tanıtılmaya çalışılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen defter ve belge kayıtları da bilgilerimizi zenginleştirmiştir. Halep'te ulaştığımız Arapça kaynaklar ve çekilen fotoğraflar da bazı konulara açıklık kazandırmıştır.

1. Külliyenin Kurucusu: Dukakinzâde Mehmed Paşa

Dukakinzâde Mehmed Paşa, Yavuz Sultan Selim dönemi veziriazamlarından Dukakinzâde Ahmed Paşa (ö.921/1515)'nın oğludur. Arnavutluk'un nüfuzlu bir ailesine mensup olup dedeleri Jean'ın İşkodra Beyliği'ni kurunca aldığı "duka" unvanından sonra onun soyundan gelenler de bu unvanı kullanmaya başlamışlardır. Arnavutluk'un fethinden sonra aileden müslüman olarak Osmanlı hizmetine giren ve veziriazamlığa kadar yükselen Ahmed Paşa¹'dan sonra oğlu Mehmed Paşa da Yavuz Sultan Selim ve Kanûni Sultan Süleyman dönemlerinde devlet hizmetinde bulunmuştur.

Dukakinzâde Mehmed Paşa, Karaman'dan sonra 1550-1553 yılları arasında Halep beylerbeyliği² yapmıştır.³ 1554'te Mısır valisi olan Mehmed Paşa Şubat 1556'da buradan ayrılmış,⁴ 21 Ocak 1557'de vefat etmiştir.⁵ Dukakinzâde Mehmed Paşa kaynaklarda "Sofrası bol, eli çok açık ve din-

¹ Abdülkadir Özcan, "Dukakinzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1994, IX, 550.

² 16 Şubat 1549 tarihinden itibaren Halep yöneticileri beylerbeyi rütbesini kullanmışlardır (Enver Çakar, *XVI.Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ 2003, s. 70).

³ Dukakinzâde Mehmed Paşa 14 Ekim 1550'de Halep valiliğine atanmıştır. Hasları 900 bin akçedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Kâmil Kepeci Tasnifi, Ruûs, 209, s. 111).

⁴ Mehmed Paşa'nın Mısır valiliğinden azledildikten sonra İstanbul'a gitmekten çekinerek Haleb'e döndüğü, Ayşe Tepesi (bu tepe Çerkesler döneminde okla ilgili oyunların oynandığı küçük bir tepe idi) denen yerde bir tekke ve hanın onarılmasını vasiyet ettiği, yaptırdığı yerleri de vakfettiği ve 964 yılında Diyar-ı Rum'da vefat ettiğine dair bilgiler de vardır (Muhammed Rağıb et-Tabbah el-Halebi, *İ'lâmu'n-Nübelâ bi-Tarihi Halebi's Şehba*, nşr. Muhammed Kemal, Halep 1989, III, 167).

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, IV, 114.

dar” bir kişi olarak nitelendirilmiştir.⁶ Dört evlat sahibi olan Mehmed Paşa'nın evlatlarından birisi XVI. yüzyıl divân şairlerinden Ahmed Bey'dir.⁷

Dukakinzâde Mehmed Paşa İstanbul'da vefat etmiştir. Tezkirelere göre İstanbul'da Eyüp semtinde Mimar Sinan'ın bilinmeyen yapılarından birisi olarak kendisine ait bir türbeden bahsedilmektedir.⁸ Eyüp'te Feshane Caddesi üzerinde Dukakinzâde Ahmed Paşa Haziresi ismiyle anılan bir yer mevcuttur. Ancak burada Dukakinzâde Mehmed Paşa'ya ait bir kabir tespit edilememiştir.⁹ Dolayısıyla kendisine atfedilen türbenin bu hazire ile bağlantısı da kurulamamıştır. Yine günümüze ulaşmayan Mimar Sinan yapılarından birisi olarak Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın Konya Ereğli'de kendi adına yaptırdığı bir caminin adı geçmektedir.¹⁰ Mehmed Paşa'nın Karaman Beylerbeyliği dönemine ait olan bu cami dindar bir kişi olarak nitelenen Dukakinzâde Mehmed Paşanın yaptırdığı iki camiden ilki olup ikincisi de çalışmamızın konusunu oluşturan külliye'nin bir parçası olan Âdiliye Camii'dir.

Dukakinzâde Mehmed Paşa vakfiyesinde ismi “Mehmed Paşa bin Ahmed Paşa bin Dukakin Vakfı” olarak geçen Halep'teki külliye'yi kurmuştur. Külliye bazı yerlerde “Mehmed Paşa bin Ahmed Paşa ve Eşi”¹¹ veya “Dukakinzâde Mehmed Paşa ve Gevher Hatun” isimleriyle de kayıtlıdır. Külliye'nin bir parçası olan türbenin vâkif Mehmed Paşa'nın annesi

⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e*, IV, 114.

⁷ Nejat Sefercioğlu, “Dukakinzâde Ahmed Bey”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 549.

⁸ Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları 1985, s. 271.

⁹ Hazirede Dukakinzâde İskender Bey, Dukakinzâde Ahmed Paşa, Neslişah Sultan, Hacı Rukiye Hanım, Elhac Ali Ağa, İbrahim Halil, Ruşen Mehmed Beyzâde Musa'nın kabirleri bulunmaktadır (Nejat Eralp, “Dukakinzâde Ahmed Paşa Haziresi ve Dukakinzâdeler”, *Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler*, İstanbul 2002, s. 194)

¹⁰ Kuran, *a.g.e*, s.75.

¹¹ Dukakinzâde Mehmed Paşanın eşinin kimliği konusunda kaynaklarda farklı görüşler vardır. Birinci görüşe göre eşi Gevher Sultan olup Yavuz Sultan Selim'in kızıdır (Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Ankara 1996, III, 2181: Kuran, *a.g.e*, s. 321.) İkinci görüş ise eşinin II.Bayezid'in kızı olduğu yönündedir (Çağatay Uluçay, *Pa-dışahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, s. 26 ; Eralp, *a.g.m*, s. 193-195). Ancak türbenin kitabesinde açıkça belirtildiği üzere Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın II.Bayezid'in torunu Gevher Mülûkşah'ın oğlu olduğunu düşündüğümüzde her iki görüşün de doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Gevher Mülûkşâh'a ait olması vakfın annesinin adıyla da anılmasına vesile olmuştur. Nitekim kitabesinde açıkça Gevher Mülûkşâh'ın Sultan II. Bayezîd Han'ın kızı Ayşe Sultan'ın kızı olduğu ve hac farizasını yerine getirdikten sonra dönüş yolunda oğlunun valilik yaptığı Halep'e uğradığı, burada vefat ettiği yazılıdır (4 Nisan 959).¹²

2. Külliye-yi Oluşturan Unsurlar

Zilhicce 963 (Kasım 1556) tarihli vakfiyedeki tariflerden anlaşıldığı üzere Dukakinzâde Mehmed Paşa Külliyesi Halep'in güney kısmında ana yerleşim olarak şehrin hâne bakımından ikinci büyük mahallesi olan Sâhat Bîza¹³dadır ve yaklaşık üç hektarlık bir alanı kaplamaktadır.¹⁴ Külliye kuruluş aşamasında cami, caminin batı tarafına bitişik matbah tâbir edilen bir imarethâne, imarethânenin kible tarafına bitişik bir kilâr, kuzey tarafına bitişik bir misafirhâne, 5 han, 1 kayseriye ve 5 çarşıdan oluşmaktadır.¹⁵

Hükümet binası olan Darü'l-Adl civarında¹⁶ olduğu için "Âdiliye" ismini alan cami Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Mimar Sinan'ın Halep'te Hüsreviye Camii'nden sonra inşâ ettiği ikinci camidir.¹⁷ Caminin taç kapı alınlığındaki inşa kitabesinde 974 (1567) yılında Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın oğlu ve torunları tarafından ruhunu şâd etmek için yaptırıl-

¹² Kabartma tekniği kullanılan celî sülûs Arapça kitabede "Hâzihî türbetü Meliketi'l-melikât tâci'l-ulâ ve's-seâdet el-merhume Gevher Melikşâh Sultan binti Âişe Sultan binti Bayezîd Han min Âl-i Osman kad haccet ilâ Beyti'llâhi 'l-haram ve âdet ilâ Haleb vilâyeti veledihâ Ümerâi'l-azâm Hazreti Muhammed Bâşâ ve intekalet bi'l vefâti ilâ rahmeti'llâhi teâla fi tâsi'shêri Rebi'ül'l-âhir sene tis'in ve hamsine ve tis'amie" yazılıdır. Bkz. Ek VI.

¹³ 1616'da Sâhat Bîza Mahallesi'nde 218 hane bulunmaktaydı (Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006, s. 95).

¹⁴ J.Sauveget, "Haleb", Milli Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, V/1, s. 122; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995, s. 157.

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), VD, nr. 607, s. 1-2.

¹⁶ Hayreddin el-Esedî, *Ahyâ-u Halep ve Esvâkuhâ*, haz. Abdulfettah Revvas Kal'acı, Dımaşk 1990, s. 217.

¹⁷ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Koçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara 2007, s. 108.

dığı belirtilmektedir.¹⁸ Böylece vakfiyede Telte Ayşe arsasına yapılacak belirtilen caminin ancak 10 yıl sonra tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Evlîya Çelebi süslü ve sağlam bir bina olarak nitelediği caminin kubbesinin kurşunla kaplı olduğunu belirtir.¹⁹ Tek kubbeli olan cami tümü ile kesme taştan yapılmıştır. Kubbenin içi süslü olup, kubbenin doğu, batı ve kuzeyinde sekiz adet eyvan ile kapısının üzerinde dışarıya doğru sarkan bir kemer vardır. Kibeliye²⁰ tarafındaki girişinde güzel nakışlı iki mermer sütun, ön tarafında büyük sütunlu bir revak olup, üç taraftan çeşitli ağaçların bulunduğu hoş bir bahçe ile çevrilidir. Kibeliyenin doğu tarafında vâkıfın ailesine ait bir hazire bulunmaktadır.²¹ XVI. yüzyılın klasik Osmanlı mimarî özelliklerine sahip olan cami süsleme bakımından bölgesel özellikler taşımaktadır.²² Büyüklük, güzellik ve sağlamlık bakımından Halep'in en meşhur camilerinden biri²³ olan Âdiliye Camii'nin iki kapısı batısındaki Burgul Hanı'na bir kapısı da doğusundaki Atabekiye Medresesi'ne bakmaktadır.²⁴

Dukakinzâde Mehmed Paşa hayır amaçlı inşa ettirdiği külliyenin hizmetlerini sürdürebilmesi için şu menkul ve gayri menkulleri vakfetmiştir:

1- Sefahiye Medresesi yakınında kendi ismiyle bilinen, altı üstlü mahzenleri bulunan, kible tarafından yol, doğudan Dârüssaâde, kuzeyden Yeşbekiye Vakfı Attarlar Çarşısı (Sûku'l-Abesî) batı tarafından vâkıfın yaptırdığı çarşı (Ferayin Çarşısı) ile sınırlı hanın (Ferayin Hanı)²⁵ tamamını,

¹⁸ Kitabede celi sülüs yazı ile "Mîrimîrân Muhammed Paşa ibn Dukakin rûhîçun ettiler bu câmii bunda tamam sarf idub evlâd-ı emcâdı Li'llâhi hamd eyler sa'yiyle buldu ihtitâm dediler ger bey'an idub duâ tarihini menzil ü me'vâsı ola merhumun dâru's-selâm sene 974" yazılıdır.

¹⁹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2005, IX, 188.

²⁰ Caminin ana girişindeki bölüm kapalı olduğunda namaz kılınan bölüm.

²¹ Muhammed Ragıp, *a.g.e*, s. 170.

²² Kuran, *a.g.e*, s. 271.

²³ H.Esedî, *a.g.e*, s. 217.

²⁴ Çakar, *XVI.yy*, s. 121.

²⁵ Kâmil el-Bâlî el-Halebi eş-şehir bi'l-Gazzî, *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fi Tarihi Haleb*, yay. Şevki Şa'as-Mahmud Fahuri, Dimaşk 1992, II, 90.

2- Vâkîfın bina ve inşâ ettirdiği birisi doğuda diğeri batıda 75 dükkândan oluşan, kible tarafından yol, doğudan vâkîfın hanı, kuzeyden İğneciler ve Attarlar Çarşısı, batıdan Delbe Hamamı ile vâkîfın emriyle üzerine han yapılacak Telte Ayşe arsası ile sınırlı, iki sıralı çarşının tamamını,

3- Hanın kuzeyinde kible ve doğu tarafından Darussaade duvarı, kuzeyden Attarlar Çarşısı, batıdan çarşı ile çarşıya açılan kapı ile sınırlı Kayseriye diye anılan hanın tamamını,

4- Vâkîfın kendi maliyle onarımını yaptıği, kible tarafından yol, doğudan çarşı, kuzeyden kendisinin yaptırdığı çarşısı ile ona açılan kapı, batıdan Kadınlar (Bakırcılar) Hamamı ve yol ile sınırlı altlı üstlü mahzen ve depolu hanın tamamını (Alebiye Hanı),

5- Biri kible diğeri kuzeyde olmak üzere, kible tarafından Telte Ayşe'nin vakıf hanı ve Kadın Hamamı, doğudan Delbe Hamamı, kuzeyden vâkîfın inşâ ettirdiği Kayseriye Han ve eski çarşı, batıdan vâkîfın çarşısı ile sınırlı iki sıralı 42 dükkândan oluşan vâkîfın inşâ ettirdiği iki çarşının tamamını (Kumaşçı Çarşısı),²⁶

6- Birisi doğuda, diğeri batı tarafında iki sıralı 20 dükkândan oluşan, kible tarafından Telte Ayşe Hanı, doğudan İğneciler Çarşısı dükkânları, kuzeyden yine İğneciler Çarşısı, batıdan vâkîfın hanı ile sınırlı çarşının tamamını,

7- Kible tarafından vâkîfın adıyla anılan çarşı, doğudan vâkîfın ikinci çarşısı, kuzeyden İğneciler Çarşısı, batıdan eski çarşı ve vâkîfın çarşısı ile sınırlı hanın tamamını,

8- Büyük Cami yakınında, Kadın Hamamı karşısında vâkîfın inşâ ettirdiği, kible tarafından el-Kenavi evi, doğudan vâkîfın çarşısı ve çarşı kapısı, kuzeyden Bakırcılar Çarşısı, batıdan yol ve Benî Hulefa oğulları evi karşısındaki mescid ile sınırlı hanın tamamını,

9- Biri doğuda diğeri batıda olmak üzere, kible tarafından yol, doğudan Kadın Hamamı, kuzeyden eski İpek Çarşısı, batıdan vâkîfın inşâ ettirdiği han ile sınırlı, iki sıralı 26 dükkândan (doğu tarafındaki Kadın Hamamına bitişik dükkânlar hariç) oluşan çarşının tamamını,

²⁶ Gazzî, *a.g.e.*, s. 91.

10- Kible tarafından yol, doğudan Telte Ayşe mülkü, kuzeyden vâkıfın çarşısı, batıdan vâkıfın çarşısı ile sınırlı kuzey tarafı Kadın Hamamına bitişik hanın tamamını,

11- Kendi öz ve helâl malından tam ayar sultani altınından oluşan 30.000 dinarın tamamını ebedî ve sahih ve hukuka uygun bir şekilde vâk-fetmiştir.²⁷

Vakfiyede belirtilmemekle birlikte Arapça kaynaklarda vakfedilen gayrimenkûller arasında Haleb'e bağlı Heylane köyünde bir arazi hissesi-nin de adı geçmektedir.²⁸ Vakfın yönetimi, vakıf görevlilerinin atanması ve azledilmesi görevi hayatta olduğu sürece vâkıf Dukakinzâde Mehmed Paşa'ya ait olacaktı. Daha sonrası için vakfın yönetimi (mütevellîliği) er-kek çocuklarının en büyüğüne, ondan sonra da erkek torunlarının en bü-yük olanına geçecekti. Erkek evladının neslinin kesilmesi halinde ise er-kek evladından doğan kız evlatlarının çocuklarının en yetişkin olanına, bunlardan reşid olan bulunmaz ise vâkıfın azatlı kölelerinin nesilden ne-sile en yetişkin olanına, onların neslinin kesilmesi halinde ise dürüstlüğü ve dindarlığı ile tanınan güvenilir bir kimseye verilecekti. Mütevellî vakıf gelirinden öncelikle akar ve hayratın tamirini yapacak ve vakıf malını koruyacaktı. Vakıf gelirinden mütevellîye günlük 50 gümüş dirhem veri-lecektir. Vakfın gelir ve giderini en ayrıntılı şekilde yazacak bir kâtib ata-narak görevi karşılığında kendisine günlük 4 dirhem verileceği belirtil-miştir. Ayrıca harama meyli olmayan, dindarlığı ile bilinen bir kişi câbi (tahsildar) olarak atanacak ve günlük 5 dirhem alacaktı.²⁹

Mehmed Paşa ayrıca "Allah'a ve ahiret gününe iman edenler ancak Allah'ın mescidlerini imar edenlerdir"³⁰ âyetini ve konu ile ilgili hadis-lerde belirtilen müjdelere nail olmak için yaptıracığı caminin giderlerinin

²⁷ VGMA, *VD*, nr. 607, s. 1-2. Kaynaklarda vakfiyede en sonda belirtilen paranın kullanımıyla ilgili farklı görüşler yer almaktadır. Birinci görüşe göre bu para başlanmış olan bazı binaların yapımında ve onarımında kullanılmak üzere vakfe-dilmiştir (Gazzî, *a.g.e.*, s. 91). Diğer bir görüşe göre ise vâkıf bu parayı ihtiyaç sahiplerine faizsiz olarak belirli bir süre ve rehin karşılığı borç verilmesi amacıyla vakfetmiş ancak bu hüküm sonradan iptal edilmiştir (Muhammed Ragıp, *a.g.e.*, s. 168).

²⁸ Gazzî, *a.g.e.*, s. 91.

²⁹ VGMA, *VD*, nr. 607, s. 2.

³⁰ Kur'an-ı Kerim, Tevbe Sûresi, 18. Ayet.

vakıftan karşılanmasını, bu caminin Telte Ayşe Vakfı arsasına mücavir arsa üzerine yapılmasını istemiştir.³¹

Vakfiyede camide görev yapacak kişiler ve bunlara verilecek ücretler de belirlenmiştir. Cuma ve bayram günlerinde hutbe okuyacak takva sahibi, belagat ilmini bilen, etkileyici konuşabilen bir kişi hatîb olarak atanacak ve kendisine günlük 3 dirhem verilecekti. Kur'an-ı Kerîm'i usûl ve kaidesine göre okuyabilen üç hâfız görevlendirilecek bunlardan birisi diğerlerine reis olacak ve günlük 2 dirhem alacaktı. Bu hafızlar Cuma namazından önce birer aşır okuyacaklar ve hepsinin başkanlığını cami hatîbi yapacaktı. Ayrıca beş vakit namaz, teravih ve mübarek günlerde namaz kıldirmaları için takva sahibi ve dindar iki kişi imam olarak atanacak ve günlük 4 dirhem alacaklardı. Güzel sesli beş kişi ezan ve temcid (aşır, gazel, ilahi) okumak üzere atanarak görevleri karşılığı günlük 1 dirhem alacaklardı. Öğle ve ikindi namazlarından sonra Kur'an-ı Kerim'den bir aşır okumak üzere tecvid ve kıraat ilmini bilen bir kişi günlük 1 dirhem ücretle görevlendirilecekti. Aşırın bitiminden sonra Resulullah ve müslüman sultanlara dua etmek, hafızların okuyuşunu takip etmek ve Kur'an okumak için camiye gelenlere cüzleri dağıtıp, toplamak ve bunları muhafaza etmek üzere bir kişinin muarrif olarak atanması ve günlük 1,5 dirhem ücret alması da kararlaştırılmıştır.³²

Caminin temizlik ve diğer ihtiyaçları için de çeşitli görevliler tayin edilmiştir. Bunlar camiye, avluyu süpürmek, yaygı ve hasırları yaymak ve toplamakla görevli bir ferrâş ve yaygıcı; kandilleri ve mumları yakıp söndürmek, temizlemek ve tamir etmekle görevli bir kandilci; kapıyı açıp kapamakla görevli bir kapıcı atanarak her birine günlük 1 dirhem verilmesi kararlaştırılmıştır.³³ Bu ücretler ödendikten, caminin bakım ve onarımı yapıldıktan sonra artan gelir fazlasının erkek evladı, erkek evladının nesli kesilirse kız çocuklarından olma erkek evladı, erkek evlat kalmaz ise vâkıfın erkek evladından olan kız çocuklarına, evladının nesli kesilirse vâkıfın azatlı kölelerine ve onların çocuklarına verilecekti. Eğer zaman gelir de erkek evlatlarından olan kız çocukları muhtaç olurlar ise onlara da vakfın gelir fazlasından günlük 20 dirhem pay ayrılacaktı. Vâkıfın nesli

³¹ VGMA, VD , nr. 607, s. 2.

³² a.g.y.

³³ a.g.y.

tamamen kesilirse vakfın gelir fazlası hayrata ve ihtiyaç sahibi müslüman fakirlere dağıtılacaktır.³⁴

Vakfiyede bütün bunlar belirtildikten sonra vâkıf vakfını mütevellîye teslim etmiş ve hayatta olduğu sürece mütevellî tayin ve azil yetkisinin kendisinde olacağını şart koşmuştur. Mütevellî (tescil mütevellîsi) olarak vakıf Ahmed Bey bin Yusuf el-Tımarî'ye teslim edilerek tescil edilmiştir. Bundan sonra vakfın tadil, iptal ve tağyiri kesinlikle yasak ve haramdır.³⁵

Vakfiyede han ve çarşıların isimleri belirtilmemesine rağmen bunlara zeylde³⁶ ve defter kayıtlarında rastlamak mümkündür. Örneğin evkaf defterlerinden vakfiyede 75 dükkâna sahip olduğu söylenen çarşının isminin Kürekçiyan olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Yine evkaf defterlerinden Cedid Çarşıdan 72, Bakırcılar Çarşısı³⁸ ndan 29 dükkân geliri geldiği görülmektedir.³⁹ Öte yandan vakfiyeye göre dükkân sayısı 164 iken⁴⁰ 1271-1273 (24 Eylül 1854-21 Ağustos 1857) tarihli evkaf defterlerinde 176'dır.⁴¹

Zeylde Kürekçiler, Aynacılar, Tahâsin çarşıları, Haratın⁴² Hanı, İstakoğlu Kayseriyesi, Galebeciler Kayseriyesi, Bakırcılar Hanı, Teyadaka Hanı ve Tahmishane⁴³ nin adı geçmektedir.⁴⁴ Ancak bu isimler Bakırcılar

³⁴ VGMA, *VD*, nr. 607, s. 3.

³⁵ "Kim ki işittikten sonra onu değiştirir ise günahı değiştirenin üzerine olsun" "Şüphesiz ki Allah her şeyi işiten ve bilendir" (Kur'an-ı Kerim, Bakara Sûresi, 181. ayet). VGMA, *VD*, nr. 607, s. 3.

³⁶ Vakfiye zeyli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 512 numaralı defterin 18-20. sayfaları arasında 7 Receb 1141(6 Şubat 1729) tarihiyle kayıtlıdır.

³⁷ BOA, *Evkâf Defteri (EV)*, nr. 15521, vr. 162a, 98b, 295b.

³⁸ Belgelerde bazı yerlerde "bakırcılar" bazı yerlerde "nuhasin" ismiyle geçmektedir. Bakırcıların toplandığı çarşıdır.

³⁹ BOA, *EV*, nr. 11687, vr. 8b; *EV*, nr. 15201, vr.11b, 162a.

⁴⁰ VGMA, *VD*, nr. 607, s. 1-2. Vakfiyede son sıralanan çarşıdaki dükkân sayısı belirtilirken Kadın Hamamına bitişik dükkanlar hariç ibaresi kullanılmıştır. Verilen 26 rakamına bunların dahil mi hariç mi olduğunu çıkarmak güçtür.

⁴¹ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 98b, 162a, 203a.

⁴² Harâtın; ağaç ve demir eşyayı tesviye eden, tornacı anlamında kullanılan bir kelimedir. Bileziklerden çarklara ve silah yivlerine kadar her şeyin tesviyesini yaparlardı (Pakalın, *a.g.e*, I, 737).

⁴³ Tahmishane; kahvenin dövülerek satıldığı yere verilen isimdir (Pakalın, *a.g.e*, III, 375).

Hanı-Bakırcılar Çarşısı, Galebeciler Çarşısı-Galebeciler Kayseriyesi gibi zaman zaman farklı şekillerde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Bu durum han, çarşı ve kayseriye gibi yerleşim yerlerinin iç içe olmasıyla açıklanabilir.

Külliyede mevcut veya sonradan dahil olan yerler hakkında da arşivdeki defter kayıtlarından ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Örneğin Cedid Han'ın 52'si alt katta, 181'i üst katta olmak üzere toplam 233 odası, 113 dükkânı ve 1 gümrükhanesi vardır. Bâb-ı Antâkiyye'deki hanın alt katta 89, üst katta 45 olmak üzere toplam 134 odası ve 63 dükkânı bulunmaktaydı.⁴⁵ Halep'e gelen baharatın doğrudan buraya getirilmesi, burada tartılarak ösrünün alınmasına dair hükümlerden bu hanın baharat ticareti için merkez mekânlardan birisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

1570 ve 1584 tarihli tahrir defterlerinden Dukakinzâde Mehmed Paşa külliyesine ait iki hamamın varlığından da haberdar olunmaktadır. Bu hamamlardan birisi debbağlara mahsustur. Bâb-ı Antâkiyye'deki bu hamamların ayrıca 11 dükkânı, üstünde 10 odası ile yanında 1 köşk odası vardır. Su ihtiyacı da Kanûni Sultan Süleyman döneminde Bâbü'l-Ferec mahallesinde yaptırılmış olan bir kastelden sağlanmaktaydı.⁴⁷

Kuveyk Nehri⁴⁸ kenarında bulunan bir Tabakhane⁴⁹ de 1555 yılında külliyeyle bağlanmıştır. İki katlı olan Tabakhanenin 58'i üst katında, 54'ü

⁴⁴ Bruce Masters, Halep'in büyük hanlarından birisi olan Gümrük Hanı'nın da Dukakinzâde Mehmed Paşa külliyesine ait olduğunu söyler (Bruce Master, "Halep", *DİA*, İstanbul 1994, XV, 2; Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2003, s. 29) Ancak bu bilgi yanlıştır. Gümrük Hanı, İbrahim Hanzâde Mehmed Paşa külliyesindedir. Bruce Masters isim benzerliğinden olsa gerek iki Mehmed Paşa'yı birbirine karıştırmıştır.

⁴⁵ Cedid Han Cellum Mahallesindedir (BOA, *Tapu-Tahrir Defteri [TD]*, nr. 493, s. 101; *TD*, nr. 610, s. 84).

⁴⁶ BOA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 14, s. 100. Hindistan ve Doğu Hint Adaları'ndan gelen baharatlardan dolayı Halep kenti "Küçük Hindistan" olarak nitelendirilmiştir. İtalyanların Halep pazarlarında aradığı temel ürünler, İran ipeğinin yanı sıra özellikle zencefil ve karabiber gibi baharatlar olmuştur (Masters, *Doğu*, s. 23).

⁴⁷ BOA, *TD*, nr. 493, s. 101; nr. 610, s. 84.

⁴⁸ Bu nehrin eski ismi Salves'tir. H. 4. yüzyılda yaşamış olan Türkmen reislerinden Kuveyk Ağa nehrin birçok yerlerine bentler yapıp akışını düzenlediği için onun ismiyle anılır olmuştur. Antep'e bağlı Çağdığın Köyü'nden çıkar ve Halep'in kuzeyin-

alt katında olmak üzere 114 dükkânı, derilerin tartıldığı büyük bir kantarı ve dericilikte kullanılan mazının işlendiği 3 taşlı bir değirmeni ile tabakhane esnafının mallarını pazarladığı 76 dükkândan oluşan bir pazarı vardır. Ayrıca giriş kapısında 2 tane bakkal dükkânı bulunmaktadır.⁵⁰

Yine aynı defterlerde Debbâğatü'l-Atik Mahallesinde üzüm, susam vesaireyi sıkacak bir dükkân ile ayrıca 1'i bakkal olmak üzere 2 dükkân gelirinden daha bahsedilmektedir. Aynı kaynaktan Atruş Cami Mahallesinde vakfa ait alt katında 20, üst katında 17 olmak üzere 37 odası olan bir kayseriyenin varlığı da anlaşılmaktadır.⁵¹

3. Külliye'nin İşleyişi ve Devamlılığı

Külliye'ye ait tespit edilebilen 1 Receb 1141-29 Zilhicce 1144 (31 Ocak 1729-23 Haziran 1732) arası 3,5 yıllık muhasebe kaydında gelir ve giderler kalem kalem yazılmıştır.⁵² Gelir kaynağı olarak han, çarşı ve kayseriyedeki dükkân gelirleri dışında bostan⁵³ gelirinden de bahsedilmektedir. Muhtemelen bostan geliri sonradan vakfa dahil olmuştur. Kayıtlara göre vakfın gelirleri toplamı 15.039 kuruş 20 osmanîdir. Külliye görevlilerinin maaşları 2.462 kuruş ile tamirat ve diğer masraflara harcanan 6.911 kuruş 20 osmanî toplandığında giderlerin 9.373 kuruş 20 osmanî olduğu görülmektedir. Gelir ve gider farkı 5.666 kuruştur.

1257-1258 (23 Şubat 1841-31 Ocak 1843) dönemine ait iki yıllık kayıtlarda gelir toplamı 118.292 kuruş, masrafların toplamı 98.209 kuruş,

---

den kenarında ve batısında bulunan üç mahallenin arasından geçerek güneyine doğru akar (Çakar, *XVI. yy*, s. 105). Debbâğlar şehir surlarına 3 km uzaklıkta Kuveyk Nehri kenarında faaliyet göstermektedirler (Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisâdi Vaziyeti*, Elazığ 2004, s. 151).

⁴⁹ Tabakhane veya debbâğhane derilerin işlendiği yerler olup Haleb için önemli bir işkoludur. Halep'te o dönemde sekiz tane tabakhanenin varlığı bilinmektedir (Eroğlu, Babuçoğlu, Koçer, *a.g.e.*, s. 107).

⁵⁰ BOA, *TD*, nr. 493, s. 101; nr. 610, s. 84.

⁵¹ BOA, *TD*, nr. 493, s. 101; nr. 610, s. 84. Bu kayseriye o tarihte Halep'te bulunan beş kayseriyeden birisi olarak sayılmaktadır (Çakar, *XVI. yy*, s. 136).

⁵² VGMA, *VD*, nr. 512, s. 14. Bu kayıtlar Ek.I'de tablo şeklinde gösterilmiştir.

⁵³ Halep şehrinin etrafında çok miktarda bostan bulunmaktadır ve bunlar mukataaya verilmek suretiyle işlenmiştir (Çakar, *XVI. yy*, s. 272). 1570 tarihli tapu tahrir defterinde de külliye'ye ait Bâb-ı Antâkıyye'de bir bostan gelirinden bahsedilmektedir (BOA, *TD*, nr. 493, s. 101).

aradaki fark 20.083 kuruştur. Masraflar hanesinde özellikle camiye yapılan harcamalar süpürge, ibrik, mum gibi tek tek yazılmıştır. Görevlilere ödenen ücretler dışında bir başka harcama kaleminin han ve çarşıların tamiratına ayrıldığı görülmektedir. Yıpranma dolayısıyla bu yıllarda olduğu gibi zaman zaman tamirata bütçe ayrılmıştır.

1270⁵⁴ (14 Ekim 1853-23 Eylül 1854) yılına ait kayıtlarda gelirler 65.543 kuruş, giderler 48.949 kuruş 10 pare olup gelir fazlası 16.594 kuruş 10 paredir.⁵⁵ 1271 (24 Eylül 1854-12 Eylül 1855) dönemine ait kayıtlarda ise gelirler 65.633 kuruş, giderler 50.633 kuruş olup 15.000 kuruş fazlası vardır.⁵⁶ 1272 (13 Eylül 1855-31 Ağustos 1856) yılında gelirler toplamı 69.303 kuruş, giderler toplamı 53.253 kuruş olup aradaki fark 16.050 kuruştur.⁵⁷ 3 yılı birlikte değerlendirdiğimizde gelirlerin giderek arttığı ve vakıf fazlasının ortalama 15.880 kuruş civarında olduğu görülmektedir.

1273 (1 Eylül 1856-21 Ağustos 1857) yılına gelindiğinde gelirler 80.311 kuruşa yükselmiştir. Dükkân sayısı geçmiş yıllarla aynı olup 176'dır. Ama daha önce 1 olan kayseriye sayısı 2'ye çıkmış görünmektedir. Masraflar ise 66.241 kuruştur. Bu durumda gelir fazlası 14.070 kuruştur. Elimizdeki son ayrıntılı kayıtlar 1275 (11 Ağustos 1858-30 Temmuz 1859) yılına aittir. Burada gelirlerde önemli bir artış olmuş 11.3851 kuruş 30 pareye yükselmiştir. Giderler ise maaş ve tamirat masraflarıyla birlikte 97.290 kuruş 25 paredir. Gelir ve gider arasındaki fark ise 16.561 kuruş 5 paredir. Öte yandan bu yıla ait masraflardan cami başta olmak üzere külliye'nin ciddi bir tamirat geçirdiği anlaşılmaktadır.

1276 (31 Temmuz 1859-19 Temmuz 1860) yılına ait kayıtlar daha öncekiler gibi ayrıntılı olmayıp sadece genel başlıklarla tutarların belirtildiği kayıtlardır. Buna göre gelirler 113.851 kuruş 30 pare, giderler 101.757 kuruş 30 pare olmak üzere gelir fazlası 12.094 kuruştur.⁵⁸ Saydığımız XVIII ve XIX. yüzyıllara ait bu kayıtlarda gelirlerin giderek arttığı ve vakıf fazlasının devam ettiği görülür ki bu da vakfın düzenli işleyişinin bir

⁵⁴ Bu yıl ve izleyen üç yıla ait gelir, gider ve gelir fazlası tablo halinde Ek.II'de sunulmuştur.

⁵⁵ BOA, *EV*, nr. 15201, vr. 11b.

⁵⁶ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 162a.

⁵⁷ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 98b.

⁵⁸ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 284b.

göstergesidir. Ayrıca bu kayıtlardan daha önce de belirttiğimiz gibi han ve çarşı isimlerinin yanı sıra külliye görevlilerinin tam listesine de ulaşmak mümkündür.⁵⁹

Külliye tamiratına ilişkin kayıtlarda da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Mütevellînin matbah ismiyle anılan imarethanenin, kilârın ve misafirhanenin acilen tamire ihtiyaçları olduğunu bildirmesi üzerine gerekli keşfi yapmak üzere Yusuf Efendi görevlendirilmiştir. Yusuf Efendi yanına hassa mimarlarından Ömer, Recep ve yardımcılarını alarak yaptığı keşifte adı geçen yerleri tek tek gezmiş ve incelemiştir. Keşif sonunda imarethane, kilâr, misafirhane ve adı geçen çarşı, kayseriye ve hanların acilen tamire ihtiyaçları olduğu eğer bu tamirat yapılmazsa külliye harab olacağı ve vakfın büyük zarar göreceği belirtilmiştir. Bunun üzerine tamirat ve sıva işi için gerekli 24.700 kuruşun vakıf gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır (17 Temmuz 1730).⁶⁰

Gelir-gider ve tamirata ilişkin kayıtlar dışında külliye devamlılığını özellikle görev tevcihlerine ilişkin belgelerle de izlemek mümkündür. Örneğin, 29 Muharrem 1145 (22 Temmuz 1732) tarihli belgede Seyyid Halil Bey, vakfın iki yüz seneden beri erkek çocukların neslinden devam ederken Seyyid Mehmed'in vefatı üzerine, kendisinin Sadrazam Ali Paşa'nın ve daha sonra Bağdat valisinin maiyetinde bulunduğu sırada tevliyetin kız çocukları neslinden Tahazâde Ahmed Efendi'ye verildiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Bu durumun vakfın şartlarına aykırı olduğunu ve bu yanlışlığın bir an önce düzeltilerek görevin "evlâd-ı zükûr"dan olan kendisine verilmesi için müracaatta bulunmuştur.⁶¹

1 Receb 1120 (16 Eylül 1708) tarihli buyruldu ile camide ferrâş, bevvâb ve kandilci olan Arslan isimli kişinin vefatı üzerine yerine kardeşinin oğlu Mehmed'in tayin edildiği görülmektedir.⁶² 18 Rebiülahir 1158 (20 Mayıs 1745) tarihli bir başka buyruldudan vakfın yönetimi uhdesinde bulunan "evlâd-ı zükûrdan Seyyid İbrahim Bey'e berat verildiği anlaşılmaktadır."⁶³

⁵⁹ Külliye görevlileri ve 1 yılda kendilerine ödenen ücretler Ek.III'de listelenmiştir.

⁶⁰ VGMA, *VD*, nr. 512, s. 18.

⁶¹ VGMA, *VD*, nr. 512, s. 22.

⁶² BOA, *Cevdet Evkâf (C.EV)*, 659/33201.

⁶³ BOA, *C.EV*, 59/2937.

1804 yılına ait bir belgeden Seyyid Mehmed Salih'in vefatı ile boş kalan câbilik görevinin Şeyh Mehmed Hayreddin Şeddadzâde'nin uhdesine verilmesi ricasında bulunduğu görülmektedir (24 Cemaziyevvel 1219/31 Ağustos 1804)⁶⁴. Aynı yıla ait bir başka belgeden Âdiliye Camii'nde günlük 12 akçe ile hatîblik yapan Mehmed Halife'nin vefatı üzerine yerine imtihandan geçirildikten sonra büyük oğlu Seyyid Ali'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır (11 Safer 1219/22 Mayıs 1804).⁶⁵

1 Muharrem 1117 (29 Mayıs 1842) tarihinde Mütevellî Seyyid Mehmed camide bir süredir kilercilik vazifesini yürüten Fethullah'a berat verilmesi için başvuruda bulunmuştur.⁶⁶

Elimizde bulunan en geç tarihli belge 23 Cemaziyevvel 1332 (19 Nisan 1914) tarihli bir telgraf olup Âdiliye Camii'ndeki görevinden azl edilen Abdurrahman'ın görevine iadesi için bulunduğu başvuruya ilişkindir.⁶⁷

Öte yandan caminin harım mekânının batı duvarının birinci nişindeki tamir kitabesine göre 1160 (1747) yılında Halil Bey tarafından tamir edildiği de anlaşılmaktadır. Arapça kaynaklarda vâkıfın neslinden olan kişilerin vakfı iyi idare etmedikleri, Bakırcılar Hanı, Ferayin Hanı ve diğer hanları kiraya verdikleri belirtilmektedir. Kiraya verildiğinde yabancı rahibelerin medresesi olan Alebiye ve Kasariye Hanlarından bazı dükkanların icareteynli (çift kiralama usûlü) kiraya verildiği ancak icare amacıyla kullanılmayıp vakfın mütevellîlerin oyuncağı haline geldiği de bildirilmiştir. Fuad Bey el-Adili'nin mütevellî olduğu andan itibaren vakfı iyi idare ettiği ve vakıf eserlerinin onarımını yaptırdığı da kaydedilmiştir. Alebiye Hanındaki iki büyük mahzeni revak yaptığı, bir kapısının Kumaşçılar Çarşısı karşısında, diğerinin kapısının ise Bakırcılar Çarşısında olduğu da ilave edilmiştir. Yine Fuad Bey caminin kapı girişindeki geniş boyahaneyi arkasındaki bahçe ile beraber güzel küçük bir han olarak değerlendirmiştir ki bu hanın kapısı el-Abesî Hanının karşısında-

⁶⁴ BOA, C.EV, 56/2756.

⁶⁵ BOA, C.EV, 116/5767.

⁶⁶ BOA, C.EV, 213/10645.

⁶⁷ BOA, Dahiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT), 565/42.

dır. Bu hanın iki tarafındaki dükkânlar daha önce bu boyahane ile bahçeden ayrılarak hepsi caminin vakfına ilave edilmiştir.⁶⁸

Külliyeye ait son zamanlara ait bilgilerimiz daha ziyade görgüseldir. Bakırcılar Hanı'nın yakın zamana kadar Belçika Devleti Halep Konsolosluğu'na ev sahipliği yaptığı bilinmektedir.⁶⁹ Külliye'nin merkezini oluşturan Âdiliye Camii⁷⁰ halen ayaktadır ve Halep'in önemli dinî ve ziyaret mekânlarından birisidir. Külliye'nin ait dükkânların bir kısmı halen alışveriş mekânı olarak kullanılmaktadır.

S o n u ç

Halep'de XVI. Yüzyıla ait bir Osmanlı vakfı olan Dukâkinzâde Mehmed Paşa Külliyesi'ni tanıtan bu çalışma ile vakfın bânisi, vakfedilen mallar, vakfın işleyişi ve hizmetleri, vakfiye ve zeylleri başta olmak üzere arşiv belgelerine dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Vakfın bânisi Dukâkinzâde Mehmed Paşa, eşi ve annesinin kimliğine ilişkin mevcut kaynaklardaki farklı bilgiler kitabelerdeki bilgilerle de karşılaştırılarak giderilmeye çalışılmıştır. Buna göre külliye'nin bir parçası durumunda olan Gevher Mülûkşah Türbesi Dukâkinzâde Mehmed Paşa'nın annesine aittir.

Külliyenin en önemli parçası hükümet binası Dar'ül-Adl civarında olduğu için Adiliye ismini alan camidir. Hüsreviye Cami'inden sonra Mimar Sinan'ın Halep'de yaptığı ikinci cami olup halen işlevine devam etmektedir. Cami dışında imarethane, misafirhane, han, kayseriye ve çarşıları ile yaklaşık üç hektarlık bir alanı kaplayan külliye, zaman içinde çeşitli tamiratlar geçirmiştir. Arşiv kayıtlarından bu tamiratlara ilişkin bilgiler yanında gelir-gider ve görev tevcihlerine dair bilgilere ulaşmak mümkündür. XVIII ve XIX. yüzyıl kayıtlarında vakfın gelir fazlasının devam ettiği ve işleyişin düzenli bir şekilde sürdüğü görülmekte olup elimize geçen en geç tarihli belge Adiliye Camii ile ilgili bir telgraf 19 Nisan 1914 tarihine aittir. Bundan sonraki bilgiler daha ziyade görgüsel olup

⁶⁸ Muhammed Ragıp, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁶⁹ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 143.

⁷⁰ Âdiliye Camii'nin fotoğrafları için Bkz. Ek. IV, V.

külliyenin âtıl durumunda kalan parçaları dışında bir kısmının farklı şekillerde de olsa kullanıma devam ettiği görülmektedir. Külliye ait dükkânlardan bir kısmı bugünkü Halep çarşısında alışveriş mekânı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Ancak Gevher Mülûkşah türbesi gibi özel mülk olup ziyarete dahi kapalı olan binalar da mevcuttur. Duka-kinzâde Mehmed Paşa kurduğu vakıf ile Halep'in sosyal, dinî ve ticârî hayatına önemli bir katkı sağlamıştır. Halep'in Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden birisi haline gelmesinde bu tarz kuruluşların büyük payı olmuştur.

Ek I. 1 Receb 1141-29 Zilhicce 1144 (31 Ocak 1729-23 Haziran 1732)
Tarihleri Arasında Dukakin Mehmed Paşa Vakfı Gelir ve Giderleri⁷¹

Akarât Gelirleri

Alebiyye ⁷² , harâtîn, nuhâsîn han gelirleri	7.425 guruş
Alebiyye, harâtîn ve nuhâsîn çarşıları dükkân gelirleri	5.654 guruş
Harâtîn çarşısı oda gelirleri	42 guruş
Kahve geliri	142 guruş
Bostan geliri	42 guruş
Venedik hanı ⁷³ geliri	667 guruş 20 osmani
Kira geliri	144 guruş
Kasariye geliri	30 guruş
Han geliri	60 guruş
TOPLAM	15.039 guruş 20 osmani

⁷¹ VGMA, *VD*, nr. 512, s. 14.

⁷² Andre Raymonud, Alebiyye Hanını el-Ulebiyye olarak okumuş ve 5.550 metrekarelik alanıyla Haleb'in en geniş hanlarından birisi olduğunu nakletmiştir (Raymond, *a.g.e.*, s. 157).

⁷³ Venedikliler İtalyan kumaşları karşılığında Gilan ipeği olarak Halep ile önemli bir ticaret ilişkisi kurmuşlar ve Halep'in kalkınmasına büyük fayda sağlamışlardır. Öte yandan kentte ilk konsolosluk açan toplum olmuşlardır (Eroğlu, Babuçoğlu, Köçer, *a.g.e.*, s. 22).

Maaş gideri

Hatib	168 guruş
İmam-ı evvel	126 guruş
İmam-ı sâni	126 guruş
Kâtib-i vakf	126 guruş
Kâtib-i müsakkafat	63 guruş
Müezzin	315 guruş
Kennas ⁷⁴ ve ferraş ⁷⁵ ve kayyım ⁷⁶	150,5 guruş
Eczâhân ⁷⁷ -ı türbe-i melekiyye ve noktacı ⁷⁸	138,5 guruş
Fetevâ	63 guruş
Eczâhân ve devirhân ve nât-ı şerif der câmi ⁷⁹	210 guruş
Mutemed	84 guruş
Câbi ⁸⁰	210 guruş
Çeşnigir	126 guruş
Kılarcı	126 guruş
Şeyh-i imaret ⁸¹	126 guruş
Aşçı	84 guruş
Vekilharç	84 guruş
Türbedar	24,5 guruş
Geçmiş maaş	28 guruş
TOPLAM	2.462 guruş

⁷⁴ Tuvalet temizlemekle görevli kişi (Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lugat-çesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 17, Ankara 1983, s. 57; Pakalın, *a.g.e.*, II, 242).

⁷⁵ Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, katlamak ve temizlemekle görevli kişi (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 57).

⁷⁶ Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve onlarla ilgili diğer işleri yapmakla görevli kişi (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 57).

⁷⁷ Kur’an’ın otuz bölümünden birini (cüz) okumakla görevli profesyonel dua okuyucusu (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 57).

⁷⁸ Kontrol etmek amacıyla her seferinde Kur’an’ın ne kadarının okunduğunu takip etmekle görevlendirilmiş kişi (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 59).

⁷⁹ Her Cuma namazından önce, Kur’an’ın bir cüzünü okumakla görevli olan ve bir ay sonunda yeniden başlamak üzere Kur’an’ı hatmeden dua okuyucu (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 57).

⁸⁰ Vakfın gelirini toplayan tahsildar (Ali Himmet Berki, *İstilah ve Tâbirler*, Ankara 1966, s. 9).

⁸¹ İmaretlerin yönetimiyle görevlendirilmiş olup, imarete uğrayan yolcuların ve fakirlerin doyurulmasıyla görevli kişi (Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 60; Berki, *a.g.e.*, s. 50).

Masraflar

İmarethane ve kilar tamirati	3.600 guruş
Halil Bey hanesinin masrafları	3.211 guruş 20 osmanî
Halil Bey'in borç ödemesi	100 guruş
TOPLAM	6.911 guruş 20 osmanî

Ek II. 1 Muharrem 1270-30 Zilhicce 1857 (14 Ekim 1853-21 Ağustos 1857)
Arasında Dukakin Mehmed Paşa Vakfının 4 Yıllık Gelir ve Gider Tablosu

	14 Ekim 1853- 23 Eylül 1854 ⁸²	24 Eylül 1854- 12 Eylül 1855 ⁸³	13 Eylül 1855- 31 Ağustos 1856 ⁸⁴	1 Eylül 1856- 21 Ağustos 1857 ⁸⁵
Gelir (guruş)	65.543	65.633	69.303	80.311 30 pare
Gider (guruş)	48.949 10 pare	50.633	53.253	66.241 10 pare
Fazla-yı vakf (guruş)	16.594 10 pare	15.000	16050	14070 20 pare

Ek III. Külliye Görevlileri ve Aldıkları Ücretler (13 Eylül 1855- 3 Ağustos 1856)⁸⁶

Mütevelli	27000 guruş
Cabi	3600 guruş
Kâtib	2500 guruş
İmam	900 guruş
Müderris	1800 guruş
Hatib	600 guruş
Hademe	900 guruş
Müezzin	900 guruş
İmam-ı sâni	120 guruş
Râh-ı âb ⁸⁷	360 guruş
Cüzhan	600 guruş
Sûre-i el-Kehf	360 guruş
Ramazan hademesi	240 guruş
Türbedar	12 guruş

⁸² BOA, *EV*, nr. 15201, vr. 11b.

⁸³ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 162a.

⁸⁴ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 98b.

⁸⁵ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 203a.

⁸⁶ BOA, *EV*, nr. 15521, vr. 98b.

⁸⁷ Suyu kaynağından şehirlere kadar ulaştıran su yollarının bakımından sorumlu olan görevli (Yediıldız, *a.g.m.*, s. 59).

Ek IV. Âdiliye Camii

Ek V. Âdiliye Camii Giriş Kapısı

Ek VI Gevher Mülûkşâh Türbesi

“THE RELIGIOUS COMPLEX OF DUKAKINZADE MEHMED PASHA IN ALEPPO”

Abstract

The religious complex which has been one of prominent 16th Century Ottoman waqf (religious endowment) samples in Aleppo, was founded by Dukakinzade Mehmed Pasha, once governor general of Aleppo. Dukakinzade Mehmed Pasha, one of the Grand viziers of Sultan Selim II, served in Aleppo between 1550 and 1553. The most important piece of the complex was the Mosque of Adiliye, which was located in Sahat Biza, the second most populous quarter of Aleppo. It is still one of the leading religious and touristic places of Aleppo. Being a work of Mimar Sinan, it was also called “Adiliye” mosque as well, during to its proximity to the government building “Darü'l-Adl”. It is the second mosque built by Mimar Sinan in Aleppo after Husreviye Mosque. This mosque, constructed entirely by stone and capped by a single dome, bears all the local decorative characteristics of Ottoman mosque architecture.

The mosque was supplemented by other works of foundation, such as guesthouse, almshouse, inn (khan), bazaar and gaysariyya. There are also other buildings included within the boundaries of mosque afterwards, like the tannery near the Quwayk river. The registers of such annexations or other changes can be found in the archive books. There is also a mausoleum of Gevher Mülükshah, mother of Dukakinzade Mehmed Pasha, adjacent to the mosque. The complex is financed by various movable and immovables, endowed to ensure the perpetuation of the services, which are carried out in accordance with the stipulations of waqf charter. The names of the bazaars and caravanserais can be deciphered by looking at the archival books and their appendixes, which, otherwise hard to learn from the waqf inscriptions. And the registers of the restoration activities and the decrees of appointment reveal precious information about the religious complex.

18th and 19th Century registers point out to a regular operation of the mechanism as well as increase and surplus in waqf revenues. The complex underwent occasional reparations in the past but today some buildings are still in use, although now in a different way. Another place having the same functions with the Adiliye Mosque, are the shops that are part of the bazaar and still active today.

Keywords

Aleppo, Dukakinzade Mehmed Pasha, waqf charter, charitable complex, 16th Century, Ottoman

Doğu Karadeniz’de Geleneksel Dokumacılık: RİZE KETEN BEZİ (FERETİKO) VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

Davut HUT*

ÖZET

Kenevir (kendir) tarımı, Rize ve Trabzon çevresinde binlerce yıllık uzun bir geçmişe sahiptir. Sunâi bir bitki olan kenevirin liflerinden ise geleneksel keten bezleri dokunurdu. Bu şekilde, yıllık yaklaşık 100-150 bin top keten bezi üretilirdi. Rize keten bezi, büyük bir şöhrete de sahipti. Nitekim, yeniceriler, saray mensupları ve hatta Osmanlı padişahları, bu bezden yapılmış iç çamaşırı ve elbiseler giyerlerdi. Diğer yandan, İstanbul Tersanesi (Tersane-i Amire) ve Osmanlı Donanması’nın ihtiyacı olan kendir bezleri, üstüppü, urgan, sicim, ip ve halat gibi malzemeler de yöreden gönderilirdi. Rize ve civarında imal edilen keten bezleri, yöre halkının giysi ihtiyacını karşılamakta ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerine ihraç edilmekteydi. Bez, serinletici özelliğinden dolayı, özellikle sıcak bölgelerin halkı tarafından rağbet görmekteydi. Nitekim, önemli miktarda keten bezi, Irak, Suriye, Hicaz, Mısır ve Yemen gibi vilayet ve bölgelere ihraç edilmekteydi. Dolayısıyla bu sektör, bir çeşit “ticari dokumacılık” özelliğine sahipti ve yörede geniş ölçekli ve bölgeler arası ticarete dönük bir üretim vardı. Keten dokumacılığı, Rize ve Trabzon çevresinin en önemli yerel sanayi dalı ve ayrıca halkın da başlıca geçim kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bol ve ucuz pamuklu dokumaların yaygınlaşmasıyla birlikte, kendir dokumacılığı eski önemini yitirmeye başlamıştır. Kendir ziraatı ve dokumacılığının günümüze miras kalan bazı folklorik unsurlar ve sosyo-kültürel kalıtlar da vardır. Örneğin, Rize ve çevresindeki bazı köy ve aile isimleri, kendir ziraatı ve dokumacılığıyla ilgilidir. Sektör ayrıca kasarcılık ve boyacılık gibi işkollarını da beraberinde getirmiştir. Bu yönleriyle keten dokumacılığı, Rize ve çevresindeki toplumsal hayatı da şekillendiren önemli bir kültür unsuru hâline gelmiştir. Makale, keten bezinin üretim ve ticareti ile yörenin sosyo-kültürel hayatına etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler

Rize keten bezi (Feretiko), Rize bezi, Andi tezgahı, Doğu Karadeniz Yöresi, Kenevir (Kendir), Kasar, Geleneksel dokumacılık, Keten bezi ticareti.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaygın olan yerel endüstri kollarından biri de geleneksel el dokumacılığıydı. Bu sektör, Osmanlı imalât sanayisi-

---

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
davuthut@hotmail.com

nin belkemiğini oluşturuyordu.¹ Yetiştirilen sınai bitki ve hayvan türüne bağlı olarak değişkenlik gösteren geleneksel dokumacılık, bir yandan da şehir ve yörelerin sosyo-ekonomik yapısını şekillendiren temel unsurlardan biriydi. Halep, Şam, Antep, Denizli, Manisa ve İzmir yörelerinin pamuklu, Selanik ve diğer Balkan şehirlerinin yünlü, Bursa'nın ise ipekli dokumaları bu türdendi.

Eskiçağlardan beri Karadeniz Bölgesi'nde yetiştirilen hint keneviri ve bundan doğan kumaş üretimi de, geleneksel dokumacılık türleri açısından incelenmesi gereken bir diğer örneği oluşturmaktadır. Bu vesileyle bu makalede, yüzyıllardır geleneksel usullerle dokunan Rize keten bezinin, üretim ve ticari boyutuyla birlikte bölgenin iktisadi ve sosyo-kültürel yapısına olan etkileri incelendi. Belki müstakil olarak incelenmesi gereken Rize'deki ipek ve yün dokumacılığı ise, konuya dahil edilmedi.

Doğu Karadeniz yöresi, Osmanlı döneminde, Anadolu'nun pek çok yeri gibi kapalı bir ekonomi olarak varlığını sürdürdü. Böyle bir yapının gereği olarak, özellikle kırsal kesimde yaşayan insanlar, diğer ihtiyaçları gibi kumaş ve giysilerini de kendileri üretti. İşte bunlardan biri, Rize ve kısmen de Trabzon'a özgü olan bir dokuma türüdür ki, yörede feretiko (*foredigo*, *forotiko*, *forodiko*, *fortiko*) olarak² isimlendirilen keten bezidir.

¹ Geleneksel dokumacılığın Osmanlı imalat sektöründeki yeri için bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul 1999, s. 47-282; a.mlf., "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", çev. Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, editör: Halil İnalçık-Donald Quataert, İstanbul 2004, II, 1011-1039; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005, s. 124-150; Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008 (muhtelif yerlerde); Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Underdevelopment", *Review*, II/3, Winter 1979, s. 437-451.

² *Feretiko* (Rize merkez) adı, şehir ve hatta köylere göre farklılaşarak *foredigo* (Hayrat-Of), *forotiko* (İkizdere), *forodiko* (Sürmene) ve *fortiko* şeklinde de telaffuz edilmektedir (Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 2005, I, 380). Anadolu Türk diyalektlerinde yer alan feretiko veya forotiko adı; kendir ile pamuk karışık olarak iç çamaşırı yapılan kumaşa verilen genel bir isimdir. İsim, Yunanca'nın Karadeniz diyalektinde "giyim dikmeye yarayan kumaş" anlamına gelmektedir (Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, Wien 2009, II, 46).

Yurt dışında “Trabzon keteni”, yurt içinde ise “Rize bezi” olarak şöret kazanan bu dokumanın hammaddesi aslında keten³ değil, Hint keneviridir.⁴ Lifleri dokumacılık ve gemi sanayisinde, tohumları ise ilaç, boya ve yağ sanayisinde kullanılan bu bitkilerin her ikisi de, dokumacılık ve türleri bakımından hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Bunlardan, Anayurdu Orta Asya ve Horasan olan ve geçmişi çok daha eskilere gitmekle birlikte ilk defa M.Ö. 3000’lerde Çinliler tarafından kullanıldığı bilinen kenevir, İskitler vasıtasıyla Avrupa’ya kadar taşınmıştır.⁵ Karadeniz bölgesindeki ziraatı eskiçağlara kadar giden keten ve kenevir bitkileri,⁶ daha Orta Asya’da iken Türkler tarafından dokuma ve giyecek için yetiştirilirdi.⁷ Kenevir tarımının, Rize-Trabzon ve çevresinde oldukça eskiye gitmesi ise, bu alandaki dokumacılığın yörede çok önceden beri yapıldığına kuvvetli bir işarettir.

Liflerinden ve tohumundan yararlanılan kenevir bitkisinin sapından çıkarılan life kendir⁸ denir; ancak halk arasında bitkinin asıl ismi olan

³ Gerek liflerinden dokunan kumaşların sağlamlığı ve dünyanın pek çok yerinde makbul tutulması, gerekse tohumlarının birçok alanda kullanılması, keten bitkisinin önemini arttıran etkenlerdir. Bu bitkilerin farklı çeşitlerinin ziraatı, dünyanın değişik bölgelerinde ve hemen her devirde yapılmıştır. Ancak, eskiden daha çok Mısır, Avrupa ve Asya’nın bir kısmında yetiştirilmesine rağmen, özellikle 19. yüzyılda bu bitkilerin bolca ve kaliteli olarak yetiştirildiği yerler Fransa, Almanya, Avusturya, Hollanda, Belçika ve Rusya idi (*Servet-i Fünûn*, nr. 120, 17 Haziran 1309/29 Haziran 1893).

⁴ Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul 1978, s. 74.

⁵ Kenevirin eski ve ortaçağlarda kullanım alanları ve dünya üzerindeki dolaşımı için bkz. Mehmet Taşt Emir, “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 2-3.

⁶ Keten (Arapça kettan, Latince linum), tıpkı kenevir gibi, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki olup, eskiçağ yazarlarından Herodotos, Ksenophanes ve Strabon’a göre, Anadolu’nun Trabzon-Rize ve Manisa-Salihli (Sardes) dolaylarında yetiştirilmekteydi (Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 40; Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 105).

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1993, s. 306; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000, V, 375-388.

⁸ Eski Türkçeden beri kullanılan ve kökü belli olmayan kendir (Lat. Cannabis sativa) kelimesinin yabancı bir dilden geldiği sanılmaktadır. Kendir/kenevir, kendirgiller familyasından olup sap liflerinden bez, halat ve çuval yapılan bir bitkidir (İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, II, 1646). Kendir kelimesi, Türk

kenevir yerine daha çok kendir ismi kullanılırdı. Keten gibi saplarından lif elde edilen bu bitki, kuvvetli toprakları ve yağışlı bölgeleri sevdiğinden, Karadeniz bölgesinde Kastamonu'dan Kafkaslar'a kadar olan sahada yoğun olarak yetiştirilirdi. Bölgede yetişen kendirlerin ketenden iki-üç misli verimli olması ise, yöre halkı tarafından tercih edilmesine neden olmuştur. Çoğunlukla mısır tarlalarının kenarlarında ekilen kendir, özellikle Rize-Trabzon ve çevresinde ziraatı yapılan başlıca sınıî ürünler arasındaydı.⁹ Öte yandan, yörede yetişen kendirin tamamen keten karakterini taşıması ve ayrıca eski Türkler'de keten ve kendirin aynı anlamda ve sıkça karıştırılarak birbirinin yerine kullanılması¹⁰ nedeniyle, bölgede kendir dokumalarına "ketan" da denmiştir.

Mehmet Taştemir tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 15 ve 16. yüzyıllarda, Doğu Karadeniz'de kendir ve keten ziraatı yoğunlukla yapıldığından¹¹ bu ürünlerin bölge ekonomisi ve ticareti üzerinde ciddi bir ağırlığı bulunmaktaydı. Kendir ve keten üretimindeki bu ağırlık, 19. yüzyılda nispeten zayıflamasına rağmen önemini korudu. Şakir Şevket'in verdiği bilgiye göre de, 1870'lerde sadece Rize'de yıllık 42 bin ton kenevir üretiliyordu.¹² Lâkin, bu tahmini rakam hayli abartılıdır. Zira, 1907 yılına ait resmi ziraat istatistiğinde, Samsun'dan Hopa'ya kadar uzanan, yani çok daha geniş bir alanı kapsayan Trabzon Vilayeti'ndeki toplam 8.370 dönüm araziden elde edilen ürün miktarı, 121.122 kıyye¹³ (yaklaşık 155 bin kg) olarak verilir.¹⁴ Arada bu kadar büyük bir farkın olma ihtimali ise, imkânsız gibi görünmektedir.

---

dillerinin birçoğunda da mevcuttur: Çuvaş "kantar"; Türkmen, Uygur, Özbek "kendir"; Azeri, Anadolu, Karaçay Kumık "kendir"; Tatar "kinder" ve Hakaz "kindir" gibi.

⁹ *British Documents on Foreign Affairs, Series B (The Ottoman Empire in Asia 1860-1880)*, University Publications of America, 1984, VI, 118.

¹⁰ Bahattin Ögel, *a.g.e.*, V, 377-378, 383, 385.

¹¹ Bu araştırmaya göre, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın ikinci yarısına kadarki dönemde, Rize ve Trabzon'daki keten ve kendir üretimi büyük oranda (4-6 kat) artmıştı (Mehmet Taştemir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları", s. 16-19). Ayrıca bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 509-513.

¹² Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İstanbul 1294, s. 101.

¹³ Standart olarak 400 dirheme eşit 1,2822945 kg. ağırlık ölçüsü birimi. Okka ve vukiyye de denir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 513).

¹⁴ *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği*, Dersaadet 1327, s. 174.

Osmanlı döneminde keten ve kenevirin daha ziyade liflerinden yararlanılırdı. Ancak, bölgenin diğer yerlerinde üretilen kenevirin liflerinden çoğunlukla sicim, halat, yelken bezi ve çuval gibi kaba ürünler yapıldığı halde, rutubetli iklim ve toprağın şekillendirdiği Rize kenevirinden¹⁵ ise, oldukça ince iplikler yapılabilmekte ve keten ayarında, hatta çok daha ince, yumuşak, dayanıklı ve kaliteli bezler dokunabilmekteydi.¹⁶ Bütün bunlar, Trabzon'da da imal edilen feretiko bezini, daha ziyade Rize ve çevresinin meşhur bir dokuması hâline getirmişti.¹⁷ Bununla birlikte kumaşa, Rize bezi yerine zaman zaman genel bir adlandırmayla "Trabzon bezi" denmesinin¹⁸ sebebi; Orta ve Doğu Karadeniz yöresindeki diğer şehirler gibi, Rize ve çevresinin de Osmanlı döneminde Trabzon Eyaleti'ne bağlı olmasıydı.¹⁹

Feretiko, 2 numara olarak isimlendirilen ve kenevir ipliğinden yapılan bir dokuma çeşididir ve asıl Rize bezi olarak şöhret bulan da bu bezdir. Genellikle 40-45 cm. eninde dokunurdu, ancak değişik amaçlı daha dar dokumalar da vardı. Yukarıda da belirtildiği gibi, Rize'deki dokumacılar daha ziyade yüksek kaliteli keten bezlerinin üretimine önem vermişlerdi. Bu yüzdendir ki, şehirde dokunan kırk farklı kumaş arasında "altınbaş" denilen en kaliteli keten dokuma, üretilen en ucuz kumaşların yaklaşık on yedi katı bir fiyata alıcı buluyordu.²⁰ Kumaşların bu kadar farklı kalitelere üretiliyor olması ise, dikkate şâyândır. Bu husus, dokumacılık sektörünün

¹⁵ 1817 yılında Rize'ye gelen Ermeni seyyah Bijişkyan da, burada yetişen ince ve çok iyi cins kenevirin her yerde tanınmış olduğunu söyler (P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıt-yıları Tarih ve Coğrafyası*, tercüme: H. D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 61).

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 73/77, 10 Cemaziyelahir 1310; *British Documents on Foreign Affairs*, Series B, VI, 103.

¹⁷ Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 74. "...hele Rize'nin gayet ince keten ipliğinden yapılan bezleri her yerde meşhur ve makbul..." (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1322, def'a 22, s. 211).

¹⁸ "...Rize şehri ve köylerinde imal edilen ve Trabzon bezi adıyla bilinen kumaş..." (BOA, Y.MTV, 77/18, 8 Şevval 1310/28 Nisan 1893).

¹⁹ Osmanlı dönemi boyunca idari açıdan Trabzon'a bağlı kalan Rize, bir kaza merkeziydi. Ancak, Berlin Antlaşması ile Batum'un Ruslar'a terk edilmesi üzerine, Trabzon Vilayeti'ne bağlı Lazistan Sancağı'nın merkezi yapıldı (İdris Bostan, "Rize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 150). Bu idari durum nedeniyle, bugün için geçerli olan vilayet ayrımı söz konusu değildi ve Of'tan Hopa'ya kadar uzanan bütün yerleşimler (Of, İkizdere, Rize, Çayeli, Pazar, Ardeşen, Fındıklı, Hemşin, Arhavi, Hopa ve Artvin) *Trabzon Vilayeti* adı altında zikredilirdi.

²⁰ Quataert, *a.g.e.*, s.177.

yörede sahip olduğu köklü geçmişi ortaya koyduğu kadar, üretimde arz-talep dengesinin de gözetildiğini göstermektedir.

Aşağıda ayrıntıları verilecek olan üretim sürecinde, kendirden elde edilen beyaz renkli elyaflar seçilerek daha ince iplik yapılır ve boyandıktan sonra da *andi* denilen geleneksel ahşap tezgahlarda dokunurdu. İlkel nitelikli bu tezgahlar üzerindeki ham kumaşa “aposkal”, ağartma (kasarlama) işleminden sonraki mamul haline ise feretiko adı verilirdi. Dokunduğu tezgahın isminden dolayı, feretiko bezine genel olarak *andi bezi* de denmiştir.²¹

Feretiko dokumaları, baştan sona yöresel malzeme ve el emeği ürünüydü. Bu kumaştan, kaliteli gömlekler dışında, iç gömleği ve iç çamaşırı, peşkir (havlu), peştamal, dolaylık, şalvar, sargı bezi, mendil, yatak çarşafı, masa takımı, ketan, peçete ve şut bezi de yapılırdı.²² Feretikodan yapılan gömlekler, yakasız, geniş kollu ve önden düğmeliydi. Çok dayanıklı olduklarından, uzun yıllar giyilebilirdi. Diğer yandan, bütün bezler yıkandıkça solarken feretiko bezi ise yıkandıkça beyazlardı.

Feretiko dokumacılığının, kendirin tarlada ekiminden başlayıp *andi* tezgahında örülmesine kadar sürüp giden birçok aşaması vardı. Aşağıda yöresel adlarıyla verilen etnoğrafik malzemeleri ve ayrıca folklorik unsurları da beraberinde getiren bu aşamalar, Prof. Dr. İsmail Kara'nın anne ve

²¹ Şahin Yüksel Yağan ve kendisinden alıntı yapan bazı müellifler, “*andi*” isminin, Dağıstan’daki *Andi* topluluğu ile muhtemel ilişkisinden bahsetmektedir (Yağan, *a.g.e.*, s. 84-85). Ancak, Tietze’nin sözlüğüne göre, “bez dokuma tezgahı” anlamındaki bu kelime, Yunanca “*anti*”den gelmektedir (Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Wien 2002, I, 176). Bu durumda, Yağan’ın ilişki kurmaya çalıştığı Kafkasyalı *Andiler* ile makul ve mantıklı bir bağlantıdan söz etmek imkânsızdır.

²² Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Âlâm*, İstanbul 1308, III, 2387; Arzu Pehlevan, “1495 Numaralı Şer’iyye Sicili Defterine Göre Rize’nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 62, 67, 136. “Masa takımı ve peçeteler, 1 numara denilen en ince kenevir ipliğinden yapılan dokumalardır. Dokuma, liflerin doğal rengindedir. Gerek atkısı, gerekse çözgüsü tamamen kenevirdir. 30-40 cm. eninde yapılmaktadır. Ketan ise, 3 numara adı verilen ve atkısı ve çözgüsü kenevir ipliği olan bir dokumadır. *Andi* tezgahlarında, feretikoda olduğu gibi 30-40 cm. genişlikte dar olarak yapılırdı. Şut bezi ise, 4 numara denilen en kalın iplikten yapılan kaba dokumalardır. Sık dokunmuş çuval görünümünde olup, su tutmaması, dayanıklı olması ve hav vermemesi nedeniyle çay fabrikalarında “soldurma bezi” olarak üzerinde çay soldurulurdu” (Yağan, *a.g.e.*, s. 85).

babasından derleyip kullanmamıza izin verdiği bilgilerden aynen nakledilmiştir:²³

“Martta kendir tohumu, kazılmış bir yere ekilir. Yetişen bitkilerden *çiçekli kendir* soyka (lif) için, gövdesi daha kalın ve boyu uzun olan *kuvel* ise tohumluk için kullanılır. Çürükayında (Temmuz) kendir koparılır, küçük dalları ve yaprakları tahta kılıçla silkelendir (ki, bu işlem ‘kendir tutması’na²⁴ neden olurdu) ve daha sonra da bağ yapılarak yere serilir. Kendirler, 20 gün kadar *kasara durur* (güneşte kurur, çevrilir, üzerine yağmur yağar), kırılınca da soykası çıkacak, soyulacak hale gelir. Kendirler, tekrar bağ yapıp eve getirilir. Soykası soyulur. Kendir soykası bağ/yumak yapılır. Geriye kalan odunsu kısım (*kunzi*) ise ateşi tutuşturmak için kullanılır.

Çıkarılan soykalar, küçük bir değirmen şeklinde olup dere yataklarında su ile çalışan tokmağa götürülür ve burada yumuşatılmak için döğülür. Tokmak işini kadınlar, umumiyetle gece yapar. Döğülen kendir tekrar eve getirilir. Bağın bir ucu ayak başparmağına, diğer ucu da sol ele alınır, sağ eldeki *kofte* (kendir soykasını kesmek için kullanılan bir tür testere) ile kesilir, parçalara ayrılır. Parçalar demir tarağına vurulur. Taraktan geçen kendir ele sarılır, buna *uskuli* denir. *Tomar* adını taşıyan deri parçası, sağ dizin üzerine konur ve uskuliler tahta taraktan geçirilir. Hurda kendir *ustupi* adını alır ve bundan çarık ipi veya *manaç* denen sığırları ahırda bağlamak için kullanılan bağ ipi yapılır.

Üç dört uskuli bir araya getirilir, buna *sarım* denir. Sarım, *roçenin* (kendirden iplik elde etmede kullanılan uzun sopanın başındaki konik ahşap alet) armutumsu/konik başına sarılır, işlemeye başlanır. Roçenin değnek kısmı bele sokulur, roçedeki kendir, *yığ* (ahşaptan mamul kendir ipliği ve yün eğirme aleti) ile ip olarak eğilmeye başlanır. Yığın dibine

²³ Prof. Dr. İsmail Kara'nın derlediği bu bilgiler, feretiko bezinin oluşum sürecini tüm ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Bu değerli katkısı ve verdiği diğer bilgilerden dolayı kendisine müteşekkirim. Feretiko bezinin dokuma evreleri için ayrıca bkz. İsmail Kara, *Güneyce-Rize Sözlüğü, Bir Doğu Karadeniz Köyünün Hafızası ve Nânkası*, İstanbul 2001, muhtelif yerler; Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 2005, II, 660; Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, İstanbul 2008, s. 98-102; Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 77-82.

²⁴ Sonbahar aylarında yaklaşık 2 metre boyundaki kendir lifleri ahşap bir bıçakla kesilip, kendirdeki sarhoş edici tohum tozlarının solunmasıyla kadınlar fenalaşırdı. Buna, yörede “kendir tutması” denirdi (Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 660).

takılan ve yığı döndürmekte kullanılan gümüş veya bakırdan kalın yüzüğe *ağrişak*, yığın orta kısmının üstüne yerleştirilen ve teli çözülmekten koruyan kalaydan mamul bileziğe ise *halayıçça* denir.

Yığ, örülen iple dolduğu zaman yığıdaki ip *kelepçeye* aktarılır (Kelepçe, 70-80 cm. uzunluğunda iki tarafında tabii ve sunî ip tutacak kısmı olan tahtadan bir alettir). Kelepçe dolduğu zaman (ki dört yığla dolar) hepsi çıkarılır, buna *şina* (*kelep*, *çile*, *tura*) denir. Şinalar 10 sayısına yaklaşıncı bunlar *ağartılır*: Şinalar, altı ve üstü açık *kurun*'a (kendir ipliklerini ağartma işinde kullanılan ahşap kap) konur, *kurun*'un üstüne bir bez yerleştirilir, beze bir *kot* (ağaçtan mamul yaklaşık bir teneke hacminde silindirik kap) kül konur ve üzerine haşlak su dökülür. Bu şekildeki ağartma 3-4 gün sürer ve böylece kendir ipleri beyazlar.

Ağartılan ipler ikiye ayrılır. İyi işlenmişlere *rosi* denir ve bunlar dokumada uzunlamasına ip olarak; diğerlerine de *fali* denir ve aykırısına ip olarak kullanılır. *Rosiler*, hazırlanmak için mısır unuyla mumdan yapılan *malezin* içine konur, 1 gün malezde kalır, böylece *hasırlanan* ipler düzgün ve akışkan hale gelir. İpler, malezden alınınca suda yıkanır, ve asılarak kurutulur. Kuruduktan sonra *şina* elle düzeltilir.

Şina, dokuma tezgâhındaki (andi) *anemira*'nın (örülecek iplik yu-maklarının geçirildiği ve döndükçe ipliklerin çözüldüğü tezgah parçası) başına konur, ip buradan işlenme için alınacaktır. Teker, el tutma yeri ve 1,5 metre uzunluğunda tavan ağacından oluşan *çahra* aleti vasıtasıyla ipler, *kalam* denilen alete sarılır. Kalamlar 10 tane olunca da bunlar *rastara* denen alete konur. Rastara bezin uzunluğuna göre ayarlanır ve ipler *sergilenir* (bezin uzunluğuna göre ipler düzenlenir). 10 kalamdan gelen ipler *çami* yapılır (bir araya getirilir) ve torbaya konur. Ondan sonra da ipler *tarak-mitardan* (tezgahta serimlenen iplerin geçirildiği alet) geçirilir. Dokumacı kadın, *istarina* denen yere oturur. İpleri gerer, 5 metre kadar mesafe gerildikten sonra iplerin karışmaması için aralara *veri* (tahta veya hartuma parçası) konur. İple/telle dolu olan *masur*, mekik benzeri bir alet olan *makoçun* içine konur ve makoçu geçirmek için *patiç* denen ayaklığa basılır, mitarlardan biri kalkar makoç geçirilince öbür ayakla diğer patiçe basılır. Sonunda işlenen iplik tarakla sıkıştırılır. Örülen forotiko, özel yapılmış bir değnekle çevrilip sıkıştırılan ve *salmi* denilen tezgah parçasına sarılır ve top yapılır.

Örülen forotiko tekrar *kuruna* konur ve 2 gün daha aynı şekilde ağartılır. Ardından da kasarlanır, yani uygun bir yerde güneşe ve yağmura bırakılır. Daha sonra toplanır, yapılacak elbiseye göre düzgün parçalara ayrılıp muhafaza edilebilir, artık *bez* olarak kullanılabilir.”

Yukarıdaki aşamalarla şekillenen keten dokumacılığı, yörede bugün dahi izlerini görebildiğimiz sosyo-kültürel kalıntılar ile diğer bazı işkollarını da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri olan kasarlılık mesleği, keten dokumacılığının adeta ayrılmaz bir parçasıydı. Feretiko bezi, deniz veya nehir kıyısında taşlık alanlara serilir ve ağartılıncaya kadar üzerine defalarca su dökülerek güneşte kurumaya bırakılırdı.²⁵ Ortalama 20-30 gün sonunda istenilen beyazlığa ulaşan dokuma, böylece kullanmaya hazır hale gelirdi. Bu şekilde ağartma (beyazlatma) işinin yapıldığı yere “kasar”, ağartma işine “kasarlama”, feretikoyu ağartmak için böyle bir yere vermeye de “kasara vermek” denirdi. Rize ve çevresinde bir iş kolu haline gelen kasarlılık, daha çok dere kenarlarında ve özellikle de dere boyundaki Kasarcılar köyü civarında âdeta müesseseseleşmişti. Kaçkar dağlarında araştırma yapmak üzere, 1843’te Dağbaşı yoluyla bu köye gelen Alman botanik Profesörü Karl Koch’un müşahedelerine göre, “...Rize’de tüccarlar ketenlerini ağartıp beyazlatmak için buradaki Salarha (Kasarcılar) köyünden yararlanıyorlardı. Büyük mesafeler bunlarla (kasar evleriyle) kaplı idi...”²⁶

Rize merkeze bağlı Kasarcılar köyü, ismini bu iş kolundan almıştır.²⁷ Bununla birlikte Kasar adına, başka yerlerde de tesadüf edilir. Örneğin, Prof. Dr. İsmail Kara’nın belirttiğine göre, “Rize’nin Güneyce nahiyesinde Kasar ismini taşıyan bir mahal bulunmaktadır ki, burası taşlık ve su tutmayan bir yer olduğundan geçmişte kasarlılama yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca, geçmişte bu işle iştigal etmiş olmalı ki Güneyce’de Kara soyadını alan ailenin lakabı da Kasarcı’dır”. Bu örneklerle ilaveten, başta Kasarcılar

²⁵ Kasar, kasarlılama için dere kenarında kurulan iptidai yapılara da denilmekteydi. Kasara gelen feretiko ve ketanlar, dere kenarına serilerek “lavar” denilen kürek şeklinde bir araç vasıtasıyla birkaç gün boyunca ıslatılır, taşlara vurularak dövülür ve bazen de özel olarak yapılmış büyük bakır kazanlarda kaynatılırdı. Bu kazanlara konan odun külü ve rendelenmiş sabun ise, ağartma işlemini kolaylaştırırdı (*Rize El Sanatları*, Rize Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2004, s. 8).

²⁶ Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Rize 2000, s. 136.

²⁷ BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH.İD), 97-2/25, lef 2/1, 9 Safer 1332.

köyü olmak üzere bazı köylerde “Ketenci” ve “Kasarcı” gibi soyadı ve lâkapları taşıyan ailelerin bulunması ve ayrıca Kendirli, Üstüpüler, Halatçılar ve Ketenli gibi adları taşıyan köy ve mahallelerin varlığı da yine dokumacılık ve kasarcılık mesleklerini işaret etmektedir. Bunlardan Kendirli (Göloz) köyü, ahalisinin kendir yetiştirmekle tanınmış olması; Üstüpüler köyü (Liparit), üstüpünün keten-kenevir liflerinden elde edilmesi; Halatçılar köyü (Filboz), halat örmeciliği ile meşhur olması ve Ketenli köyü (Ayancanoz) de, Rize’de üretilen ketenin en iyisinin buradan çıkması sebebiyle bu isimleri almışlardır.²⁸ Zikredilen aile ve köy adları, keten dokumacılığı ve kasarcılık mesleklerinin, geçmişten günümüze intikal eden canlı hatıraları gibidir. Bu yönüyle feretiko dokumacılığı, yörenin, iktisadi olduğu kadar sosyo-kültürel yapısının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Geleneksel keten dokumacılığı ile ilgisi olan bir diğer meslek de boyacılıktı. Kasarlama işlemi sonucunda elde edilen beyaz renkteki bezden gömlek üretildiği gibi, bezin isteğe göre boyandığı da olurdu. İpliklerin “has boya” denilen bir boya ile boyanması,²⁹ Rize bezinin bir başka özelliğini oluşturmaktadır. Bu boya, kökboya gibi zamanla solmamakta ve parlaklığını sürdürmektedir. Keten bezlerinin boyanması, söz konusu mesleğin icra edildiği mekânlar olan boyahaneleri de beraberinde getirmiştir. Ancak, Rize’deki boyahanelerin sayıları ve nitelikleri konusunda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, feretiko dokumaları genellikle kasarlanmış doğal rengiyle kullanıldıklarından, şehirdeki boyahaneler de az sayıda olmalıdır. Fakat, feretikonun daha kaba olanlarının dokunup boyandığı Trabzon’daki boyahaneler konusunda bazı bilgilere sahibiz. Buna göre, 1867 yılında şehirde 17 adet boyahane vardı. İngiliz konsolosu Palgrave ise, 1887’de şehirde, farklı kumaşları boyayan yüze yakın boyacının bulunduğunu belirtir.³⁰

²⁸ Aynı vesika.

²⁹ Has boyaları elde edebilmek için değişik bitki usarelerinden yararlanılırdı. Bunların başlıcaları; safran, kökboya bitkisi, ayva kökü ve bölgede bol olarak bulunan kızılağaç kabuğu, asma yaprağı ile ceviz kabuğu ve yaprağıdır (*Rize El Sanatları*, s. 19-20). Ancak, İsmail Kara’nın babasından naklettiğine göre, “dedesi şalvar yapacağı ferotiko bezini kalın örür ve ceviz kabuğuyla da boyardı. Bu, evlerde tek tek kişiler tarafından da boyama yapıldığını gösterir”.

³⁰ Michael E. Meeker, *A Nation of Empire, The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press 2001, s. 100, dipnot 37.

Feretiko üretimiyle ilgili olarak ortaya çıkan iş kollarından bir diğeri de kendir tokmakçılığı idi. Kendir liflerini dövmek suretiyle yumuşatmaya ve işlenebilir hale getirmeye yarayan ve su ile çalışan bu düzenek; su oluğu, üzerinde çarkı olan 6 metre boyundaki kalın ağaç mil, 2,5 metre uzunluğundaki ağaç tokmak ve ham kendirin üzerine konup dövüldüğü genişçe düz bir taş veya ağaç olmak üzere dört parçadan meydana gelirdi. Su gücüyle sürekli kalkıp inen tokmak,³¹ düz bir taş veya ağaç üzerinde bulunan ham kendiri döverek yumuşatırdı. Kendir Kopalisi³² de denen bu düzenek, küçük bir değirmen (*kendir/keten dingi*) özelliğinde olup, genellikle köyün veya bir mahallenin ortak kullanımı için tahsis edilen vakıf malıydı.³³ Ancak bu şekilde olmayıp şahıs malı olanlar için ise, verilen hizmet karşılığında değirmenciye (kopalici) belli bir ücret veya on bağdan bir tane olmak üzere ham kendir verilirdi.³⁴ Sayıları konusuna gelince, 1881 yılında Rize’de 600 civarında değirmene karşın 30 adet de dink bulunuyordu.³⁵ Ancak bunlardan kaç tanesinin kendir dingi olduğu hakkında malumat

³¹ Bir akarsu veya derenin kenarında yer alan tokmak düzeneğinde, “ağaç mil yatay olarak durmaktadır. Mil üzerindeki çarkın kanat boyları ise 1,5 metre civarındadır. 3-4 metre yükseklikten dökülen su, çarkın kanatlarını iterek ağaç mili döndürür. Milin orta yerinde ise, 30 cm. boyunda ve 15 cm. kalınlığında bir ağaç kama çakılmıştır. 1,5 metre boyundaki ağaç tokmak, tokmağa çakılmış olan iki ağaç kol etrafında hareket edebilen bir özelliğe sahiptir. Dönen milin kaması, tokmağın kısa tarafını aşağı itince tokmağın uzun tarafı yukarı kalkar. Tokmak, kamadan kurtulunca da uzun taraf aşağı düşer ve böylece düz bir taş üzerinde bulunan ham kendiri döverek yumuşatır.” Tokmağın yapısı, genellikle dikdörtgen, kare planlı ahşap direkler üzerinde yer alan basit bir çatıdan meydana gelirdi. Bazen etrafı da açık olurdu. Bu sebeptendir ki, Akçaabat ve Düzköy’de iyi donatılmamış fakir evleri “tokmak damı” olarak nitelenirdi. Bu iş için değirmene gitmeye ise “tokmağa gitmek” denirdi (Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, s. 80-81; Haşim Karpuz-Mustafa Reşat Sümerkan, “Trabzon ve Çevresinde Halk Teknolojisi”, 2006 yılında Türkocağı Trabzon Şubesi’nde verilen konferansa ait basılmamış notlardan).

³² Ahşap tokmak anlamındaki kopali ismi, benzer anlamlarda fakat farklı formlarda olmak üzere Gürcüce, Ermenice, Farsça, Lazca ve Yunanca’da da geçmektedir (Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 681-682; İsmail Kara, *Güneyce-Rize Sözlüğü*, s. 116).

³³ Trabzon Eyaleti’ne bağlı Rize Kazası’nda, on haneye mahsus olan vakıf değirmeni ile “keten dingi”nin tamiri için bkz. BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Deâvî [A.MKT.DV], 176/51, 13 Cemaziyelevvel 1277. Keten dingi için ayrıca bkz BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 928, s. 237, 9 Şaban 1287.

³⁴ Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 682.

³⁵ *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1298, def’a 12, s. 140.

verilmemiştir. Bununla birlikte, yukarıda sayısı verilen dinklerin büyük bir kısmının kendirleri dövmek için kullanıldığı kanaatindeyiz. Diğer yandan, her köyün bir kendir dingine sahip olmadığı da açıkça görülmektedir. Bu durum dinklerin, birbirine yakın birkaç köy tarafından müştereken kullanıldığı anlamına gelir ki, yörede yaptığımız mülakat ve incelemelerde de bu görüşümüzü teyit eder bilgilerle karşılaştık.

Kendir ipi işleme de, yörede başlı başına bir iş kolu haline gelmişti. Hatta, bu sektörde çalışanlar, ustalıklarından dolayı rağbet görmekteydiler. Nitekim, Tersane-i Amire'de istihdam edilmek üzere, genellikle Rize ve çevresinde ağılık iplik işleyenler tercih edilirdi.³⁶ Ancak, feretiko bezi dokumada olduğu gibi, iplik işlemede de kadınlar erkeklere göre daha önemli bir role sahipti. Şöyle ki, erkeklerin önemli bir kısmı arazide veya gurbette çalışırken, çalışkanlığıyla bilinen yöre kadını evde iplik eğirip kumaş dokurdu.³⁷ Aslında, iplik eğirmeyi düzgün yapmak ve feretiko tezgahını iyi kullanmak maharet isteyen bir işti ve bu işleri yapamayan kızlar beceriksiz sayılırdı. Usta bir kadın dokuyucu ise, günde yaklaşık 18 metre feretiko bezi dokuyabilirdi.

Doğu Karadeniz dokumacılığının, tıpkı kendir ziraatı gibi, çok eski bir geçmişe sahip olduğu açıktır. Özellikle, feretiko bezi dokunan iptidai tezgahlar ve diğer dokumacılık aletleri, bunun önemli bir işaretidir.³⁸ Bezin üretimi ve ticaretine dair bilgilere göre, daha Ortaçağ'da (13. yüzyıl) bile, halkın ürettiği yün, keten ve ipekli kumaşlar, önemli bir ticaret merkezi olan Trabzon'dan ihraç edilmekteydi.³⁹ Bezin Osmanlı öncesine giden köklü geçmişi, Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan tevarüs etmiştir.⁴⁰ Fere-

³⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 33411-C, 25 Safer 1249.

³⁷ "...tâife-i nisânın hânelerinde imâl edegeldikleri mensucat..." (BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Mühimme [A.MKT.MHM], 370/32, lef 2, 28 Cemaziyelahir 1283). Cuinet de, çok çalışkan olan yöre kadınlarının, altın işlemeli kumaşlar, masa örtüleri, ipek çarşaf lar ve keten bezi gibi kumaşları dokuduklarını belirtir (Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux 1890, I, 11).

³⁸ Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 4 (Dokuma ve Giyim Teknikleri)*, İstanbul 2004, s. 289.

³⁹ Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir 1997, XII/1, 459, 469.

⁴⁰ Suraiya Faroqhi, "Rize", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden 1995, VIII, 567.

tiko, 15. yüzyılda da komşu ülkelere ihraç edilen bir emtia durumunda olup, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, ülkesine gönderilen keten bezleri için kanun bile çıkartmıştı.⁴¹

Bezın alım satımı, ticareti ve vergilendirilmesine dair bilgiler, Osmanlı dönemiyle birlikte daha belirgin bir hâl almaktadır. İlk olarak, 16. yüzyılda tanzim edilen Trabzon İskele Kanunnamesi'nde⁴² ve ayrıca, keten bezlerinin şehir içinde satışıyla ilgili olarak da Trabzon Dellâliye Kanunnamesi'nde bazı düzenlemeler öngörülmüştü.⁴³ Bezın, alım-satımıyla birlikte dışarıya ihracının da bu şekilde kurallara bağlanması, iktisadi ve sosyal yapıda önemli bir metâ olduğunu göstermektedir.

⁴¹ *Defter-i yasaha-i vilâyet-i Diyarbekir*'de "...ve bıçak yükü ve ketan yükü geçüb gitse her yükünden altı yüz karaca akça bac alınur imiş..."; *Defter-i yasaha-i liva-i Mardin*'de ise "...ve ketan yükü geçüb gitse elli tenge bac alınur imiş..." maddeleri yer almaktadır ki, burada Uzun Hasan dönemine ait kanunlara atıf yapılmaktadır (Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/3, İstanbul 1941, s. 98, 101, 103. Ayrıca bkz. a.mlf., *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, I, 137).

⁴² Kanunnameye göre; "müslim veya gayrimüslimler tarafından Trabzon'a getirilip satılacak kumaştan yüz akçeden 3 akçe, bu getirilen kumaş gemiyle başka bir yere nakledilirse yüzde 4 akçe, Trabzon'a gemi ile kumaş gelirse yüzde 4 akçe, denizden Trabzon'a mal getiren kimse, malını sattıktan sonra keten bezi alıp giderse yüz akçede dört akçe alınır, haraca tâbi olmayan ecebî tüccarlardan yüzde 5 ve tartulacak emtia için de alan ve satandan 1'er akçe tahsil edilirdi. Bir kimse karadan kumaş getirip yerine keten bezi alır ve yine karadan giderse, satıcıdan ve müşterisinden yüz akçeden 3 akçe alınırdı. Trabzon'un yerlisinden ise, keteni satmayıp ölçtürdükten sonra karadan giderse yüz akçede 3 akçe alınması, deniz yoluyla giderse 4 akçe alınması yahut gitmeyip şehirde birine satarsa ve müşteri, karadan giderse yüz akçeden 3 akçe, denizden giderse 100 akçede 4 akçe alınması" kararlaştırılmıştı (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1993, VI/II, 297-298; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Sayı 102, Nisan 1962, s. 298-9; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s. 133-4).

⁴³ Trabzon Dellâliye Kanunnamesi'ne göre; "Taşradan şehre keten bezi gelirse, satılan keten bezi için alandan ve satandan yarım akçe vergi alınırdı. Şehirdeki Müslümanlar birbirlerine satış yaptıklarında ise vergi alınmaz, ancak bir Müslüman bir gayrimüslime ya da bir gayrimüslim bir Müslüman'a satış yaparsa, adet üzere resim alınırdı. Keten satıldığı takdirde, tellâl (simsar) olan kişi, bunu 24 saat içinde emin ve âmile haber vermeliydi yoksa dellâla ceza verilirdi" (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VI/2, 299; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 300).

Söz konusu dönemde, Rize ve Trabzon'da üretilen keten kumaşlarının dış ticaretteki payı sınırlı kaldığından, daha çok "iç Pazar" için önem taşıyordu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını kapsayan iç pazar tabiriyle, bugün için ne kadar büyük bir coğrafyanın kastedildiği açıktır. Nitekim, üretim ve ticaretinin ulaştığı boyutlar nedeniyledir ki, Rize ve Of'ta üretilen keten bezi, 16. yüzyıl ortalarında müstakil bir gümrük mukataası oluşturmakta ve bir mültezimin idaresinde bulunmaktaydı.⁴⁴

Osmanlı iç piyasasında geniş bir kullanıma sahip olduğu anlaşılan keten bezinin fiyatı ise, döneme ve kalitesine göre değişiyordu. Örneğin, Mübahat Kütükoğlu'nun 17. yüzyıla dair verdiği bilgilere göre, İstanbul'a gönderilen kaliteli (âlâ) Rize bezinin arşını (68,579 cm.)⁴⁵ 1600 yılından önce 120 akçe iken, 1600 yılında yüzde ellilik bir düşüşle 60 akçeye, 1640 yılında ise 70 akçeye satılmaktaydı.⁴⁶ Bu tür fiyat dalgalanmaları, sonraki dönemlerde de görülecektir.

Rize ve Trabzon'un dahil olduğu bölge, 18. yüzyılda da önemli bir keten bezi üretim merkeziydi. Hatta, Mehmet Genç'in tespitiyle, kırk yıllık süreci kapsayan 1730-1770 döneminde, keten bezi üretimi yaklaşık % 100 oranında artmıştı.⁴⁷ Kısa bir dönem (1727-1734) hariç olmak üzere, gümrük mukataasından bağımsız olarak örgütlenen Trabzon keten bezi damga mukataası, hazineye her yıl vergi de ödüyordu.⁴⁸ Ayrıca, 18. yüzyılın ortalarına doğru büyük bir artış kaydederek yıllık değeri 600 bin akçeye yükselen Trabzon keten bezi damga mukataası, bu yönüyle Trabzon iskelesi gümrük mukataasına (848 bin akçe) oldukça yaklaşmış durumdaydı.⁴⁹

⁴⁴ M. Hanefi Bostan, *a.g.e.*, s. 444.

⁴⁵ Uzunluk ölçüsü birimi olan arşın üç çeşitti. Bunlardan çarşı arşını yaklaşık 68,579 cm. olup kumaş ölçmede kullanılırdı. Çarşı arşınına "Halep arşını" ve "terzi arşını" da denirdi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 37).

⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 48, 156. 1600 yılı fiyatlarına göre ise, Rize bezinin orta kalitesi (evsat) 40, düşük kalitesi (edna) de 20 akçeye satılıyordu (a.mlf., "1009 [1600] Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978, s. 34).

⁴⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 170.

⁴⁸ 1734-5, 1754, 1780, 1784, 1805-6, 1808, 1810, 1812, 1814 ve 1820 yıllarına ait vergi miktarları için bkz. M. Genç, *a.g.e.*, s. 137, 185.

⁴⁹ Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s. 358-9; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, Sayı 203, Ankara 1988, s. 521.

Değerli bir metâ olan⁵⁰ keten bezinin, imparatorluk içindeki uzak şehir ve bölgelere pazarlanmak suretiyle geniş ölçüde ticarete konu olduğunu belirtmiştik. Bu sürecin en önemli safhası ise, imal edilen kumaşların pazarlarda satışı veya muhtelif yerlere ihracından önce vergilendirilmesi ve gümrük emniyeti tarafından damgalanmasıydı. Söz konusu işlem sonucunda, “tamga rüsûmu” ya da “resm-i tamga” adı altında vergi alınırdı.⁵¹ Ancak, bazı üreticilerin vergi vermemek amacıyla keten bezlerini damgalatmadan tüccara satmaları, gümrük gelirlerini azaltıp maliyeyi de zarara uğratmaktaydı. Doğrudan vergi kaçırmak anlamına gelen bu duruma bir çözüm olarak, böyle yapanlarda iki misli vergi alınması istenmişti.⁵²

Tanzimat uygulamalarından sonraki dönemde ise, vergi muamelelerinin modernleştirilmesine paralel olarak tüccarlar, Rize gümrüğünde vergilerini ödedikten ve gümrük tezkerelerini aldıktan sonra satacakları kumaşları nakletmeye başlamışlardı.⁵³ Bu süreçte, keten bezlerinin damga vergisinden muaf tutulmasına dair yapılan bazı taleplerin kabul görmediği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Hemen her tarafta tanınan keten dokumaları, Osmanlı sarayına girecek kadar büyük bir şöhrete sahipti. Padişahların iç çamaşırları ile gömleği

⁵⁰ Rize ve Trabzon’da imal edilen keten bezleri “para eden” değerli ürünler arasında bulunduğundan, zaman zaman hırsızlık ve gasp hadiselerine konu olmaktadır. 1864 yılında Hacı Ali oğlu Ömer’e ait 73 top keten bezinin Bulutoğlu Hüseyin tarafından çalınması (BOA, Meclis-i Vâlâ [MVL], 671/26, lef 1, 8 Şevval 1280); ünlü eşkiya Kaytaz oğlu Deli Mehmed’in, Kura-yı Seb’a (İkizdere) civarında, Erzurum’a giden Rizeli tacirlere ait 142 top keten bezini gasp etmesi (BOA, MVL, 654/70, lef 3-4, 2 Rebiülevvel 1280) ve Musul civarında Şammar bedevileri tarafından yapılan büyük gasp (BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278; BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisani 1287) bu tür hadiseler arasında zikredilebilir.

⁵¹ N. Aygün, *a.g.e.*, s. 353.

⁵² BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 3302, 22 Cemaziyelahir 1216; C.ML, nr. 23577, 7 Rebiülahir 1218). 1734 yılına ait bir diğer örnek için bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, s. 355.

⁵³ Ancak bu dönemde de yolsuzluk ve suistimler yaşanıyordu. Örneğin, Rize gümrüğünde düşük vergi ödenmesi üzerine yapılan tahkikat neticesinde, bu durumun tüccarlardan değil de gümrükte görevli memurun yolsuzluğundan kaynaklandığı anlaşıldığından farkın ilgili memurdan tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı (BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Nezaret ve Devâir [A.MKT.NZD], 338/51, 25 Cemaziyelahir 1277).

⁵⁴ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1310/20, 23 Ramazan 1286.

ve çeşitli ipekli kumaşlar da Rize bezinden yapılıyordu.⁵⁵ Örneğin, Trabzon'da doğup büyümüş ve on beş yaşına kadar burada kalmış olan Kanuni Sultan Süleyman, hayatı boyunca feretiko bezinden çamaşır giymişti.⁵⁶ Aynı şekilde, yerli ürünlere itibar ettiği bilinen Sultan Abdülaziz de, feretikodan imal edilmiş hilâli gömlek giyerdi. Hatta, öldürüldüğü zaman sırtındaki gömleği yine Rize bezindendi.⁵⁷ Ayrıca, Osmanlı saray erkânı ve köleler için bölgeden çok miktarda bez getirildiği⁵⁸ ve yine yeniçerilerin lağvedilinceye kadar bu bezden iç çamaşırı giydikleri bilinmektedir. Reşat Ekrem Koçu'nun naklettiğine göre, yeniçeri destanlarında bile bezin adı geçer:

*Germâmede görsen eğer meleği
Belli olur Hacıbektaş köçeği
Nişanı var eteğinde paçada
Trabzon bezi, donu, gömleği*⁵⁹

Yörede yetiştirilen kendir ve üretilen keten bezinin saray ve yeniçeriler için taşıdığı önem, belki daha yüksek seviyelerde olmak üzere, Osmanlı donanması için de geçerliydi. Çünkü, denizcilige dair bazı malzemeler, suya dayanıklılığı sebebiyle özellikle kendir liflerinden yapılırdı. Şöyle ki, Osmanlı donanması ile Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'nin ihtiyacı olan keten bezleri, urgan, halat, üstüğü, sicim ve ip gibi mamuller Karadeniz bölgesinden sağlanan kendirden üretildiği gibi, balık ağı ve yelken bezi türünden malzemeler de yine aynı kaynaktan sağlanırdı.⁶⁰ Asırlar boyunca

⁵⁵ BOA, Cevdet Saray (C.SM), nr. 5080, sene 1191; Emin Cenkmén, *Osmanlı Saray ve Kıyafetleri*, İstanbul 1948, s. 63.

⁵⁶ Mahmud Goloğlu, *Trabzon Tarihi-Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000, s. 49.

⁵⁷ Emin Cenkmén, *a.g.e.*, s. 63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 74, dipnot 4.

⁵⁸ Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman zamanında başdeftardar olan İskender Çelebi, altı bini aşkın maiyeti ve köleleri için don ve gömleklilik olarak her sene bir gemi yükü Trabzon bezi getirtirdi (Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 232; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, III/II, 581, dipnot 3).

⁵⁹ Reşat Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul 1964, s. 96.

⁶⁰ BOA, Cevdet Bahriye, nr. 292, 14 Şevval 1220; Kendirin kullanım alanları için ayrıca bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Ankara 1992, s. 137-141; Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 80; Mehmet Taştémir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları", s. 19-22.

bu ihtiyacı karşılayan Karadeniz kendiri, bu işlevini 19. yüzyılda da sürdürmüştür.⁶¹ Nitekim, 1840 yılında Trabzon'a gelen Alman gezgin Fallmerayer, yörede eski bir geleneğin hâlâ devam ettiğini ve yılda iki bin ton kenevirin, kendi iradeleri dışında belirlenen bir fiyattan İstanbul'a Tophane'ye gönderildiğini belirtir.⁶²

Keten bezinin dayanıklılığı ve şöhreti, sonraki yıllarda da yine askeri ihtiyacı karşılamak üzere kullanımını gündeme getirmiştir. II. Abdülhamid döneminde, sıcak bölgelerde görev yapan Osmanlı askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bu girişimi detaylarıyla incelemek yararlı olacaktır.

Lazistan (Rize) Mutasarrıfı Hasan Abdurrahman Bey'in padişah katına gönderdiği 29 Aralık 1892 tarihli arzında; İstanbul'da "Trabzon bezi" adıyla bilinen dokumanın, aslında Rize şehri ile köylerinde imal edildiğini ve başta Irak vilayetleri ile Hicaz gibi sıcak memleketlerde revaç bulmasından dolayı da bu bölgelerin halkı tarafından senelik tahminen 15 bin liralık satın alındığını belirtmişti.⁶³ Burada verilen teknik bilgilere göre, bezin uzunluğu 44 arşına (yaklaşık 30 m.) kadar çıkabiliyordu. Ağırlık bakımından ise, ne kadar hafif olursa o kadar iyi olacağına inanıldığından bezin hafifliğine özen gösteriliyordu. Hatta, 37 dirhem⁶⁴ ağırlığında (118,659 gr.) bir top bezi, üreticiler Lazistan mutasarrıfına getirmişlerdi. Bu kumaş pek seyrek dokunduğundan kullanıma uygun görülmemişse de oldukça hafif

⁶¹ BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 929, s. 33-34, 27 Receb 1284; İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 2917, 28 Rebiülahir 1264. Benzer şekilde, Tophane-i Amire'nin ihtiyacı olan kendir de Trabzon ve Rize'den tedarik ediliyordu (BOA, Cevdet Askeri, nr. 21392, 22 Şevval 1259).

⁶² Yörede hiç küçümsenmeyecek miktarda keten ve kenevirin yetiştirildiğini belirten Fallmerayer, başka alıcı olmamasından dolayı da üreticiye, İstanbul'a göndermekten başka bir çare kalmadığını ifade etmektedir (Jakob Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoglu, Ankara 2002, s. 196; İlhan Pınar, "Alman Gezgin J.P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", *Tarih ve Toplum*, Sayı 159, Mart 1997, s. 11). Bir diğer Avrupalı seyyah Hamilton da, Trabzon valisinin, bölgede yetiştirilen keten ve kenevirin belli bir miktarını her yıl İstanbul'a göndermek zorunda olduğunu belirtir (William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, I, 242).

⁶³ BOA, Y.MTV, 73/77, 10 Cemaziyelahir 1310.

⁶⁴ Osmanlı döneminde standart 16 kırat veya 64 danga eşit 3,207 gr. ağırlık ölçüsü birimi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 135).

olması sebebiyle biri 37, diğeri 54 (173,178 gr.) ve üçüncüsü de 58 dirhemlik (186,006 gr.) üç top ve ayrıca ikisi de düşük kalitede olmak üzere toplam beş top bez, padişaha takdim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmiş ve bunlar II. Abdülhamid tarafından da görülmüştü. Mutasarrıfın kanaatine göre Yemen, Hicaz, Irak ve Suriye'deki askerlere bu tür mensucattan gömlek imal edilmesi uygun görülürse, sıcak memleketlerdeki askerlerin rahatlığı da sağlanırdı. İşsizliğin yaygın olduğu bölgede böyle bir işkolunun canlandırılması, yöre halkı için de bir çıkış yolu olabilirdi. Bu mülahazalar doğrultusunda, mutasarrıf tarafından Yıldız Sarayı'na yollanan keten bezleri, incelenmek üzere buradan da Seraskerliğe gönderilerek, kumaştan ne şekilde istifade edilebileceğinin bildirilmesi istenmişti.

Seraskerlik tarafından yaptırılan teknik incelemeler sonucunda hazırlanan 28 Nisan 1893 tarihli raporda bezle ilgili şu kanaatlere varılmıştı:⁶⁵ Gönderilen numunelerin, fes ve bez fabrikası usta ve muallimleri tarafından yapılan muayenesinde; 30'ar santim genişlikteki bez toplarından üçünün tellerinin oldukça ince ve zayıf ve ayrıca dokunuşunun da çok seyrek oluşu sebebiyle dayanıklı olmadığı, dördüncüsünün ise diğerlerine göre biraz kalın olmakla birlikte yine de aynı olumsuzluğu içerdiği anlaşılmıştı. Numunelerden beşincisine gelince, iplikleri daha kalın, ancak dokunuşu adeta kalbur tarzında seyrek ve sert olduğundan, bu bezler askerlerin kullanımına elverişli ve dayanıklı gömlek bezi değildi. Ayrıca bunlardan üçü, Amerikan bezine nispetle şeffaf birer zar mesabesinde kaldıklarından, yıkanıldıkları zaman atkı iplikleri sıyrılarak bir araya toplanıp bez halinden çıkabilirdi. Oysa, o sıralarda bez fabrikasında imal edilen gömleklik Amerikan bezinin genişliği 80 santim olup, sağlamlık, dayanıklılık ve fiyat bakımından gönderilen numunelerden daha iyiydi. Neticede bezlerin, askeri kıyafet için hem zayıf hem de fiyat bakımından pahalı olduğu⁶⁶ anlaşıldığından, askeri ihtiyaca uygun olmadığı sonucuna varılmıştı.

Bezin uluslararası sergilere dâhil edilmek suretiyle teşhir edilmesi ise, özellikle yabancılar arasında daha çok tanınmasına neden olmuştu. Bilin-

⁶⁵ BOA, Y.MTV, 77/18, 8 Şevval 1310.

⁶⁶ Benzer şekilde, Sultan Abdülaziz döneminde de askerin ihtiyacı için gerekli olan astarlık keten ve pamuk bezleri pahalı bulunarak alımından vazgeçilmişti (BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 929, s. 13, 8 Şaban 1283; A.MKT.MHM, 370/32, lef 3-4, 3 Şaban 1283).

diği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen uluslararası sergilere gönderilen eşyalar arasında, geleneksel Osmanlı ürünleri ve özellikle de el tezgahlarında dokunan yöresel kumaş türleri ilk sıralarda yer almaktaydı. Bu şekilde, keten bezi örneklerinin gönderildiği ilk uluslararası sergi, 1855 yılında Paris'te açılmıştı. Paris sergisinde teşhir edilen ürünler arasında bulunan keten ve pamuklu giysiler için Trabzon'dan Fabrikatör Hacı Usta'ya madalya da verilmişti.⁶⁷

1862'de Londra'da açılan II. uluslararası sergide teşhir edilen Osmanlı ürünleri arasında yine keten ve kenevir dokumaları vardı. Bir sonraki, 1863 yılında İstanbul'da açılan Sergi-i Umumi-i Osmani'de ise, Trabzon Eyaleti ve ayrıca buraya bağlı Rize Kazası'ndan satın alınıp gönderilen zirai ve sınâî ürünler de bulunuyordu.⁶⁸ Burada sergilenen dokuma hammaddeleri arasında, keten ve kenevire geniş yer verilmişti. Bunlar içinde tohum, iplik, sicim ve ayrıca çeşitli yerlerden gönderilmiş keten ve kenevir lifleri de vardı.⁶⁹ Ancak, Osmanlı keten mamulleri kaliteli olmakla birlikte pahalıydı. Mesela, Trabzon keten iplikleri, aynı cinsten Belçika keten ipliklerinin yaklaşık iki katı bir fiyata satılıyordu. Bu nedenle de, Belçika ve Fransız ketenleriyle rekabet edemiyordu.

1873 yılında Viyana Sergi-i Umumisi adıyla açılan uluslararası sergide, yine keten bezi ve giysilerinden oluşan ürünler boy göstermişti. Trabzon'dan Gül Hatun'un imal ettiği örme keten üzerine kılbadanlı uçkur (bel bağı) ile sâde keten üzerine ipek işlemeli uçkur ve ayrıca keten gömlek bunlar arasında yer almıştır.⁷⁰

Yörenin sahip olduğu coğrafi ve ekonomik şartlar, keten dokumacılığının yaygınlaşmasında önemli bir etkiye sahipti. Şöyle ki, arazinin dağlık

⁶⁷ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *TTK Belleten*, Sayı 185, Ankara 1984, s. 202.

⁶⁸ BOA, MVL, 647/58, lef 2, 21 Zilkade 1279; *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9252, s. 82a, 8 Receb 1280.

⁶⁹ Rifat Önsoy, "Sergi-i Umumi-i Osmani", s. 214. 1863 sergisi için ayrıca bkz. Sevilay Kasap, *Sergi-i Umumi-i Osmani, 1863*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

⁷⁰ Ercüment Balcı, "1873 Uluslararası Viyana Sergisi'ne Trabzon'dan Getirilen Ürün ve Eşyalar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002) Bildiriler*, İstanbul 2003, II, 351.

oluşu ve iklim şartlarının elverişsizliğinden dolayı, Rize ve çevresindeki tarımsal üretim oldukça sınırlı düzeydeydi. Yörede üretilen mısır, fasulye, fındık, narenciye ve sebze gibi mahsuller ise, büyük oranda mahalli ihtiyacı karşılardı. Diğer yandan, ticaret, balıkçılık vb. dışında gelir getirecek iş alanları da yok denecek kadar azdı. Gurbetçiliği yaygınlaştıran bütün bu unsurlar,⁷¹ bir yandan da keten bezini, geniş bir alanda üretilip dışa satılan ve gelir getiren başlıca ürün konumuna getirmişti. Böylece yöre halkı, başta keten bezi olmak üzere bazı tekstil ürünlerinin imalatına ağırlık vermişti.⁷² Rize'deki hemen her aile evlerindeki tezgahlarda keten bezi dokur; kendi ihtiyacını karşıladıktan sonra da artan kumaşlarını, yerel tüccarlar vasıtasıyla imparatorluğun muhtelif yerlerine satardı. Ortaya çıkan bu işkolu, aslında bir çeşit "ticari dokumacılık" olarak da nitelendirilebilir.⁷³ Bu durum, keten dokumacılığını, Rize ve Trabzon çevresinde en önemli yerel sanayi dalı hâline getirdiği⁷⁴ gibi, halkın da başlıca geçim kaynaklarından biri yapmıştır.⁷⁵

Bezin, imparatorluğun muhtelif bölgelerine ihracı, başta şehir merkezinde olmak üzere bir yerel tüccar sınıfını da doğurmuştu.⁷⁶ Bunlardan

⁷¹ Mayıs 1893'te, Trabzon'un çalışkan Valisi Mehmed Kadri Bey'in Sadaret'e gönderdiği yazıda, Trabzon ve Rize'deki işsizlik sorunu ayrıntılı bir şekilde dile getirilmişti. Buna göre; özellikle Trabzon ve Rize sancaklarında her yıl yaklaşık 10 bin erkek, arazi sıkıntısı ve iş sahalarının kısıtlı oluşu sebebiyle başta Batum, Sohum, Tiflis, Odessa, Kerç ve Kalas gibi Karadeniz çevresindeki şehirlerde kayıkcılık ve hamallık gibi zor işlerde çalışarak maişetlerini sağlamaya çalışıyordu. Buralara gidemeyen bazı aileler ise, en azından tarım yapılabilecek arazilerin bulunduğu İzmit ve civarına göçmeye başlamıştı (BOA, A.MKT.MHM, 727/10, 8 Zilkade 1310). Lazistan Sancağı'ndaki işsizlik, arazi darlığı ve buna bağlı miras kavgaları ile Karadeniz'deki Rus liman şehirlerine yönelik gurbetçilik hareketine dair hazırlanan bir diğer rapor için bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ), 4/111, 1298.

⁷² D. Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1994, I, 632.

⁷³ Quataert, *a.g.e.*, s. 150, 169.

⁷⁴ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports Annual Series (1913)*, London 1913, s. 3, 9.

⁷⁵ BOA, Y.PRK.AZJ, 4/111, 1298; *British Documents on Foreign Affaires*, Series B, VI, 118.

⁷⁶ 1843-44 yıllarında Rize'ye gelen Alman botanikçi Profesör Karl Koch şehirden bahsederken, "...üç yüz aileden az olmayan nüfusunun özellikle keten (bezi) ticareti yaptığı"nı kaydetmiştir (*Prof. Karl Koch'un 1843-44 Yıllarındaki Seyahatnamesinin Rize Bölümü*, der. Muzaffer Arıcı, terc. Tahir Deveci, Ankara 1991, s. 8).

Durmuş Efendizâde Hacı Abdülhamid Efendi, Rize kazası tüccarındandı ve Mısır'da keten bezi alışverişiyle işigal ediyordu.⁷⁷ Yine, Tuzcuoğulları'ndan Rize âyanı Memiş Ağa ve ailesi, keten dokumalarının üretim ve ticaretinde ön plana çıkmıştı.⁷⁸ Bunlara ilaveten, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından desteklenen Müslüman-Türk tüccar sınıfının bir parçası olarak Mataracızade kardeşler de, bezin Osmanlı sınırları içindeki ticaretinde pay sahibiydi.⁷⁹

Keten bezlerinin diğer niteliklerinin yanında, yüksek oranda ter emme özelliği de vardı. Ayrıca olağanüstü hafifliği ve serinletici yapısı, imparatorlukta büyük rağbet görmelerine neden oluyordu. Doğal olarak da, iklimin sıcak ve rutubetin fazla olduğu bölgeler, bu bezin başlıca müşterileri arasındaydı. Nitekim keten gömlek, bez ve elbiseler; Anadolu'nun tamamında alıcı bulduğu gibi İstanbul, Rumeli, Balkanlar, Tuna yalıları ve Avrupa ile⁸⁰ başta Arabistan olmak üzere Bağdat, Basra, Musul, Suriye, Kuzey Afrika, Yemen, Hicaz, Mısır ve İran gibi sıcak memleketlere de önemli miktarda ihraç edilmekteydi.⁸¹ Hatta, Abdülvahap Hayri'ye bakılırsa, Hindistan'daki Sind havâlisi dahi Rize'de dokunan keten bezinin alıcılarındandı.⁸²

⁷⁷ BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 928, s. 237, 9 Şaban 1287/4 Kasım 1870.

⁷⁸ BOA, C.SM, nr. 4010, 25 Zilkade 1241; Meeker, *a.g.e.*, s. 214. Kapıcıbaşılık, muhafızlık ve kaymakamlık gibi unvanlar verilen Rize âyanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa, hükümetle işbirliği ve ayrıca mali ve ticari faaliyetleri sayesinde, Trabzon'un doğusundaki sahil bölgelerinde şöhret kazanmış bir kimseydi. Memiş Ağa, Doğu Karadeniz'de büyük bir nüfuz sağladıktan sonra hükümete karşı ayaklanmıştı (M. Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/5-6, İstanbul 1953, s. 21-52).

⁷⁹ Aliye F. Mataracı, *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul 2005, s. 7. Mataracı ailesine mensup olan tüccarlar, 19. yüzyılda da keten bezi ticaretiyle uğraşmaktaydı (BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278; *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisani 1287).

⁸⁰ 1901 yılına ait Fransız konsolosluk raporuna göre, Trabzon'dan Osmanlı vilayetleri ve Mısır'ın yanı sıra Bulgaristan, Romanya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya da çeşitli kumaş ve tekstil ürünleri ihraç ediliyordu (Meeker, *a.g.e.*, s. 100-101, dipnot 38).

⁸¹ BOA, A.MKT.MHM, 370/32, lef 2, 28 Cemaziyelahir 1283; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Dersaadet 1314, II, 418; Quataert, *a.g.e.*, s. 169.

⁸² Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon (İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon'un Vaziyet-i Hâzırası ve İstikbali)*, haz. Melek Öksüz, Trabzon 2008, s. 63; *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100.

1840 yılında Trabzon'a gelen Alman gezginin müşahedeleri, bezin imparatorluk içindeki ve farklı sosyal tabakalar arasındaki şöhretini de ortaya koymaktadır: Fallmerayer'e göre keten bezi, bir Avrupalının sadece İstanbul, Selanik, Bursa ve İzmir'in çarşısı ve pazarlarında değil, Halep, Kahire ve Bağdat'ın çarşısı ve bedestenlerinde de duyabileceği bir isimdi. Hatta, Ceza-yir olaylarına kadar Mağrib'in (Kuzey Afrika) en ücra köşelerinde bile bu bezden yapılmış mintanlar giyiliyordu. Öte yandan, keten bezinden mamul giysiler, farklı sosyal sınıfların da tercihiydi. Meselâ, kaliteleri farklı olsa da zengin haremlelerinde olduğu kadar, Boğaziçi'ndeki sandalcıların giydiği şık keten gömlekler ya da saltanat kayığının kürekçilerinden yük taşıyan hamala kadar hemen herkesin giydiği keten gömleklerin hepsi aynı bezdendi.⁸³

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında, yörede “uzun mesafeli ve bölgeler arası ticarete” yönelik bir üretim olduğu söylenebilir. Gerçekleşen üretim ve ticaretin boyutu ise, keten beziyle ilgili birçok hususun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Fransız Konsolosu Peyssonnel'in verdiği bilgilere göre, 1780'lerde Rize kasabasında 4, çevre köylerde ise 12 adet kumaş ve elbise imalathanesi vardı.⁸⁴ Ancak, bu küçük ölçekli imalathanelerin dışında, hemen her evde de feretiko dokunduğu unutulmamalıdır. Rize bezinin üretimine dair aşağıda verilecek rakamlar ise, tahmini olup çoğunlukla muasır kaynaklardan derlenmiştir. Ancak, buradaki miktarların hangi şehirlere ait olduğu tam olarak belli değildir. Bununla birlikte rakamların, genel olarak Rize-Trabzon arasındaki yerleşimleri (Of-Rize-Çayeli-Pazar-Ardeşen-Hopa) kapsadığı kabul edilebilir.

Keten bezlerinin üretim miktarı, dönemlere göre dalgalanmalar göstermiştir. Ancak burada miktarlara bakarken, farklı çeşitler dahil olmak üzere, bütün üretim olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Zira, açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, verilen tahmini rakamlar, bazen yalnızca kaliteli keten bezi üretim miktarını yansıtmaktadır.

⁸³ J. P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 196; İlhan Pınar, “Alman Gezgin J.P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon”, s. 11.

⁸⁴ Meeker, *a.g.e.*, s. 100, dipnot 38. Konsolos Dupre'nin 1803 yılına dair verdiği bilgilerde ise, Trabzon şehrinde, bakır eşya üretimi dışında tek endüstrinin keten üretiminden ibaret olduğu belirtilmişti (*Aynı yer*).

Keten bezi üretimi, 19. yüzyıl boyunca genel olarak artsa da, üretimin parasal karşılığı artmamış, aksine azalmıştır. Satış fiyatlarının düşmesiyle izah edilebilecek bu durum, ileride ayrıca irdelenecektir.

1830'lu yıllarda, farklı kalitelere keten bezi üretimi, yıllık 75 bin top seviyesindeydi ve bu miktarın büyük bir kısmı bölge dışına ihraç ediliyordu.⁸⁵ Keten bezi üretimi, 19. yüzyılın ikinci yarısında artış göstermiştir. Bu dönemde sadece Rize kazasında yıllık ortalama 40 bin top kaliteli cins ince ak keten bezi dokunuyordu.⁸⁶ Bu miktara, farklı kalitelere üretilen keten bezleri de eklenirse, 100 bin top civarında bir üretimden söz edilebilir. 1858 yılına ilişkin istatistiklere göre ise, yıllık üretim 50-75 bin top arasındaydı ve bunun takriben yarısı yerel ihtiyaç için kullanılıyordu.⁸⁷

Konsolosluk raporları, Osmanlı şehirlerinin iktisadi ve ticari yapılarını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave'in 1867 yılına ilişkin verdiği kapsamlı rapora göre, "yıllık üretimi 310 bin okkayı (397.511 kg.)⁸⁸ bulan ketenin okkası (1,282 kg.) 2 kuruşa satılmakta ve yıllık üretim de 5.167 liraya ulaşmaktaydı. Her bir parça (top), yaklaşık 2,75 metre uzunluğunda olup bu şekilde yıllık 130 bin top keten kumaşı üretiliyordu. Kumaş toplarının fiyatları ise, ince ve kalınlığına yani kalitesine göre 80 ilâ 1.000 kuruş arasında değişiyordu. İnce olan kaliteli cinsi, Avrupa'da rağbet edilen Brüksel şeridi gibi, çok değer verilen ve aranan bir kumaş türüydü. Üretilen keten bezinin yıllık değeri ise, yaklaşık 150.000 lira idi ve bu tamamen Rize'nin üretimiydi".⁸⁹

Fransız Konsolosunun 1868 yılına dair verdiği bilgiler de öncekilerle paralel olmakla birlikte, pamuk ipliği karışımından söz eder. Buna göre, "Rize kasabasından ihraç edilen en önemli emtia, üç farklı kalitede üretilen ve Rize bezi olarak adlandırılan dokumaydı. Bunların en kaliteli olanı -ki

⁸⁵ Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Faroqi, "Rize", s. 567; James Bell, *A System of Geography, Popular and Scientific or a Physical, Political and Statistical Account of The World and Its Various Divisions*, Glasgow 1832, IV, 115.

⁸⁶ İdris Bostan, "Rize", s. 150.

⁸⁷ Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, London 1862, s. 123, 127.

⁸⁸ Standart olarak 400 dirheme eşit 1,2822945 kg. ağırlık ölçüsü birimi. Kıyye ve vukiyye de denirdi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 513).

⁸⁹ *British Documents on Foreign Affairs*, Series B, VI, 103.

Rize’de üretileniydi- saf kendirden, diğer iki çeşidi de kendir-pamuk ipliği karışımından imal ediliyordu. Düşük kalitedeki bu kumaşlar, daha çok Trabzon’da dokunurdu.”⁹⁰

Vilayet salnamelerinde üretim ile ilgili verilen bilgiler ise, çoğunlukla birbirinin tekrarı gibidir. Trabzon salnamelerindeki malumata göre, “1870’li yıllarda, Trabzon, Of, Akçaabad ve Kurâiseba (İkizdere)’nın dışında, sadece Rize kazası ve köylerinde tahminen 40 bin top kadar gömleklik ince ve kaba keten bezi dokunmakta, üretilen bu miktarın büyük bir kısmı ise geniş bir coğrafyaya satılmaktaydı.”⁹¹ Aynı kaynaklarda, 1881 yılındaki üretim 50 bin, 1888 yılındaki ise 50-60 bin top olarak verilir.⁹²

1890’lı yıllara gelindiğinde, üretim hacminin 1830’lu yıllara göre yaklaşık iki kat arttığı görülür. Quataert ve Faroqhi, bu yıllara ilişkin üretim miktarını 150 bin top olarak verir.⁹³ Yine, Quataert’in tespitlerine göre, “20. yüzyılın ilk on yılında üretimde % 8’lik bir artış sağlanmıştı. Bu dönemde, en yüksek kalitedeki keten dokuma (ak keten bezi) üretimi, yıllık 12.500 top kadardı. İkinci kalite keten bezi üretimi ise 150 bin top seviyesindeydi”⁹⁴ Eldeki verilere göre, ulaşılan en yüksek üretim miktarı bu döneme aittir.

Konsolosluk raporları ve vilayet salnamelerinde, Trabzon ve Rize’den ihraç edilen keten bezleri, parasal karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Yörede imal edilen keten bezinin imparatorluk piyasasına sürüldüğü yerler arasında, işlek bir ticaret merkezi olan⁹⁵ Trabzon limanının önemli bir yeri

⁹⁰ Meeker, *a.g.e.*, s. 100-101, dipnot 38.

⁹¹ *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1287, def’a 2, s. 120; sene 1294, def’a 9, s. 263-4. Ayrıca bkz. Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1318, s. 235. Kayıtlarda, soğuk iklimiyle bilinen Erzurum’un, keten bezi ticaretinde ilk sıralarda yer alması dikkat çekicidir. Ancak bu durumun, şehrin, imparatorluğun güney eyaletlerine gönderilen emtianın toplanma ve nakil yeri olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Zira Erzurum, İran-Trabzon ticaret yolu üzerinde bulunan canlı bir ticaret merkeziydi.

⁹² *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1298, def’a 12, s. 197; sene 1305, def’a 13, s. 312.

⁹³ Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Faroqhi, “Rize”, s. 567.

⁹⁴ Quataert, *a.g.e.*, s. 115.

⁹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 98-107; İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler I*, Ankara 2000, s. 121-2, 124-6.

vardı. Bu limandan, 1877 yılında imparatorluğun muhtelif yerlerine 5.980 Paund (657.800 kuruş); müteakip yıl 1878'de ise yaklaşık % 100 bir artışla 12.720 Paundluk (1.399.200 kuruş) keten bezi, kenevir ve diğer ürünler ihraç edilmişti.⁹⁶ İhraç rakamları, 1879'da 15.720 Paund (1.729.200 kuruş); 1880'de ise 10.220 Paund (1.124.200 kuruş) olarak gerçekleşmişti.⁹⁷ Trabzon'dan yapılan keten bezi ihracatı, 1895-1896 yıllarında sırasıyla 9.910 Paund (1.090.100 kuruş) ve 5.110 Paund (562.100 kuruş);⁹⁸ 1897-1898 yıllarında 4200 Paund (462.000 kuruş) ve 6.025 Paund (662.750 kuruş); 1899'da 5.600 Paund (616.000 kuruş) ve 1912 yılında ise 7.380 Paund (811.800 kuruş) değerine ulaşmıştır.⁹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla, limandan ihraç edilen keten bezinin miktarı ve değeri, bu yıllarda inişli-çıkışlı bir grafik çizmiştir. Bununla birlikte, yukarıdaki değerler, Trabzon'un genel ihracatı içinde, yalnızca % 4-5 gibi düşük bir orana tekabül etmektedir. Fakat bu durum, Trabzon gibi bir limanın ticaret hacminin büyük olmasıyla da ilgilidir.

Oysa aynı yıllarda, genel olarak yetersiz kalan Rize iskelesinden¹⁰⁰ ihraç edilen keten bezinin miktar ve değeri, Trabzon'a oranla daha yüksekti. Dahası, keten bezinin ihracat payı, genel ihracatın hemen hemen üçte ikisine tekabül ediyordu. Mesela, 1899 yılında, Rize iskelesinden ihraç edilen toplam 2.522.794 kuruşluk emtiânın 1.556.550 kuruşluk kısmını, yani % 61'ini keten bezi oluşturmuştu.¹⁰¹ Ertesi yıl yapılan toplam 2.925.900 kuruş-

⁹⁶ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1878-1879, LXXII, 1746, 1751.

⁹⁷ Burada verilen rakamlar, Trabzon'un 1879 yılındaki genel ihracatının % 4,5'ini, 1880 yılındakinin ise ancak % 3,6'sını oluşturuyordu (İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", s. 124).

⁹⁸ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Annual Series (1897)*, London 1897, s. 4.

⁹⁹ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Trade Reports, Annual Series (1899-1900)*, London 1900, s. 6; Foreign Office, *Diplomatic and Consular Trade Reports Annual Series (1899)*, London 1899, s. 6.

¹⁰⁰ Bu yıllarda, ihtiyacı karşılayabilecek bir iskele bulunmamasından dolayı, ithalat ve ihracat bakımından müşkilat çekilmekte ve demirden bir iskelenin yapımına ihtiyaç duyulmaktaydı (BOA, Ticaret ve Nâfia Nezareti Hey'et-i Fenniye, 666/17, 21 Zilkade 1318; Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, 145/40, 12 Safer 1325; DH.MKT, 1155/49, 16 Receb 1325).

¹⁰¹ *Trabzon Vilayeti Salmamesi*, sene 1320, def'a 20, s. 329. Rize'nin diğer ihraç kalemleri arasında fasulye, mısır, mısır unu, narenciye ve fındık gibi yöresel ürünler vardı.

luk ihracatın, 1.886.000 kuruşluk kısmı, dolayısıyla da % 64'ü yine keten bezinden ibaretti.¹⁰² Veri sahibi olmadığımız diğer dönemlerde de, yukarıdakilere yakın oranların gerçekleştiği kuvvetle muhtemeldir. Sadece bu oranlar bile keten bezinin, Rize'nin iktisadi hayatında oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Rize ve Trabzon'dan, daha önceki dönemlerde yıllık 60 bin lira değerinde keten bezi ihraç edilirken, 1900 yılında bu rakam, 25-30 bin lira (2,5-3 milyon kuruş) seviyelerine gerilemişti.¹⁰³ Anlaşıldığı kadarıyla, yörede üretilen ve ihraç edilen bezlerin miktarı artsa da -fiyatların düşmesiyle- parasal değerleri önemli ölçüde azalmıştı. Nitekim, Quataert göre de "Rizeli dokumacılar, bu yıllarda fiyatları ucuzlatarak rekabeti sürdürmüşlerdi. 1896 ilâ 1910 yılları arasında, yani fiyatların genel olarak yükseldiği bir dönemde bile, en iyi kalite Rize bezinin birim fiyatı neredeyse üçte iki oranında azalmıştı. Bu husus, üretimin önemli miktarda artmasına rağmen, üreticilerin reel gelirlerinin büyük oranda düşmesine de neden olmuştu".¹⁰⁴ Bu durumun farklı sebepleri vardı. Öncelikle, pek çok yerde olduğu gibi Trabzon ve Rize'de de bol ve ucuz pamuklu dokumaların yaygınlaşması¹⁰⁵ ve bu arada kalitesinin gittikçe düşmesi, keten bezine olan rağbeti önemli ölçüde azaltmıştı. Böylece, bezin satış fiyatları da düşmüştü.

¹⁰² *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1321, def'a 21, s. 461.

¹⁰³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100.

¹⁰⁴ Quataert, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰⁵ İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarlarını istilası için bkz. Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008, s. 140-141. 19. yüzyıl ile birlikte, Avrupa'dan bol ve ucuz olarak getirilen pamuklu dokumalar ve pamuk ipliğinin giderek daha fazla ithal edilmesi, en fazla keten dokumalarını etkilemişti. Bu dönemde, İngiliz üretimi pamuklu dokumalar, Trabzon ve Rize'de de yaygınlaşmaya başlamıştı (William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, 242). Örneğin, sadece Rize iskelesinin ithalatına bakıldığında; 1898 yılında yapılan 19.204.790 kuruşluk toplam ithalatın 14.995.300 kuruşluk kısmını, yani % 78'ini manifatura eşyası oluşturmuştu. Toplam ithalatın 13.104.227 kuruş olarak tahmin edildiği 1899 senesinde ise, bunun 7,5 milyon kuruşluk kısmını, yani % 57'sini yine mensucat eşyası teşkil ediyordu (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 222; sene 1320, def'a 20, s. 328). Benzer şekilde, Trabzon'dan yapılan ithalatın da en büyük bölümünü, yine pamuklu dokumalar meydana getiriyordu. Nitekim, toplam ithalatın en yüksek seviyeye ulaştığı 1891 yılında tekstil ürünlerinin payı % 54,7 iken, tekstilin en az paya sahip olduğu 1892 senesinde bile bu oran % 41,3 seviyesindeydi (Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", s. 103-4).

Kalitenin düşmesi konusuna gelince, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dokumacılar, ucuza mâl etmek kaygısıyla ve hileli bir şekilde keten bezini pamuk ipliğiyle karışık olarak üretmeye başlamışlardı.¹⁰⁶ Bu tavır, 20. yüzyılın başlarında giderek ivme kazanacaktır. Diğer taraftan, aynı dönemde Avrupalılar da sahte ve taklit ürünleri yoğunlukla piyasaya sürmekteydi.

1901 yılına ait dışsatım verileri, yukarıda değinilen fiyatların düşmesi konusuna da açıklık getirmektedir. Buna göre, Rize'den toplam 2.859.000 kuruşluk ihracat yapılmış ve bunun 1.750.000 kuruşluk kısmını, yani % 61'ini keten bezi oluşturmuştu.¹⁰⁷ Bununla birlikte, -Quataert'in tespitini doğrular nitelikte- keten bezinin dışsatımı, eskiye göre miktar olarak artsa bile değer olarak azalmıştı. Yani, fiyatlar düşmüştü. Nitekim, 1860'larda bile her bir topunun fiyatı 100 ilâ 300 kuruş arasında değişirken,¹⁰⁸ 20. yüzyıl başlarında en kalitelisi ancak 40 ilâ 100 kuruş arasında bir fiyattan satılabiliyordu.¹⁰⁹ Eskiye göre gittikçe büyüyen toplam üretim ise sadece 15-20 bin liralık bir değere ulaşabiliyordu.

1912 yılına ait İngiliz konsolosluk raporlarında, Rize limanından iç pazarlar ve yabancı ülkelere yapılan keten bezi ihracına da yer verilmiştir. Buna göre, 19.120 Paundluk toplam ihracatın % 58,7'sine tekabül eden 11.240 Paundluk (1.236.400 kuruş) kısmı, keten bezi ve giysilerinden ibaretti.¹¹⁰ Aynı dönemde Trabzon limanından ise 7.380 Paundluk (811.800 kuruş) kumaş ihraç edilmişti. Bu ise kalite ve üretimde olduğu gibi, bezin ihracında da Rize'nin Trabzon'dan önde olduğunu gösterir.

Buraya kadar verilen istatistikler dikkate alındığında, geleneksel dokumacılığın yöre için taşıdığı önem daha iyi anlaşılır. Keten dokumalarının, özellikle sıcak memleketleri kapsayan çok geniş bir coğrafyaya pazar-

¹⁰⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 202. Kalitenin düşmesi, "bezleri üreten sanatkârların haylice sapmalarından" kaynaklanmaktaydı (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100).

¹⁰⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1322, def'a 22, s. 419.

¹⁰⁸ BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278.

¹⁰⁹ Aynı dönemde Çayeli üretimi yüksek kalite keten bezinin topu 40-60 kuruşa; birinci kalite keten bezinin topu 30-35 kuruşa; ikinci ve üçüncü kalite keten bezlerinin topu 20-25 ve 16-18 kuruşa; Of üretimi düşük kalite keten bezlerinin topu ise 12-15 ve 18-23 kuruşa satılıyordu (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 201; Quataert, *a.g.e.*, s. 115).

¹¹⁰ Foreign Office, *Consular Reports, Annual Series (1913)*, London 1913, s. 11, 16.

landığı daha önce ifade edilmişti. Şimdi, bu pazarlardan bazı şehir ve yöreleri ele almak suretiyle, bezin ticari dolaşımı hakkında örnekler verelim:

Dokumaların revaç bulmasından dolayı pazarlandığı yerlerden biri de, Arabistan yarımadasının Kızıldeniz kıyısında önemli bir liman şehri olan Cidde idi. Rizeli tüccarlar, büyük miktardaki keten bezlerini vapurlarla bu şehre kadar götürüp satmaktaydılar. Bunlardan Hacı Mahmud Ağa ve ortağı hayriye tüccarı Ahmed Efendi, 195 bin kuruş değerindeki 1300 top keten bezini, 1859 sonbaharında vapurla Süveyş üzerinden Cidde'ye nakletmişlerdi.¹¹¹ Tamamı burada satılmayan bezlerin bir bölümü, buradan da Hicaz ve civar bölgelere naklediliyordu. Bununla birlikte, kente tek seferde nakledilen bu miktarın büyüklüğü, bezin ticari dolaşımı hakkında bir fikir vermektedir.

Keten kumaşın gönderildiği bir diğer yer ise, Irak'ın önemli şehirlerinden biri olan Musul idi. Rizeli tâcirler, keten kumaşlarını Musul'a naklederek şehirdeki pazarlara ve oradan da Irak'ın diğer kentlerine ulaştırıyordu.¹¹² Mataracızade Mustafa Hulusi Efendi ile ortağı Hacı Temel Efendi, bu işi yapan tüccarlar arasındaydı. Ancak Temel Efendi, Mayıs 1862'de, 19 denk (1900 top) keten bezini Musul'dan kelek¹¹³ ile Bağdat'a nakletmeye çalışırken, Şammar urbanının saldırısına uğramış ve yaklaşık 400 bin kuruşluk malını eşkıyaya kaptırmıştı.¹¹⁴ Tek seferde nakledilen bu miktarın büyüklüğü de dikkate şâyandır.

¹¹¹ BOA, A.MKT.UM, 371/21, 14 Rebiülevvel 1276/11 Ekim 1859.

¹¹² Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq*, State University of New York Press 2000, s. 101; a.mlf., "An Economic History of Nineteenth-Century Mosul", Ph.D. Dissertation, University of Chicago, Illinois 1986, s. 59, 64.

¹¹³ Kelek, şişirilmiş keçi tulumu üzerine yerleştirilen birbirine bağlı ağaçlardan ibaret insan ve eşya taşımaya mahsus bir tür sal olup özellikle Dicle ve Fırat Nehirleri'nde kullanılırdı. Dicle ve Fırat'ta tarihi eskiçağlara kadar giden nehir nakliyatı için bkz. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı İmparatorluğunda Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar-Dicle, Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 17-19 (1963), s. 77-102; Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, Sayı 243 (Ağustos 2001), s. 655-660.

¹¹⁴ BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278. Gasp hadisesi için ayrıca bkz. BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisani 1287.

Musul'a 1874'te 2.350; 1875'te 2.000; 1876'da 2.300; 1877'de 2.500; 1878'de 2.800 ve 1884-5 yıllarında da 6.000 top keten bezi getirilmişti.¹¹⁵ Buna göre, 1876 yılından itibaren, Erzurum üzerinden Musul'a nakledilen kumaş miktarında tedrici bir artış gözlenmektedir. Bu artış devam ettiğinden, 1884-85 döneminde getirilen bez miktarı, 6 bin topa yükselmiştir.¹¹⁶ Muhtemelen, Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesiyle, bölgedeki ticaret canlanmaya başlamış ve etkisini bu şekilde göstermişti. Aynı dönemde şehre getirilen keten toplarının ortalama fiyatı ise 80 kuruştur. 1896-1897 yıllarında¹¹⁷ Musul'a getirilen bezlerin parasal değerleri, 1199 ve 1261; 1909-1912 arasındaki yıllarda¹¹⁸ ise sırasıyla 900, 900, 1000 ve 1200 Pound'a ulaşmıştır.

Kendir ziraatı ve dokumacılığı, Cumhuriyet dönemiyle birlikte eski canlılığını ve önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçte, kendir ekilen alanlar giderek daralmıştır. Bunun başlıca nedeni ise, yöre halkının içinde bulunduğu geçim sıkıntısıydı. Vaktiyle geçimini Rusya'da çalışarak ve ticaret yaparak sağlayan Rizeliler, I. Dünya Savaşı sonunda bu kapının kapanmasıyla,¹¹⁹ temel besin kaynağı olan mısır ve sebze üretimini, kendir ekilen alanlar aleyhine arttırmışlardı. Tarım yapılabilecek toprakların zaten son derece sınırlı oluşu da hesaba katılırsa, kendir ekimi için ayrılan alanların bu dönemde ne kadar azaldığı daha iyi anlaşılır.

Diğer yandan, feretiko bezlerinin sistemli bir şekilde üretimi ve pazarlanmasında gerekli altyapı ve piyasa sağlamadığı için de Rize doku-

¹¹⁵ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1878-1879, LXXII, 1740.

¹¹⁶ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1884-1885, LXXIX, 1474.

¹¹⁷ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Annual Series (1897)*, London 1897, s. 12; Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1898-1899)*, London 1898, s. 8.

¹¹⁸ Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1912)*, London 1912, s. 6; Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1913)*, London 1913, s. 6.

¹¹⁹ *İki Devir Bir İnsan-Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, haz. Süleyman Beyoğlu, İstanbul 2011, s. 394. Başta Batum olmak üzere, Karadeniz'deki Rus liman şehirlerinde çalışan Rizeliler, Rusya ile başlayan savaş ve seferberlik nedeniyle buradaki ev, dükkan, kahvehane, fırın ve ayrıca diğer bütün mal ve arazilerine el konulduğundan, her şeylerini ve bu arada işlerini de bırakarak Rize'ye dönmek zorunda kalmışlardı. Buna dair örnekler için bkz. BOA, Hariciye Siyasi, 2394/45; 2394/50; 2394/51; 2394/6.

macılığı ticari gelişim gösterememiştir. Buna rağmen keten dokumaları, 1938'deki İzmir Fuarı'nda sergilenmiş ve yurt içinde tanınma imkânı bulmuştu. Hatta, fuardan sonra değişik yerlerden siparişler bile alınmıştı. Bütün aleyhte gelişmelere rağmen, 1941 yılında, Rize merkez ve köylerinde iki bine yakın dokuma tezgahı hâlâ faaliyeteydi.¹²⁰

Bu süreçte, 1933 yılında çıkarılan bir kanunla, münhasıran esrar yapmak için kenevir ziraatının yasaklanması fazla bir etki yaratmasa da¹²¹ özellikle çay faktörü, keten dokumacılığına belki de en büyük darbeyi indirmiştir. 1940'lı yıllarda bölgede ziraatına başlanan çayın ekonomik değer kazanmasıyla birlikte üretim alanlarının hızla artması,¹²² kendir tarımına ayrılan sahaların iyice daralmasına neden olmuştur. Öte yandan, çay tarımı Karadeniz insanının el uğraşlarına ayırabilecek zamanını da kısıtladığından, dokunması uzun zaman ve yoğun emek gerektiren kumaşların üretilmesi, artık ciddi bir sorun haline gelmişti.

Teknolojik gelişmelerin etkisi ise, 19. yüzyıl ile birlikte kendini gösteren bir sürecin devamı niteliğindedir. Ancak bu etki, 20. yüzyıl ile birlikte kendini daha fazla hissettirmiştir. Nitekim, Cumhuriyet döneminde, geleneksel dokumacılığın lokomotifi olan köylüler bile, artık fabrika üretimi pamuklu hazır giysileri tercih etmeye başlamışlardı.¹²³ Mensucat alanındaki makineleşme, geleneksel usullerle ve oldukça zor şartlar altında icra edilen keten dokumacılığına böylece büyük zarar vermiştir.¹²⁴ Bununla birlikte,

¹²⁰ İsmail Özdoğan, "Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı (1923-1960)", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2004, s. 158.

¹²¹ Kenevir yaprağından esrar da yapılabilir. Bu nedenle, 12.06.1933 tarih ve 2313 sayılı "Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun" çıkarılarak, münhasıran esrar yapmak için kenevir ekilmesi yasaklanmıştı (*Düstur*, Üçüncü Tertip, Ankara 1933, XIV, 564; *Resmi Gazete*, Sayı 2435, 24/6/1933). Ancak, uyuşturucu yapımına ilişkin bu yasağın, kenevir ipliği üretimini doğrudan etkilemediği anlaşılmaktadır.

¹²² Rize ve civarında çaycılığın gelişimi için bkz. Kemalettin Kuzucu, "Türkiye'de Çaycılığın Tarihi Gelişimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 80-95.

¹²³ Mustafa Reşat Sümerkan, "Doğu Karadeniz'de Yok Olan El Sanatları ve Çağdaşlaşma Sorunu", *1. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, 18-21 Kasım 1981*, İzmir 1984, s. 337.

¹²⁴ Patiska ve Amerikan bezlerinin ithalinin geleneksel dokumaları zedeleyerek gerilettiğini vurgulayan Abdülvahap Hayri, "...Bir saatte yüzlerce metre kumaş nesc eden

pamuklu dokumacılığın Rize’de yaygınlaşmaya başlaması ise, II. Dünya Savaşı yıllarına rastlar. 1950’lere gelindiğinde, şehir ve köylerde tahminen 10 bin kadar pamuklu el dokuma tezgahı faaliyettedir. Bu tezgahlarda, yine Rize bezi adıyla bilinen pamuklu kumaşlar dokunuyordu.¹²⁵ Günümüzde daha da modern tezgahlarda dokunmaya devam eden bu kumaşlar, inceleme konumuz olan feretiko bezleriyle karıştırılmamalıdır.

Yukarıdaki faktörlerin etkisiyle, vaktiyle 150 bin top kadar çıkan Rize keten bezi üretimi, 1950’lerde artık 15 bin top’a kadar gerilemişti.¹²⁶ Ancak, her şeye rağmen halk, kısmen kendi ihtiyacını karşılamak için kısmen de ticaret maksadıyla kendir yetiştirmeyi sürdürdü; bezin şöhreti böylece devam etti. Bu dönemde Rize bezi, Suudi Arabistan’da ihram olarak kullanılmakta, serin tutması nedeniyle ısrarla aranmaktaydı. Rize’de kendir ipliği ve bezi fabrikası kurulması amacıyla incelemelerde bulunan Fazlı Turga’nın raporuna göre de 1947 yılında 15 tonluk son parti, Suriye’ye ihraç edilmiş ve ayrıca Suudi Kralı, Hariciye Vekâleti kanalıyla bu bezleri aratarak aldirtmişti. Bu yıllarda, ikliminden dolayı Güneydoğu Anadolu halkı da bezin müşterisiydi ve özellikle Museviler, dini inanışları gereğince bu kumaşı kefen bezi olarak kullanıyordu.¹²⁷ Öte yandan, 1951’de Ankara’da açılan sergide teşhir edilen bezler de adeta kapışılmıştı.

Yukarıda özetlenen gelişmeler yaşanırken, merkezi Rize olmak üzere, Samsun-Hopa arasındaki bölgede keten dokumacılığını canlandırmak amacıyla bazı proje çalışmaları da gündeme gelmişti. Bu çerçevede, 1947 yı-

---

(dokuyan) makineler karşısında biz (Havva) anamızdan kalma tezgahlar, çıkırıklarla tabiidir ki rekabet edemeyiz...bi'l-kimya (kimyevi maddelerle) bir-iki günde bezlerimizi ağartmak kabil iken kadınlarımızın haftalarca deniz kenarlarında bezlerimizi ağartacak (kasarlayacak) diye meşgul olduklarını görmek ve bu biçârelerin yevmiyelerinin on paraya bile gelmediğini işitmek erbâb-ı hamiyeti ne kadar dilhûn etse azdır” ifadeleriyle bu hususa dikkat çeker. Bkz. Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon (İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon’un Vaziyet-i Hâzırası ve İstikbali)*, s. 63-64.

¹²⁵ Bu tezgahlarda, artık pamuk ipliğiyle üretilen meşhur Rize bezinin yanında, peştemallar, baş örtüleri, çarşafklar, peşkir vb. türler de dokunuyordu (Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, s. 215; *Rize El Sanatları*, s. 17).

¹²⁶ Rahmi Arer, *Rize*, İstanbul 1969, s. 247, 253. Bu tarihlerde feretikonun metresi 3,5-4 TL’sına satılıyordu. 40 cm. enindeki dokumanın 25 metresi 1 kg. gelmekteydi. Yine aynı dönemde, evlerde üretilen ince kendir ipliğinin kilosu da 30 Liraya satılıyordu (Yağan, *a.g.e.*, s. 85-86, 91).

¹²⁷ Yağan, *a.g.e.*, s. 85; R. Arer, *a.g.e.*, s. 253.

lında, “Doğunun Kalkınması Programı” dolayısıyla yapılan ilmi araştırma gezisi sonucu, askeri ve sivil elbise üretimi için Rize’de kurulması düşünülen fabrikanın (İnce Kendir Mamulleri Fabrikası) avam projesi de hazırlanmıştı. 500 ton kendir lifi işleyecek ve 6 milyon liraya kurulacak fabrikanın proje esasları ve rantabilite hesapları ise Uzman Fazıl Turga tarafından yapılmıştı.¹²⁸ Ancak, II. Abdülhamid dönemindeki teşebbüsü hatırlatan bu projeye ilgili olarak gerekli adımlar atılamamış ve 1960’lardan sonra keten dokumacılığı, giyim sanayisindeki makineleşmeye yenilerek büsbütün ortadan kalkmıştır.¹²⁹ Nitekim, 1940’larda mevcut olan yaklaşık iki bin feretiko tezgahı sayısı, 1970’lerde sadece birkaç adede düşmüştü. Son yıllarda, Rize’de feretiko dokumacılığını ihya etmek için yapılan bazı girişimler ise, yasak kapsamında olan kenevirin yörede artık yetiştirilmeyişi ve başta kendir ipi olmak üzere bazı hammaddelerin dışarıdan ithali nedeniyle istenilen neticeleri vermemektedir.

***

Rize ve Trabzon çevresinde binlerce yıldır varlığını sürdüren kendir tarımı ve bundan doğan geleneksel dokumalar; yerel ihtiyaç ve bölgesel ticaret için temel bir öge olmanın yanında, Osmanlı imparatorluğunun muhtelif bölgelerine de ihraç edilen önemli bir üründü. Bu yönleriyle, feretiko adıyla şöhret bulan keten bezinin, sadece Rize ve çevresine değil, imparatorluğun genelindeki ekonomik faaliyetlere de hatırı sayılır bir katkısı vardı. Bu durum, yörede, geniş ölçekli ve bölgeler arası ticarete dönük bir üretimin olduğunu göstermektedir.

Bölgede izlerini bugün dahi görebildiğimiz folklorik unsurlar ile sosyo-kültürel bazı kalıntılar ise, kendir yetiştiriciliği ve dokumacılığının günümüze miras kalan hâtıralarıdır. Bu yönleriyle keten el dokumacılığı, Rize ve çevresindeki toplumsal hayatı da şekillendirmek suretiyle Türk kültürünün önemli bir unsuru haline gelmiştir.

¹²⁸ Bu proje ve rapor için bkz. R. Arer, *a.g.e.*, s. 252-259.

¹²⁹ İsmail Özdoğan, “Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı (1923-1960)”, s. 159.

EKLER

Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın babaannesi tarafından 1930'lu yıllarda Rize İikizdere'de dokunmuş keten bezi (feretiko) topu.

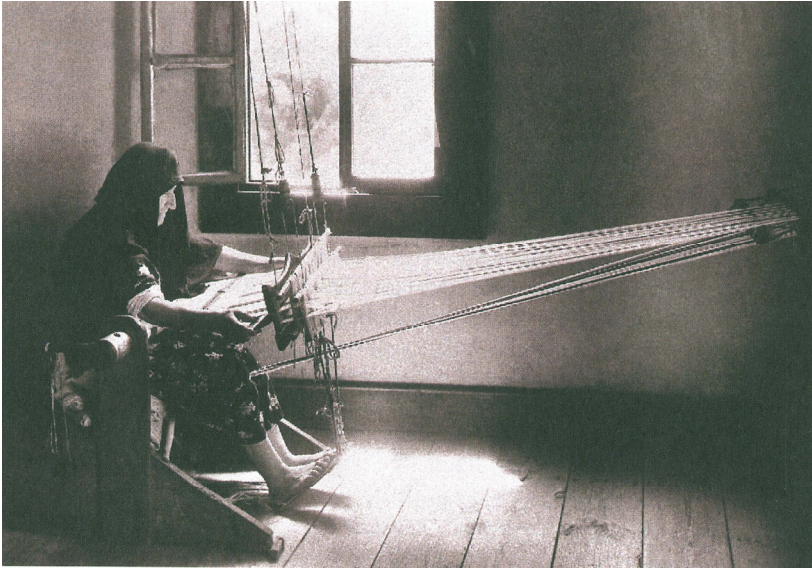

Rize Pehlivanşası Köyü'nden Emine Sandıkçı'nın 1930'lu yıllarda dokuduğu keten bezinden yapılmış masa takımının parçaları. Nakışlar, Ayşe Hut tarafından işlenmiştir.

Geleneksel andi tezgahı (19. yüzyıl, Rize Müzesi)

1934 yılında Trabzon'da düzenlenen sanayi sergisinde andi tezgahında feretiko dokuyan kadın (Trabzon Ticaret-Sanayi Odası Arşivi)

Üzerine kendir ipi sarılmış ahşap işlemeli bir roçe/roka (Osmanlı dönemi, Rize Müzesi)

Bir başka roçe/roka ve üzerindeki iğ (Osmanlı dönemi, Murat Hutoğlu Koleksiyonu)

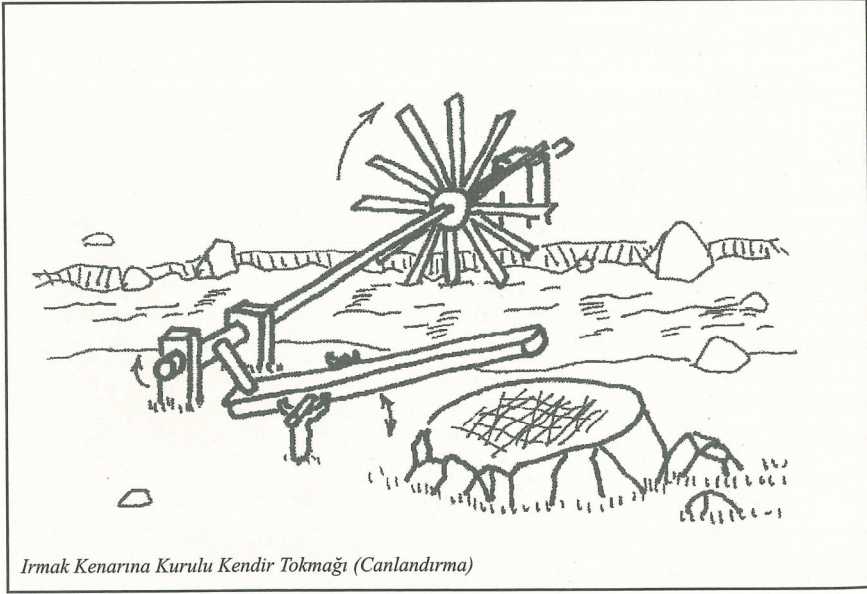

Ahşap keten tarağı (20. yüzyıl, Rize Müzesi)

Keten tarağı (fot. İsmail Kara)

Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, İstanbul 2008, s. 98

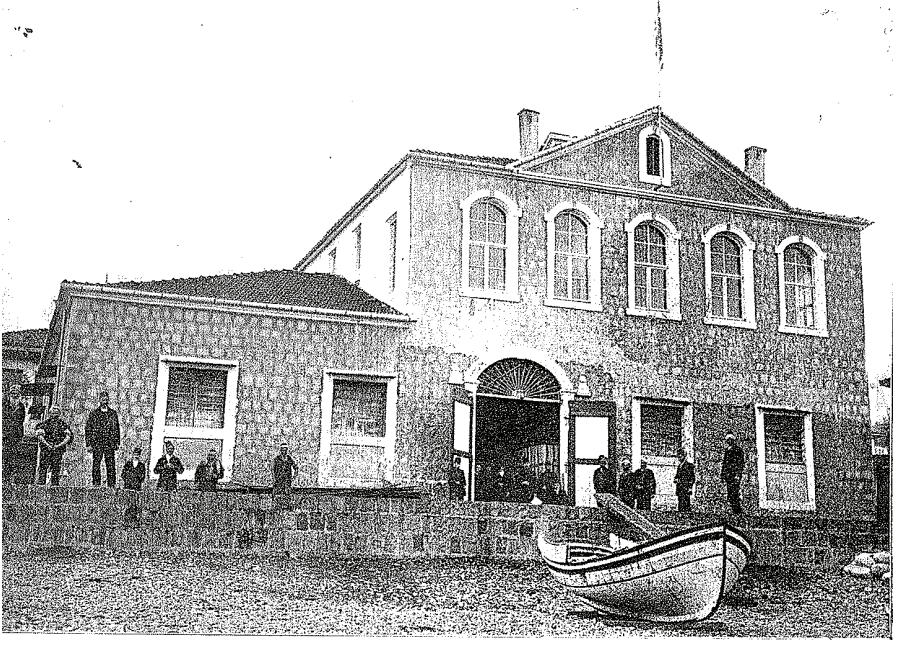

Rize’de yetişen kenevir bitkisi
(Fot. İsmail Kara)

Bir kelep (şına) kendir ipliği
(Fot. İsmail Kara)

رِزِه رِسُومَاتِ مَدِيرِي دَائِرَهْسِي

İhraç edilecek feretiko bezleri için gümrük vergilerinin ödenip tezkerelerinin alındığı Rize Rüsumat Müdüriyeti (*Rüsûmât Salnâmesi*, Dersââdet 1330)

“TRADITIONAL WEAVING IN THE EASTERN BLACK SEA REGION:
RIZE LINEN FABRIC (FERETIKO) AND ITS SOCIO-ECONOMIC EFFECTS”

Abstract

Cannabis (hemp) cultivation has a long-standing history of thousands of years in the vicinity of Rize (Rizeh) and Trabzon (Trebizond). Traditional linen fabrics were woven from fibers of hemp which is an industrial plant. By this way, approximately 100-150 thousands linen fabric rolls were produced yearly. Rize linen fabrics were very famous. Indeed, the Janissaries, members of the Palace and even the Ottoman Sultans wore dresses and underwears from this fabric. On the other hand, the Istanbul Shipyard (Tersane-i Âmire) and the Ottoman Navy's needs such as hemp cloths, oakum, twine and rope materials were sent from the region. Cloths, manufactured in and around Rize, answered local people's need and besides, were exported to various parts of the Ottoman Empire. The fabric was demanded by the people who were living in hot climate regions, especially because of its cooling feature. Indeed, a significant amount of linen cloth was exported to Iraq, Syria, Hijaz, Egypt and Yemen provinces or regions. Therefore, this sector was a kind of commercial weaving and there was a production based on large-scale and inter-regional trade in the Eastern Black Sea region. Linen weaving has become the most important branch of local industry and also one of the main sources of livelihood of local people. However, linen weaving began to lose gradually its former importance since the second half of the 19th century, with the spread of abundant and cheap cotton fabrics. There are some elements of folklore and socio-cultural remains derived from the hemp cultivation and weaving in the region. For example, some villages and family names in and around Rize are related to hemp cultivation and linen weaving. The sector also brought along some sectors such as dyeing and bleaching. With these aspects, hemp weaving has become an important cultural element shaping social life of Rize and around. The article examines linen fabric production and trade with its effects to the social and cultural life of the region.

Keywords

Rize linen fabric (Feretiko), Rize fabric, Andi hand-loom, the Eastern Black Sea Region, Hemp mallet (Kopali), Cannabis (hemp), Bleaching, Traditional weaving, Linen fabric trade.

Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe:
KAZANLI AYAZ İSHAKÎ'NİN (1878-1954) FİKRÎ SERÜVENİ

Ahmet KANLIDERE*

ÖZET

Ayaz İshakî, tanınmış Tatar aydınlarından olup, yazdığı tiyatro eserleri, çıkardığı gazeteler ve Rusya Müslümanlarının siyasî hareketlerindeki aktif rolü ile öne çıkmıştır. 1901 yılından başlayarak Kazan ve başka yerlerde faaliyet göstermiş, Sovyet döneminde yönetimle ters düştüğü için ülkesini terk etmek zorunda kalmış, bundan sonra faaliyetlerini Avrupa'da ve Türkiye'de devam ettirmiştir. İshakî, Genç Türkler döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk basınındaki yazıları ve tartışmalarıyla da tanınmaktadır. Mücadeleci kişiliğinin yanında, fikir hayatındaki keskin dönüşleri dikkati çekmektedir. Bu makalede özellikle İshakî'nin bu yönü tartışılmış, Rusya'da yaşadığı dönemde fikrî oluşumuna tesir eden unsurlar analiz edilmiştir. Onun fikrî gelişimine yön veren unsurların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, farklı yaklaşımlar sunan (ve bazıları daha önce hiç kullanılmayan) kaynaklar mukayeseli olarak incelenmiştir. Başlangıçta sosyalist olmakla birlikte, millî gayelerin de peşinde olduğu, 1901-19 yıllarının hareketli atmosferi içinde çok aktif bir rol oynadığı ve bu süreçte edindiği deneyimlerin de etkisiyle giderek daha fazla kendi halkının sorunları üzerinde yoğunlaştığı ve milliyetçiliğe doğru evrildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, onun milliyetçilik anlayışında, gençlik yıllarında edindiği inkılâpçılık, halkçılık ve insanperverlik gibi unsurları daima muhafaza ettiği görülmektedir. Ondaki hızlı dönüşümleri ise, muhaliflerinin iddia ettikleri gibi "döneklik" olarak nitelemek yerine, fikrî tekâmül şeklinde değerlendirmek gereği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ayaz İshakî, Kazan Tatarları, Ceditçilik, Narodnik (Halkçılık) hareketi, Tañ Yoldızı

Giriş

Üretken bir yazar, gazeteci ve eylem adamı olan Ayaz İshakî, mücadeleci kişiliğinin yanında, fikir hayatındaki keskin dönüşleriyle de

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
ahkanlidere@hotmail.com

dikkati çekmektedir. Onun bu fikrî dönüşümleri, muhalifleri tarafından bir karakter zaafı olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. 1916'da kendisiyle polemige giren Kazanlı Ahmed Hadi Maksudî, onun bir zamanlar sosyalist olduğu gibi, o günlerde milliyetçi olmasının da samimi olmadığını iddia etmiştir. Tatarcılık-Türkçülük tartışmaları sırasında Abdullah Battal Taymas, onun önceleri Tatarcı, sonra Bulgarcı ve daha sonra Türkçü olduğunu söyleyerek bu kadar hızlı dönüşümün hayret verici olduğunu söylemiştir. Ekim Devriminden sonra Sovyet ideolojisini benimseyen Gasım Mansurov ise İshakî'nin tam sekiz kere ideoloji değiştirdiğini söylemiş, onun "döneklik" evrelerini sıralayarak, 1905'te idealist milliyetçi gençlere liderlik yapan İshakî'nin aynı yıl sosyalist devrileşmeye (inkılapçı sosyalist) evrildiğini, sürgün yıllarından sonra sosyalist devrileşenler olarak değiştiğini, İstanbul'a gittikten sonra yeniden kabul değiştirerek koyu bir milliyetçi ve Pan-Türkist olduğunu, Ekim Devriminden sonra ise sosyalizme ihanet edip işçi ve köylü düşmanına dönüştüğünü yazmıştır. Ona en sert eleştirileri yönelten Zeki Velidi Togan ise, Sadri Maksudî gibi onun da Rusya'da Rus'tan fazla Rusya'nın bütünlüğünü savunduğunu, Türkiye'de ise herkesten fazla Türkçü olduğunu, fakat aslında Türkçülüğü, Tatarcılığını örtmek için kutsallaştırdığını iddia etmiştir.¹

Bu muhalif değerlendirmelere karşılık, İshakî'nin fikirlerinde son derece samimi olduğunu savunanlar da olmuştur. Kazanlı Fatih Emirhan onu her zaman inandıklarının fedaisi olan, taassup derecesinde samimi biri olarak tasvir etmiştir. Aynı şekilde, Akçura da onun fedakâr ve samimi karakterini öven yazılar yazmış, İshakî'nin hassas, ateşli, milletperver, idealist ve romantik biri olduğunu ifade etmiştir. Akçura, 1903 yılında Kazan'daki ilk görüşmelerinde onu saf ve temiz bir şekilde insanlığın mutluluğu için kendini feda etmeye hazır, son derece güzel ahlaklı bir idealist ve şair ruhlu biri olarak bulmuş, inandığı dava için hapis yatmayı göze alan ve sadece ideal için mücadele eden bir genç olarak tanımlamıştır. Akçura onu Tatarların gözünü açan, fikrini genişleten ve edebî eserleriyle yüzünü ağartan biri olarak görürken, aynı yıl bir başka Tatar aydını, Fatih Kerimî ise İshakî ve arkadaşlarını şiddetle eleştirmiş, onları "saf Tatarca" yazmak gibi

¹ Ahmet-Zeki Valîdî, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934, s. 11-34.

dil konusunda yanlış bir yol tutmak suretiyle, Rusya Müslümanlarına misyoner İlminski'den daha fazla zarar verdiklerini iddia etmiştir. Birbirine tamamen zıt olan bu değerlendirmeler, İshakî'nin fikrî yönelişlerinin ne kadar tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu araştırmanın temel amacı, onun entelektüel serüvenini takip ve tespit etmek, yaşadığı dönemin şartlarını da göz önüne alarak ideolojik dönüşümlerini anlamaya çalışmaktır. İshakî'nin hayatı ve entelektüel kişiliği bu yönüyle şimdiye kadar ele alınmamıştır.

İshakî hakkındaki ilk önemli değerlendirme, 1906'da onun tutuklanması üzerine Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı (yukarıda bahsettiğimiz) yazıdır; burada Akçura onunla tanışmasından, kişiliğinden bahsetmektedir.² Onun eğitim hayatının ayrıntıları hakkındaki en değerli bilgileri, İshakî'nin *Zindan* adlı eserinin önsözündeki Said Remiev ve Abdurrahman Hüseyinov tarafından yazılan biyografide buluyoruz.³ 1910 yılında Kazan'da yayınlanan *Zaman Kalındarı*'nda verilen kısa biyografide de bazı ilginç ayrıntılar bulunmaktadır; burada onun Osmanlı edebiyatına olan ilgisi konusunda verilen bazı bilgiler sonraki biyografilerde kullanılmamıştır. İshakî'nin hayatı hakkındaki ilk müstakil çalışma, onun gazeteci arkadaşlarından Necip Asrî'nin⁴ 1912'de İstanbul'da yayınladığı *Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî* adlı küçük hacimli eseridir. Ama burada verilen biyografi kısmı çok kısadır; eserin büyük bir kısmı İshakî'nin konferans ve yazılarına ayrılmıştır. İshakî'nin kendisi de geride azımsanmayacak miktarda hatıra parçaları bırakmıştır: Berlin'de çıkardığı *Millî Yol*

² Y. Akçuraoğlu, "Ayaz Efendi," *Kazan Muhbiri*, Sayı 179 (5 Noyabr 1906).

³ Bu biyografi biraz kısaltılarak Said Rami (1880-1926) imzasıyla Türkiye Türkçesiyle de yayınlanmıştır (Sait Rami, "Medrese Hayatı," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara, 1979, s. 195-202).

⁴ Necip Asrî (Muhammednecib Mevlembirdiev, 1886-1934): Yazar, gazeteci ve tenkitçidir. 1913'te Petersburg'da *İl* gazetesini çıkarırken İshakî ile birlikte çalıştıkları bilinmektedir. Necip Asrî gazetesinin aktif yazarlarındandı; bir ara gazetesinin başkâtipliğini yapmıştı. İ. Remiyef, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1905-1926* (Kazan, 1926) adlı eserinde ondan bahsederken, "M. A. Mevlembirdiev (N. Asrî)" şeklinde yazmıştır (s. 17). 1911'de Rusça olarak yayınlanan bir makalesinde ise sadece Necib ismini kullanmıştır. *Gayaz İshakîy: Eserler: VIII* (Kazan, 2001) adlı eserde, Muhammednecib Allabirdiuli Mevlembirdiev olarak verilmiştir (s. 409). Ayrıca bkz. "Gasrıy, Najib," *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 1999, s. 140. Burada yazarın ölüm tarihi 1937 olarak verilmiştir.

ve *Yaña Millî Yul* dergilerinde, gazetecilik ve medrese hayatını anlatan yazılar yayınlanmıştır.⁵

Araştırmacıların göz ardı ettikleri iki önemli kaynak daha vardır ki bunlar Ayaz İshakî ve grubunun Rusya Müslümanları kongrelerindeki rolünü aydınlatması bakımından önemlidir. Bunlardan birincisi, Musa Cârullah'ın kaleme aldığı, 1906 yılı 16-20 Ağustos tarihleri arasında toplanan Rusya Müslümanları III. Kongresi'nde yapılan tartışma ve müzakerelerin kaydedildiği *Umum Rusya Müsülmanlarının 3ncü Resmî Nedveleri* (Kazan, 1906) adlı eserdir. Burada, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi önderlerin yanında, sol grubun liderleri olan Ayaz İshakî (kitapta "Çingiz Efendi Ayaz" adıyla geçmektedir) ve Fuad Tuktar'ın tartışmalara aktif bir şekilde katıldıkları görülmektedir. İkinci eser, 1917 yılında Moskova'da yapılan büyük kongredeki konuşma, rapor ve tartışmaların tutanağını içeren ve kısaca *Protakollar* olarak bilinen kitaptır.⁶ Bu iki eserde sunulan tartışma metinleri İshakî'nin siyasî hareketlerdeki aktif rolünü ve mücadelecî kişiliğini canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

İshakî'nin karşıtlarının eleştirel nitelikli yazılarını da dikkate almak gerekir. Sovyetleri terk ettikten ve özellikle Bolşeviklerin İdil-Ural'daki uygulamalarına yönelik hücum nitelikli yazılarından sonra Tataristan'da 1925 yılından itibaren ona karşı bir karalama kampanyası başlatılmıştır. Tatarlardan Gasım (Âsım) Mansurov'un onu dönemlikle suçlayan değerlendirmelerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Türkiye'de de onun muhalifleri kendisine karşı bazan dozu çok aşırıya varan eleştiriler yöneltmişlerdir. Z. V. Togan'ın *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey* (İstanbul, 1934) kitabındaki eleştirileri bu kabildendir. Başkurtlardan Abdülkadir İnan'ın *Yeni Kafkasya* dergisindeki (İstanbul, 1924) ve yine Togan'ın *Hâtralar* kitabındaki (İstanbul, 1969) değerlendirmeler nispeten daha ılımlıdır.

İshakî'nin vefatından kısa bir süre sonra yayınlanan *Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî* (İstanbul, 1955) adlı küçük eser daha ziyade aceleyle

⁵ M. Ayaz İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/5 (1931), s. 11-13; III/6 (1931), s. 5-9; III/7 (1931), s. 10-13; III/8 (1931); "Büyük Üstad İsmail Bey," *Yaña Millî Yul* (Berlin), V/4 (1933), s. 19-22; Medrese hayatı hakkında bkz. Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsirî," *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 13-15.

⁶ *Bütün Rusya Müsülmanlarının 1917nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bolgan Umumî İsyezdinin Protakolları*, tertip eden: Kerim Sadi, Petrograd, 1917.

ve siparişle kaleme alınmış nekroloji yazılarından oluşmaktadır. Şüphesiz, İshakî hakkındaki en ciddi çalışma, kızı Saadet Çağatay, damadı Tahir Çağatay ile Ali Akış ve Hasan Agay tarafından hazırlanan *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri* (Ankara, 1979) adlı eserdir. Burada İshakî'nin kendi hatıra yazıları da yer almaktadır. Arkadaşı Said Rami (Remiev)'nin onun medrese hayatını anlatan yazısı ile kızı Saadet Hanımın hatıra ve değerlendirmeleri çok önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, Gustav Burbiel'in İshakî'nin Tatar edebiyatındaki yeri hakkındaki değerlendirmeleri, Ali Akış'ın anı nitelikli yazıları, B. Musabay'ın "Sovyet Basınında Ayaz İshakî" adlı makalesi ve Cafer Seydahmet'in yazdığı biyografinin de katkıları önemlidir. Aynı yıl Abdullah Battal Taymas tarafından yazılan biyografi makalesi de İshakî'nin fikrî ve edebî kişiliği hakkında çok önemli ip uçları vermektedir. Bunlara ilave olarak, Agâh Sırrı Levent'in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara, 1949) adlı eserinde yer alan dilde sadeleşme tartışmaları kısmı, Fevziye Abdullah Tansel'in *Belleten* dergisindeki tanıtım yazısı (Ankara, 1982) ve Ömer Özcan'ın *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınlanan eleştirel nitelikli değerlendirmeleri de zikredilmelidir.

1925'ten sonra Ayaz İshakî Sovyetler Birliğinde burjuva milliyetçisi olmakla suçlanmış, hakkında karalama kampanyası başlatılmış ve bu yolla ortaya çıkan yasaklama süreci 65 yıl kadar devam etmiştir. Ayaz İshakî'yi aklama alametleri 1988 yılında İbrahim Nurillin'in bir yazısıyla başlamıştır. Ayaz İshakî'nin Tataristan'da aklanmasından sonra, orada da önemli araştırmalar yayınlanmıştır.⁷ Son onbeş yıl içinde onun hakkında çok sayıda biyografi eserleri ve makaleler yazılmıştır.⁸ 1998 yılında Tataristan

⁷ Bu sürecin ayrıntısı için bkz. Nadir Devlet, "Tataristan Ayaz İshakî'ye Yeniden Kavuştu," *Türk Kültürü*, Sayı 394 (1996), s. 108-109.

⁸ Bu çalışmalardan ulaşabildiklerimiz şunlardır: H. Minnigulov, *Gayaz İshakiyınn Möhecirliktegi İcatı*, Kazan 1994; İ. Nurillin, *Gayaz İshakiy: Tormuş Yulu hem Eşşenligi*, Kazan 1997; E. Sehapov, *İshakiy İcatı*, Kazan 1997; aynı yazar, *İshakiy hem XX Gasır Tatar Edebiyatı*, Kazan 1997; F. Musin, *Gayaz İshakiy*, Kazan 1998. H. S. Şagbanova, *Stanovlenie tvorçestva Gayaza İshaki: 1897-1910*, Kazan 2002; M. Sehapov, *İshaki i tatarskaya literatúra XX veka*, Kazan 2003; aynı yazar, *Gayaz İshaki: naçal'my etap tvorçestva*, Kazan 2007; aynı yazar, *Gayaz İshaki: vozroditel' tatarskoy literatúry naçala XX veka*, Kazan 2008. Rustem Gaynetdinov, *Turko-Tatarskaya političeskaya emigratsiya* (Kazan, 1997) adlı eserinde, onun muhaceret yıllarındaki faaliyetleri konusunda dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

Fenler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, *Gayaz İshakıy: Eserler* adıyla önemli bir projeyi başlatmış, onun bütün eserlerini 15 ciltte yayımlamayı planlamış ve şu âna kadar bunun 8 cildi yayımlamıştır. İshakî'nin hayatı ve eserleri hakkında çağdaşlarının yazdıkları (hatta Ayaz İshakî hakkında Kazan Vilayeti Polis İdaresininin 1901-17 tarihleri arasında tuttuğu zabıt ve belgeler) da bu ciltlere dahil edilmiştir. Bütün bunlar, İshakî ve dönemi hakkında çalışanlara zengin bir malzeme sunmaktadır.⁹

Bu kaynaklar tahlil edilerek, onun fikrî oluşumunun hangi tesirler altında şekillendiğini görmek mümkündür. Herşeyden önce, bir molla ailesinden gelmesi sebebiyle aldığı dinî terbiye, daha sonra medresede aldığı eğitim ona Tatar toplumunun kültür temellerini kavrama konusunda önemli kazanımlar sağlamıştır. Buna ilave olarak, medrese yıllarında Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve Osmanlı ülkesinden gelen edebî ve diğer eserleri takip ettiği bilinmektedir. Tatarların Ahmed Mithat Efendi'si olan Kayyum Nasırî (1825-1902) ile tanışması, ona Rus kültürünün penceresini açmıştır. Onun fikirlerinin asıl şekillenmesi, Rus okulu olan Tatar muallim Mektebi'nde (Uçitelskaya Şkola'da) okuduğu yıllarda husûle gelmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Rus edebiyatıyla, halkçılık ve sosyalizm akımlarıyla tanışması onun fikrî yönelişini tamamen başka bir mecraya yöneltmiş, 1905 yılından itibaren idealist, halkçı ve sosyalist bir eylem adamı olarak aktif faaliyet göstermiş, bu uğurda hapis yatmış ve sürgün cezasına çarptırılmıştır. Jöntürkler döneminde İstanbul'daki temasları neticesinde, zaten Tatarların millî taleplerine duyarlı olan İshakî, Türk kavimlerinin birliği fikrine doğru da yönelmeye başlamıştır. 1913'te sürgün dönüşünde, Gaspıralı'nın ihtiyatlı ve birleştirici çizgisine yaklaşan bir Ayaz İshakî figürü karşımıza çıkmaktadır. 1917 Ekim Devriminden sonra, zamanın şartları doğrultusunda birçok aydın kendilerini Bolşevik ideolojisi doğrultusunda yeniden tanımlarken, İshakî rüzgârın tersine koşmuş, koyu bir milliyetçi olarak Bolşeviklere karşı mücadele yolunu seçmiş ve hayatının bundan sonraki dönemlerinde bu uğurda çaba sarf etmiş, faaliyet göstermiştir. Şimdi, onun hayatının değişik evrelerini ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

⁹ Ayrıca, 2008 yılında Kazan'da Ayaz İshakî'ye adanan uluslararası bir sempozyum yapılmıştır. Ancak, burada sunulan tebliğ metinlerine ulaşmak mümkün olmadı.

Eğitimi ve fikir kaynakları

Ayaz İshakî, 1878 yılında Kazan vilayetinin Çistay (Çistopol) ilçesine bağlı bir Tatar köyünde dünyaya geldi. Köy imamının (İlâceddin İshakî Efendi) oğluydu. İlköğrenimini köyde babasının yanında yaptıktan sonra, 1893'te Çistay'daki medreseye gönderildi ve burada üç yıl kadar tahsil gördü. Bu sırada Ceditçi faaliyetlerin hükûmet tarafından takip edildiği konusunda ilginç bir olayı nakletmektedir: "1892 yılında, Kazan vilayetinin ilçesi sayılan Çistay şehrindeki medresemiz, Kazan valisinin yardımcısıyla onun emrindeki jandarma bölüğünün baskınına uğradı. Vali yardımcısı, muallimleri ve öğrencileri ayrı ayrı sorguya çekti. Ben de sorguya çekilen öğrenciler arasında idim. 'Hükümdarınız kim?' diye sorulunca biz: 'Sultan Abdülhamid' diye cevap verdik."¹⁰ Bu anekdottan da anlaşılacağı üzere, bu yıllarda Osmanlı tesirleri buralara kadar uzanmıştı.

Ayaz, bundan sonra Kazan şehrine gitti ve meşhur Gölboyu Medresesinde okudu. Onun medrese tahsili genellikle bir-iki cümleyle ve ("medrese tahsilinden hoşnut olmadı" vs. gibi) basmakalıp ifadelerle geçirilmektedir. Halbuki, burada aldığı eğitimin onun fikrî oluşumunda çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayaz, medresede en "münâzir" (tartışma ustası) talebe olarak öne çıkmıştı. Münâzara usûlü medrese eğitiminin en önemli unsuru ve etkinliği idi. Müderris ders esnasında bir konuyu ortaya atar, talebeler saatlerce o mesele hakkında fikir yürütürlerdi. Münâzaranın bu dönemde çok moda olduğu anlaşılmaktadır. O yıllarda aynı medresede tahsil gören Tatar edebiyatçısı Zâhir Bigi, bazı öğrencilerin münâzarada güç vermesi için dersten önce bir kadeh içki içtiklerini anlatmaktadır.¹¹ Tartışılan konular zamanı geçmiş olsa da münâzara talebeler için bir tür fikir cimnastiği işlevi görüyordu. Kazan medreselerindeki hemen her münâza-

¹⁰ Ayaz İshakî, "Anılar," kaleme alan: Ali Akış, *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 298.

¹¹ Zâhir Bigi, medrese talebelerinin niye böyle kötü bir yola düştüklerini anlatmak için ayrı bir risale yazmak gerektiğini söyledikten sonra, roman kahramanlarından birinin durumunu aynen şu sözlerle anlatır: "O rakıya şu kadar heves kıldı ki, her kün sabahda kable'd-ders (ders vaktinde münâzara kılmaya gayret versin) diyü birer çey çanayıkıyla [çay fincanıyla] rakıyı içmeye âdet kıldı." Muhammed Zâhir Bigiyef, *Günâh-ı Kebâir*, Kazan 1890, s. 50.

raya katılan ve bir tartışma ustası olarak ünlenen Ayaz'ın¹² medreseden edindiği bu beceri onun ileriki hayatında çok önemli yer tutmuştur.

Çoğu zaman zannedildiği gibi medrese öğrencileri sadece Arap dili ve Ortaçağ'dan kalma "skolastik" mevzularla uğraşmıyorlardı. Ayaz İshakî medrese yıllarında Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesini, Türkiye'den gelen gazete ve dergileri, edebiyat kitaplarını okuyordu.¹³ Gölboyu Medresesi'ndeki hocalardan bazıları Abdülkayyum Nâsırî'nin takvimlerini okuyor, bazıları İstanbul'dan *Malûmat* dergisini, Ahmed Mithat Efendinin (1844-1912) kitap ve risalelerini getiriyor, Mısır'da yayınlanan dinî kitapları takip ediyorlardı. İstanbul'da yayınlanan roman ve hikâyeler medreseye "meşrû revîşte" giriyordu; bunları okumak, hakkında fikir alışverişinde bulunmak medrese nizamına aykırı sayılmıyordu.¹⁴

Ayaz İshakî daha Kazan'da medrese tahsili görmekte iken modern edebiyata ve bilimlere merak sarmaya başladı. Bu sırada henüz Rusça bilmediğinden, o zamanda Kazan'da bulabildiği Osmanlı eserlerini okuyarak merakını gidermeye çalıştı.¹⁵ O zamanlar Kazan kitapçılarında Osmanlı devletinden kitap, gazete ve dergilerin geldiği, İstanbul'da basılan birçok eserin Tatar lehçesine çevrilip basıldığı bilinmektedir. Ayaz İshakî'nin *Malumat* ve *Servet-i Fünûn* dergilerini takip ettiği söylenmektedir.¹⁶ Bir başka rivayete göre, Osmanlı yazarlarından özellikle Namık Kemal (1840-1888) ve Abdülhak Hamid (1852-1937) Beylerin eserlerini okuyordu. Bu eserler onun duygularını heyecana getiriyor, hayallerini genişletiyor, fakat yine de ona yeterli manevî gıda vermiyordu.¹⁷

Bir zaman sonra Osmanlı edebiyatına olan alakasının zayıfladığı anlaşılmaktadır. *Zaman Kalindarı*'ndaki biyografisinde yazıldığına göre, Osmanlı eserleri onun susuzluğunu doyurmaya kâfi gelmemiş ve maksadına erişmek için Rusça bilmenin gerekli olduğu kanaatine vararak 1898'de Ka-

¹² Sait Rami, "Medrese Hayatı," s. 195-202.

¹³ Sait Rami, a.g.m., s. 196.

¹⁴ Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsırî," s. 14.

¹⁵ "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindarı 1910*, mürettibi: Ş. Şehidullin, [Kazan 1910], s. 38.

¹⁶ Hüseyin Namık Orkun, "Kayıplarımız: Ayaz İshakî," *Türk Yurdu*, II/234 (1954), s. 151.

¹⁷ N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, İstanbul 1328, s. 18.

zan'daki Tatar Muallim Mektebine kaydolmuştur. Maddî zorluklar içindeydi; babası İlac Hazret (Hoca) de ona yardım edemiyordu. Kazan'ın Yana Bistesindeki (Yeni Mahalle) Zarif Hazret Emirhanî Mektebi'ne muallim olarak tayin edildi. Bu arada, fırsat buldukça Tatar hayatını yansıtan roman ve komediler yazmaya başladı.

Abdülkayyum Nâsırî'nin onun üzerinde oldukça önemli tesirler bıraktığı anlaşılmaktadır. Ayaz İshakî'nin verdiği bilgilere göre, Abdülkayyum Nâsırî bir ansiklopedist idi. Kırktan fazla eser yazmış, çok değişik konularda kitap ve risaleler yayınlamış, düzenli olarak takvim çıkarmış, hacimli bir sözlük neşretmişti. Arapça gramerden elektriğe kadar birbirinden farklı konularda yazmış, halk edebiyatı, örf, âdet ve gelenekleri, efsaneleri toplamıştı. Rus diline ve kültürüne büyük rağbet göstermesine rağmen, o dönemin Tatar soyluları (mirzaları) gibi kendi muhitiyle alakasını kesip Kazan'ın Rus mahallesine yerleşmemiş, şehrin mutaassıp Tatar mahallesinde yaşamayı tercih etmişti. Rus çevresi ile olan alakası sebebiyle mutaassıp Tatar mollaları ve onların etkisindeki halk ona iyi gözle bakmıyordu.¹⁸

İshakî, medrese yıllarında (1895-96) Nâsırî'nin birçok eseriyle tanışmış bulunuyordu. Onunla şahsen de tanışmıştı. Bazen arkadaşlarıyla, bazen de yalnız olarak ziyaretine gidip onunla sohbet ediyordu. Nâsırî ona Rusça öğrenmesini öğütüyordu.¹⁹ İshakî'nin kendi ifadesine göre, Nâsırî tuhaf bir şahsiyetmiş. “Biz gençlerin ‘Uluğ Hazret’ olarak tanıdığımız hocalara ‘nâdan’ ve ‘aptal’ gibi sözler kullanıyor ve bizleri şaşkına döndürüyordu” demektedir. Nâsırî'nin bu tür değerlendirmeleri, genç Ayaz'a ve arkadaşlarına cazip gelmiş olmalıdır. Medrese hocalarının gözünde, reformist din âlimi Şihabüddin Mercanî'nin “mutezile”, eğitim reformcusu İsmail Gaspıralı'nın “dehrî” olarak nitelendiğini, Nâsırî'nin ise yarı gülünç, yarı acınacak, zavallı biri olarak görüldüğünü yazmaktadır. Nâsırî'nin sohbetlerinde bulunması İshakî için ders dışı eğitim niteliğindeydi. Nâsırî'nin ölümünden hemen sonra, onun hayatı ve eserleri hakkında uzunca bir yazı yazmış ve *Tercüman* gazetesinde yayınlamıştı.²⁰ Aynı yıl (1902'de) kaleme aldığı *İki Yüz Yıldan Soñ[ra] İnkıraz* (Kazan, 1904) adlı

¹⁸ Ayaz İshakî, “Abdülkayyum Nâsırî,” *Türk Yurdu*, XXVI/4 (İlkteşrin 1942), s. 123-125.

¹⁹ Ayaz, “Abdülkayyum en-Nâsırî,” *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 14-15.

²⁰ Yazı birkaç gün sonra İstanbul'da *İkdam* gazetesinde basılmıştı. Onun bu yazısından sonra Türk basınında Nâsırî hakkında başka yazılar da yayınlanmıştı.

eserinde Nâsırî'yi milletini koruma yolunda kendini kurban eden bir âlim olarak tanıtmıştı.

İshakî'nin Nâsırî ile olan benzer yönleri de dikkati çekmektedir: Nâsırî, ulema ailesinden gelmiş ve medrese terbiyesiyle yetişmiş olmakla birlikte, dönemin geleneğine muhalif olarak Rusça öğrenmiş, Rusça öğretmenliği sınavını kazanmış ve Kazan Üniversitesine devam ederek bilgisini arttırmıştı. Mercanî ve takipçileri gibi dinî ıslah davasıyla uğraşmayarak, dil, edebiyat ve modern bilimlerin tanıtılması alanlarında yoğunlaşmış, saf Kazan lehçesinde yazma akımına öncülük etmişti. İshakî, onun saf Tatar dilinde yazma eğilimini daha da ileri götürüyor, konularını Kazan Tatar tüccarı, medrese softaları, hocalar ve köylülerin hayatından alan hikaye ve komedilerini bu dille yazıyordu. Kendisi de medrese terbiyesi gördüğünden, medrese hayatını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini çok iyi biliyor ve bunları çok güzel bir şekilde tasvir ediyor, zamanı geçmiş kurumları ve zamana ters düşen görenek ve alışkanlıkları acımasızca eleştiriyordu.²¹

İshakî üzerinde etki yapan ikinci önemli unsur ise modern Rus edebiyatıydı. Özellikle halkçıların (narodniklerin) ve sosyalistlerin edebî ve siyasî fikirleri ona çok cazip geliyordu.²² Ayaz İshakî birçok yazı ve konuşmalarında halkçılık (narodnik) akımını ve bunun Rus edebiyatındaki etkilerine dikkat çekmektedir: Bu edebiyat hürriyet ve terakki taraftarıydı; zayıf ve fakirlerin savunucusuydu; temel amacı ve ideali, halkın çıkarlarına hizmet etmektir. Halkçılık, halkın siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatındaki eksiklikleri, haksızlıkları ortaya çıkarıyor, bunların giderilmesi için çareler arayıp bulup gösteriyor, okumuş kesimi ve gençleri halk hizmetine davet ediyordu. Bu akımın etkisine kapılan binlerce üniversite öğrencisi, öğretim üyesi, doktor, köylere dağılıyor, halka faydalı olmak için seferber oluyorlardı.²³

²¹ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988, s. 137-138.

²² Kırımlı Cafer Seydahmet, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 152.

²³ Narodnik (halkçılık) akımı, Osmanlı fikir hayatına daha ziyade Rusya'dan gelen Türk aydınları vasıtasıyla ulaşmıştır. Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Hüseyinzade Ali ve Ahmed Ağaoglu gibi aydınlar Pan-Slavizmden ve Rus Narodnik hareketinden etkilenmişler, bu fikirleri Meşrutiyet dönemi Türkiye'sine taşımışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Narodnik Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)," *Türkler*, Ankara 2002, XIV, 801-806.

Halkçı (narodnik) edebiyatın en önemli özelliği ise, bütün insanlığa faydalı olmak gayesini gütmesiydi. Halkçı edebiyat Rusları, Tatarları veya Yahudileri ayırmıyor, hepsine birden hitap ediyordu. Bu ortak hitap Tatar gençlerini de etkiliyordu. Halkçılık ve sosyalizm fikirlerinden etkilenen Tatar gençleri, ulemanın Buhara'dan getirdiği eğitim sistemini artık beğenmiyor, toplumun devamı ve terakkisi için yeterli görmüyorlardı.²⁴ Halkçılık akımı onları millî gayelere hizmet etmeye ve halka yönelmeye sevk ediyordu.

Ceditçi ulemanın reformist İslamcı söylemleri de okumuş gençleri artık ikna etmiyordu. Kazan Tatarları arasında güçlü bir şekilde ortaya çıkan dinî reform hareketi XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak belli bir gerileme süreci içine girmişti.²⁵ Özellikle 1905 Devriminden sonra bu durum iyice kendini hissettirmeye başlamıştı. 1906 senesinde reformist (terakkiperver) ulemeden Âlimcan Barudî'nin medresesindeki talebelerin isyanı da talebelerin dünyevî ilgilere yönelişinin bir göstergesiydi. İslah edilmiş bir medresenin talebeleri, bir noktadan sonra bu ıslahı yeterli görmüyor, terakkî yolunda daha hızlı adımların atılmasını istiyorlardı. İslahçı bir din âlimi olan Barudî, talebelerinin gözünde neredeyse "eskilik taraftarı" konumuna düşmüştü. Diğer bir ıslahçı din âlimi olan Musa Carullah ise, talebelerin isyanını anlayışla karşılamak gerektiğini söylüyor, onlardaki hoşnutsuzluğu gidermek ve onları İslam dairesinde tutabilmek için çırpınıyordu; eski İslam âlimlerinin eserlerinde talebelere dinamik ve inkılâpçı mesajlar verebilecek eserler bulmaya çalışıyordu. Bu amaçla, İslam tarihinde hür fikirleriyle tanınan Ebulalâ el-Maarrî'den tercümeler yapmıştı.²⁶ Ama bütün bu çabalar ıslahçılığın gerilemesini durduramayacaktır. Mercanî ve onun yolundaki ıslahçıların fikirleri artık modern kafaları ikna etmiyordu. Togan, anılarında kendi fikrî serüvenini ve İslam reformculuğundan nasıl uzaklaştığını anlatır.²⁷

²⁴ N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 37.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, "Dinî Reformculuktan Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihnî Serüvenleri," *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II/2, Ankara 2005, s. 1339-1344.

²⁶ Musa Bigiyef, *Edebiyat-ı Arabiye ile Ulûm-i İslamiye*, Kazan, [1907?], s. 38-39 ve s. 66.

²⁷ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969, s. 78.

Daha Tatar Muallim Mektebi'nde (Tatarskaya Uçitilskaya Şkola) okurken İshakî'nin Rusya'daki inkılâpçı fikirlerden etkilendiği görülmektedir. Bu okuldaki öğrenci derneğinin başında Ayaz İshakî, Sadri Maksudî, Ömer Tirigulov ve Hüseyin Yamaşev bulunuyorlardı.²⁸ 1901'de Kazan'da arkadaşlarıyla beraber "Şâkirdlik" adında gizli bir örgüt kurdu ve *Terakki* gazetesini çıkarmaya başladı.²⁹ Örgütün üyeleri çok kısa bir zaman içinde İdil-Ural, Sibiryâ ve Kırım'ın öğrencileri arasında aktif bir rol oynadılar.³⁰ İshakî'den başka, Fuad Tuktar, Abdurrahman Fahreddin (Rızaeddin b. Fahreddin'in oğlu), Şakir Muhammediyar ve Almanya'da kimya öğrenimini tamamlayıp Kazan'a dönen Mahmud Almay'ın kurduğu bu örgüt, Rus çarlığının dinî, siyasî ve iktisadî bakımlardan Tatarlara baskı uygulamasına karşı bir tepki niteliği taşıyor; Tatar gençlerinin kültürel ve siyasî taleplerini yansıtıyordu.³¹

İshakî, 1902'de Tatar Muallim Mektebi'ni tamamladıktan sonra Orenburg'daki meşhur Hüseyniye Medresesi'ne Rus dili muallimi olarak girdi.³² Medresede gördüğü bazı durumları eleştirmesi diğer öğretmenleri rahatsız ettiğinden, bir yıl sonra burayı terk etmek zorunda kaldı.³³ 1903 yılında babası İlâceddin Hazret'in isteği ve ısrarı üzerine köyüne dönüp "molla" oldu. Bir müddet imamlık yaptı ise de, bu durum onun tabiatına ve gelecekte yapmayı planladığı işlere aykırı olduğundan, bu görevini bırakarak Kazan'a taşındı.³⁴ 1904 yılında, hürriyet ve inkılâp hareketleri başladığında bunlara fiilen katıldı.

15 Ağustos 1905'te Nijni-Novgorod yakınlarında bir vapur güvertesinde yapılan Rusya Müslümanları İttifakı'nın ilk Kurultayına sol görüşlü

²⁸ Gasım Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, Meskev [Moskova] 1926, s. 118.

²⁹ Cafer Seydahmed, "Ayaz İshakî," *Emel Medjmuası* (Bazarcıg, Romanya), V/4 (1 Nisan 1934), s. 2.

³⁰ Ayaz İshakî, *İdel-Ural*, Paris 1933, s. 35. İshakî, bu eserinde 1901-1907 yılları arasındaki faaliyetlerini yeni bir gözle değerlendirmektedir (s. 34-37).

³¹ Ayaz İshakî, "Anılar," s. 299.

³² "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindari 1910*, s. 38.

³³ N. A. [Necib Asrî], *Şimâli Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 5.

³⁴ "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindari 1910*, s. 38.

genç *şkolnikler* (öğrenciler)³⁵ de katılmıştı. Kurultay yapılacağı konusunda itibarlı adamların hepsine haber verilmiş, fakat “boşboğazlık” yaptıkları gerekçesiyle, *şkolniklere* haber verilmemişti.³⁶ Vapur vaktinden önce hareket etmiş olsa da, *şkolnikler* küçük bir vapurla yetişmişler, gürültü patırtı çıkarmamak şartıyla vapura kabul edilmişlerdi: Kendilerine bu toplantının, Sosyal Demokratlar toplantısı olmayıp, İttifak Partisi toplantısı olduğu hatırlatılmış, müzakereler sırasında “edebî riayet etmeleri ikazı yapılmıştır.”³⁷

Akçura, 1905 yılı Güzünde *Kazan Muhbiri* adında Tatarca bir gazete çıkarmak için izin aldıktan sonra yaptığı toplantıya İshakî’yi de davet etmişti. Hadi Maksudi, Fuad Tuktarov, Burhan Şeref, Muhiddinov, Şakircan Tahirov ve Seyidgeray Mirza Alkin’in de katıldığı toplantıda gazetenin nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusu müzakere edilmişti.³⁸ Gazetenin redaktörü olan Akçura’nın Ayaz İshakî’yi de yazarlar arasında görmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak, İshakî gazetenin yönünü “çok sağ” bulduğundan ve yazdıklarına fazlaca müdahale edilmesinden hoşlanmadığından dolayı, buradan ayrılmış ve arkadaşlarıyla birlikte ayrı bir gazete çıkarmayı kararlaştırmıştır.³⁹

Tañcılık dönemi (1906-1907): Sosyalist Ayaz İshakî

1905 yılında Çar II. Nikola, istemeyerek de olsa, halka bazı hürriyetler veren 17 Ekim Manifestosu’nu ilan etmişti. Böylelikle, Rusya’da iki yıl kadar sürecek olan bir özgürlük ortamı ortaya çıkmıştı. Ayaz İshakî’nin bu hürriyetleri halka anlatmak için köy köy dolaşarak mitingler düzenlediğini ve konuşmalar yaptığını görüyoruz.⁴⁰ Bu faaliyetleri sebebiyle polis tarafın-

³⁵ Ayaz İshakî anılarında bunlardan “Tañçı Parti” mensupları diye söz etmektedir. Ancak, bu tarihte “Tañcılar” a adını veren *Tañ Yıldızı* gazetesi henüz çıkmamıştı. Dolayısıyla, Musa Bigiev’in kitabında zikrettiği şekilde onları “şkolnikler” diye anmayı uygun gördük.

³⁶ Musa Bigiyef, *İslahat Esasları*, Petrograd 1917, s. 168.

³⁷ *A.g.e.*, s. 169.

³⁸ Bu toplantının mahiyetini ve ayrıntısını Ayaz İshakî’nin kendisinden öğreniyoruz. Bkz. Ayaz, “Millî Matbuat Bayramı,” *Süz* (Kazan), Sayı 8 (5 Gınvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, Kazan 2008, s. 107-112.

³⁹ Sait Rami, “Medrese Hayatı,” s. 202.

⁴⁰ N. A. [Necib Asrî], *a.g.e.*, s. 19-20.

dan takip ediliyordu. Aralık ayından başlayarak on bir aya yakın devamlı yer değiştirdi ve kaçmak zorunda kaldı. O ve arkadaşları bir taraftan da *Taň* adında bir gazete çıkarmaya çalışıyorlardı.⁴¹ Aylar süren izin alma girişimleri sonunda, Mayıs 1906'dan itibaren *Taň Yıldızı* adında bir gazete çıkarmaya başladılar. Gazetenin esas zümresini Fuad Tuktar, Şakir Muhammediyar, Said Remiev ve Hüseyin Abuzer oluşturuyordu. Resmen başka birinin adıyla görünse de, gazetenin gerçek başyazarı İshakî idi. Onun keskin ve acı bir dille yazdığı makaleler gençlere cazip geliyordu. Birkaç ay içinde gazete çok okunur bir duruma gelmişti.⁴² "Tañcılar" zümresinin sayısı artıkça, onları izleyen polis sayısı da artıyordu.

Böylece, o zamana kadar mevcut olan Ceditçiler ve Kadimciler grubuna "Tañcılar" (*Tañcılar*) adıyla tanınan yeni bir grup daha eklenmiş oluyordu. *Taň Yıldızı* gazetesi etrafında örgütlenen ve 20-30 kadar eğitimli ve terakkiperver gençten oluşan bu grup, usûl-i Cedit derecesindeki terakkiyi yeterli görmüyor, daha çabuk ve daha büyük adımlarla ileri gitmek istiyordu.⁴³ Rus üniversite öğrencilerinin etkisiyle sosyalistlerin fikirleri kabul etmişlerdi ve Çarlık yönetimini ihtilal ile devirmek yanlısıydılar. Bir taraftan da geleneksel Tatar kurumlarına ve ulemaya karşı açıktan açığa muhalefet ediyor, onların görüşlerini ve yaşantılarını acımasızca eleştiriyorlardı.⁴⁴

İshakî ve arkadaşları, okul yıllarında Kazan'da kurdukları "Şakirdlik" örgütünü Orenburg'da geliştirerek "Hürriyet" adında yeni bir siyâsî örgüt oluşturdular. Arkasından, köylülerin çıkarlarını savunmak gayesiyle kurulan Rus Sosyalist Revolüsyoner Partisi'nin programını Tatarların durumuna göre uyarlayıp bazı ilkeler ekleyerek *Tañcı* adında bir parti kurdular. Tañcılar, milletin çıkarlarını sosyalistlerin çalışmalarına katılmakta görüyorlardı. Çünkü bu partinin programında Rus olmayan milletlere geniş hak

⁴¹ Hapis ve kaçaklık günlerini *Zindan* (Kazan 1907) adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

⁴² M. Ayaz İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/5 (1931), s. 11-12.

⁴³ Akçuraoğlu Yusuf, "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir," *Sırât-ı Müstakîm*, II/40 (28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909]), s. 216-217.

⁴⁴ Necib, "Probuğenje russkih tatar i ih literatura," *Sovremennik*, Sayı 4 (1911). Bu makalenin Tatarca tercümesi için bkz. "Rus Tatarlarının Uyanı hem Alarnın Edebîyatı," *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII* (Kazan, 2001), s. 104-107.

ve özgürlükler vaat ediliyordu.⁴⁵ Aslında, Sosyalist Revolüsyonerlerin (SR), Radikallerin ve Sosyal Demokratların programları birbirine yakındı: Her üç parti de demokratik cumhuriyet esasına dayanmakta olup, bütün milletlerin ve halkların, kadınlarla erkeklerin eşit haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini savunuyorlardı. Ayaz İshakî ve arkadaşlarının Tañçı Partisi, dinî-millî özerklik talep ediyordu. Millî okullara devletin karışmaması, imamların askere alınmaktan muaf tutulması, zorla Hristiyanlaştırılan Tatarların eski dinlerine dönmelerine müsaade edilmesi, Tatar ve Başkurtların zorla ellerinden alınan toprakların geri verilmesi gibi istekleri vardı.

1906'da toplanan III. Rusya Müslümanları Kongresi'nde (Nijni-Novgorod, 16-20 Ağustos) başlarında Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar'ın⁴⁶ bulunduğu solcu gençler (Tañcılar) aktif bir rol oynadılar. Tañcılar, İsmail Gaspralı ve Yusuf Akçura'nın başını çektiği "Rusya Müslümanları İttifakı" partisine karşı açıktan cephe aldıkları görülmektedir. Kongredeki müzakereler boyunca, solcuların lideri İshakî ile İttifakçı önderlerden Yusuf Akçura polemige girerek, zaman zaman birbirlerine laf çarpıtıyorlardı. Ayaz İshakî, Rusya Müslümanları arasında baylar (zenginler), fakirler, işçiler, alpavıtlar (toprak sahipleri) şeklinde her türlü sınıfın olduğunu ve bunların iktisadî çıkarlarının çeliştiğini ileri sürerek onları tek bir siyasî parti (İttifak Partisi) altında toplamanın imkansız olduğunu savunuyordu. "Bizim ittifakımız ilim ve maârif neşreden, dini muhafaza eden bir cemiyet olsun, siyasî parti olmasın" diyordu. Ona göre, siyasî meselelerde Müslümanlar uygun gördükleri partiye katılmalıydılar. İttifak, siyasî nitelikli olursa ihtilafların çıkacağı, birçok kimsenin bunu kabul etmeyeceği görüşündeydi. "Gençler bu İttifaktan çıkarlar. Siyasî işlerin arkasından yürüyenler gençlerimizdir. Onlar aradan çıkarsa bunun çok zararı olur. Çünkü bizim halkın siyasetten haberleri yok, siyasî işler konusunda gayretleri yok. Siyasî işlerde *tartısu* (mücadele) gerek. Ancak mücadele ederek alırsın kendi hakkını" diyordu.⁴⁷ İshakî'nin her vesileyle tekrar ettiği bu son söz Tañcılarının en meşhur şîârıydı.

⁴⁵ M. Ülküsal, "Ayaz İshakî İdilli," *Emel*, XVIII/106 (Mayıs-Haziran 1978), s. 2.

⁴⁶ Fuad Tuktar (Tuktarov, 1880-1967): gazeteci ve hukukçu. Ayaz İshakî'nin yakın dostu idi.

⁴⁷ Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müsülmanlarının 3nçü Resmî Nedveleri*, Kazan 1906, s. 30.

Yusuf Akçura ise milliyet ve İslamiyet esasına dayanan siyasî bir ittifak oluşturmanın gerekli olduğunu ileri sürüyor, Din, milliyet ve soy esaslarına dayanan ittifakları örnek gösteriyor, fikir-kuvvet teorisine dikkat çekiyordu. Bu teoriye göre milliyet ve din kuvvetti; din ve milliyet bayrağı altında toplanmak, maddî farklılıklar olsa da, din-milliyet esasları üzerinde çok güçlü bir ittifak oluşturmak mümkündü. Dolayısıyla, Akçura, İslamiyet temeline dayanan ‘Rusya Müslümanları İttifakı’ adında siyasî bir parti oluşturmak çabasında olduklarını söylüyordu. Birlikte hareket etmeyi düşündükleri Kadet (Meşrutiyetçi Demokrat) Partisinin programının XX. asra uygun olmadığı iddiasına karşı ise şunları söylüyordu: [Sol görüşlülerin] “XX. asra uygun partiden muratları nedir, biliyoruz. Hatta o parti XIX. asırda kendini göstermeye başladı. Lakin itiraz eden efendiler unutmazlar, hatırlarından çıkarmasınlar: Şarklılar XX. asırda değil; bizler terakkiyatımıza bakılacak olursa XIV. asırda[yız]” diyordu. İshakî’nin “İttifak siyasî olursa arada ihtilaf peyda olur, gençler aradan çıkar, hizmet edecek kimse kalmaz” demesine karşılık, İttifak programının öğrenciler arasında da kabul gördüğünü söylüyor, bunun kanıtı olarak toplantıda bulunan diğer gençleri işaret ediyordu.⁴⁸

İshakî, toplantıda bir vesileyle, Rusya’da hürriyet yolunda canını feda eden inkılâpçı gençlere dikkat çekerek Rusya Müslümanlarının bunlara şükran duymaları gereğini söylüyor, elde edilen hürriyetlerden Rusya Müslümanlarının da yararlandığını, gazetelerin serbestçe yayınlanmaya başladığını söylüyordu. Hürriyetin devlet adaletiyle değil, gençlerin kanı karşılığında kazanıldığını, dolayısıyla hürriyet yolunda canını feda edenleri düşman olarak görmemek lazım geldiğine işaret ediyordu. Konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu: “Bu insanlara siz kâfir deseniz de onlar din yolunda canlarını feda ettiler. Din işlerinde bağımsızlık, hürriyet alıp verdiler. Biz gençler de onlar[ın] yolunda hareket ederiz; dinimize hürriyet isteriz; hürriyet esasları meydana gelsin isteriz. Lakin hürriyetler programda yazmakla olmaz; gayret, çalışmak ve çaba sarf etmekle olur. Ancak *tartuşuda* (mücadele ederek) elde edersin kendi hakkını!”⁴⁹

⁴⁸ A.g.e., s. 53-55.

⁴⁹ A.g.e., s. 66.

Yusuf Akçura, buna karşılık: “Ben [de] *tartuşu* taraftarıyım. Lakin kızıl *tartuşu* yahut al *tartuşu* değil; ben yeşil *tartuşu* taraftarı[yım]” diyordu.⁵⁰ Diğer taraftan, İsmail Gaspıralı, kendisini korkaklık ve gayretsizlikle suçlayan Ayaz İshakî ve çevresindeki solcu gençlere şöyle cevap veriyordu: “Ben de kısmen bu sözü tasdik ederim. Zira bizim ruhanîlerimiz, ulemamız bizleri gayret, şecaat ruhu ile terbiye etmediler. Bizlere ibadetler hakkında, faziletler hususunda her vakit vaaz ede gelmişler ise de, hiçbir vakit bizi hayat meydanında müsabakaya (yani *tartuşu* usûlüne) tahrîz [teşvik] etmediler.”⁵¹

Toplantıda başka meseleler tartışılırken, Ayaz İshakî ile Yusuf Akçura'nın yine karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Akçura bir konuşmasında, siyasî eğitimsizliğinden dolayı, halkın yapılan toplantının manevî faydalarını anlamadığından, maddî faydasını görmediği için toplantıyı tamamen verimsiz olarak gördüğünden söz etmesi⁵² üzerine, İshakî onu halka güvenmemekle suçlar: “Bu halka inâbet kılalım; itimad kılalım; halk kendine zarar verir zannı içinde olmayalım. Biz her vakit halk tarafında yürüyoruz. Halka hürriyet verilsin; muallimlerini kendileri seçsin, kendileri tasdik etsin” der. Bunun üzerine Yusuf Akçura, sözlerinin çarpıtıldığını, halkın seçme hakkına karşı çıkıyormuş gibi gösterildiğini, oysa kendisinin de halk taraftarı olduğunu söyler.⁵³

O günlerde Rusya gençleri arasında yayılan güçlü hümanist düşünce, bütün insanlığa hizmet etme ve onların mutluluğu için çalışma ve zalimlere karşı mücadele etme fikri İshakî'yi de etkisi altına almıştı. O, insanlığın sadece bir kesimine, kendisiyle aynı soydan ve aynı dinden olan kısmına değil, bütün mazlum, fakir çoğunluğa hizmet etmek düşüncesinin arkasından gidiyordu. Toplantının yapıldığı sıralarda Kafkasya'da Ermeniler ve “Tatarlar” (Azeriler) arasındaki çatışmalar sürmekteydi. İshakî ve arkadaşları, Kafkasya Müslümanlarına ve Ermenilere müracaat edilerek, aradaki düşmanlıkların bitirilip hep birlikte halk düşmanı müstebit idareye karşı koymalarını tavsiye eden bir karar alınmasını teklif ettiler. Çatışmaların durdurulması yolunda bir karar alınması için toplantıya bir öneri sundular. Öneride şöyle deniliyordu: “Şu iki milletin düşmanlığı sayesinde müstebit

⁵⁰ A.g.e., s. 77.

⁵¹ A.g.e., s. 75.

⁵² A.g.e., s. 77.

⁵³ A.g.e., s. 89-90.

idare kendisinin zulüm damarlarını kökleştirdi. İki millet arasına her türlü hileler ile düşmanlık saldı. Bu yüzden her aklı olan Ermeni, her vicdanı olan Tatar şu zararlı kanları durdurmalı. İki arada düşmanlığı izale edip, iki millet birleşip hakiki düşmanlarına karşı koymaları gerek. Bütün fitnelerin asıl sebebi müstebit idarenin hileli, zalimane yönetimidir.” Ancak, kongredeki çoğunluk bu teklifi kabul etmedi.⁵⁴

Toplantıdan sonraki günlerde, İttifakçılarla Tañcılar arasındaki tartışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Tañcılar, İttifak Partisinin önderlerini, pervasızca eleştiriyorlardı. İshakî, *Tañ Yıldızı* gazetesinde yazdığı makalesinde Gaspıralı’yı aşırı muhafazakâr buluyor, onun ihtiyatlı tutumunu yeren ağır yazılar yazıyordu.⁵⁵ Akçura’yı ise “din ve millet boyalarına boyanıp, baylara (zenginlere) hizmet ediyor” şeklinde suçluyordu.⁵⁶ Tañcılar *Tercüman*’dan başlayıp bütün Tatar gazetelerini “çanak yalayıcılar” olarak yaftalamaktan; gazete yazarlarını ‘kursak kulu’ (abdulkursak), ‘satılık’, ‘ispiyoncu’, ‘mikrop’, ‘yalancı’, ‘aldatıcı’, ‘provakatör’ ve “uzun kulak” gibi sıfatlarla anmaktan çekinmiyorlardı.⁵⁷

Bu militan ve saldırgan üslup, ateşli gençleri İshakî’nin yanına çektiği gibi, karşıtlarını da yaratıyordu. Fatih Kerimî (1870-1937), Haziran 1906’da yazdığı bir yazıda Ayaz İshakî ve arkadaşlarını ağır bir dille eleştiriyordu: Ayaz İshakî, Fuad Tuktarov ve Şakir Muhammediyarov gibi gençleri “mesleksiz, mezhepsiz ve işsiz” kimseler olarak niteliyor, onların Müslümanca [Tatarca] ve Rusça okuma-yazmadan âciz, ilim ve fenden bihaber olduklarını söylüyordu. Rusya Müslümanları arasında sosyalizm fikrini yaymak için *Tañ Yıldızı* adlı gazete çıkarmalarının gülünç ve maskaralık bir iş olduğunu, bu “biçare” yazarların İslam dininden ve Rusya Müslümanlarının psikolojisinden tamamen habersiz olduklarını söylüyor, onları İslam dininin damarına balta vurmakla, dil konusunda yanlış bir yol tutarak, Türkiye, Kafkasya, Kırım ve Kazan Türklerini dil bakımından birbirinden ayırmaya çalışmakla suçluyordu. Rusya ve Osmanlı Türkleri

⁵⁴ *A.g.e.*, s. 166-167.

⁵⁵ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996, s. 109.

⁵⁶ Gasım [Âsım] Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, s. 123-125.

⁵⁷ Yıldızçı [Hadi Maksudî], “Tañçı Tagın Sügene Başladı,” *Yıldız*, Sayı 1601 (31 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII* (Kazan, 2001), s. 252.

arasında dil birliği oluşturmaya çalışanlara karşı amansız bir şekilde mücadele ettiklerini⁵⁸ söyleyerek bu hususta Rusya Müslümanlarına İlminski ve zümresinden daha fazla zarar verdiklerini ileri sürüyordu. Fatih Kerimî eleştirilerini daha da ileri götürerek, onların herkese sataşarak, Müslümanlar arasında tefrika ve niza yarattıklarını ve insanları aldatarak para toplayıp, parazit gibi yaşadıklarını söylüyordu.⁵⁹

1907 yılı ortalarından itibaren Rusya'da katı bir baskı rejimi başladı. Stolipin hükümeti parlamentoyu (II. Duma) dağıttı, seçim kanunlarını değiştirdi ve sert tedbirler aldı. Bu çerçevede, 16 Kasım'da *Tañ Yıldızı* gazetesi kapatıldı ve Ayaz İshakî hapse atıldı. O hapisteyken arkadaşları *Tañ Mecmuası* adında yeni bir yayın çıkardılarsa da o da daha ilk sayısında hükümet tarafından durduruldu. Bu defa 23 Nisan 1907'de *Tavış* (Söz) adında bir gazete çıkardılar. Ağır bir sansür dönemi başladığından gazete güçlükle çıkıyordu. Kısa bir süre sonra gazete idaresindeki bütün sayılara el konuldu ve gazetenin yayını durduruldu.⁶⁰ *Tavış*, Tañcılarının bu dönemdeki son sözü oldu; yeni bir gazete çıkarmak için izin alamadılar. Ayaz İshakî, 6 ay Kazan Hapishanesinde kaldıktan sonra, 1907 yılı sonunda Çarlık rejiminin aleyhinde faaliyette bulunmak suçuyla 3 yıl süreyle Kuzey Buz Denizi'ne kıyısı olan Arhangelsk vilayetine sürgün edildi.

Böylelikle, İshakî'nin Tañcılık dönemi sona ermiş oluyordu. Sonradan farklı bir eğilime doğru yönelmiş olmasına rağmen, Tañcı geçmişini her zaman müdafaa ettiği görülmektedir. *Tañ Yıldızı* gazetesinin çıkışının onuncu yılı münasebetiyle yazdığı bir yazıda, Tañ hareketinin haklılığını savunmakta, "Tañcılık" hareketini tanımlarken ondan "halkçılık" yolu olarak bahsetmektedir. Ona göre Tañcılık, psikolojik açıdan bakıldığında, uyuşmuş, manen felç olmuş olan Tatar hastasına ve Tatar hayatına karşı bir ilk tepki hareketiydi; pasif yaşamayı değil, dik durmayı teşvik ediyordu. Tañcılık, hayat için *tartuşu* (mücadele) akımıydı; millî ve dinî haklar, iktisadî ve içtimâî genişlikler için mücadele ediyordu.⁶¹

⁵⁸ Korsaklı [Fatih Kerimi], "Korsak," *Vakıt* (Orenburg), Sayı 31 (1 İyün 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, s. 23-28.

⁵⁹ Ozın Kolak [Fatih Kerimi], "Sotsializm ve İslam," *Vakıt* (Orenburg), Sayı 31 (1 İyün 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, Kazan 2001, s. 21-23.

⁶⁰ İ. Remiyef, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1905-1925*, Kazan 1926, s. 16-17.

⁶¹ Ayaz, "Tañ Gezitesi Çıkuına Un Yıl Tulu Mönasebeti Berlan," *Süz* (Moskova), Sayı 56 (18 May 1916).

İshakî'nin hapse atılmasına samimi bir şekilde üzülenlerden biri Yusuf Akçura idi. Aralarında daha önce hararetli tartışmalar geçmiş olmasına rağmen, onun hizmetlerini ve fikri uğruna hapislerde yatmayı göze almasını takdir eden bir yazı yazdı. Bu makalenin başında, "Ayaz ile en evvel Paris'te tanıştım" diyordu. Orada, İshakî'nin okul arkadaşı Sadri Maksudî ile buluşmuş, ondan İshakî'nin *Kelepuşçi Kız* (Kazan, 1900) adlı kitabını alıp okumuştur. "Tatar edebiyatında en çok etkilenerik okuduğum kitabım *Kelepuşçi Kız* oldu" diyerek Ayaz'ın kendisi üzerinde özel bir etki bıraktığını belirtiyordu. Hassas, ateşli, milletperver, idealist ve romantik biri olarak tanıdığı Ayaz'la, kendisini görmeden uzaktan tanışarak ona karşı bir nevi hürmet ve muhabbet hissi hâsıl olduğunu ifade ediyordu. Sadri Maksudî ile tanışıklığı arttıkça Ayaz'ın özel mektuplarını da görmeye başlamıştı. Bu mektuplar his, fikir ve ideal ile doluydu; bunlarda Ayaz'ın kendisini unutup, kendi halkını, milletini saadete erıştirmek için yol aradığını görüyordu.

Akçura'nın Ayaz ile şahsen tanışması 1903 yılında Kazan'da, Pasaj Otel'i'nde gerçekleşmişti. Daha ilk sohbette kitap, yazı ve tasvirlerinden edindiği fikrin doğruluğuna kâni olan Akçura, "Ayaz'ı saf, arı saadet-i beşer için –o zaman beşer Ayaz için bilhassa Tatarlardı- kendini feda etmeye hazır, son derece güzel ahlaklı bir idealist, bir şair buldum" demekte ve şöyle devam etmektedir: "Bir dönem ona milletindeki ideal ve ahlak saadet için yeterlik görünse de, araştırması, düşünmesi arttıkça, onun yetmedigine kâni oldu. Rus edebiyatçularına ve düşünürlerine daldı. Bir dönem Tolstoy halka hitap eden saf ve dinî ideal ahlakı ile Ayaz'ı büyülese de, bu inancın uygulamasının imkânsızlığı, mistisizme çok fazla yer vermesi onlardan da soğuttu."

İshakî'nin insanlara olan sonsuz sevgisini, çaba sarf etmesini, fedakârlığını takdir etmekle beraber, Akçura siyasî ve diğerk bazı konularda ondan farklı düşündüğünü de belirtmektedir. Bu fikir ayrılığı en şiddetli olarak, (yukarıda ayrıntılı olarak bahsettiğimiz) "Rusya Müslümanları İttifakı"nın Üçüncü Kongresinde ve ondan sonraki gazete tenkidinde görünmüştü. "Ayaz'a önceden beri olan ciddi hürmet ve muhabbetimi yenerek, itikadımca faydalı millî bakış açısını müdafaaya mecbur oldum. O da, onlar [arkadaşları] da yeni fikir, ideal yerinde gayet şiddetli, belki biraz da fazlaca şiddetli [bir şekilde] millet-perverlere taarruz ettiler. Lakin iki taraflı biliyorduk ki bütün bu parti, siyaset münazaralarında şahsî, muayyen bir kiş-

den ziyade, bir fikrin mücessemidir. Binaenaleyh, bu siyasî münazaalar şahsî münasebete tesir etmeyecekti” demektedir. Makalelerinde, “Akçura malae biçura”⁶² diye kendisiyle alay etmiş olmasına rağmen, Akçura’nın Ayaz’a olan hürmet ve muhabbeti azalmamıştı. Zira onun, sadece ideal için mücadele eden saf bir fedakâr ve aynı zamanda Tatarların gözlerini açan, fikirlerini genişleten, edebî eserleriyle Tatarların yüzünü ağartan biri olduğu kanaatindeydi.⁶³

İshakî’nin İstanbul’daki temasları

İshakî, sürgün cezasıyla gönderildiği Arhangelsk’te bir müddet burada kaldıktan sonra, 1908 yılı yazında Sosyalist Revolüsyoner arkadaşlarının yardımıyla sürgünden kaçarak Petersburg’da yaşamaya başladı. İşte bu sırada, Finlandiya ve Türkiye’ye gidip gelme imkânı buldu. İstanbul’a geldiğinde İkinci Meşrutiyet ilan edilmiş bulunuyordu. İttihat ve Terakki Partisinin ileri gelenleriyle bağlantı kurdu. Türkçü bir dergi çıkarmak konusunda Enver Paşa ile görüştü, fakat bu girişimden bir sonuç çıkmadı.⁶⁴

Bu sırada, Yusuf Akçura’nın ön ayak olarak kurduğu Türk Derneğinin faaliyetlerine katıldığı⁶⁵ ve bu dernekte Ahmet Hikmet, Mehmed Emin ve Raif Fuad gibi milliyetçilerle tanıştığı söylenmektedir.⁶⁶ İstanbul’daki temaslarının onun üzerinde etkili olmuş olduğu düşünülmektedir. İshakî’nin bu dönemde yazdıkları yazılarda Yusuf Akçura’nın fikirleri ile olan bazı paralellikleri dikkati çekmektedir. Her iki yazar da Kuzey Türklerinin medeniyetçe Osmanlı Türklerinden üstün olduğunu dile getiriyorlardı.⁶⁷

⁶² Biçura: Tatar mitolojisinde orman ruhu; küçük boylu bir kadın şeklinde tasavvur edilir; yaramazdır, korkutur, gürültü yapar, eşyaları saklar (*Tatarskiy Entsiklopedişeskiy Slovar*, Kazan 1999).

⁶³ Y. Akçuraoğlu “Ayaz Efendi,” *Kazan Muhbiri*, Sayı 179 (5 Noyabr 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 31-36.

⁶⁴ Ayaz İshakî, “Anılar,” s. 302.

⁶⁵ Japon araştırmacı Masami Arai, İshakî’nin bu derneğe üye olduğunu yazmaktadır (Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden, 1992, s. 6). Ancak, Yusuf Akçura derneğin üyelerini sayarken Ayaz İshakî’den hiç bahsetmemektedir (Yusuf Akçuraoğlu (toplayan), *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928, s. 435).

⁶⁶ Hüseyin Namık Orkun, “Kayıplarımız: Ayaz İshakî,” s. 153.

⁶⁷ Akçura, 1909’da yazdığı bir makalede, inandığı fikirleri cesaretle yayınladığı ve bu uğurda Arhangelsk’in buzlu sahillerine sürüldüğünden dolayı Ayaz İshakî’nin ismini saygıyla anmaktaydı (Akçuraoğlu Yusuf, “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir,” s. 216-217).

Ayaz İshakî, İstanbul'da 3-4 ay kadar kaldıktan sonra, hemşehrisi Halim Sabit'in yardımıyla, sahte bir adla Rusya'ya gitti. Giderken İstanbul'da çıkan *Tanin* gazetesinin muhabirliğini üstlendi.⁶⁸ 1909 Ağustosunda Ayaz İshakî'nin *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde Rusya Müslümanlarını tanıtmak amacıyla bir yazı dizisi kaleme aldığı görülmektedir.⁶⁹ Rusya'da yaşayan Türk kavimlerini ayrı ayrı ele alacağını söylese de, 6 sayı devam eden bu makalede sadece Kazan Tatarlarını anlatmıştır. İshakî, makalesinin başında "Rusya İslamları"nın Osmanlı Devleti ile her ne kadar ilmî ve edebî münasebetleri olsa da Osmanlı Türklerinin bunlar hakkındaki bilgilerinin gayet az olduğunu ve bu az bilginin de doğruluğunun şüpheli olduğunu söylüyordu. Bu yüzden, Rusya Türklerinin sosyal, siyasî ve kültürel hayatı hakkında Osmanlı Türklerini bilgilendirmek istiyordu. Makalesinin son kısmında "Rusya Tatarları"nın ruh hâlleri bakımından Osmanlılardan, özellikle de İstanbul ahalisinden çok farklı olduğunu belirtiyordu.⁷⁰

1910 yılında yeniden İstanbul'a geldiğinde verdiği "Tatar Edebiyatı" adlı bir konferansta Osmanlı aydınları hakkındaki eleştirilerini sürdür-

⁶⁸ Ayaz İshakî'nin İstanbul'a ilk defa ne zaman geldiği konusu ihtilaflıdır. Onun yakın dostlarından Ali Akış'ın verdiği bilgiye göre Ayaz Bey 1908 yılı sonunda İstanbul'a gelmiş, dört ay kaldıktan sonra 1909 yılı başında yeniden Rusya'ya dönmüştür (Ali Akış, "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara 1979, s. 6). Necib Asrî ise, İshakî'nin İstanbul'a ilk defa 1909 Baharında geldiğini yazar (N. A. *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 21). Cemaleddin Velidî, onun İstanbul'da iki yıl (1908 yazından 1909 güzüne, 1910 güzünden 1911 yılı sonuna) kaldığını yazmaktadır (*Gayaz İshakîy: Eserler: VIII*, Kazan 2008, s. 131 ve 413). Biz burada İshakî'nin verdiği bilgilere dayanmayı tercih ettik.

⁶⁹ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları: Tatarlar," *Sırât-ı Müstakîm*, II/51 (13 Ağustos 1325 [26 Ağustos 1909]), s. 398-399; II/52 (20 Ağustos 1325 [2 Eylül 1909]), s. 415-416; III/53 (28 Ağustos 1325 [9 Eylül 1909]), s. 14-16; III/55 (10 Eylül 1325 [23 Eylül 1909]), s. 47-48; III/56 (17 Eylül 1325 [30 Eylül 1909]), s. 60-62.

⁷⁰ İdeal eksikliği, Yusuf Akçura'nın da dikkatini çekmişti. Akçura, bir makalesinde rüşdî ve idadî gibi Osmanlı okullarında öğrencilere (dinî, millî, vatanî) ideal verilmediğinden yakınıyor, özellikle yabancı (ecnebî) mekteplerde okuyanların idealden yoksun yetiştiklerini yazıyordu. Çocuklara ideal aşılmasının çok önemli olduğunu, zira zayıf imanlı insanların büyük işler göremeyeceklerini düşünüyordu (Akçuraoğlu, "Emel," *Türk Yurdu*, I/16, 27 Haziran 1912, s. 266-267; Ahmet Kanlıdere, "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Eğitim Tarihi*, VI/12 (2008), s. 303).

düğünü görüyoruz.⁷¹ İshakî bu konuşmasında “Rusya Tatarları”nı Osmanlı Türkleriyle karşılaştırmakta, Kazan Tatarlarının hayatları ve düşüncelerinin, özellikle İstanbul Türklerinin hayat ve düşüncelerine hiç benzemediğini ifade etmekteydi.⁷² Tatarların medenî seviye bakımından Osmanlı Türklerine göre daha ileri olduklarını ve dolayısıyla Osmanlı aydınlarının Tatarları izlemesi gerektiğini savunuyordu. Burada, Tatarları hemen her bakımdan yüceltirken bütün olumsuz özellikleri Osmanlı Türklerine (özellikle İstanbul’daki aydınlara) ve Osmanlı edebiyatına yüklemekteydi.

Tatar edebiyatı hakkındaki bu değerlendirmeleri *Tanin*’de yayınlandığı sırada (1911’de) İshakî Petersburg’da kaçak olarak yaşıyordu. Birkaç kez sahte evrakla İstanbul’a gelip gittiğini kendisinden öğreniyoruz.⁷³ Yine bu sıralarda, Tatar edebiyatının tarihî gelişimini özetleyen kısa bir makalesi *Türk Derneği* dergisinde yayınlanmıştı.⁷⁴ İstanbul’da Kandilli’de ikamet ediyordu; *Züleyha* adlı romanını bu dönemde yazmıştı. Arkadaşlarının daveti üzerine yeniden Rusya’ya (Petersburg’a) döndü.⁷⁵ Bundan sonra, İstanbul’a olan ilgisini kaybetmiş gibi görünmektedir. Büyük ümitlerle geldiği İstanbul’da umduğunu bulamamış olabilir. Necib Asrî, İstanbul muhitinin fikir yönünden fakirliğinin onu çabuk doyurduğundan söz etmektedir.⁷⁶ Ayaz İshakî’nin kendi yazdıkları da bu kanaati güçlendirmektedir.⁷⁷

⁷¹ Bu konferansı dinleyen Kırımlı Cafer Seydahmet, konuşmanın kendilerini etkileyip heyecanlarını yükselttiğini söylemektedir. “Kendisini sık sık görmek fırsatını bulmuşuk. Onun sadeliği, tevazuu, fikirlerini açık ve kesin olarak söylemekten çekinmemesi bizi kendisine bağlamıştı” der (Cafer Seydahmet Kırımer, *Bazı Hâtıralar*, İstanbul 1993, s. 70).

⁷² Konferans metni daha sonra *Tanin* gazetesinde yayınlanmıştır. “Tatar Edebiyatı,” *Tanin* (İstanbul), no. 1003, 1004 [1911]. Necip Asrî, bu makaleyi biyografik eserinin son kısmına aynen almıştır (N. A. *Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî*, s. 29-56).

⁷³ Muhammed Ayaz İshakî, “Gazetecilik İşinde 25 Yıl,” s. 230.

⁷⁴ Ayaz İshakî, “Tatar Edebiyatının Tarihçesi,” *Türk Derneği*, Sayı 5 (1327 [1911]), s. 156-159.

⁷⁵ Bu bilgiyi onun dostlarından Hidayet Yaşin’in yazdıklarından öğreniyoruz (*Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî*, İstanbul 1955, s. 43).

⁷⁶ N. A. *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 22.

⁷⁷ Hatice Şirin, “Ayaz İshakî’nin Bir Mektubu,” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 11 (2001), s. 116.

İstanbul seyahati Ayaz İshakî üzerinde mutlaka bir tesir bırakmış olmalıdır. Fakat, Tatar edebî tenkitçilerinden Cemaleddin Velidî, yazarın İstanbul'da yazdığı eserlerle bu şehrin havası arasında hiçbir münasebet görmemektedir: “Onda İstanbul’un minareleri gibi ince hisler, kubbeleri gibi mükellef görünüşler, havası gibi değişik fikirler yok” demektedir.⁷⁸

Milliyetçiliğe doğru (1913-17)

İshakî, 1913 yılı Nisanında Arhangelsk'teki sürgününden döndü. Aynı yılın Sonbaharında bir gazete çıkarmak için Petersburg'a gitti. Burası Kazan ve Ufa'ya göre daha serbestti. Ayrıca, burada göze batmayacaktı. Arkadaşları Fuad Tuktar, Şakir Muhammediyar, Hüseyin Abuzer, Necip Asrî ve Lebib Selim (doktor Lebip Karan) ile birlikte çalışarak 22 Ekim'de *İl* gazetesinin ilk sayısını çıkardılar. “Kazanlı” takma adıyla yazan birinin iddia ettiğine bakılırsa, Sibiry'a'daki sürgün hayatıyla birlikte, sosyalistliğini de bırakmış ve oradan büsbütün başka adam olarak dönmüştü.⁷⁹

Ayaz İshakî'yi eleştiren Hadi Maksudî de aynı görüştedir: *İl* gazetesinde İshakî'nin tuttuğu yol eskisinden tamamen başkaydı. O artık işçi halk için yanmıyor, baylara (zenginlere) ve mollalara hücum etmiyor, 5-6 yıl önce şiddetle eleştirdiği Tatar gazetelerine ve yazarlarına da dokunmuyordu. Gazetede yazdıkları, diğer Tatar gazetelerinden çok farklı değildi. Evvelce *Taň*'da kötilediği alpavit (toprak sahibi) Canturin, Ahtemov ve Tefkilev'lerle birlikte iş görmeye de karşı değildi.

İl gazetesi, ilerleyen sayılarda başlangıçtaki yazar kadrosundan bazılarını kaybetmişti. Ayaz İshakî'nin gazeteye dâhil olmasını arzu istediği Yusuf Akçura kısa bir makaleden başka bir satır da olsa yazmıyordu. Musa Bigiyev, Ayaz İshakî'nin kaba ve kırıcı muamelelerine dayanamayarak ayrılmıştı. Şakir Muhammediyarov ve Said Remiev'lerin yazıları da gayet azdı. Zeki Velidî, gazete idaresinin ‘nezaketli’ muamelelerine öfkelenip o gazetede yazmaya tövbe etmiş, sonunda *İl* etrafında sadece bir-iki eski Tañcı kalmıştı.⁸⁰

⁷⁸ Celey [Cemaleddin Velidî], “Gayaz Efendi,” *Vakit* (Orenburg), Sayı 1169 (3 April 1913). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, s. 131.

⁷⁹ Kazanlı, “Ahmet Salikatti Bey'in Vefatı,” *Yeni Türkistan*, Sayı 14-15 (Eylül-İlkteşrin 1928), s. 12.

⁸⁰ Yoldızçı [Hadi Maksudî], “Tañcı Tagın Sügene Başladı,” *Yıldız*, Sayı 1601 (31 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, s. 253-254.

I. Dünya Savaşı sırasında, bütün gazeteler sansür ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında olumlu sayılabilecek yazıların gazetelerde yer almasına izin verilmiyordu. Sansür o kadar artmıştı ki *İl* artık eski özelliğini yitirmeye başlamıştı. Bunun üzerine gazeteyi Moskova'ya taşıdılar ve yeniden izin alıp 1914 yılının Kasımında ilk sayıyı çıkardılar. İshakî'nin iddiasına göre, fikir bakımından *İl* gazetesi eski *Tercüman*'ın yerini almış, bütün topluluklarının ortak gazetesi hâline gelmişti. İshakî bu yıllarda milliyetçiliğe daha çok yaklaşmıştı. İshakî'nin Kafkasya'da Acarlar'a (Müslüman Gürcülere) karşı Rus Kazakları ve Ermeniler tarafından yapılan zulümleri gazete sayfalarına taşıması rahatsızlık yaratıyordu. Zira, olanlar kulaktan kulağa yayılsa da sansür sebebiyle basında bunlar dile getirilemiyordu. Onun bu konudaki yazıları sayesinde, Acar meselesi Rusya Müslümanlarında millî duygular uyandırmış, Acaralar için yardım toplanmaya başlanmıştı. Kafkasya umumî valisinin şikâyeti üzerine 27 Mart 1915'te gazetenin yayını durduruldu.

Bu yılın sonunda *Süz* (Söz) adında yeni bir gazete çıkarmaya başladılar. Gazetenin nâşirlik işini Kafkasya Müslümanlarından Ahmed Salihov (Tsalikatti) üstlendi. Onunla İshakî'nin yakın dostluğu ve siyasî işbirliği de bu vesileyle başlamış oldu. İshakî, Ocak 1916'da Hadi Maksudî'nin çıkardığı *Yıldız* gazetesinin çıkışının onuncu yılı münasebetiyle yazdığı bir makalede gazetenin çizgisini eleştirmesi yeni bir tartışma başlattı.⁸¹ İshakî gazeteyi "mesleksiz" olarak niteliyor, yani gazetenin belli bir gaye ve idealinin olmadığını iddia ediyordu. Hadi Maksudî cevabî makalesinde Ayaz İshakî ve Tañcılar grubu hakkında eski defterleri karıştırıyor, onları ağır bir dille eleştiriyor, şunları söylüyordu: "*Tañ* ve *Tavış* zamanlarında bunlar *Yıldız*'a 'millî' diye sataşıyorlardı. O zamanın moda akımına uyarak milliyet fikrine çok karşı idiler. *Yıldız* milliyet yolunda devam etti ve sonunda onlara galip geldi. Şimdi onların kendileri de hepsi birlikte milliyetçi olup çıktılar. Bunlar bir şehirden diğerine gidip, gazeteler çıkarıp duruyorlar, fakat başarılı olamıyorlar. Çünkü her zaman edepsiz bir şekilde bir-iki gazeteye sataşıp duruyorlar. Bu biçareler nice şirket ve nice kişilerin parala-

⁸¹ Ayaz, "Yıldız Yüblesi," *Süz*, Sayı 12 (20 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VII*, 126-131 ve 327-328.

rını sarf edip bitirdiler.”⁸² Hadi Maksudi, Ayaz İshakî'nin bir zamanlar radikal sosyalist olması gibi, şimdiki milliyetçiliğinin samimi olmadığını, bunun bir demlik ve geçici bir durum olduğunu söylüyordu.⁸³

Fatih Emirhan, yazdığı bir yazıyla Ayaz İshakî'yi savunuyor, onun samimiyetini sorgulayan Hadi Maksudi'yi haksız buluyordu. Ona göre, Ayaz yazarlığında, gazeteciliğinde, toplumsal faaliyetlerinde, hiçbir zaman sönmeyen bir parlaklıkla, her zaman inandıklarının fedaisiydi; taassup derecesine varan samimiyetten ibaret biriydi. Tañcılık zamanında milliyetçileri tenkit ettiği doğrudu. Ancak bu Tañcılığında ve milliyetçileri tenkisinde de öz eleştiri anlamında bir milliyetçiydi.⁸⁴

Söz gazetesinin Türkistan'da askerlik meselesiyle çok yakından ilgilenmesi onun da çok uzun ömürlü olmayacağını işaretlerini veriyordu. Çarlık yönetimi yarısı Kazak-Kırgızlardan ve diğer yarısı Türkistan'ın başka bölgelerinden olmak üzere 1 milyon kadar Türkistanlıyı askere alma kararı aldı. Üstelik bunlar geri hizmette çalıştırılacaklardı. Bu emrin uygulanmasında sorunlar yaşandı; Yedisu Kırgızları isyan ettiler. Güney Türkistan'ın Cizak şehrinde askere alma işlemi sırasında çıkan olaylar sonucunda, şehri yatıştırmak için bölgeye giden Rus askerler binlerce Türkistanlıyı öldürdüler. *Söz* gazetesi, muhabir göndererek bu olayla yakından ilgilendi. Türkistan Umumi Valisi Kuropatkin'in müracaatı üzerine Eylül 1916'da gazete kapatıldı.

1917 Şubat Devrimi ve İshakî'nin Bolşevik karşıtlığı

1917 Şubat Devrimi hürriyet ortamı doğurmuştu. İshakî ve arkadaşları bu elverişli durumdan yararlanarak 23 Martta *İl* gazetesini yeniden çıkarmaya başladılar. Bu defa gazete kendi başmuharrirliği altında yayınlanıyordu. Bu dönemde İshakî ve arkadaşlarının daha muhafazakâr bir tavır takındığını görüyoruz. Çarlık devrinde millî safın en sol kanadında yürüten *İl*'ciler artık orta yolda yürümeye başlamışlardı. Kendisinin de ifade

⁸² Hâdi Maksudî, “Tañcıga Cevab,” *Yoldız*, Sayı 1597 (26 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 249.

⁸³ Yoldızçı, “Tañcı Tagın Sügene Başladı,” s. 274.

⁸⁴ Fatih Emirhan, “Yoldız hem Gayaz İshakof,” *Koyaş*, Sayı 926 (3 Mart 1916); Sayı 927 (4 Mart 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 275-276 ve 279.

ettiği gibi, bu radikal değişme halkı da şaşırtıyordu. Hatta, gençler onları sağcı olarak görmeye başlamışlardı.⁸⁵

Şubat Devrimi Rusya Müslümanlarını umutlandırdı. Taleplerini geçici hükûmete sunmak üzere, Mayıs ayında Moskova’da çok geniş katılımli büyük bir kongre düzenlediler. İshakî, Moskova Müslümanları Komitesi Başkanı sıfatıyla kongrede düzenleyici ve katılımcı olarak çok aktif bir rol oynadı. Kongre zabıtları incelendiğinde, onu sevenler çok olduğu gibi, karşıtlarının da epeyce fazla olduğu anlaşılmaktadır. İdil Boyu Tatarlarından 10 kişilik bir Millî Şûra oluşturulması için Ayaz İshakî’nin adı oya sunulduğunda ona muhalif olanların çoğunlukta olduğu ortaya çıkmış, Ayaz İshakî’nin aday olması büyük bir gürültüye sebep olmuştu. Bunun üzerine Şâkir Muhammediyarov⁸⁶ kürsüye çıkarak onu şu sözlerle savundu: “Bu kongrenin toplanmasında büyük hizmeti geçen, yorulmak ve usanmak bilmeden koşan, hürriyetlerimize kavuşma yolunda zamanını hapisanelerde ve Sibiryâ’da geçiren Ayaz Efendi’yi Millî Şûrâ’ya seçmek gerek. Onun adaylığını kabul etmezseniz ben de istifamı veriyorum. Ahmet Bey [Salihov, Tsalikatti] de istifa edecek.” Bunun hemen arkasından Kongrede bulunan işçiler ve askerler “urra!” diye bağırarak başkanlık kürsüsü yanına gelmişler, Ayaz İshakî’yi ellerinin üstüne alıp salonda dolaştırmışlardı.⁸⁷ Böylelikle, İshakî’nin üyeliği bir oldubitti halini almıştı.

Ayaz İshakî ve bazı arkadaşları sosyal demokrat Ahmed Salihov’un peşinden giderek ünitarizmi, yani Rusya’nın merkeziyetçi, üniter bir devlet olması fikrini savunuyorlardı.⁸⁸ İshakî, Moskova Kongresinde “tek Rusya” davasını savunan uzun bir konuşma yapmıştı.⁸⁹ İshakî ve Sadri Maksudî

⁸⁵ Ayaz, “Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl,” *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/7 (1931), s. 12.

⁸⁶ Şâkir Muhammediyarov (1883-1967): Tatar yazarlarından. Hukukçu, gazeteci ve pedagoğdur. 1898-1902 yılları arasında Kazan’da A. İshakî, H. Yamaşev, Gafur Kulahmedov ve Fuad Tuktarov’larla birlikte Tatar Muallim Mektebinde (Tatarskaya Uçitelskaya Şkola) okudu. 1905-1907 yıllarında Tatar sosyalistleri “Tañçılar”ın safında yer aldı ve Çarlık hükûmetine karşı devrimci hareketlere aktif bir şekilde katıldı. *Tañ Yıldızı*, *Tañ Mecmuası* ve *Tavış* gibi sol eğilimli gazetelerde yazılar yazdı (Ismegiyıl Remi, “Edebi Süzlek,” *Tatarstan*, Sayı 7 (1993)).

⁸⁷ *Bütün Rusya Müsülmanlarının 1917’nci Yılda 1-11 Mayda Meskev’de Bolgan Umumî İsyezdinin Protakolları*, tertip eden: Kerim Said, Petrograd 1917, s. 453-454.

⁸⁸ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 189.

⁸⁹ *Bütün Rusya Müsülmanlarının*, s. 453-454.

Rusya Türklerinin mücadelelerini dinî bir mücadele şeklinde düşünüyorlardı. Millî harekete esas tanıdıkları din, Rusya tâbiyetiyle birleşen bir dindi; Rusya İslamıydı. Onlar, laik Yahudiler gibi millî mücadelelerinin ancak dinî camiaya dayandırabileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla “Rusya İslamları” sadece milli dil ve dinlerini korumaları noktasına odaklanmışlardı. Rusya Müslümanlarının ancak Kazan Türklerinin rehberliği altında din ve dillerinin muhafazasına önem vererek yaşayabileceğini savunuyorlardı. Bu yüzden, Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kazak ve Başkurtların özerklik yanlısı hareketlerine karşı var güçleriyle karşı çıkıyorlardı.⁹⁰ Kongrede, topraksız mı, yoksa topraklı özerklik mi olsun tartışmaları aydınları iki farklı kampa böldü. İshakî ve Zeki Velidî Togan arasında düşmanlığa varan ihtilafın kökeni bu kongredeki mücadeleye dayanmaktadır.

Kongrenin kapanış konuşmasını yaparken sarf ettiği sözler İshakî'nin kişiliği hakkında fikir vermektedir: “Yaratılış bakımından biraz ahmak bir kişi olduğumdan, herhangi bir şeyin gerekli olduğuna kanaat getirdiğimde, ona buna bakmaksızın o işe tutkun olurum ve başkalarını da buna katarım. Başkalarının bunu isteyip istemediklerini hesap etmem. Benim belli bir gayeye, belli bir ideale varma isteğime hiçbir şey engel olamaz. Bu yüzden ben çok meşakkatlerle karşılaşıyorum. Bu tabiatımdan doğan ahmaklıklarımın hiç biteceği de yok.”⁹¹ Bu sözler onun karakterini çok açık bir şekilde dile getirmektedir. Gerçekten de, onun inandığı bir fikrin ardından sonu ne olacağını düşünmeden gittiğini görüyoruz.

Tatar aydınları arasında çıkan Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları sırasında İshakî Türkçülükten yana tavır aldı. Tartışmada Tatarcılık tarafını savunan Abdullah Battal [Taymas] ona eski günlerini hatırlatıyordu: “Bir vakitler *Tercüman* gazetesinin ‘dilde, fikirde, işte birlik’ deyip bütün Rusya Müslümanlarını Türkleştirmek istemesine karşı *Nur* gazetesinde hücum ederek Tatarlığımızı ispat etmeye çalışmış olan Ayaz Efendi bu defa Türkçü olmuş; *İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz* nâmındaki eserinde Bulgarıcı idi. Ne acayıp tahavvüller!” Ayaz İshakî ise kendini şu sözlerle savunuyordu: “A. Battal Efendi [...] hayli eski *Nur* gazetesinde yazdığım makalemi, türlü

⁹⁰ Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, s. 9-11.

⁹¹ *Bütün Rusya Müslümanlarının*, s. 230-234.

eserlerimde kullandığım Bulgar, Türk sözlerini alıyor da beni evvelce Tartarcı, sonra Bulgarcı, daha sonra Türkçü oluverdi diyerek hayret ediyor. Burada hayret edilecek bir şey görmüyorum. Ben validemden bile Türkçü olarak doğduğumu iddia ettiğim yok. Eserlerimde yerine göre türlü türlü yazmış olabilirim. Bu pek mümkün ve tabii. Lakin mesleğimde tebeddül yoktur. Evvel de elimden geldiği kadar milletime hizmet etmek istiyordum, şimdi de aynı fikirle çalışıyorum. Ben rüzgâra göre tebdil-i istikamet edenlerden değilim.”⁹²

Sovyet ideolojisini benimseyen Gasım Mansurov İshakî'nin tam sekiz kere ideoloji değiştirdiğini iddia etmekte, 1905 yılında kıpkızıl “Tañçı” olan Ayaz İshakî'nin “mürtedlik tarihi”ni şu şekilde sıralamaktadır: Kazan'daki “Kervan Saray” çayhanesinde, aralarında Ayaz İshakî'nin de bulunduğu birçok “akıllı genç”, “milliyet” yolunda can feda etme sözleri vererek 17 Ekim Manifestosu'nu karşıladılar. Lakin aynı yıl Ayaz İshakî, arkadaşlarıyla birlikte, kabuğunu değiştirmeye başladı. Önce Sosyalist Revolüsyonerliğe evrilip Uçitilski Şkola ve medrese şakirtleri arasında fikirdaşlar edinerek Rus arkadaşlarıyla birlikte “Cir hem İrek” [Toprak ve Hürriyet]⁹³ için mücadeleye başladı. Ajitator ve propagandacılar hazırlayıp halk arasına gönderdiler; Tatar işçi ve zanaatkârları arasında ateşli bir şekilde faaliyet yürüttüler. Bügülme tâciri Şâkir Hekimov'un maddî yardımlarıyla *Tañ Yulduzu* gazetesini çıkmaya başlayıp, Tañ Partisi mührü taşıyan fiş ve defterlerle yardımlar topladılar.⁹⁴ Ancak, Ayaz İshakî, sürgün yıllarında, tayganın semereli tesiri altında yeniden kabuğunu değiştirdi ve artık Tedricî Sosyalist (Evalüsyoner) olma yoluna girdi. Bu arada, onun Şakir Muhammediyarov gibi fikirdaşları, açıktan açığa milliyetçi olmuşlardı. Evalüsyoner Ayaz İshakî, İstanbul'a gittikten sonra, yeniden kabuğunu değiştirdi ve eski fikrine döndü; yani koyu bir milliyetçi oldu. Ancak bu defa milletçilik anlayışı değişti: Bütün Türk kabilelerinin birleşmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Yusuf Akçura ile görüşmesi

⁹² Halim Sâbit, “Şimal Türklerinde Türkcülük ve Tatarcılık,” *Yeni Mecmua*, II/41 (25 Nisan 1918), s. 293-294.

⁹³ “Cir hem İrek”: Rusya'da 1860'larda kurulan “Zemlya i Volya” (Toprak ve Hürriyet) adlı gizli devrimci örgüt kastediliyor olsa gerektir. Zemlya i Volya örgütü gibi Ayaz İshakî de toprağı köylülere paylaştırmak yanlısıydı. (*Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, 130 ve 412).

⁹⁴ Gasım [Âsım] Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, s. 118-120.

onun bu dönüşümünde etkili olmuştu. Pan-Türkizm fikri, proleterya taraftarı geçinen Ayaz İshakî ile Yusuf Akçura'yı ve Pan-İslamist olan Musa Bigiev'i aynı kampta buluşturdu. Büyük Ekim Devriminden sonra ise, İshakî sosyalizme çok güçlü bir şekilde ihanet edip, işçi ve köylünün amansız düşmanına dönüştü.⁹⁵

İshakî 1917 Ekim Devrimi ile Bolşevikler güçlenmeye başlayıp solculuğun moda hâlini aldığı bir dönemde, muhalif kampta yer aldı. İshakî'nin ifadesiyle: "Daha dün Rus memuru olup hizmet edenler, daha dün Rus polisinin gölgesinden korkup pısıp duranlar, meydana atılıyorlar"dı.⁹⁶ Muhalif bir tabiata sahip olan Ayaz Bey, bu durumdan doğal olarak rahatsızlık duyuyor, "Rusların her şeyi kırmak, her şeyi yıkmak hastalığı bizim Rus tesirine düşmüş gençlerimize tesir ediyor, bunların vasıtasıyla bu hastalık Türk-Tatar yaşamına da sokuluyor" diyordu. Birçok zahmetlerle kurulan millî varlığı, kırmadan, harcamadan asıl maksadına ulaştırmak gerektiğini söylüyor, bazı Tatar gençlerinin *İl*'cileri sağcılıkla suçlamalarını, onların tecrübesizlik ve sorumsuzluklarına bağlıyordu.⁹⁷ Bundan 10-12 yıl önce, İshakî de Çarlık rejiminin şüphesini uyandırmamak için itidalli hareket eden Gaspıralı'yı bu tutumundan dolayı eleştirmekte ve radikal bir yol izlenmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁹⁸ Şimdi ise İshakî radikal fikirli gençleri itidalli davranmaya davet ediyordu. Şubat Devriminden sonra ise, Ayaz İshakî ve yakın arkadaşı Fuad Tuktar tamamen milliyetçi kampa dâhil oldular.⁹⁹ Bolşeviklere karşı var gücüyle savaş açan *İl* gazetesi, 11 Nisan 1918'de hükûmetin emriyle kapatıldı. İshakî'nin el konulan matbaasında Mustafa Suphi yönetiminde *Dünya* adlı Bolşevik bir gazete çıkarılmaya başlandı.

İshakî, Sovyetlerden ayrılmadan önce, son bir girişim olarak, 1918 yılının sonunda Sibiryâ'nın Kızılyar (Troysk) şehrinde, *Mayak* (Fener) adında bir gazete çıkardı. Fuad Tuktar, Ömer Tanrıku, Bari Battal (Ab-

⁹⁵ Gasım [Âsım] Mansurof, *a.g.e.*, s. 123-125 ve 136-137.

⁹⁶ Ayaz, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/7 (1931), s. 12-13.

⁹⁷ A.g.m.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, s. 109.

⁹⁹ Gasım [Âsım] Mansurof, *a.g.e.*, s. 139.

dullah Battal Taymas) ve Zakir Kadirî de bu gazetede yazıyordu. Gazete yayınına devam ederken İshakî ülkeyi terk etti ve 1919 yılı sonunda Vladivostak'tan bir vapura binerek Avrupa'ya gitti.

S o n u ç

Ayaz İshakî'nin fikrî evrimine baktığımızda, medrese eğitiminin onun fikrî oluşumunda çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Orada edindiği münazara ve *tartuşu* becerisinden bütün hayatı boyunca yararlanmıştı. Aykırı bir tip olan Kayyum Nâsirî ile olan yakınlığı da onun fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Saf Tatar lehçesinde yazmayı tercih etmesinde ve modern bilimlere ilgi duymasında Nâsirî'nin etkili olduğu görülmektedir. Kimseyi kolay kolay beğenmeyen İshakî'nin ona olan hayranlığı da bu kanaati güçlendirmektedir. Uçitelskaya Şkola'da aldığı modern eğitim de onun fikrî tekâmülünde belirleyici olmuş, Rus ve Avrupa düşüncesiyle temasını sağlamış, hayatına yeni bir yön vermiştir; ondaki inkılapçı eğilim ve halkçılık düşüncesi bu sayede yerleşmiştir.

Sosyalizme yönelmiş olması onun milli gayeleriyle tezat oluşturuyordu. Zira, millet yararına gerçekleştirmek istedikleri idealler o zaman (1905-1907 yıllarında) sosyalistlerin söylemlerinde mevcuttu; sosyalistler, Rus olmayan halklara geniş hürriyetler verilmesini savunuyorlardı. Bu yıllarda, İshakî milliyetçi Tatar aydınları ile fikrî mücadeleye girmişti. Çarlık rejimiyle çatışmadan Türk halkları için haklar elde etmeye çalışan Gaspıralı'yı korkaklık ve gayretsizlikle suçlamıştır. Ancak, 5-6 yıllık bir zaman içinde edindiği deneyimler onu değiştirmiş, Gaspıralı'nın ihtiyatlı yoluna yaklaştırmıştır. 1913 yılından itibaren sosyalizm ile milliyetçilik arasında orta yola yönelmiştir. Bolşevik Devriminden sonra ise, birçok aydın sosyalist yönelişe evrilirken o muhalif kalmış, hatta tamamen milliyetçi kampa katılmıştır.

Bütün bu hızlı dönüşüm ve radikal değişimine rağmen, onda daima sabit kalan bir taraf vardır ki, o da hiçbir zaman devrin adamı olmaması, zamana ve zemine göre davranma çabası içine girmemesidir. Sonuçları bazen ağır olsa da, hep muhalif kalmayı, hatta çoğu zaman rüzgarın tersine yürümeyi tercih etmiştir. Onun hızlı dönüşümlerine, muhaliflerinin iddia ettikleri gibi bir "döneklik"ten ziyade fikrî tekâmül şeklinde bakmak gerektiği kanaatindeyiz. Yaşadığı dönemdeki hızlı değişimler ve onun aldığı

aktif roller düşünülürse, bu “tekâmül”ün süratle gelişmesi de doğal karşılanmalıdır.

Onun ırkçılığa dayanmayan bir milliyetçilik anlayışı dikkat çekicidir. Gençlik yıllarında ateşli bir şekilde savunduğu inkılâpçılık, halkçılık ve insanperverlik fikirlerini hayatı boyunca muhafaza etmiştir. Türk kavimlerinin dayanışması fikrini de takip etmiş olmakla birlikte, Tatarları öne çıkardığı ve medenî seviye bakımından diğerlerine üstün görerek rehberlik etmelerinin gerektiği düşüncesi de hemen her yazısında görülmektedir.

“FROM RADICAL SOCIALISM TO NATIONALISM:
INTELLECTUAL ADVENTURE OF AYAZ ISKHAKI (1878-1954)”

Abstract

Ayaz Ishaki (or Gayaz Iskhakiy) was famous Tatar dramatist, journalist and prolific writer. He was also a political activist with his socialist and (later) nationalist ideas. Up to 1919, he wrote 29 dramas in Tatar and became very popular among the Muslims of Russia. He also played an important role with his journalistic and political activities between 1901 and 1919 in Russia. Due to his opposition to the new regime, he left the Soviet Union and continued his activities in Europe and Turkey. Ishaki was well-known in Turkey as well with his polemical essays in Turkish press during the Young Turk and the Republican eras. Besides his active personality, Ishaki was also known for his radical shifts in his ideological career. This survey focused exactly on this aspect of Ishaki by analyzing elements that had made impact in the formation of his intellectual development. In order to understand these elements, the research examined various sources and contradicting approaches. Although his orientation toward socialism seems contradicting with his pursuing Tatar national demands, the research came to conclude that these were logical considering the milieu of his time. His understanding of nationalism includes elements of his revolutionary, humanistic and Populist (Narodnic) values. The radical changes in his ideological orientation, therefore, should be regarded as intellectual evolution, rather than being opportunistic turnings according to the winds of the times.

Keywords

Ayaz (Gayaz) Iskhakiy, the Volga Tatars, Jadidism, Narodnichestvo (Populism), Tañ Yoldızı

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YARARCILIĞA ELEŞTİRİLERİ*

Harun ANAY**

ÖZET

Yararcılık, Batı düşüncesinde XVII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkede etkili olan en önemli ahlak teorilerinden biridir. Bu teorinin pragmacılıkla ilişkisi de dikkate alındığında, son yüzyılların siyaset, iktisat, sosyoloji, psikoloji, eğitim vb. alanlarda en çok tartışılan, en çok önem verilen ve en çok yaygınlık kazanan ahlak teorilerinden biri olduğu söylenebilir. Hazcılıkla ilişkilendirilmesi halinde kökleri İlkçağ felsefesine kadar giden bu önemli teoriye, Hilmi Ziya Ülken (ö.1974)'in eleştirilerinin ele alınacağı bu makalede önce genel olarak yararcılığın, gelişimi ve önemi hakkında bilgi verilecek, daha sonra ise eleştiriler maddeler halinde anlatılacaktır. H.Z.Ülken'in yararcı ahlak anlayışına yönelttiği eleştiriler arasında; ahlâkı her türlü şekilden soyutlamaya çalışması; sırf akılcı, bilimci ve realist bir ahlâk olması; ahlâkın özerkliğini inkâr etmesi; yöntem olarak benimsediği tümevarımın ahlâklılığı açıklayamaması; değer hükümlerini olgu hükümlerinden çıkarması; insanı doğal şartların esiri haline getirerek hürriyeti tehlikeye atması; edilgin bir ahlâk olması; toplumsal ve iktisadî eşitsizlikleri izah edememesi; ahlâkî fiili sadece bireyi esas alarak açıklamaya çalışması; mane'î hayatın değerini en alt düzeye indirmesi; herkes için geçerli olmayan bir seçkinler ahlâkı olması; yükümlülüğü yarar ile açıklaması; göreci bir ahlâk olduğu için nesnel ve evrensel olmaması; bilimi tamamen göreci hale getirmesi; mutluluk ve adalet kavramlarını tatmin edici bir şekilde açıklayamaması zikredilebilir.

Anahtar Kelimeler

Yararcılık, Bencilik, Hazcılık, Bireycilik, Pragmacılık, Ahlâk Felsefesi, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Yeni Çağ Felsefesi, Hilmi Ziya Ülken, Çağdaş Türk Düşüncesi.

Yararcılık (utilitarianism), XVII. yüzyıldan sonra Batı ahlâk düşüncesi içinde doğup gelişen ve başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkenin

* Bu makalenin yazımı sırasındaki yardımları için değerli ilim adamları Prof. Dr. Ayhan Bıçak, Prof. Dr. Ali Akyıldız, Doç. Dr. Seyfi Kenan ve Elmin Aliyev'e teşekkür etmeyi yerine getirilmesi gereken bir borç kabul ediyorum.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/ harunanay@marmara.edu.tr

düşünce hayatını derinden etkilemiş bir ahlâk teorisisidir. Hazcılık (hedonizm) ile ilişkisinin dikkate alınması halinde ise kökleri ilk çağ düşünce-sine kadar geri götürülmesi mümkün olan ve felsefe tarihinde yüzlerce yıldır tartışılan, taraftarları ve karşı çıkanları bulunan bir ahlâk anlayışıdır. Yararcılığın; siyaset, iktisat, hukuk, sosyoloji, psikoloji ve eğitim gibi alanlara etkisi ile bu teorinin devamı olarak gelişen pragmacılık göz önüne alındığında ise son dört yüz yıllık Batı ahlâk düşüncesi tarihinin en etkili ve en yaygın ahlâk teorilerinden biri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Dolayısıyla, yararçı ahlâkın temel tezleri ve tarihi gelişimiyle çeşitli alanlara etkilerinin incelenmesi; genel olarak ahlâk felsefesi açısından olduğu kadar çağdaş Batı düşüncesi ve medeniyetinin temellerinin tanınması için de son derece önemlidir. Bunun farkına varan nadir Türk düşünürlerinden biri olarak H. Z. Ülken (ö.1974)'in yararcılık ve bu teorinin devamı kabul ettiği¹ pragmacılık (pragmatizm) hakkında yazdıkları ve konuyla ilgili eleştirileri büyük bir kitap hacmini aşacak boyuttadır. Buna rağmen, şimdiye kadar bu hususlar araştırılmadığı gibi,² doğrudan H. Z. Ülken'in ahlâk düşüncesi hakkında hazırlanan iki tezin muhtevaları da,³ bu makalede ortaya koymaya çalışacağımız içerikten ve uygulayacağımız yöntemden oldukça uzaktır.

H. Z. Ülken'in yararcılık ve pragmacılığı nasıl anladığı, başvurduğu kaynakları ve eleştirilerinin ayrıntıları tarafımızdan daha geniş olarak

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefe Dersleri, I, Metafizik*, İstanbul 1928, s. 80; a.mlf., *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul 1948, s. 70; a.mlf., *Yirminci Asır Filozofları*, İstanbul 1936, Kanaat Kitabevi, s. 53-54. Krş. Doğan Özlem, *Etik-Ahlâk Felsefesi-*, İstanbul 2004, İnkılap Kitabevi, s. 64.

² H.Z.Ülken hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Neriman Temiz, "1952-1962 Yılları Arasında Hilmi Ziya Ülken ve Düşünceleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 193-197; Ayhan Vergili, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul 2006, Kitabevi Yayınları, s. 125-141; a.mlf., "Hilmi Ziya Ülken Bibliyografyasına yeni Katkılar (57 Adet Ek Yayın)", *Müteferrika Dergisi*, Sayı 30, İstanbul 2006, s. 283-292.

³ H. Z. Ülken'in ahlâk düşüncesi hakkında hazırlanan tezler için bkz. Necati Demir, "Hilmi Ziya Ülken'in Ahlâk Anlayışı", E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991; Merve B. Tunç, "Hilmi Ziya Ülken'de Aşk Ahlâkı ve Onun Diğer Ahlâk Nazariyelerine Yöneltiği Eleştiriler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.

başka çalışmalarda inceleneceği için, bu makalede sadece yararcılığa yönelttiği eleştirileri ele alınacaktır. Makalede önce yararcılığın tarihi, etkisi ve önemi hakkında bilgi verilecek ardından H. Z. Ülken'in yaptığı eleştiriler maddeler halinde anlatılacak, son olarak ise bu eleştiriler değerlendirilecektir.

A- Yararcılık ve Önemi

Latince, 'uti (to use: kullanmak, yararlanmak, istifade etmek)' kökünden gelen 'utility' kelimesi, İngilizce'de 'fayda, yarar, menfaat, yararlı, yararlılık' anlamlarında kullanılmaktadır. Yararcılığın kurucusu Jeremy Bentham (ö.1832) tarafından türetilen 'utilitarian' terimi ise felsefe literatüründe yararcı felsefeye inanan kişiye (filozofa) denilmektedir⁴. Yararcılık (utilitarianism) kelimesini de ilk defa yine Bentham kullanmış ise de,⁵ eserlerinde ahlâkla ilgili görüşlerini başlangıçta yarar ilkesi (the principle of utility) başlığı altında anlatırken,⁶ vefatından on yıl önce (1822) bunun yerine en yüksek oranda mutluluk (greatest happiness veya greatest felicity) ifadesini tercih ettiğini belirtmiştir.⁷

Yararcı okulun ikinci büyük filozofu ve Bentham'ın öğrencisi olan J. S. Mill (ö.1873), 1861 yılında *Yararcılık (Utilitarianism)* başlığı altında peşe peşe üç makale yazmış,⁸ bu yazılar aynı başlık altında 1863 yılında müstakil bir kitap halinde yeniden yayımlanmıştır.⁹ J. S. Mill'in bu çalışmalarından sonra yararcılık terimi, yarar ilkesini savunan ve yarar

⁴ Noah Webster, *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, ed. J. L. McKechnie, New York 1959, II, 2013; J.W.Redhouse, *İngilizce-Türkçe Radhouse Sözlüğü*, İstanbul 1985, Redhouse Yayınevi, s. 1090.

⁵ J. O. Urmson, "Utilitarianism-Philosophy", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. D. L. Sills, New York 1968, XVI, 225.

⁶ J. Bentham, ahlâkla ilgili iki temel eserinde bu ifadeyi tercih etmektedir. *The Principles of Morals and Legislation*, New York 1988, Prometheus Books, s. 1; a.mlf., *Theory of Legislation*, çev. R. Hildreth, Londra 1876, Trübner, s. 1-2.

⁷ J.Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 1.

⁸ J.S. Mill'in *Yararcılık* adlı eserinin makaleler halinde yayımı için bkz. J.S.Mill, 'Utilitarianism', *Fraser's Magazine (for Town and Country)*, LXIV, 391-406 (October), 525-534 (November), 659-673 (December), Londra 1861.

⁹ Bu eserin ilk baskısı için bkz. J. S. Mill, *Utilitarianism*, Londra 1863, Parker, Son and Bourn, West Strand, 96 s.

kavramına göre ahlâkı temellendirmeye çalışan görüşleri ifade etmek üzere ahlâk felsefesi tarihinde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Daha özel olarak ifade etmek gerekirse yararcılık; iyi ve kötünün belirlenmesinde haz ve elemi yegane esas kabul eden ve eylemlerin ahlâkîliğinin onların sonuçlarına bağlı olduğunu savunan ahlâk teorisinin adıdır.¹⁰ Yararcılık, Bentham'ın ahlâk teorisinin temellerinden biri olan 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini esas alan görüş anlamında da kullanılmaktadır.¹¹ İyi ve kötünün belirlenmesinde ahlâkî fiillerin sonuçlarının yararlı olup olmamasını temel ölçü aldığı için, İngiliz felsefeci G. E. M. Anscombe (ö.2001)'un 1958 tarihinde yayımlanan *Çağdaş Ahlâk Felsefesi* başlıklı önemli makalesinin¹² tesiriyle yararcılığa, 1960'lardan beri sonuççuluk (consequentialism) da denilmektedir. Anscombe; ahlâk alanına yaptığı en önemli katkılardan biri olan bu meşhur makalesinde, Hume (ö.1776), Bentham, J. S. Mill (ö.1873) ve H. Sidgwick (ö.1900) gibi düşünürlerin görüşlerini incelemekte ve yararcılığı sonuççu (consequentialist) olduğu için eleştirmektedir.¹³

Ahlâkî iyiyi, dolayısıyla mutluluğu, haz elde etmek; ahlâkî kötüyü ve mutsuzluğu ise eleme dayandırmak, ilkçağdan beri tartışılan bir ahlâk görüşüdür. İnsan fiillerinin haz ve elem ölçüsüne göre değerlendirilmesini (ahlâkî hazcılığı) savunan ilk filozoflardan birinin Aristippus (ö.m.ö.356) olduğu bilinmektedir.¹⁴ Daha sonra, yararcılığın ilkçağdaki öncülerinden biri kabul edilen Epikür (ö.m.ö.270) tarafından hazcılık (hedonizm) daha sistemli bir ahlâk teorisi haline getirilmiştir. Ona göre ahlâkın amacı

¹⁰ Ted Honderich (ed.), "Utilitarianism", *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford 1995, s. 890.

¹¹ N. Webster, *a.g.e.*, s. 2013. Anılan ilke hakkında bkz. J. Bentham, *Deontology or The Science of Morality*, ed. J. Bowring, Londra 1834, I, 287-332 (History of the Greatest-Happiness Principle).

¹² G. E. M. Anscombe, "Modern Moral Philosophy", *Philosophy*, XXXIII/124 (January 1958), s. 1-19.

¹³ Thomas Mautner (ed.), *The Penguin Dictionary of Philosophy*, Londra 1999, s. 582. Anscombe'un 'sonuççu (consequentialist)' ve sonuççuluk (consequentialism) terimlerini kullanımı hakkında bkz. G. E. M. Anscombe, "Modern Moral Philosophy", s. 12-13,

¹⁴ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, Ankara 1958, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, II, 200; A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, İstanbul 2002, Paradigma Yayınları, s. 45-48.

mutluluğu aramak olup, mutluluk ise mümkün olduğu kadar çok hazza ulaşmaktır. Hazlar, maddî ve ruhî şeklinde iki gruba ayrılmakta; devamlılık bakımından kısa ve kuvvet bakımından zayıf oldukları için maddî hazlar, ruhî hazlara göre daha az değerli sayılmaktadır. Bu düşünceleriyle, asırlar sonra J. S. Mill'in hazların nitelikleri açısından da taksim edilebileceğine dair felsefesinin temellerini atmış olmaktadır.¹⁵

Rönesans döneminde ilkçağ felsefesine ilginin artması sonucunda XIV-XVI. yüzyıllar arasında ahlâk düşüncesi önemli ölçüde antikiteye dayandı. Dinî (Hristiyanlık) ahlâkla ilgili tartışmaların da devam ettiği bu yüzyıllarda, düşünce hayatında esas itibariyle Aristotelesçi ahlâk düşüncesi geleneği hakim olsa da, Eflatuncu ve Stoacı ahlâk görüşlerine de ilgi gösterildi. Bunların yanı sıra, yararcılığın en önemli kaynaklarından biri olan Epikür'ün hazcı ahlâk felsefesi, asırlarca kötü gözle görüldükten sonra, Rönesans döneminde yeniden canlandırıldı. Diogenes Laertius'un, içinde Epikür'ün fikirlerinin de yer aldığı *Filozofların Hayatları* adlı kitabının 1433 yılında Latince'ye tercüme edilmesiyle Batılı bilim ve düşünce adamları ilk defa onun yazılarına ve düşüncelerine doğrudan erişme imkânına kavuştular. Roma dönemi şairi Lucretius (ö.m.ö.55)'un IX. yüzyıldan beri varlığı bilinmeyen *Evrenin Doğasına Dair* isimli Epikür felsefesini manzum bir şekilde anlatan eseri de aynı dönemde (1417 yılında) keşfedilmiştir.¹⁶

Bu eserler hümanist yazarların gündemine girdikten sonra, Erasmus (ö.1535) gibi bazı düşünürler Epikür'ün hazcı ahlâk felsefesini değişik düzeylerde savunmuşlardır. Bu dönemde Epikür felsefesine ilgi duyan filozoflardan biri Erasmus'un arkadaşı olan İngiliz filozofu T. More (ö.1535)'dur. Onun *Utopia* adlı meşhur eserinde tasavvur ettiği hayalî ülkenin/devletin sakinleri, hazzı en yüksek iyi olarak görmektedir.¹⁷ Yine aynı dönemde, modern bilimin ve mantığın kurucularından biri kabul edilen İngiliz filozofu F. Bacon (ö.1626)'ın iyi kavramını yararlı kavra-

¹⁵ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 201; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, Ankara 1971, Demirbaş Yayınları, s. 335; Adnan Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, Ankara 1963, Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 9-12; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 48-51; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 56-57.

¹⁶ J.Kraye, "History of Western Ethics-7-Renaissance", *Encyclopedia of Ethics*, ed. L. C. Becker, New York 1992, I, 490, 497-500.

¹⁷ J. Kraye, *a.g.e.*, s. 498.

mıyla örtüştürmesi ve toplum yararını gerçek eylemi değerlendirmede ana ölçü kabul etmesi yararçı ahlâk felsefesi tarihinde son derece önemlidir.¹⁸

Ahlâk felsefesi tarihinde bencil hazcılığın en önemli savunucularından biri olan T. Hobbes (ö.1679), insanı tabiatı itibariyle haz peşinde koşan ve kendi mutluluğundan başka hiçbir şey düşünmeyen bir varlık olarak kabul etmektedir. Tecrübî gerçeklere dayanan doğal bir ahlâk kurmak isteyen Hobbes'a göre, her birey kendi çıkarı için çalışır bu yüzden de başkalarıyla çatışma durumuna girer. Herkesin birbiriyle savaşması, bireyin kendi çıkarına da aykırı olduğu için bu savaş durumunu sona erdirmek üzere mutlak güç sahibi bir "devlete" ihtiyaç vardır. Aynı yüzyılda yaşayan, İngiliz tecrübeciliğinin kurucusu J. Locke (ö.1704) ise, doğuştan bilgiler olmadığına dair epistemolojisinin gereği olarak ahlâk kurallarının doğuştan geldiği fikrine de karşı çıkmakta, ahlâk kavramlarının haz ve elem duyularına dayandığını iddia etmektedir. Ona göre, ahlâkî bir yararılamanın tek doğal kaynağı, bir eylemin yararlı ya da zararlı oluşuna dair tecrübelerimizden başka bir şey değildir.¹⁹

Daha önceki asırlarla kıyaslandığında, XVIII. yüzyılda bu felsefenin gittikçe yaygınlık kazanmaya başladığı ve başta İngiliz düşünürleri olmak üzere pek çok filozofun yararçı ahlâk anlayışını savunduğu görülmektedir. Bunlardan biri olan F. Hutcheson (ö.1747), yararçılığın öncüleri arasında özel bir konuma sahiptir. Modern yararçılıkla özdeşleşen görüşlerden biri olan 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini ilk defa ileri süren düşünür kabul edilen Hutcheson, tecrübe ve gözlem yöntemlerinin ahlâk alanında uygulanmasını savunmaktadır. Aynı yüzyılda yaşayan Hume'un ahlâk felsefesi de yararçılık tarihinde önemlidir. Hume; çağrışımçı bilgi teorisini ve psikolojiyi savunmakta, insan hareketlerinin doğruluğu, yanlışlığı, ahlâklılığı veya ahlâka aykırılığı hususunda başvurulacak tek ölçünün haz olduğunu ileri sürmektedir. Yararı bütün erdemlerin temeli saymak suretiyle, yarar düşüncesinin insan hayatına daima yön veren bir güç olduğunu kabul etmektedir. Bunun devamı olarak, devlet otoritesine itaat etmenin gerekliliğini de yarar fikrine dayandır-

¹⁸ Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul 1982, Remzi Kitabevi, s. 121; D. Özlem, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹ B. Akarsu, *a.g.e.*, s. 122-128; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 3, 14; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 99-106.

maktadır.²⁰ Hume'un ahlâk alanında yaptığı en büyük katkılardan biri de, daha sonraki tarihlerde büyük tartışma konusu olan, değer in olgudan çıkarılmasının ortaya çıkardığı soruna işaret etmesidir (is-ought question).²¹

İngiliz düşünürlerinin yanı sıra yararçı felsefeyi Kara Avrupasında savunan düşünürler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan İtalyan hukuk filozofu C. Beccaria (ö.1794), 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini kabul etmektedir. Fransız düşünürü C. A. Helvetius (ö.1771) ise ahlâkı tecrübî ilim haline getirmeye çalışmakta, maddî dünyanın tabiat kanunlarına tabi olduğu gibi ahlâkın da yarar yasalarının yönetimi altında olduğunu düşünmekte ve insan faaliyetlerinin hedefini ve iyinin ölçüsünü kişisel yarar olarak görmektedir.²²

XVIII. yüzyılda kısaca özetlenen bu görüşlerin yanı sıra, yararçılığı dini açıdan temellendirmeye çalışan ve Hristiyanlığın inançlarıyla haz ve yarar ilkesini uzlaştırmayı gaye edinen ahlâk filozofları da vardır. R. Cumberland (ö.1718), J. Gay (1745), J. Brown (1766), D. Hartley (1757) ve W. Paley (1805) gibi din adamları tarafından savunulan yararçılığın bu şekline, teolojik yararçılık denilmektedir. Bu teoriyi savunanlardan biri olan W. Paley, 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesini tabiattan ve dinî metinlerden çıkarmakta, Tanrı'nın insanların en yüksek oranda mutluluğa ulaşmasını istediğini savunmaktadır.²³

Buraya kadar anlatılan ahlâk görüşlerinin yararçı okulun kuruluşuna hazırlık mahiyetinde olduğu söylenebilir. Yarar düşüncesini ahlâk da dahil olmak üzere bütün alanlara uygulayarak bir sistem oluşturmaya

²⁰ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 18-20, 46; B. Akarsu, *a.g.e.*, s. 133-134, 209-211; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 130-133; Mehmet Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1983-1984, s. 23.

²¹ Olgü-değer sorunu ve Hume'un bu tartışmadaki yeri hakkında bkz. Recep Kılıç, "Olgü ve Değer Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, XXXV, 355-356. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 134-136. Krş. David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, Ankara 2009, s. 316.

²² A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 7, 24-30; Ahmet Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, İstanbul 1999, Beta Basım Yayım, s. 35-38; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 159-162.

²³ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 22-24; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 39-44.

çalışan filozof ise modern yararcılığın kurucusu olan J. Bentham'dır.²⁴ Onun temellerini attığı ve Benthamcılık olarak da anılan felsefî akım, aynı zamanda İngiliz düşünce tarihinde kurulan ilk felsefe ekolü olarak kabul edilmektedir. Bentham, kendisinden önceki İngiliz filozoflarının bilgi felsefesinde tecrübeye, ahlâkta ise yarara dayanan görüşlerinden de istifade ederek yararçı düşüncenin ana ilkelerini sistematik bir şekilde ifade etmiştir. Onun yarar ilkesine dayanan teorisi, yaşadığı dönemin soyut düşüncelerine ve metafizik teorilerine karşı bir tepkidir. Bu yüzden, akılcılığa karşı tecrübeciliğin, idealizme karşı maddeciliğin ve a priori'ye karşı a posteriori'nin savunmasını yaptığı söylenebilir.²⁵

Bentham; tabiatın insanı haz ve elemin hakimiyeti altında bıraktığını, insanın yapması ve yapmaması gerekenler ile doğrunun ve yanlışın ölçüsünü onların belirlediğini, bu hakimiyetten kurtulduğunu sananların ne dediğini bilmez kişiler olduğunu ve yarar ilkesinin de her şeyi bu iki temel ilkeye bağladığını ifade etmektedir.²⁶ Böyle bir temelden hareket ettiği için, ona göre, haz yegane iyidir. Herhangi bir hareketin ahlâkîliği, dolayısıyla da ahlâkın ölçüsü, o hareket sonucunda ortaya çıkacak haz veya eleme göre belirlenmelidir.²⁷

Mutluluk, hazlara ulaşma, elemlerden kaçınma ve hazların elemlerden daha fazla olması demektir. Yarar kavramı da haz ve mutlulukla ilişkili olup insana haz veren her hareket aynı zamanda onun yararınadır. Özgeci olanlar da dahil olmak üzere insanın bütün hareketleri bencilik ve kendi yararını gözetmesinden kaynaklanmaktadır. Gözlem yöntemi, güvenilir ahlâk ilkelerine ulaşmanın tek yoludur. Dolayısıyla, herhangi bir hareketin ahlâka uygun olmasını veya olmamasını realite (olan) belirlemektedir. Bu ise, Hume'un işaret ettiği, olgulardan değerleri çıkarmaktan başka bir şey değildir.²⁸

²⁴ Bentham'ın hayatı ve eserleri hakkında bkz. Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, çev. Deniz Canefe, İstanbul 2000, İdea Yayınları, VIII/a, s. 9-13.

²⁵ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4, 7, 31-32; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 44-45; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 13; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 63.

²⁶ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 1; a.mlf., *Theory of Legislation*, s. 2.

²⁷ F. Copleston, *a.g.e.*, s. 13-14; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 36, 46.

²⁸ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 33, 36-38, 50; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 52-53; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 18.

Hazlar arasında nitelik farkı bulunduğunu kabul etmeyen Bentham, haz ve elemeleri nicelik bakımından ayrıma tabi tutarak ölçmeye çalışmaktadır. Bu yüzden, nicelik aynı olmak şartıyla şiirin insana sağladığı hazla bir kağıt oyununun verdiği haz arasında hiçbir fark yoktur. Hazları nicelik bakımından ölçebilmek için, düşünce tarihinde muhtemelen hiç kimşenin yapmadığı bir işe girişerek haz aritmetiği, haz kalkülü ya da mutluluk hesabı (felicific calculus) olarak da anılan bir yöntem geliştirmiştir. Bu yönteme göre, bir eylemi nicelik bakımından ölçebilmek için hazzın yoğunluğu, süresi, yakınlığı veya uzaklığı, kesinliği, verimliliği, kapsamı ve arılığı belirlenmelidir.²⁹ Bentham'ın ahlâk felsefesinin temeli olan yarar ilkesi, her eylemde 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu'nu dikkate almak demektir. Bu ilkenin dikkate alınması halinde, her insan çok sayıda insanın mutluluğunu isteyecek, böylece kendi mutluluğu da gerçekleşmiş olacaktır.³⁰

Dinî kurallara mutlak bir yanılmazlık izafe edip ahlâkı onlara dayanarak kurmaya imkân olmadığını savunan Bentham'ın,³¹ haz ve elemi esas almak suretiyle daha en baştan dinden bağımsız bir ahlâk kurmak istediği anlaşılmaktadır. Haz ve elem ikilisi, dolayısıyla da yarar düşüncesi, -bütün insan fiillerini kapsadıkları için- iktisat, hukuk, eğitim, siyaset vb. alanların da ölçüsü durumuna gelmektedir. Haz, yarar ve benciliğe dayandığından dolayı Bentham'ın ahlâk felsefesi; psikolojik hazcılık, bencil hazcılık ve hazcı yararcılık olarak da anılmaktadır.³²

Bentham'dan sonra yararçı ekolün tartışmasız en büyük düşünürü J. S. Mill'dir. *Yararcılık* adlı yukarıda bahsedilen eserinin dışında; 1843 yılında yayımladığı *Mantık Sistemi* adlı eserinde, bütün sosyal bilimler alanında tümevarım yöntemden istifade edilmesi gerektiğini savunmaktadır. İlk baskısı 1848 tarihli olan *Siyasî İktisadın İlkeleri* adlı kitabından dolayı Mill, modern iktisat düşüncesinin kurucu düşünürlerinden biri kabul

²⁹ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, s. 28; A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 198-200; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 40-41.

³⁰ J. Bentham, *a.g.e.*, s. 1vd.; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 46; B. Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, s. 139; A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 197-198.

³¹ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 52-53.

³² A. Cevizci, *a.g.e.*, s. 195; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 38.

edilmektedir. İlk defa 1958 yılında neşredilen *Hürriyet* adlı eseri ise liberal siyaset felsefesinin kaynak eserlerinden biri sayılmaktadır.³³

J. S. Mill, bilginin çağrışımlar sonucunda doğduğunu ve insan hareketlerinin psikoloji kanunlarına bağlı bulunduğunu düşünmektedir. Ahlâkın temel ilkesi hazzın iyi olduğunu kabul etmektir. Yarar ya da ‘en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu’ ilkesinin gereği olarak, insanın herhangi bir eylemi onun mutluluğunu arttırtıyorsa o eylem doğrudur. Kendiliğinden arzu edilen bir şey olan mutluluk, hazzın varlığı ve elemin yokluğu anlamına gelir. Hazzın dışındakiler, mutluluğun elde edilmesine yardımcı oldukları için istenir. Tıpkı idealist ahlâk felsefelerinde olduğu gibi, tecrübeye dayanan bir ahlâk sisteminde de yarar ve mutluluk gibi ilk ilkeler a priori olup ispat edilemezler. Ancak gözlem ve tecrübe, mutluluğun kendiliğinden arzu edildiğini yalanlamadığı için, mutluluk gözlemin verdiği sonuçlara göre açıklanabilir. Böylece, temel ahlâk ilkelerinin ispat edilemeyeceğini kabul etmekle J. S. Mill’in ahlâk felsefesi, göreci bir şekle bürünmekte, gözlemi esas aldığı için de olması gerekeni olandan çıkarmış olmaktadır.³⁴

J. S. Mill de Bentham gibi insan hareketlerinin çoğunlukla bencil bir mahiyet taşıdığını düşünmekte ve insanın bencil hareketlerinde bile öteki insanların haklarını gözetmesini istemektedir. Bentham, hazları sadece niceliklerine göre ayırırken, J. S. Mill hazların niteliklerine göre sınıflandırılmasının da mümkün olduğunu ve ruhi hazların bedeni hazlara göre daha yüksek değer taşıdığını düşünmektedir. Bentham hürriyeti, güvenliğin bir unsuru olarak değerlendirerek felsefesinde hürriyete müstakil bir yer ayırmamaktadır. Mill ise, fert ve cemiyet yararına olduğu için hürriyete büyük değer vermekte ve onun sınırlarını tespit etmeye çalışmaktadır. Hürriyete atfettiği bu büyük önem, onu doğal bir hak olarak görme-

³³ A. Güriz, *a.g.e.*, s. 124-125; Gülten Kazgan, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul 2010, Remzi Kitabevi, s. 70-71. J. S. Mill’in hayatı ve eserleri hakkında bkz. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 29-31.

³⁴ J. S. Mill, *Faydacılık*, çev. Nazmi Coşkunlar, İstanbul 1986, s. 4-5, 9-11; J. S. Mill, *Hürriyet*, çev. M. O. Dostel, İstanbul 1956, Maarif Vekaleti Yayınları, s. 17-18; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 123-124, 128-129, 137.

sinden değil, birey ve toplum için yararlı, dolayısıyla da toplumun mutluluğu için vazgeçilmez olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.³⁵

XVIII. ve XIX. yüzyıl İngiltere'sinin toplumsal ve hukukî kurumlarını değiştirmek ve ıslah etmek hususunda gösterdikleri çabalardan dolayı Bentham ve onun görüşlerini benimseyen düşünürler, felsefi radikaller (philosophical radicals) olarak da anılmaktadırlar. Bentham'ı takip edenler onun teorisini özellikle toplumsal kurumlara uygulamak için çalışmışlardır.³⁶ Sağlığında ve vefatından sonra pek çok düşünürü etkileyen Bentham'ın kurduğu modern yararcılık okulunun yaygınlaşmasında J. S. Mill'in babası James Mill (ö.1836) de büyük katkıda bulunmuş, onu hem etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir.³⁷ Aynı dönemde, hukuk felsefeci John Austin (ö.1859) gibi Bentham'dan etkilenerek yararcılığı savunan pek çok düşünür bulunmaktadır.³⁸ Yararcılık sadece düşünürleri değil, İngiltere'de yönetici sınıf da dahil olmak üzere geniş halk kitleleri üzerinde de derin etkilerde bulunmuş, bu durum günümüze kadar da devam etmiştir.³⁹

Bentham'ın savunduğu yararcılık daha hayatında iken pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Hocasının sistemini ıslah etmek gayesiyle J. S. Mill'in pozitivist ve idealist fikirleri yararcılığın içine dahil ettiği ancak bu girişimde başarılı olamadığı, bu yüzden de yararcılık okulunun dağıldığı, etkisini kaybettiği ve Bentham'ın vefatından sonra da tamamen ortadan kalktığına dair görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir.⁴⁰ Bu fikirlerin tam anlamıyla doğru olmadığı; yarar ilkesi ve yararcılık hakkındaki tartışmaların ahlâk felsefesinde hala devam etmesinden anlaşılmaktadır. Bu konuda; XIX. ve XX. yüzyılda yaşayan H. Sidgwick, A. Bain (ö.1903), G. E. Moore (ö.1958), K. Popper (ö.1994), W. K. Frankena (ö.1994) ve R. M.

³⁵ J. S. Mill, *Faydacılık*, s. 12-13, 26; A. Güriz, *a.g.e.*, s. 129-130, 133, 146-154; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 67; F. Copleston, *a.g.e.*, s. 32-34; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 203-206.

³⁶ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4-5; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 72.

³⁷ B. Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, s. 139; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 68. J. Mill'in felsefesi hakkında bkz. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 21-28.

³⁸ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 2003, Siyasal Kitabevi, s. 313 vd.

³⁹ William Frankena, *Etik*, çev. Azmi Aydın, Ankara 2007, İmge Yayınevi, s. 100.

⁴⁰ A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 4-5, 126-127.

Hare (ö.2002) gibi filozofların -ister savunmak isterse eleştirmek için olsun- en önemli tartışma konularından birinin yararçılık olması teorinin hala önemini koruduğunu göstermek için yeterli delildir.⁴¹ Bütün bu tartışmalar ve klasik yararçılığın eleştirilmesi sonucunda yararçı ahlâk içinde farklı ayrımlara da gidilmiştir. Bunlara; ideal yararçılık, eylem yararçılığı, genel yararçılık ve kural yararçılığı örnek olarak verilebilir.⁴²

Özellikle klasik iktisadın kuruluşunda ve gelişmesinde yararçı teoriyi savunanların büyük etkisinin olması, yararçılığın ne kadar geniş bir etkiye sahip olduğunun başka bir delilidir. A. Smith (ö.1790) gibi liberal iktisatçıların savunduğu ‘bırakınız yapsınlar (laissez-faire)’ şeklinde kısaca ifade edilen devletin iktisadî hayata müdahale etmemesi ilkesinin Bentham tarafından kabul edildiği ve onun reform tekliflerinin çoğu zaman liberal mahiyette olduğu bilinmektedir. Ayrıca, D. Ricardo (ö.1823) ve T. Malthus (ö.1834) gibi liberal iktisatçıların hukuku yarar ilkesine göre açıklamaları ve XIX. yüzyıl iktisatçıları için yararçı teorinin son derece çekici özelliklere sahip olması bu ilişkinin çarpıcı örnekleridir. Bunlara, James Mill’in Ricardo’nun fikir babası oluşu ve J. S. Mill’in klasik iktisadın önemli düşünürlerinden biri sayılması da eklendiğinde yararçılık ile klasik iktisadın ne kadar yakın ilişkide olduğu rahatlıkla anlaşılabilir.⁴³ Bundan dolayı; XVII. yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan kapitalizmin ahlâk görüşü olması nedeniyle yararçılığın uzun süreli bir etkiye sahip olduğu ve yarar teorisi ile piyasa teorisi arasında kavramsal ve tarihsel ilişkilerin bulunduğu dair tespit doğru görünmektedir.⁴⁴

Aynı durum, liberal siyaset felsefesi için de söz konusudur. Yararçı düşünürlerin; siyaset, ahlâk, hukuk, toplum, devlet vb. alanlardaki görüşleri liberal siyaset düşüncesinin doğuşunu ve gelişmesini büyük ölçüde

⁴¹ Ahlâk felsefesi tarihinde J. S. Mill’den sonra yararçılık hakkında yapılan tartışmalar için bkz. A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 95-99; W. Frankena, *a.g.e.*, s. 71 vd., 87-90; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 24.

⁴² W. Frankena, *a.g.e.*, s. 73-87; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 95 vd.; M. Aydın, *a.g.e.*, s. 24.

⁴³ G. Kazgan, *a.g.e.*, s. 60-62, 70; Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul 2010, İletişim Yayınları, s. 90-91, 134-144, 171-172; W. Frankena, *Etik*, s. 101; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 6, 57, 120, 170.

⁴⁴ Bu konuda bkz. A. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2005, Paradigma Yayınları, s. 1746; A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 190; A. Buğra, *a.g.e.*, s. 94-95.

etkilemiştir.⁴⁵ Bentham'ın bireyci yararcılığı savunması ve liberal iktisadın temel ilkelerini benimsemesinin yanı sıra, J. S. Mill de dahil olmak üzere Locke, Hume, Smith, Ricardo ve Spencer (ö.1903) gibi yararçı düşünürler aynı zamanda liberal düşünce tarihinde de önemli yere sahiptirler.⁴⁶ Burada J. S. Mill'in *Hürriyet* isimli eserinin liberal siyaset felsefesi için dönüm noktası sayılacak kadar önemli bir konuma sahip olduğu da hatırlanmalıdır.⁴⁷

Öte yandan, K. Marks (ö.1883)'ın iktisat ve siyaset teorisini yararcıların kurduğu klasik iktisat teorisine tepki olarak geliştirdiğini de belirtmek gerekir⁴⁸. Yararcılığın, hukuk felsefesinin ana ekollerinden biri olmasını; Alman hukuk felsefecisi R. Jhering (ö.1892)'ın bireyci İngiliz yararcılığına karşı toplumsal yararcılığı esas alan bir hukuk anlayışını savunmasını; Spencer'in yararcılıkla evrimci felsefeyi uzlaştıran bir ahlâk felsefesi geliştirmesini;⁴⁹ günümüzde biyo-tıp etiği alanında yapılan tartışmalarda yararcılığın önemli bir yerinin bulunmasını;⁵⁰ XX. yüzyılın en etkili felsefelerinden biri olan pragmacılığın ve bu teoriye dayanan eğitim felsefesinin yararcılığın devamı kabul edildiğini de göz önüne aldığımızda, bu ahlâk teorisinin XVII. yüzyıldan itibaren günümüze kadar hem Batı düşüncesinde hem de bu düşüncenin tesiri altında kalan ülkelerde en çok etkide bulunan ahlâk teorilerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁴⁵ Francisco Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, çev. Bülent Arıbaş, İstanbul 2006, İletişim Yayınları, s. 57 vd.

⁴⁶ Adları anılan bu filozofların liberal düşünce tarihindeki yeri hakkında bkz. A. Yayla, *Liberalizm*, Ankara 2000, Liberte Yayınları, s. 25 vd; G. Kazgan, *a.g.e.*, s. 60-62.

⁴⁷ Bu eserin liberal düşünce tarihi içindeki yeri için bkz. A. Yayla, *a.g.e.*, s. 145-150; F. Vergara, *a.g.e.*, s. 84 vd.

⁴⁸ Marks'ın meşhur eseri *Kapital*'in *Kapitalist Üretim Eleştirel Tahlili* şeklindeki alt başlığı bile bu tepkiyi göstermektedir (Karl Marx, *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Production*, ed. F. Engels, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, Londra 1904, Swan Sonnenschein and Co. Ltd). Aynı çevirinin daha sonraki baskısında bu alt başlık *Siyasi İktisadın Eleştirisi* olarak çevrilmiştir (*Capital, A Critique of Political Economy*, ed. Frederick Engels, çev. Samuel Moore, Edward Aveling, New York 1906, Charles H. Kerr and Company).

⁴⁹ A. Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 255-298; A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 7-8, 88-90; H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, İstanbul 1943, Remzi Kitabevi, s. 260; a.mlf., *Ahlâk*, İstanbul 2001, Ülken Yayınları, s. 136; A. Gürbüz, *a.g.e.*, s. 90-95.

⁵⁰ Sevtap Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, İstanbul 2010, On İki Levha Yayıncılık, s. 56-59.

Sonuç olarak, -özellikle Bentham'ın fikirlerine dayanan- yararçılık; tecrübeci İngiliz felsefesine ve çağrışımçı psikolojiye dayanan; yöntem olarak gözlem ve tümevarımı benimseyen; insan tabiatını esas aldığı için doğalcı; yararı bir ahlâk eyleminin sonuçlarına göre belirlediği için sonuççu; bütün insan fiillerini haz ve elem ile açıklamaya çalıştığından dolayı hazcı ve indirgemeci; ahlâkı temellendirirken dini dışarıda bıraktığı için laik, yarar ilkesinin gözlemlerle belirleneceğini savunmasıyla göreci; yarara uygun hareket edilmesi halinde mutluluğa ulaşılacağını ileri sürdüğü için iyimser ve mutlulukçu ve insandan hareket ettiği için de hümanist bir ahlâk felsefesidir.⁵¹

B-Hilmi Ziya Ülken'in Yararçılığa Eleştirileri

H. Z. Ülken; gençlik yıllarından itibaren ölümüne kadar yaklaşık elli beş yıl, felsefeyle ilgili pek çok telif-tercüme kitap ve makale yayımlamış, lise ve üniversitelerde dersler vermiş bir düşünürdür. Bilgi felsefesi, metafizik (ontoloji) ve mantık gibi alanlara da büyük ilgi göstermekle birlikte, hayatı boyunca sürekli düşündüğü ve yazdığı felsefe alanlarından birinin ahlâk felsefesi olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden onun Sokrates, Aristo, Eflatun, Epikür ve Spinoza gibi ahlâk tarihinin büyük ve kurucu düşünürlerine ve onların fikirlerine ilgi duyması, çalışmalarında onların görüşlerini ele alarak tartışması ve yeri geldiğinde eleştirmesi beklenilebilecek bir husustur. H. Z. Ülken'in bu şekilde yaklaştığı, hayatı boyunca üzerinde düşündüğü ahlâk anlayışlarından biri de, bundan önceki sayfalarda kısa tarihi ve önemi anlatılan, yararçılık ve bu teoriyle ilgili meselelerdir. Bu yüzden daha yazı hayatının başlarından itibaren; F. Bacon, T. More, Locke, Hobbes, Hume, Hutcheson ve Shaftesbury gibi yararçılık tarihinde önemli yeri olan İngiliz tecrübeci filozoflarının bilgi felsefesi, mantık, metafizik vb. alanlardaki görüşlerinin yanı sıra ahlâkla ilgili düşüncelerine de eserlerinde önemli bir yer vermesi şaşırtıcı değildir.⁵²

⁵¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 300; a.mlf., *İnsanî Vatandaşlık*, İstanbul 1998, Ülken Yayınları, s. 201, 211; D. Özlem, *Etik, Ahlâk Felsefesi*, s. 28, 54, 63; A. Cevizci, *Etğe Giriş*, s. 6, 14-19, 190-194. Yararçılığın özellikleri hakkında makalenin bundan sonraki sayfalarında pek çok örnek bulunmaktadır.

⁵² Bentham'dan önceki yararçı filozofların görüşleri için örnek olarak bkz. H. Z. Ülken, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul 2001, s. 47, 328, 331; a.mlf., *Felsefe Dersleri*, İstanbul

Bentham'ın kurduğu yararçılık okuluna ilgisi ise; genel olarak felsefe, özel olarak ise çok önem verdiği ahlâka ilgisinin bir sonucu olmakla birlikte, bu durum yaşadığı dönemde Batı ülkelerinde ve Türkiye'de benimsenen ve tartışılan düşünce akımlarının tesiriyle de izah edilebilir. 18-19 yaşlarında bir Mülkiye öğrencisi iken 1919 yılında, *J. S. Mill ve Felsefesi* başlıklı bir makale yayımlaması,⁵³ ancak böyle bir etki ile açıklanabilir. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yararçı filozofların Türk düşüncesini etkilediğini ve özellikle ikinci meşrutiyet döneminde J. S. Mill ve Spencer gibi yararçı filozofların görüşlerinin yaygınlaştığını dikkate aldığımızda,⁵⁴ genç bir felsefe meraklısının bu ortamın tesiri altında kalmasının doğal bir durum olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

1925 yılında yayımladığı 'İctimâiyâtçılar' başlıklı makalesi, H. Z. Ülken'in genel olarak yararçılığa, özel olarak ise J. S. Mill ve Spencer'in düşüncelerine ilgisinin devam ettiğini göstermektedir. Bu yazıda, J. Bentham'ın felsefesinin bireyci yararçılık (ferdiyeci intifâiye mesleği) olduğunu ve yararçı hukuk filozofu Jhering'in bireyciliğe karşı toplumsal yararçılığı savunduğunu belirtmektedir.⁵⁵ 1927 yılında yayımladığı çağdaş Türk düşüncesiyle ilgili bir makalesinde ise Spencer'in yararçı (intifâcılık) ahlâk felsefesi ve bunun ikinci meşrutiyet dönemi gençliği üzerindeki etkisinden bahsetmektedir.⁵⁶ Konuya ilgisi, liselere ders kitabı olarak hazırladığı ve 1928 yılında eski harflerle yayımladığı *Genel Psikoloji (Umûmî Rûhiyât)* adlı eserinde Herbert Spencer'in görüşlerine ilaveten, J. S. Mill'in çağrışım (tedâî) ve alışkanlıklara (itiyâd) dayanan psikolojisini izah ederken de görülmektedir.⁵⁷

1928, s. 26-28, 60, 70, 97-100, 122-123; a.mlf., *Genel Felsefe Dersleri*, İstanbul 2000, s. 81-82, 93-96, 106; a.mlf., *İctimâî Doktrinler Tarihi*, İstanbul 1941, s. 52-57; a.mlf., *Sosyolojinin Problemleri*, İstanbul 1955, s. 51, 115; a.mlf., *Umûmî Rûhiyât*, İstanbul 1928, s. 491.

⁵³ Muhsin Balakbabalar, "Ord.Prof.Hilmi Ziya Ülken", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, XX, s.V-XXII; Eyyüp Senay, *Hilmi Ziya Ülken*, Ankara 1988, Gazi Üniversitesi Yayınları, s. 136.

⁵⁴ J. S. Mill'in de içinde bulunduğu yararçı filozofların çağdaş Türk düşüncesine etkisi başka çalışmalarımızda incelenecektir.

⁵⁵ H. Z. Ülken, "İctimâiyâtçılar", *Muallimler Birliği Dergisi*, Ankara 1925, I/3, s.116, 118, 130.

⁵⁶ H. Z. Ülken, "Bizde Fikir Cereyanları", *Felsefe ve İctimâiyât Mecmuası*, İstanbul 1927, I/4, s. 311.

⁵⁷ H. Z. Ülken, *Umûmî Rûhiyât*, İstanbul 1928, s. 84-85, 267, 491-492.

İstanbul ve Galatasaray liselerinde felsefe öğretmenliği yaparken 1931 yılında yayımladığı *Aşk Ahlâkı* adlı eseri, H. Z. Ülken'in yararcılığa bakışının belirginleştiğini ve bu teoriye karşı tavrı aldığını göstermektedir. Bizzat kendisinin belirttiğine göre bu eserde, bireyciliği değil şahsiyetçiliği savunmakta, ahlâkî mertebeler kuramını teklif etmekte ve yoruma ihtiyaç duymayacak kadar açık bir şekilde yararcı ahlâkı eleştirmektedir.⁵⁸ 1933 yılında yayımlanan ve makalelerden oluşan *İnsanî Vatanperverlik* adlı eseri de özellikle yazarın benimsediği şahsiyetçilik felsefesi ve yararcılık eleştirileri bakımından zengin malzemeler içermektedir.⁵⁹

H. Z. Ülken 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildikten sonra, bu fakültede uzun yıllar değerler nazariyesi ve ahlâk dersleri vermiştir. Yöneticisi olduğu Sosyoloji Kürsüsü'ne bağlı olarak verilen ahlâk dersinde de ilk çağ hazıncılığı, Stoacılık, Kant'ın formel ahlâkı ve Spencer'in evrimci ahlâkı gibi konuların yanı sıra, 'Bentham ve Stuart Mill'in Faydacılık Ahlâkı (Utilitarisme)' başlığı altında yararcılık müfredatta yer almıştır.⁶⁰

Edebiyat Fakültesi'nde verdiği ahlâkla ilgili derslerin sonucu olarak, konumuz açısından son derece önemli iki eser neşretmiştir. Bunlardan birincisi *Ahlâk* başlığını taşımakta olup H. Z. Ülken'in 1944-1945 öğretim yılında verdiği derslerin notlarından oluşmaktadır. Eserin birçok sayfasında yararcılığa dair problemler işlenmekle birlikte, 'Epistemolojik Ahlâk Teorilerinin Yetmezliği, S. Mill Tenkidi' başlığı altındaki bilgilerin önemli bir kısmı doğrudan konumuzla ilgilidir. Burada, Bentham'ın görüşleri kısaca özetlenmekte, J. S. Mill'in ahlâk felsefesi ise onun *Yararcılık ve Hürriyet* adlı eserlerine dayanılarak anlatılmaktadır.⁶¹ İkinci eser ise, doğrudan veya dolaylı olarak yararcılıkla ilgili pek çok konuyu işleyen *Bilgi ve Değer* başlıklı kitap olup yazarın 1945-1948 yılları arasında verdiği derslerin notlarından meydana gelmekle birlikte uzun yıllar sonra neşre-

⁵⁸ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1931, Muallim Halit Kitaphanesi, s.VI, 79-80; a.mlf., "Tekzib", *Galatasaray Mecmuası*, İstanbul 1932, Sayı 13, s. 35.

⁵⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

⁶⁰ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, Mars Matbaası, IV, 1679; VIII, 286; *The University of Istanbul, Catalogue*, 1948-1949, İstanbul 1949, s. 163-164; *1946-1947 Yılı Sosyoloji-Ahlâk Ders Programı*, İstanbul 1947, s. 1-3.

⁶¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, İstanbul 2001, s. I, 75-83.

dilebilmiştir.⁶² Bunlara ilaveten, hayatının sonlarına doğru yayımladığı *Felsefeye Giriş* adlı eserinin ikinci cildi,⁶³ *Aşk Ahlâkı*'nın ikinci ve üçüncü baskılarına yazdığı şerhler⁶⁴ ile *Sosyoloji Sözlüğü*'ndeki pek çok madde başlığı da yararlılık açısından son derece önemli kaynaklardır.⁶⁵

H. Z. Ülken'in pek çok çalışmasında yararlılıkla ilgili sorunları ele aldığına işaret etmek amacıyla sunulan bu örnekler bile onun bu konuya ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir. Onun bu hususta yazdıklarını bütün genişliğiyle ortaya koymak makalemizin sınırlarını aştığı için, bundan sonraki satırlarda yararlılığa yönelttiği eleştiriler sıralanırken sadece özet bilgiler sunulacaktır.

1-Yararlılık, ahlâkı her türlü şekilden soyutlamaya çalışmaktadır.

H. Z. Ülken'e göre ahlâkî değer, duylara ve duyu verilerine bağlıdır. Bu yüzden, haz-elem, sevinç-keder, sempati-antipati ve sevgi-kin gibi çift kutuplu değerler ahlâkî değerde yer alırlar. Bütün değerlendirmelerde (değerlerde) kendini aşma ve aşkınlık olduğu için, insan duyu verileri alanında kaldığı müddetçe bunu yapamaz.⁶⁶ Dolayısıyla ahlâkî duyu verilerine, temayüllere ve hislere bağlamak isteyen Hume ve J. S. Mill de dahil olmak üzere Shaftesbury (ö.1713), Hutcheson (ö.1746), A. Smith ve A. Bain (ö.1903) gibi İngiliz filozoflarıyla Schopenhauer (ö.1860) ve M. Scheler (ö.1928) gibi Alman filozofları ahlâkî her türlü şekilden soyutlamak istedikleri için eksik ve yanlışlırlar. Ayrıca duyu içeriklerinin tek başına hiçbirisi üzerine de ahlâk kurulamaz. Bundan dolayı Kant (ö.1804), duyu ve sempatiyi esas alan ahlâk felsefelerine yönelttiği eleştirilerde haklıdır; ancak bu eleştirileri de abartmamak gerekir; zira onun yaptığı

⁶² H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yayınları, Ankara ts. (1967?).

⁶³ H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

⁶⁴ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1959, Anıl Yayınevi, 2.baskı, s. 204-311; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, İstanbul 1971, Demirbaş Yayınları, 3.baskı, s. 276-408.

⁶⁵ Örnek olarak bkz. H. Z. Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 1, 44, 77, 107.

⁶⁶ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 227; a.mlf., *Ahlâk*, s. 186, 294-295; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 362-363; a.mlf., *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 47, 331, 328.

gibi ahlâkın her türlü duyu verilerinden soyutlanabileceğini sanmak da doğru değildir. Tam tersine, insanın kendini gerçekleştirmesi anlamına gelen ahlâkî eylem, ancak duygulara ve onların derecelenmiş şekillerine dayanarak gelişebilir. Bir mantık çıkarımı ve geometri probleminde olduğu gibi soyut, kuru ve içeriksiz bir fiil olamaz.⁶⁷

2-Yararcılık, sırf akılcı, bilimci ve realist bir ahlâktır.

A. Smith ve J. S. Mill gibi filozoflar, ahlâk olaylarını psikolojik olayların bir dalı saymak suretiyle ilmî ahlâk felsefeleri geliştirmek istemişlerdir.⁶⁸ Yararcı ahlâk; pratik ve ahlâkî hayat ile ahlâkî hareketin formülünü sırf bilgi teorisine dayanan bir tahlilden çıkarmak istemektedir. J. S. Mill'in savunduğu ahlâk felsefesinin temeli tecrübeci felsefe olup ahlâkın ihtiyaç duyduğu psikolojik ve toplumsal verileri bu felsefe sağlamaktadır. Zihinci psikolojiye dayanan tümevarım yöntemiyle bir ahlâk kurmaya çalışan J. S. Mill'in savunduğu ahlâk anlayışı, daima bilinç içeriklerinin analiziyle ahlâk kurmaya çalışmakta, yararı ahlâkın temeli olarak düşünmekte, onun çevrilmiş olduğu objektif ve reel değerlerle ilgilenmemektedir.⁶⁹

J. S. Mill gibi tümevarımcı, tabiatçı ve tecrübeci düşünürler, ahlâk kurallarının ince ve bilinçli bazı gözlemler sonucunda elde edilmiş olduklarını düşünmektedirler. Dolayısıyla, yükümlülük duygusu gibi son derece temel bir ahlâk kuralını da bireysel ve toplumsal tecrübelerin birikmesine bağlamaktadırlar. Aynı şekilde, insandaki yarar gütmelik duygularının alışkanlıklar ve fikirler çağrışımı yoluyla bencilikten doğduğunu iddia etmektedirler. Hem yararcı hem de evrimci bir filozof olan Spencer ise, ahlâkı sırf akılcı bir yöntemle açıklamaya çalışmakta ve ahlâk duygusunun bireyle çevresi arasında yavaş yavaş oluşan uyumdan ibaret olduğunu savunmaktadır.⁷⁰

⁶⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 183, 186, 294-295; a.mlf., *Eğitim Felsefesi*, s. 47; 331, 328. Kant'ın duyu ve sempatiye dayanan ahlâk görüşlerine yönelttiği eleştiriler için bkz. H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 67-69.

⁶⁸ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260.

⁶⁹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83, 90, 102; a.mlf., *Felsefeye Giriş*, s. 209.

⁷⁰ H. Z. Ülken, *İnsani Vatanseverlik*, s. 99; a.mlf., *Ahlâk*, s. 263.

Yararcılık, ahlâkı pozitif bir ilim haline getirmek isteyen tecrübeci ve ilimci bir ahlâk anlayışıdır. Bilimci ahlâkı savunanlar arasında farklı yöntemleri benimseyenler varsa da birleştikleri nokta, ahlâkı felsefenin bir dalı olan ahlâk teorisi olmaktan çıkararak ahlâkî olayların pozitif ilmi haline getirmektir.⁷¹ Yararcılığın da içinde bulunduğu natüralist ahlâkların ortak özelliği, ahlâkın aklî bir ilke ile açıklanabileceğine inanmalarıdır. J.S. Mill'de bu aklî ilke, tecrübî akıldır. İster mutluluk, ister haz, isterse erdem olsun, temel ilkeye sadece akılla ulaşılmaktadır. Böylece ahlâk bilgiye tabi olmakta, ahlâkî hareketlerimizi belirleyen ilke nazarî ve mantıkî düşüncemiz olmaktadır. Bu durumda, erdem bilgi olmakta, erdemsizlik de bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Ahlâkî hata ile bilgi yanlışlığı tıpkı Sokrates'de olduğu gibi aynı sayılmaktadır.⁷²

Ahlâk olayları insana mahsustur. Yalnız toplumsal hayatın içinde ortaya çıkar ve başka toplumsal olaylarla birlikte anlaşılır. Bu yüzden, J. S. Mill gibi ahlâkı psikolojiden hareketle temellendirmeye çalışan düşünürlerin görüşlerinin ahlâkı açıklamakta başarılı oldukları söylenemez. Ayrıca ahlâk olayları her şeyden önce insanların toplumsal hayat içindeki fiilleri hakkında verdikleri değer hükümleriyle meydana çıkmaktadırlar. Dolayısıyla ahlâk olayları ve insan, bütünlüğü içinde açıklanmaya çalışmalı; insan ve ahlâk, biyoloji ve psikoloji gibi ilimlere indirgenmemeli; teorik akıl (bilim) ile pratik aklın (ahlâk) alanları tecrübî akılda birleştirilmemelidir.⁷³

3- Yararcılık, ahlâkın özerkliğini inkâr etmektedir.

H. Z. Ülken'e göre; tam bir ahlâk felsefesi kurabilmek için ahlâkı; metafizik, epistemolojik veya mistik kesinliğe bağlamak isteyen felsefelerden olduğu kadar, ahlâkı bilime indirgeyen, ahlâkın temellerini tabiat bilimlerinden herhangi birinde arayan ve ahlâkî kesinliği bilimsel, estetik, hukukî, iktisadî vb. kesinliklerle karıştıran bilimsel ahlâk görüşlerinden

⁷¹ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260-261; a.mlf., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 471. Krş. F. Copleston, *a.g.e.*, s. 77-81.

⁷² H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 205.

⁷³ H. Z. Ülken, *Sosyoloji*, s. 260-261; a.mlf., *İnsanî Vatansızlık*, s. 210; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 326, 331. Krş. A. Cevizci, *Etîğe Giriş*, s. 6, 22, 26; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 28.

de kaçınmak gerekir. Zira, bu ikinci görüşü savunanlar, ahlâkî gerçeğin özerkliğini inkâr etmektedirler. Bu şekilde düşünülerek, sırf ahlâkî kesinliği gösterecek bir ölçü bulmaya imkân bulunmadığı gibi, bir değer alanı, tamamıyla doğal gerçeklerden birine indirgenmiş olacak, dolayısıyla da olması gereken ile olan arasındaki sınır ortadan kalkacaktır. Böyle bir girişim, mantığın kurallarını biyoloji veya psikolojiden çıkarmakla aynı anlama gelmektedir.⁷⁴

J. S. Mill'in savunduğu zihinci psikolojiye dayanan ahlâk görüşü, ahlâkî faile ait öznel bir incelemeden ileri gidemediği için yetersizdir. Bu felsefeyle, ne objektif bir değer felsefesi kurmaya, ne de ahlâkî eylemin kesinliğini ispat etmeye imkân vardır. Onun savunduğu ahlâk ile; ferdi bilinçleri aşmak, bilinçleri birbirine bağlayan bir ahlâk alanı bulmak ve ahlâkî hareketin özerkliğini ispat etmek mümkün değildir.⁷⁵

4-Yararcılığın yöntem olarak benimsediği tümevarım ahlâklılığı açıklayamamaktadır.

Aristo (ö.m.ö.322), J. S. Mill ve Durkheim (ö.1917) gibi bazı düşünürler tümevarımı ahlâkta bir yöntem olarak kullandılar. Aristo, ahlâklılığı alışkanlığın (karakterlerin) incelenmesiyle elde edilmiş manevî bir sağlık koruma olarak görmüştür. J. S. Mill ve Durkheim'in yaptıkları şey, konu ve bilim farkı olmakla birlikte, bu görüşün aynısıdır. Ahlâkî natüralizm de denilebilecek olan bu yöntemle göre, ahlâklı insanın ve ahlâklılığın ölçüsü tabiat ve tecrübedir. Fakat onu elde etmek için tecrübî akıl (tümevarım) bize yol gösterir. Sonuçta ise insan çevresine bir şey katmayan edilgin bir varlık haline getirilmektedir.⁷⁶

J. S. Mill'in savunduğu yararcı ahlâk, bireysel ve toplumsal yararları birbirine bağlayarak bu ikisini müşterek ölçü içinde eritmektedir. Bu yüzden de ahlâkî bir fiilin ekonomik, hukukî vb. fiillerden kesin olarak nasıl ayrıldığı anlaşılammamaktadır. Mill'in aradığı huzur ve refah kuralları, insana maddî ve manevî sağlığı verdiği gibi, onun sonucu olarak ahlâklılığı da vermektedir. Halbuki bu sağlığa sahip olanların daima ahlâklı ol-

⁷⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 19-20.

⁷⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 102. Krş. A. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 21, 191.

⁷⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 273.

maları, bu sağlıktan mahrum olanların da ahlâksız olmaları gerekmez.⁷⁷ Aynı şekilde, J. S. Mill gibi tabiatçı ahlâkı savunan düşünürler, ahlâk kurallarının gözlemler sonucunda elde edilmiş olduğunu düşündükleri için ahlâkî yükümlülük duygusunun da bireysel veya toplumsal tecrübelerin birikmesiyle ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Yine bu yöntemin başka bir sonucu ise, liyakatin de insanın bütün hayatını dikkate alan bir tümevarıma göre tespit edileceğini ileri sürerek, ahlâkta istisnaları ve insan hayatındaki büyük dönüşümleri dikkate almamak şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁷⁸

5-Yararcılık, değer hükümlerini olgu hükümlerinden çıkarmaktadır.

Ahlâkî fiil, bir olgu ve ideal hükmünden kuruludur. Tecrübî psikoloji üzerine ahlâk kurmak isteyen realist düşünürler; ahlâkı yalnız olgu hükümlerine dayandırmak istemekte ve gerçekliğin incelenmesiyle ahlâka bir eylem ilkesi bulmanın mümkün olduğunu savunmaktadırlar. Realist ahlâkçılar izah tarzları bakımından birbirinden ne kadar ayrılırsa ayrılınsınlar, daima ahlâkî eylemin ortak, genel ve kişi-dışı olduğunu düşünmektedirler. Şu halde olgu hükümleri üzerine ahlâk kuranlar ister bireysel psikolojiden, ister sosyolojiden, hatta isterse bilimdışı bir ilkeden hareket etsinler, farklı adlar altında kolektif ahlâk yapmaktadırlar.⁷⁹

Bütün toplumsal faaliyetlerin hem maddî hem manevî yönü bulunmaktadır. Bilimci ahlâk felsefeleri; yalnız maddeye dayandıkları için ahlâkı temellendirmede esas olamazlar, bu yüzden ikna edici olmaktan uzaktırlar. Çünkü maddeye dayanan ahlâk felsefeleri, ahlâkî eylemin yalnız maddesini, yani tabiat olaylarının temas ettiği sabitleşmiş yönünü vermektedir. Bu içerik ister biyolojik, psikolojik veya toplumsal olaylar olarak alınsın; isterse onların çarpışmasından doğan bir karışım olarak anlaşılınsın, her zaman kuralı olgudan çıkaracak ve olgunun göreliliğinden dolayı kural da inkâr edilecektir. O halde, bu tarzda ahlâk anlayışları hiç-

⁷⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89-90, 102. Krş. F. Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, s. 111-112.

⁷⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 91, 264. Krş. A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 109.

⁷⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 35-36; H. Z. Ülken, *Felsefeye Giriş*, s. 209.

bir ahlâkî kural ve hareket ilkesi sunamayacak ve yalnızca bu kuralların değişme şartlarını bulmaya ve açıklamaya çalışacaktır. Bu gibi ahlâk düşünceleri, bilimsel araştırmalardan bir ahlâk ilkesi ve kuralı çıkarmak isterlerse, o zaman dayandıkları bilimlerin sınırlarını aşarak bilgiyi ve eylemi de açıklayan bir felsefe kurmak ve normatif bir ahlâk felsefesinden yardım almak zorundadırlar. Aksi durumda bu görüş, ahlâkî olguların sadece herhangi bir türünü konu edinen bir bilim olarak kalmaya mahkum olacaktır.⁸⁰

6-Yararcılık, insanı doğal şartların esiri haline getirmektedir.

Her değer çift kutupludur. Haz ve elem de değer gibi çift kutupludur. Tatmin edilmeyen arzular, elemeleri değil sözde elemeleri ortaya çıkarır. Sözde elem; hazzın bulunmaması hali ve bunun doğurduğu can sıkıntısı, ikbal hırsı vb. şekillerde ifade edilen ruh halleridir. Haz ve elem ayrı cinsten ve ayrı köklerden gelirler. Birini meydana getiren biyolojik ve ruhî gelişme, ötekini ortaya çıkaran ise maddi veya toplumsal çevrenin etkisi olduğu için haz ile elem aynı öznedeyken ve aynı zamanda birleşebilir. Zira psikolojik gelişme insanı hazzı ulaştırdığı halde, maddi ve toplumsal etki elem doğurabilir.⁸¹

Eğer insanın arzularını tatmin eden şeyler haz, onu rahatsız eden şeyler de elem ortaya çıkarıyorsa, buradaki haz ve elemi içerisine başka insanların haz ve elemeleri de dahil olabilir. Onun hazzı başkasına elem verebilir, ya da olumlu görünen bir olay bize acı verebilir, olumsuz görünen bir olay da bizde haz uyandırabilir. Sadece insanların farklı değerlendirilmeleri bakımından değil bizzat kişinin kendisinde bile değerlerin temeli olamayacağı için, haz ve elemi değerlerin ölçüsü olması birçok durumda imkânsızdır. Değerlendirmelerimizin hareket noktası, sadece duyu verileri olmadığı ve onları aşan bir alan olduğu için, haz ve eleme dayanan ortak bir ahlâk ölçüsü bulunamaz. Bu sebeple, hazzılığın haz ve elemi bütün değerlere temel olarak alması doğru değildir.⁸²

⁸⁰ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 17-18; a.mlf., *İnsanî Vatandaşlık*, s. 104. Krş. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 158-159.

⁸¹ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, İstanbul 2001, s. 223-224; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 317-318.

⁸² H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 225-226.

Ahlâkî fiil, çatışma ve sentez aşamalarından geçerek kendi kendini ortaya çıkarır ve gelişir. Bu gelişme, aslında bütün ahlâkî kişinin gelişmesidir. Sıradan bir kişiyle, bir ahlâk kahramanının ortaya çıkması bu gelişmeyle mümkün olur. Her ahlâkî hareket manevî değerler alanını biraz daha değiştirir. Dolayısıyla da ahlâkî eylemin gelişmesi, sadece bireysel ve öznel değil aynı zamanda toplumsal ve nesnelir. Bu gelişme insan hayatında; temâyül, toplumsallaşma ve bireyin kişilik bakımından cemiyeti aşması olmak üzere üç aşamadan geçerek oluşur. Bu aşamalardan birincisi; insanın cemiyete uyum sağlamasından önceki dönemi olup buna çocukluk devri denilir. Burada, arzu doğrudan doğruya ilkel haz ve elementlerden ibarettir. İçgüdülere dayanan, arzu ve hazlar üzerine kurulan bu aşama ahlâkî hazcılık devresidir; bu aşamada ahlâkın ölçüsü, haz ve elem olup ahlâk âdetâ bir haz ekonomisidir. İşte, ahlâkî bir hazlar aritmetiği haline getirmek isteyen Bentham ve onu takip eden yararçıların ahlâklılığa temel aldıkları aşama burasıdır. İnsanın çocukluk safhasına dayanan bir ahlâk görüşü olan hazcılık, dolayısıyla da yararçılık, bu yüzden yanlıştır.⁸³

Yararçılık, iki çeşit hazcılığa dayanmaktadır: Bunlardan birincisi Bentham'ın savunduğu görüş olup hazcılık gayelilikle açıklanmakta, hazlar faaliyetlerimizin biricik gaye objesi kabul edilmektedir; bu yüzden de ahlâk en büyük haz düşüncesinden çıkarılmaktadır. Bentham, en yüksek oranda mutluluk ilkesini de hayatın tamamını kaplayan haz ve elemeler toplamının ölçülmesine bağlamaktadır. Böylece de hazzın sürekli hale gelebileceğini düşünmektedir.⁸⁴

Hazcılığın ikinci açıklama tarzı ise J. S. Mill'in hazcılığı nedensellik ile izah eden anlayışı olup burada haz bütün fiillerinin biricik ilk kımlatıcısıdır. Mill'e göre, Epikürcülük, kendisine hücum edildiği gibi ilkel hazların esiri olmak demek değildir. Gerçek bir haz ahlâkî domuzların ve insanların mutluluklarını birbirinden ayırır; bayağı doyumlar, insanları yalnız aşağı hedeflere götürürken, yüksek doyumlar, insanları zihinsel ve toplumsal hedeflere ulaştırır. Toplumsal bir varlık olan insan, yüksek doyumlar sağlayan yüksek hazları aramalıdır.⁸⁵

⁸³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 243-244.

⁸⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-84; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 361.

⁸⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 84.

H. Z. Ülken'e göre, Bentham'ın görüşleriyle mukayese edildiğinde daha sağlam görünmekle birlikte, Mill'in bu haz anlayışı ahlâkî bir toplumsal sağlık koruma haline getirmektedir. Mill, her bilimin bir tekniği olduğu gibi manevî bilimlerin tekniğinin de ahlâk olduğunu ileri sürmekte, hazların tercihinde ve derecelendirilmesinde kişisel tercihlere ve hürriyete yer vermekte ise de bütün bunları tekrar eğitime bağlayarak onu yeniden zihniyeleştirmektedir.⁸⁶

Bütün bu sebeplerle, tamamen hazcılığı savunan görüşler yetersizdir. Haz ve eleme dayanan ahlâk görüşleri, insanın hayvanî yönüyle, yüksek insanî değerlerini birbirinden ayırmayı başaramamışlardır. Hazcılık da dahil olmak üzere ahlâkî duyu verilerine, temayüllere ve hislere bağlamak isteyen teorilere hakikî değil sahte ahlâk (pseudo-morale) teorileri denilebilir. Haz ve eleme dayanan ahlâklar; Darwin (ö.1882) gibi ahlâkî insanın biyolojik varlığı ile izah eden ahlâk teorileriyle aynı çerçevede değerlendirilebilir. Zira Bentham ve Mill de ahlâkî tecrübeden çıkarmaya çalışmaktadırlar. Eğer biz insanın yalnız hayvana benzeyen taraflarını alır da onu doğal şartlara esir olarak incelersek ortaya çıkan sonuçlar ürkütücü olabilir. Bu sebeple, insanın bu doğal şartlara bağımlı olan tarafının üstünde; onun, irade sahibi, özgür (muhtar), değerler yaratıcı ve hayal kurucu bir varlık olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.⁸⁷

7-Yararcılık, edilgin bir ahlâktır.

J. S. Mill, ahlâklılığın ölçüsünü tabiattan almaktadır. Ahlâklılığı elde etmek için tümevarıma başvurarak insanın kendisi ve çevresindeki olayları incelemesini istemektedir. Böylece insan, hemcinslerine ve tabiata büyük bir şey katmayan pasif bir varlık haline getirilmektedir. Ona göre ahlâkî bir kişinin yapması gereken, uzak yararları ve uzak zararları önceden görmektedir. Tıpkı, bir kaptanın okyanusta gemisini idare ederken hava şartları vb. olaylara müdahil ol(a)madığı gibi, olayları ve insanları etkilemekten çok onlarla ilgili derin bir ahlâk tümevarımı yapmalı, böylelikle de geleceği tahmin etmek için çareler aramalıdır. H. Z. Ülken'e göre

⁸⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 91.

⁸⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 183; a.mlf., *Aşk Ahlâkî*, s. 47-48, 88, 360; a.mlf., *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, Anıl Yayınevi, İstanbul 1956, s. 5. Krş. F. Vergara, *Liberalizmin Felsefi Temelleri, Liberalizm ve Etik*, s. 107-110, 120-121.

bu şekilde davranarak, birey ve cemiyetin uğrayabileceği zararlara karşı tedbirler almak ve bazı kötülükleri engellemek mümkün olabilirse de bu ahlâk felsefesi bize, doğal düzenin bir parçası olan insanın kendi ahlâkî varlığını değiştirmesini ve icat etmesini değil, onları sadece keşfetmesini ve tahmin etmesini tavsiye etmektedir.⁸⁸

H. Z. Ülken'e göre; Mill'in savunduğu yararçı ahlâk, kuralları yarar ile sınırlanmış; başka insanlar ve toplum üzerine etkili olmaktan ve daha önce kurulmuş bir çevreyi aşmaktan kaçınan bir ahlâk olduğu için edilgin bir ahlâktır. Ahlâkın birinci şartı; ilk çağ Yunan felsefesinde olduğu gibi yalnız iyi yaşamak ve mutlu olmak değil, aynı zamanda ve esas itibarıyla etkin olmak, toplumu etkilemek ve yeni bir hayat şekli meydana getirmektir.⁸⁹

8-Yararçılık, toplumsal ve iktisadî eşitsizlikleri izah edememektedir.

J. S. Mill'in savunduğu yararçılık; toplumsal bir ahlâk kurmak isteği ve eşitlik fikrine dayandığı halde servet, fakirlik, hastalık gibi temel problemleri çok zayıf cevaplarla geçiştirerek çözmeden bırakmaktadır. Bu yüzden, özgürlük ve eşitliği ortak ilke olarak aldığı için bu eşitlik yalnızca hukukî eşitlik olarak kalmaktadır. Böylece, demokrasilerdeki ekonomik eşitsizlikten kaynaklanan toplumsal sefaletlere ve buhranlara hiçbir cevap verememektedir. Fakirlere yardım eden kuruluşlar oluşturarak, fakirliğin ortadan kalkabileceğine dair dilekleri ise felsefe tarihinde görülen metafizik teorilerinden daha hayalî görünmektedir.⁹⁰

Öte yandan yararçı teoriyi savunanların benimsediği liberal siyasî düşünce ve iktisat (kapitalizm) da sorunları olan teorilerdir. Ülken'e göre, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren endüstri devrimine paralel olarak önce siyasî iktisat ve ilk iktisat hareketi olan liberalizm doğdu. Bu ilk iktisat hareketi iktisat ilminin hedefini; ahlâkî, hukukî ve siyasî olayların dışında sırf iktisadî olaylar ve bu olayların kanunlarını bulmak olarak

⁸⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89, 272-273.

⁸⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 99.

⁹⁰ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90. Krş. F. Vergara, *a.g.e.*, s. 191 vd.; M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 29; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararçılık Teorisi*, s. 107.

belirleyip iktisat ilminin konusunun her şeyden önce iktisadî insan (homo economicus) olduğunu iddia etti. Halbuki her türlü âmilden sıyrılmış böyle soyut bir insan bulunmamaktadır. Gerçek insan, bu soyutlamadan az veya çok farklı olduğu için, iktisadî insan soyutlamasının herhangi bir yararının olmadığına yönelik haklı eleştiriler yapılmıştır. Liberal iktisat anlayışına tepki olarak doğan ve ikinci iktisat hareketi olan sosyalist iktisat, liberal iktisat anlayışının hareket noktası ve kapitalist iktisadın temeli olan bu aksiyoma (mevzua) karşı yerinde itirazlar yöneltti. Bu itirazlar sonucunda klâsik iktisat artık eski değerini koruyamaz hale gelmiştir. Artık iktisatçılar insanı bir iktisadî insan olarak tetkikten vazgeçmişler ve hangi akıma mensup olurlarsa olsunlar onu dar veya geniş anlamıyla toplumsal insanın bir parçası veya temeli olarak incelemeye kendilerini mecbur hissetmişlerdir.⁹¹

Yararcıların savunduğu iktisadî hürriyet ve rekabet anlayışı; iktisat alanında ortaçağdaki lonca hayatının hareketsizliğini yıkararak modern hayatı hareketlendirdi ve -herkes rakiplerinin baskısını üzerinde hissettiği için- iktisadî hayatın daha da ilerlemesini sağladı. Öte yandan savunulan bu iktisadî hürriyet ve rekabetin ahlâkî sonuçları da oldu. Bunlar arasında rekabetin çok sert bir mücadeleye kapı açmış olması; yardımlaşma, dostluk ve himaye duygularını ortadan kaldırması ve onların yerine çıkar ilkesinin esas alınması zikredilebilir.⁹²

H. Z. Ülken'e göre, kendisinin bu görüşlere alternatif olarak geliştirdiği şahsiyetçi mertebeler ideolojisi, bireye dayanan liberal ve toplumu esas alan sosyalist sistemlerin mahzurlarını ortadan kaldıracaktır. Mertebeler sisteminde, iktisadî sınıfların yerini fikrî ve ahlâkî mertebeler alacaktır. Böylece Amerikanizm ve Bolşevizm'in benimsediği sistemlerde çocukluk devresini yaşayan uygarlık mertebeler devletiyle erişkinliğe ulaşarak kişiliğini kazanacaktır.⁹³

⁹¹ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 253-255, 408; a.mlf., "İktisadi Sosyoloji Üzerine Notlar", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1945-1946, Sayı 3, s. 3-5, 8.

⁹² H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 275; a.mlf., *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul 1969, s. 164, 189. İktisadî hürriyet ve rekabetin ahlâkî sonuçları için bkz. H. Z. Ülken, "İktisadi Sosyoloji Üzerine Notlar", s. 74-76.

⁹³ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatansızlık*, s. 103-105; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 275, 373-374, 407-408.

9- *Yararcılık, ahlâkî fiili sadece bireyi esas alarak açıklamaktadır.*

H. Z. Ülken'e göre yarar, bireysel ve toplumsal olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar ve bu ikisi uyumsuzluk halindedir. Yararcı İngiliz ahlâkçılarının bütün çabası ise görünür (toplumsal) yararları bireysel (özel) yararlarla uzlaştırmaktır. Onlara göre yarar demek, gelecekte elde edilecek hazları elde etmek için şimdiki geçici hazlardan fedakârlık yapmak ve öngörülü olmak demektir. Genel yararlar bireysel yararların daha yüksek görünüşüdür. Genel yararı göz önüne almak demek, oldukça uzak bir zamana kadar devam edecek olan yararları garanti altına almak demektir. Çünkü genel yararlar ferdî yararların ön şartını teşkil ederler. Bunu göz önüne almamak doğrudan doğruya ferdî yararı tehlikeye düşürür.⁹⁴ Bu şekilde; toplumsal yarar bireysel yararların toplamı olarak anlaşılmakta, birey (insan nefsi) merkezli bir yarar anlayışı savunulmaktadır.⁹⁵

Yararcılığın ve onunla ilişkili olan liberalizmin esas aldığı bireycilik akımı, bireyi toplum içinde eriten toplumcu görüşlere karşıt olarak kuruldu. Bu defa da bireycilik, toplumu bireyin içinde eriterek hakikatin yalnız tikel olduğunu kabul etmiş, evrensel ve soyut olanın tikel tarafından ve kendisinin hizmetini görmek için var olduğunu savunmuştur. Böylece toplumla birey arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırayım derken, bireysel yararların toplamından ibaret hayalî bir toplum kabul etmiş, bunun sonucunda da hakikî toplumu inkâr edecek kadar ileri gitmiştir. Halbuki insanın toplum dışında yaşadığı bir zaman dilimi tasavvuru tamamen farazîdir, bu yüzden toplumu ve toplum hayatını yapay kabul etmek hiçbir şekilde doğru değildir.⁹⁶

Bireyi esas alan yararcı anlayışın iddiasının tersine, ahlâkî fiilin gelişmesi yalnız öznel değil aynı zamanda nesnel, yalnız bireysel değil aynı zamanda toplumsal bir gelişmedir. Aynı şekilde; değer probleminde önemli olan yalnız insanın değerlendirmesi, değerlendirme fiili değil, aynı zamanda bu fiilin bir kategori halinde ileri sürülmesi, yani bütün insanlar için geçerliği olabilecek bir ilke haline gelebilmesidir. Böyle olmadıkça

⁹⁴ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatandaşlık*, s. 98; a.mlf., *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 383.

⁹⁵ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatandaşlık*, s. 210.

⁹⁶ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 279; a.mlf., *İnsanî Vatandaşlık*, s. 80, 210, 328 vd.

hiçbir eğilim kural halini alamaz. “Biz” ilkesi olmaksızın değer in biyolojik, psikolojik ve sosyolojik bakımlardan temellendirilmesi mümkün değildir.⁹⁷

10-Yararcılık, bencilikten özgeciliğe geçmekte başarılı olamamıştır.

Yararcılık, bencilığe dayanmaktadır. İnsanın bencilikten başka bir güç tarafından yönlendirilmediği, başka bir deyişle insanı hayvanlardan ayıran hiçbir farkın olmadığı ispat edilebilirse, o zaman yararcılığın savunduğu tezler haklı olabilir. Ancak hayvanlarda saldırganlık içgüdüsünün yanında yardımlaşma içgüdüsünün de bulunduğu bilinmektedir. Üstelik insan yalnız içgüdülerden ibaret olmadığı gibi onun özgeci davranmasını sağlayan üstün bir duygu hayatı da vardır. Değerin ve insandaki ferdi aşan (özgeci: altruiste) fiillerin kaynağını zümre içgüdüsüne bağlayan görüşler bulunmakla birlikte, bu türden içgüdülerin aşkınlık karakteri göstermediği ve düzenleyici olmasının bir takım dış şartlarla ilişki kurmalarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, zümre içgüdüğü değer in doğuşunda âmil değildir; ancak şart görevini görebilir. İnsandaki sevgi, sempati, başkası için yaşamak gibi duygular bencilik ve yarar duygusu kadar gerçektir, bu yüzden de ahlâkı sadece bencilik ve yarar üzerine kurmaya çalışmak doğru değildir.⁹⁸

İnsan gerçekte doymamakta, gerçeküstü alemi aramaktadır. Bütün değerlendirmelerde de insanın kendini aşması ve aşkınlık bulunmaktadır. İnsan duyu verileri alanında kendini aşmamaktadır. İnsanın, tümel özelikte bir düzen kurabilmesi için kendisiyle başka insanlar (başka bilinçler) arasında bir ilişki doğmalıdır.⁹⁹ Bu yüzden, değer probleminin önemli olan tarafı, yalnız insanın değerlendirmesi değil, aynı zamanda bu fiilin bir kategori halinde ileri sürülmesi, yani bütün insanlar için geçerliliği olabilecek bir ilke biçimini alabilmesidir. Böyle olmadıkça hiçbir eğilim kural halini alamaz. Başkası ilkesi, değerlendirmenin biçimini oluşturur. Ben, sen ve o ilkeleri, biz ilkesinin değer aşkınlığı içinde olup bu ilke olmadan

⁹⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 243; a.mlf., *Bilgi ve Değer*, s. 233. Ayrıca bkz. H. Z. Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 109.

⁹⁸ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlâkı*, s. 87, 245-246, 361; a.mlf., *Bilgi ve Değer*, s. 233.

⁹⁹ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 227; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 315.

değerin ne biyolojik, ne psikolojik ne de sosyolojik bakımlardan temellendirilmesine imkân yoktur. Değerin temeli olan biz ilkesini ben'e indirgemeye çalışan teoriler; değerlendirmeyi ve biz ilkesini açıklayamazlar.¹⁰⁰

J. S. Mill gibi çağrışımçı psikolojiyi benimseyenler, bizdeki yarar gütmelik duygularının ve görev duygusunun alışkanlıklar ve fikirler çağrışımı yoluyla ilkel bir bencilikten doğmuş olduğunu iddia etmektedirler. Ancak bencilikten özgeciliğe insanın nasıl geçtiğine dair izahları çok yüzeysel ve başarısızdır. Zihinci bir yaklaşımla bencilik-özgecilik zıtlığı kaldırılıyormuş gibi görünse de insanın ruhî hayatı zihnî faaliyetten ibaret değildir. Ahlâk fiillerinde görülen ödev-içgüdü çatışması ile biyolojik, psikolojik ve sosyal zıtlıklar bu zihinci yöntemle çözülemez. Yanlış bir ahlâk anlayışını benimsemesi yüzünden, kahramanlarda en yüksek örneği görülen ve gündelik hayatta her an karşılaştığımız feragat eylemlerine bu teorinin tatmin edici bir izahı bulunmamaktadır.¹⁰¹

11-Yararcılık, manevî hayatın değerini en alt düzeye indirmektedir.

Yararcılığa göre; toplumsal yarar ferdî yararların toplamından ibaretir; bir eylemin icrasına kişiyi yapmaya mecbur eden o eylemin konusu değil insanın yararadır. Yararı bu şekilde, yükümlülük de dahil ahlâk kurallarının kaynağı olarak görmek demek, yarara karar verecek olan insan ben'ini (nefs) ahlâkın merkezine oturtmak demektir. Ancak yararcılar, insan eylemlerinin yaptırıcı gücü olma ve eylemin konusunu tercih etme hususunda yararı tek ölçü kabul etmekle, insan ben'inin içeriğini çok daraltmış ve manevî hayatımızın değerini en alt düzeye indirmiş olmaktadır.¹⁰²

12-Yararcılık, herkes için geçerli olmayan bir seçkinler ahlâkıdır.

J. S. Mill'in savunduğu ahlâk, son tahlilde refaha kavuşmuş bir aydınlar ahlâkıdır. Böyle olduğu için aristokratik bir ahlâktır, dolayısıyla da

¹⁰⁰ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 233.

¹⁰¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 89-90, 129, 183, 263; a.mlf., *İnsanî Vatanserverlik*, s. 210.

¹⁰² H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanserverlik*, s. 210.

sadece görünüşte demokratiktir. Her ne kadar kendi dönemindeki demokrasi fikrini benimsiyorsa da, bunu benimseme yalnızca isimde kalmaktadır. Zira demokrasilerin hazırlamış olduğu şartlar, bütün insanların Mill'in istediği ahlâkî seçkinliğe ulaşmasını sağlamayacaktır.¹⁰³

13-Yararcılığın yükümlülüğü yarar ile açıklaması doğru değildir.

Tümevarımcı okul ahlâk kurallarının gözlemler sonucunda elde edildiğini savundukları için, yükümlülüğün de bireysel ve toplumsal tecrübelerin birikmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu durumda yükümlülük, bir ilke değil sonuçtur; evrensel olmayıp, yalnız bireylerle çevresi arasındaki karşılıklı etkileşime bağlıdır. A priori olmayıp tecrübeden doğmakta, tecrübeler onu kurduğu için de, yeni tecrübelerin onu yıkması mümkün olmaktadır. Tecrübeler, bireysel alışkanlıklara, çeşitli ülkelerin ve devirlerin örf ve adetlerine bağlıdır, bu yüzden de görelidir. Böylece yükümlülüğü ahlâkın sarsılmaz temeli kabul eden vasıflar kaybolmakta, görelî bir kavram haline gelmektedir.¹⁰⁴ Öte yandan, yararcılığa göre; insanı bir eylemi yapmaya mecbur eden şey, onun konusu değil yararadır. Böylece bu teori, insan ben'ini (nefs) merkeze alarak yükümlülüğü izah etmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak da, insan ben'i değişken olduğu için ahlâkî yükümlülük de değişken olmaktadır.¹⁰⁵

14-Yararcılık, göreci bir ahlâk olduğu için nesnel ve evrensel değildir.

Yararcılığın temeli olan tecrübe, bu ahlâka psikolojik ve toplumsal veriler hazırlamaktadır. Bu veriler yarı değişken (itibarî) olduğu ve filozof tarafından bir gayeye göre seçildiği için ahlâkta gerekli olan nesnellığı hâiz değildir. Bundan dolayı da bu teori, pek çok ahlâk kavramını ikna edici bir şekilde izah edememektedir.¹⁰⁶

¹⁰³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90.

¹⁰⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 263-264.

¹⁰⁵ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatansızlık*, s. 210.

¹⁰⁶ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90; a.m.f., *Felsefeye Giriş*, s. 209-201. Krş. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 155-156.

Yararcı ahlâk; ahlâkî fiilin yalnız maddesini dikkate aldığı ve ahlâk kuralını olgudan çıkardığı için, göreci bir ahlâktır. Bu ise, son tahlilde kuralın inkârı demektir. Öyleyse, bu gibi ahlâk teorileri, hiçbir ahlâk kuralı ve ilkesi sunamayacak yalnızca onların değişme şartlarını arayacaktır. Bu yüzden de, nesnel ve evrensel ahlâk kuralları ortaya koyamayacaktır. Eğer bu teoriler, bilimsel araştırmalar sonucunda kural ve ilke çıkarmaya çalışırlarsa bu defa da dayandıkları bilimlerin sınırlarını aşmak ve bilgiyi olduğu gibi fiili de açıklayan bir felsefe olmak zorundadırlar. Başka bir deyişle, maddeye dayanan ahlâklar, bir ahlâk felsefesi halini aldıkları zaman normatif bir ahlâkla tamamlanmaya mecburdurlar.¹⁰⁷

J. S. Mill'in de savunduğu natüralist ahlâklar; ahlâk kurallarına gözlemler sonucunda ulaşmayı savundukları için, yükümlülük de tecrübelelerin birikmesiyle ortaya çıkacaktır. Bu ise, yükümlülüğün göreci olmasına yol açacak; yükümlülüğün içeriği de herkeste aynı olmayıp, ferdi alışkanlıklar ile yer ve döneme göre değişecektir.¹⁰⁸

15-Yararcılık, bilimi tamamen göreci hale getirmektedir.

Yararcılık göreci bir teori olduğu için, bunun sonucu olarak, bilimi de büsbütün göreci ve yararcı hale getirmiştir. Onun etkisiyle 'bana göre ve benim için' anlayışı bütün bilgi dallarında genel bir ilke haline gelmiş; iktisat, bilimlerin merkezi olmuş; artık yarar gütmeyen hakikî bilim araştırmalarına değer verilmemeye başlanmış; bu yüzden de yararı ve yararcılığı hedef edinmeyen bir anlayışın eğitim sisteminde yer bulması imkansız hale gelmiştir.¹⁰⁹

16-Yararcılık, gaye değerlerle-vasıta değerleri birbirine karıştırmaktadır.

Yararcılık, gayeler ve araçlar arasındaki ilişkiyi iyi kuramamıştır. Bu yüzden, insanî gayeleri biyolojik hedeflerin devamı sayarak natüralist ahlâk teorilerinin düştükleri yanlışlığı tekrar etmek demektir.¹¹⁰ Bentham;

¹⁰⁷ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 17-18.

¹⁰⁸ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 263-264; a.mlf., *Aşk Ahlâkı*, s. 88.

¹⁰⁹ H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, s. 234.

¹¹⁰ H. Z. Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 278.

eylemlerimizin biricik gayesi olarak hazzı kabul etmekte, ahlâkı en büyük haz fikrinden çıkarmaya çalışmaktadır. Bu anlayışıyla Bentham, yanlış bir şekilde, hazzı gaye değer haline getirmektedir. Bu yüzden onun görüşüyle mukayese edildiğinde, J. S. Mill'in hazzı eylemlerimizin tek kımlıdaticısı kabul eden nedensellikçi haz anlayışı daha sağlam görünmektedir.¹¹¹ Yararcılığın bir araç değer olan iktisadı merkeze alması da gaye-arac ilişkisini karıştırmamasından ileri gelmektedir.¹¹²

17-Yararcı ahlâkta, mutluluk kavramı belirsizdir.

Bentham, en büyük mutluluğun, hayatı kuşatan haz ve elemeler toplamının ölçülmesiyle elde edileceğini savunmaktadır. J. S. Mill'e göre ise mutluluk; kısa süreli olanlardan değil tersine sürekli ve ölçülü hazlardan kaynaklanır. J. S. Mill haz ve mutluluk kavramını bireyden topluma, özelden genele doğru genişleyen bir merteye içerisinde görmekte ve gerçek bireysel hazzın da ancak bu genişleme ile mümkün olacağını ileri sürmektedir.¹¹³ Ancak, H. Z. Ülken'e göre, yararcıların mutlulukla ilgili bu açıklamaları tatmin edici olmayıp, tecrübeci ve göreci bir felsefe olduğu için, mutluluk konusunda, metafizik teorilerin doğurduğu buhranları başka bir yönden sürdürmektedir. Mutluluk kavramını da, tıpkı haz ve adalet gibi, metafizik teorilerden eleştirmeksizin almışlardır. Bu yüzden de J. S. Mill'in felsefesinde mutluluğun anlamı açık değildir.¹¹⁴

18-Yararcı ahlâkta, adalet kavramı belirsizdir.

J. S. Mill'in liyakatli ve liyakatsiz olanı ayırmak için, bir insanın bir tek hareketinin ölçü olamayacağı, onun bütün hayatına ait bir tümevarıma başvurularak genel bir liyakat hükmünün verilebileceğine dair görüşleri her zaman doğrulanamaz. Bir tek hareket bazen bütün bir ömür boyunca yapılan hareketleri unutturabilir, hatta öteki hareketlerden daha da önemli olabilir. Yıllarca iyilik yapan bir insan, çok kötü bir hareket yapar-

¹¹¹ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-84.

¹¹² H. Z. Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 104-105. Gaye ve vasıta değerler hakkında ayrıca bkz. H. Z. Ülken, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1963, s. 142-143.

¹¹³ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 83-86.

¹¹⁴ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90.

rak bütün iyiliklerini mahvedebilir; aynı şekilde senelerce kötülük yapan bir kişi de iyi bir hareketle bütün kötülüklerini unutturup beğeni toplayabilir. Adam öldürme, intihar, hırsızlık vb. fiillerin insanın bütün hayatı boyunca kazandığı beğenileri yok ettiği çok görülmüştür. Kahramanlık, kendini feda etme veya başkalarını affetmek suretiyle de daha önceki bütün kin duygularının ve hataların ortadan kalktığı ve bunları yapan kişilerin birden bire büyük bir takdir kazandıklarına çok şahit olunmuştur. J. S. Mill'in bu hususları ihmal etmesi; insan hayatında görülün dönüm noktası olan hareketleri, ruhî ihtidaları ve değişimleri dikkate almamasından ve aşırı zihinciliğinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan, adalet kavramını da, metafizik teorilerden tartışmaksızın almış bu yüzden de -tıpkı mutluluk vb. başka kavramlarda olduğu gibi- belirsiz bir şekilde bırakmış, ikna edici açıklamalar getirememiştir.¹¹⁵

C- Sonuç ve Değerlendirme

H. Z. Ülken; ahlâk alanında telif tercüme pek çok çalışması olan, ahlâkla ilgili hemen her sorunla ilgilenen ve bütün ahlâk teorilerine eleştirel yaklaşan bir düşünürdür. Bu özellikleri ve yaklaşım tarzı, bu makalede incelenen yararcılığa dair eleştirilerinde de açıkça görülmektedir. On sekiz madde halinde sunduğumuz eleştirileri, onun ahlâk meselelerine ne kadar geniş bir perspektiften baktığının, ele aldığı konuları bütün yönleriyle kavramaya çalıştığının ve buna göre eleştiriler yönelttiğinin delilleridir.

Yararcılığın geçmişi, etkisi ve önemiyle ilgili olarak makalenin birinci kısmında verilen bilgilerle, ikinci kısmında anlatılan eleştirilerin içeriklerini karşılaştırdığımızda; H. Z. Ülken'in yararcılık ve tarihine büyük ölçüde vâkıf olduğu, dönemindeki pek çok ilim adamı ve felsefeciden çok daha fazla bu teorinin etkisi ve öneminin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bundan dolayı, birçok çalışmasında yararcılığın ilişkili olduğu sorunlara temas etmiş, bu teoriyi savunan özellikle J. S. Mill ve Spencer gibi filozofların görüşlerini inceleyerek onlara eleştirilerde bulunmuştur. Bu yüzden, yaşadığı dönemde ülkemizde yararcı düşünceyle onun kadar meşgul olan ve bu felsefeyi onun kadar eleştiren

¹¹⁵ H. Z. Ülken, *Ahlâk*, s. 90-91. Krş. M. Aydın, *Ahlâk Felsefesi Ders Notları*, s. 29-30; A. Gürbüz, *Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisi*, s. 103-105.

başka bir ilim adamı ve düşünürümüz bulunmadığı için, çağdaşı felsefecilerimiz arasında özel bir yere sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Yararcılığa yönelik hemen hemen her eleştirisinde H. Z. Ülken'in psikoloji, sosyoloji ve felsefeyle ilgili bilgi biriminin ve uzmanlığının izlerini görmek mümkündür. Bu yüzden bu üç alanın sağladığı imkanlardan istifade ederek, herhangi bir konuya çeşitli açılardan bakabilmektedir. Sözgelimi, yararcılığın haz ve eleme dayanan bir ahlâk felsefesi geliştirmesini eleştirirken, biyolojiden psikolojiye, sosyolojiden bilgi felsefesine kadar geniş bir yelpazede konuya yaklaşması ne kadar geniş bir ufka sahip olduğunun delilidir.

Bununla birlikte, H. Z. Ülken'in yararcılıktan anladığının büyük ölçüde XVIII. yüzyıla kadar yaşayan ve yukarıda görüşleri özetlenen Hume ve Shaftesbury gibi düşünürlerin görüşleriyle Bentham'ın kurduğu ve J. S. Mill'in geliştirdiği modern yararcılık, ya da klasik yararcılık denilen ve İngiltere merkezli olarak gelişen felsefe akımı olduğu söylenebilir. Yararcılığı anlatırken ve ona eleştirilerde bulunurken, Fransa ve İtalya'da yararcılığı savunan düşünürlerin fikirleriyle teolojik yararcılığı savunan düşünürlerin görüşlerini hiç göz önüne almamıştır. Aynı şekilde, yarırcı okula mensup olan James Mill ve H.Sidgwick gibi pek çok filozofların görüşlerini de ihmal etmiştir. Yararcılığa yönelttiği eleştirileriyle meşhur olan, buna rağmen de yarırcı sayılan G. E. Moore'un bir kısım görüşlerini bilmesine ve ona *Yirminci Asır Filozofları* adlı eserinde müstakil yer ayırmasına,¹¹⁶ başka bazı eserlerinde de görüşlerinden bahsetmesine¹¹⁷ rağmen onun yararcılık tarihindeki yerine işaret etmemesi, ya da görmezden gelmesi şaşılacak bir durumdur. Böyle olunca da, değeri olgudan çıkardığı için yararcılığı eleştirirken G. E. Moore'un olgu-değer sorunuyla ilgili olarak 'tabiatçı yanığı' şeklinde kavramsallaştırdığı¹¹⁸ görüşünden istifade edememesi önemli bir eksikliktir.

¹¹⁶ G. E. Moore'un felsefesini anlattığı kısım hakkında bkz. H. Z. Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s. 142-145.

¹¹⁷ H. Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, s. 107-108; a.mlf., *Değerler, Kültür ve Sanat*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 12.

¹¹⁸ G. E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge University Press, Cambridge 1922, s. 10, 13, 18, 20, 38. Krş. Recep Kılıç, "Olgu ve Değer Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV, s. 366-367.

Bentham ve felsefesi hakkında verdiği bilgilerden hareket ederek H. Z. Ülken'in onun herhangi bir eserini okumadığı ya da incelemediği, bu konudaki bilgilerinin muhtemelen ikinci el kaynaklara dayandığı söylenebilir. Düşünce tarihine en önemli katkılarını asıl mesleği olan hukuk alanında yapan Bentham'ın bu husustaki görüşlerine hiç temas etmemesinin sebebi muhtemelen bu bilgi eksikliğidir. J. S. Mill ve felsefesine dair bilgileri ise büyük ölçüde doğrudan onun eserlerine dayanmaktadır. Pek çok eserinde onun *Mantık Sistemi* adlı kitabını kaynak olarak kullanması, yararcılıkla ilgili görüşlerini ve eleştirilerini anlatırken ise onun *Yararcılık ve Hürriyet* adlı eserlerine başvurması bunun delilleridir.

Ülkemizde Marks'ın felsefesini önce benimseyip savunan sonra da ona reddiye yazan düşünürlerden biri olan H. Z. Ülken'in yararcılığa yönelttiği eleştirilerinde böyle bir fikrî geçmişin izlerini bulmak da mümkündür. Sözgelimi, J. S. Mill'in savunduğu yararcı ahlâkın herkes için geçerli olmayan bir 'aydınlar ahlâkı' olduğuna dair eleştirisiyle, Marks'ın *Kapital* adlı eserinde yararcılara ve Bentham'a yönelttiği ağır eleştirileri arasında ilişki kurulabilir. Marks'ın, anılan eserinde Bentham'ın savunduğu ahlâkı 'burjuvazi aptallığı olarak' vasıflandırmasıyla H. Z. Ülken'in 'aydınlar ahlâkı' ifadesi arasındaki büyük benzerlik hemen göze çarpmaktadır.¹¹⁹

H. Z. Ülken'in yararcılığı eleştirirken Türkçe'deki yararcılık literatüründen ve yapılan eleştirilerden¹²⁰ pek istifade etmediği anlaşılmaktadır. Bu konudaki eserlere başvursaydı, hukuk, siyaset ve iktisat felsefeleri alanlarında yararcılığa yönelik olarak çok daha derinlikli eleştiriler yöneltmesi mümkün olabilirdi. Ayrıca, 1946 yılında ilk baskısı yapılan *Ahlâk* adlı eserinde yararcılığa yönelttiği eleştirilerin çoğunun, aradan yaklaşık yirmi beş yıl geçtikten sonra 1971 yılında yayımladığı *Aşk Ahlâkı* adlı eserine yazdığı açıklamalarda da tekrar edilmesi, bir yandan düşüncesindeki istikrarı ispat ederken öte yandan konuyla ilgili tartışmaları yakından takip edemediğini de göstermektedir. Öte yandan, yararcılığın mutluluk anlayışına yönelttiği eleştiriler de çok zayıf görünmektedir. Bu

¹¹⁹ Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, s. 668.

¹²⁰ Örnek olarak bkz. A. Güriz, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 155-178; Giorgio Del Vecchio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. Sahir Erman, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul ts. (1952?), s. 449-453.

kadar ahlâkla ilgilenen bir düşünürün, ahlâk tarihinin en önemli sorunlarından biri olan mutluluğa yararcılığın yaklaşımı hakkında bu kadar az eleştiri yöneltmesi şaşırtıcı bir durumdur.

Genel olarak ahlâk felsefesi, özel olarak ise pragmacılık hakkında H. Z. Ülken'in yazdıkları ve bu alanlardaki eleştirilerinin tamamının çeşitli açılardan incelenmesi, yararcılık hakkındaki yazılarının ve eleştirilerinin seviyesini ve özgünlüğünü çok daha fazla gün yüzüne çıkartacaktır. H. Z. Ülken'in ahlâka dair görüşleriyle mevcut ahlâk teorilerine yönelttiği eleştirilerin üzerinde tekrar düşünülmesi, yeni bir ahlâk felsefesi geliştirebilmek için iyi bir başlangıç noktası olabilir. Ahlâk alanında bu kadar çok gayret sarf eden bir ilim adamı ve düşünürün, doğrularından olduğu kadar yanlışlarından da öğreneceğimiz çok şey olduğu muhakkaktır.

“HİLMİ ZİYA ÜLKEN'S CRITIQUE OF UTILITARIANISM”

Abstract

Utilitarianism is one of the most important ethical theories emerged in the West after the seventeenth century and became influential in many countries including primarily Britain. It can be considered one of the oldest philosophical tradition to go back to antique era when its connection is made with hedonism. It is known that utilitarianism and its associate conception of pragmatism have been effective on politics, economis, sociology, psychology and education since last few centuries. This article aims to grapple with several criticisms raised by Hilmi Ziya Ülken (d.1974), one of the leading Turkish philosophers in the modern Turkish thought, and also examine first the genesis and historical significance of utilitarianism. Some of his critics of utilitarian ethics can be mentioned as follows: Utilitarian ethics; is separating ethics from its forms; is a merely rationalistic, scientific and realist theory; denies authonomy of ethics; because of its method, induction, can not explain ethics; it derives value judgements from the facts (is-ought question); puts humanbeings under the governance of nature; is a passive ethics; can not explain the social and economical unequalities; explains moral action based on merely egoism; is an aristocratic ethics; explains moral obligation with utility; is not objective and universal because of its relativity.

Keywords

Utilitarianism, Egoism, Hedonism, Individualism, Pragmatism, Ethics, Moral Philosophy, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Modern Philosophy, Hilmi Ziya Ülken, Modern Turkish Thought.

DİVAN ŞİİRİNDE KARGA

H. İbrahim DEMİRKAZIK*

ÖZET

Siyah rengi, çirkin sesi ve uğursuz addedilen varlığı ile folklardan edebiyata, inanışlardan âdetlere kadar pek çok alana konu olan karga divan şiirinde de çeşitli benzetme, hayal ve tasavvurlara mevzu olmuştur. Bu makalede tespit edilen beyit örneklerinden yola çıkılarak, divan şairlerinin kargaya yükledikleri sıfatlar, çeşitli sıfat ve özellikleri ile ilgili yapılan benzetmeler, kargayla ilgili divan şiirine yansımış âdet ve inanışlar, atasözleri ve deyimler ile karganın divan şiirinde kullanımı üzerinde durulmuş ve böylece bu kuşun klasik şiirdeki rolü ve divan şairlerinin karga algısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Divan şiiri, kuş, karga, âdetler ve inanışlar, atasözleri ve deyimler

1. Giriş

Milletlerin kültürünü; o milletin sanatı, edebiyatı, müziği, mimarisi, içinde yaşadığı coğrafya vb. pek çok öge bir araya gelerek tesis eder. Bugünün kültürünün nüvesinin geçmişte şekillenmiş olması, geçmiş dönemin kültürünün incelenmesini gerekli kılmaktadır. Eğer bu hakkıyla yapılabilirse yaşayan kültürün genetik yapısını çözmek ve böylece kültürü daha kolay anlamlandırabilmek mümkün olur. Kültürü tesis eden unsurların en başta gelenlerinden birisinin de edebiyat olması onu kültürü anlamada ve yorumlamada vazgeçilmez bir konuma oturtmaktadır. Edebî eserlerin doğrudan ya da dolaylı olarak yazıldığı dönemi yansıtması münasebetiyle, bir dönemin yaşayışını, hayat anlayışını, toplumsal ve siyasal algılarını, düşünce yapısını, sanat zevkini, inanç sistemlerini, bilimsel ve

---

* Dr./ ibrahimdemirkazik@hotmail.com

teknik düzeyini, eğitim anlayışını ve geleneklerini o dönemin edebî eserlerine bakarak büyük oranda kavramak mümkün olabilir. Bu sebeple bir dönemi anlamak için o dönemin edebî eserlerinin titizlikle değerlendirilmesinin büyük önem taşıdığı muhakkaktır. Bu münasebetle biz de hazırladığımız bu çalışmada maddî kültür öğelerinden “karga” üzerinde duracağız ve böylece klasik Türk şiirindeki “karga” algısını tespit etmeye çalışacağız.

Kuşlar şiirlere; uçmaları, sesleri, hızları, boyutları, güzellikleri, çirkinlikleri, uğursuzlukları, yırtıcılıkları vb. pek çok açıdan konu olmuşlardır. Divan şiiri için de bu durum böyledir. Divan şairleri soyut hayallerin somutlaştırılmasında kuşları çokça kullanmışlardır. Bir bakarsınız karga nefis, papağan şair, baykuş gam, bülbül sırdaş, kumru sohbet arkadaşı oluvermiş. Şairler kimi zaman mübalağanın da sınırlarını zorlayarak kuşları pek çok hayale ve tasavvura konu etmişlerdir. İşte bunlardan biri de bizim ele alacağımız “karga”dır.

L. Austin Oliver’a göre hiçbir kuş türü efsane, folklor, edebiyat ve günlük konuşmada kendisine karga kadar üstün bir yer sağlayamamıştır.¹ Bu hüküm oldukça abartılı olmakla birlikte karganın hatırı sayılır bir biçimde dinî öğelere, efsanelere, mitlere, folklor ve edebiyata konu olduğu da bir gerçektir. Sedat Veyis Örnek de karganın dünyanın yaratılışını ve insanların oluşumunu konu edinen ilkel efsanelerde önemli rol oynadığını; masallarda, halk inanmalarında gelecekte haber verici olarak nitelendiğini; ötüşünden, uçuşundan, bir yere konuşundan kötülük ya da iyilik getireceği çıkarıldığını² söyleyerek karganın edebiyat ve kültür üzerindeki etkisini ifade eder. Bu noktadan hareketle karganın divan şiirindeki yansımaları tespit etmek maksadı ile yüzün üzerinde divanın taranmasıyla elde edilen beş yüzün üzerindeki beyitten yola çıkılarak bu çalışma oluşturulmuştur. Çalışmaya üç istisna dışında müstakil mesneviler dahil edilmemiştir.

¹ Oliver L. Austin, *Bateş Hayvanlar Ansiklopedisi: Kuşlar*, Çev. Gönül Suveren - Gülten Suveren, Bateş Yay., İstanbul 1979, s. 221.

² Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1973, s. 40.

2. “Karga” Kelimesinin Sözlük Anlamı, Kökeni ve Divan Şiirinde Karga Anlamıyla Kullanılan Kelimeler

Sözlükte siyah tüylü geniş kanatlı, gezici, tarla ve bahçelere zararlı ötücü bir kuş; kara karga; kuzgun³ olarak anlamlandırılan karga eski Türkçeden beri Türk dillerinde kullanılan bir kelimedir ve “karga” kelimesi karganın çıkardığı sestene gelmektedir. Hatta bu kelime Türkçeden Rusça, Bulgarca gibi komşu dillere de geçmiştir.⁴ “Karga” aynı zamanda İtalyancadan dilimize geçmiş bir denizcilik terimidir ki bir şeyin asıl durumunu kaybederek baş aşağı olması ve yelkenleri toplama anlamına gelir.⁵

Türk edebiyatı ve kültüründe, karga anlamına gelen, Farsça “zâg” ve Arapça “gurâb” kelimeleri, büyük bir bölümü Osmanlı Türkçesi döneminde olmak üzere sıklıkla kullanılmıştır. “Zâg” kelimesine Hüseyin Kâzım Kadri: Karga, gurâb; kemanın köşesine sarılan deri; bileme, itileme, kılağı.”⁶ şeklinde olmak üzere üç farklı anlam verir. Bu üç anlam, divan şiirinde kimi zaman tevriyeli söyleyişlerde şairlerce kullanılmıştır. “Gurâb” sözcüğüne ise Hüseyin Kâzım Kadri: Karga; suverülburuçtan biri; eski zamanların cenk gemilerinden; tasavvufta cismi küllî⁷ olmak üzere dört farklı anlam verir. Ayrıca “gurâbülbeyn”in ala karga anlamını taşıdığını ifade eder ki bu kelime de divan şiirinde kullanılmıştır. “Gurâb” sözcüğü tespit edebildiğimiz kadarıyla divan şiirinde karga anlamının dışında hemen hiç kullanılmamış ve bununla ilgili tevriyeli söyleyişlere başvurulmamıştır. Klasik Türk şiirinde “zâg” ve “gurâb” sözcüklerinin dışında “kelâg” kelimesi de kullanılır. Mütercim Âsım bu sözcük için şu karşılığı verir: “Kelâg: Ferâg vezninde zâg-i deştî ismidir.

³ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük, Orhun Yazutlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, Ötüken Yay., İstanbul 2007, III, s. 2430.

⁴ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999, s. 212.

⁵ Yaşar Çağbayır, *a.g.e.*, III, s. 2431.

⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugati, Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lugatları*, Maarif Vekaleti Devlet Matbaası, İstanbul 1928, II, s. 945.

⁷ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugati, Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lugatları*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, III, s. 571-572.

Yani yaban kargası ki kuzgun tabir olunur.”⁸ Bu sözcüklere ek olarak divan şairleri kimi zaman “kuzgun” nadiren “alakarga”, “saksâğan” gibi kelimeleri de şiirlerinde kullanmışlardır.⁹

3. Karganın Sıfat ve Özellikleri, Kargayla İlgili Çeşitli Tasavvur ve Benzetmeler¹⁰

3.1. Karganın Sıfat ve Özellikleri ile İlgili Tasavvur ve Benzetmeler

Tespit ettiğimiz beyitlerde karga; kara, yüzü kara, kara kanatlı, misk renkli, çirkin sesli, saçma sözler söyleyen, leş yiyici, vahşi, hırsız, rezil, aksi, aşâğılık, cahil, faydasız, gammaz, günahkâr, hak yoldan çıkmış, hileci, yakışsız, zeki ve uğursuz¹¹ gibi sıfatlarla tavsif edilmiş ve bunlarla ilgili muhtelif benzetmelere konu olmuştur. Şimdi bunları sırayla ele alalım:

⁸ Mütercim Âsım, *Burhân-ı Katı*, hzl. Mürsel Öztürk - Derya Örs, TDK Yay., Ankara 2000, s. 416.

⁹ Çalışmada tarama sonucunda elde edilen 508 beyitte karga ve karga cinsinden kuşları ifade eden kelimelerin kullanma sıklıkları: zâğ : 374, gurâb: 106, kelâğ: 23, karga: 15, kuzgun: 3, gurâbulbeyn: 2, alakarga: 1, saksâğan: 1 şeklindedir. Dokuz beyitte zâğ ile kelâğ, üç beyitte zâğ ile gurâb, iki beyitte ise zâğ ile kuzgun bir arada kullanılmıştır. Karga anlamına gelen “kerâker“ kelimesinin ise taradığımız divanlarda kullanımına rastlamadık.

¹⁰ Yararlanılan beyitler, alınan eserlerdeki imlaya bağlı kalınarak kullanılmıştır.

Beyit örneklerinin künyeleri ilk geçtiği yerde dipnotta açık olarak verilmiş, sayfa içlerinde veya aynı eserden daha sonra geçen beyitlerin künyelerinin gösterilmesinde ise şu yöntem uygulanmıştır:

Şairin adı, şiirin eserdeki numarası/beyit numarası (eseri yayına hazırlayanın soyadı, varsa cilt numarası, şiirin yayında bulunduğu sayfa numarası) Örnek: *Emrî, G.433/1 (Saraç, s. 235)*.

Beyit künyesinde kullanılan kısaltmalar ise şunlardır: b. (beyit), G. (gazel), K. (kaside), Kt. (kıt'a), Mh. (muhammes), Mm. (manzum mektup), Mn. (mesnevi), Mt. (matla'), T. (tarih manzumesi), Tkb. (terkib-bend).

¹¹ Karganın uğursuzluğu yazının âdetler ve inanışlar kısmında ele alındığından burada üzerinde durulmamıştır.

Kara (zâg-1 siyâh, zâg-1 siyeh)

“Kara” divan şiirinde karga için kullanılan en yaygın sıfattır. Karganın tüylerinin rengiyle ilişkili olan bu sıfat aslında çoğunlukla siyah rengin çağrıştırdığı olumsuz anlamlar sebebiyle tercih edilmiştir.¹² Aşağıdaki beyitte Nahîfi, gönül ehlinin aşağılık kimselerin ayıplamasına sinirlenmesini doğal karşılamakta ve bu durumu kara karganın sesinin bülbülü rahatsız etmesiyle ilişkilendirmektedir:

Ehl-i dil ser-germ olursa ta'n-ı dúnândan n'ola

Bülbülü zâg-1 siyâhun nâlesi igzâb ider

Nahîfi, G.164/4 (Aypay, II, s. 167)¹³

Kara Yüzlü (rû-siyâh, siyâh-rû), (Kara Kanatlı (zâg-1 siyeh-cenâh)

Karganın vücudu yanında *yüzü* de *siyah* tır. Divan şairleri, karga gibi kara yüzlü ifadesini, karanlık işler çeviren ama bundan hiç utanmayan, yüzündeki iyilik nurunu yitirmiş kişiler için kullanırlar.¹⁴ Kargaya yüklenen sıfatlardan bir diğeri de “kara kanatlı”dır. Aşağıdaki beyitte şair kalemini *kara kanatlı* bir karga olarak niteler. Böylece karganın kanatlarının kara olması şiirde söz konusu edilmiş olur. Bu beyitte Seyyid Vehbî bahtının açık olması durumunda kara kanatlı kaleminin, papağan gibi şirin sözler söyleyen bir varlığa dönüşeceğini ifade etmektedir:

Zâg-1 siyeh-cenâh kalem yüz virürse baht

Nutk-âzmâ-yı tûtî-i şîrîn-zebân olur

Seyyid Vehbî, K.36/36 (Dikmen, I, s. 161)

¹² Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Ankara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1991, K.60/5, I, s. 230; Gamze Demirel, *18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Divânı (İnceleme - Tenkidli Metin - Tahlil)*, Fırat Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2005, G.59/5, II, s. 166.

¹³ A. İrfan Aypay, *Nahîfi Süleyman Efendi, (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni)*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1992.

¹⁴ Turgut Karacan, *Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 1991, K.40/54, s. 283; Özge Öztekin, *Râsîh Divânı İnceleme - Tenkidli Metin - Özel Adlar Dizini*, Hacettepe Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997, Mm./b.429, s. 223.

Misk Renkli (zâg-ı miskî)

Emrî, sevgilinin yanağındaki beni misk renkli (siyah) bir karga olarak düşünür. Burada sevgilinin beninin miskle bağlantısı elbette sadece renk bakımından değildir, ancak karganın miskle ilişkisinin renkle ilgili olduğu âşikârdır:

Zâg-ı miskîdür beni konmuş İrem gülzârına

Âl tûtîdür lebi almış güher minkârına

Emrî, G.433/1 (Saraç, s. 235)¹⁵

Çirkin Sesli (şûr-nagam, bed-nevâ, bed-nagme, bed-elhân), Saçma Sözler Söyleyen (yâve-gû, herze-pâlâ)

Karganın kulak tırmalayan sesi sebebiyle şairler şiirlerinde kargayı çirkin sesli olarak vasıflandırmışlardır.¹⁶ Klasik Türk şiirinde şairler karganın ötüşündeki çirkinliği aynı zamanda saçma sözlerle ilişkilendirmişler ve kargayı saçma sözler söyleyen bir varlık olarak değerlendirmişlerdir. Aşağıda bu durum dile getirilmektedir:

Olur mı hem-nevâ tûtî-i tab⁴-ı nükte-sencümle

O zâg-ı rû-siyâh-ı yâve-gû kim herze-pâlâdur

Bosnalı Sâbit, K.40/54 (Karacan, s. 283)

Leş Yiyen (cîfe-keş,¹⁷ cîfe-horda)

Karga pek çok besinin yanında leş de yer. Aşağıdaki beyitte karganın bu vasfı dile getirilmekte ve onun aç bir kurt gibi, durmadan ehlini lokma lokma yediği ifade edilmektedir:

Gürg-i gürisne-veş müdâm ehlini lokma lokma yir

Toymadı yıllar oldu bu câfi-i cîfe-horda zâg

Fedaî, G.139/2 (Çakıcı, s. 489)¹⁸

¹⁵ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divanı*, Eren Yay., İstanbul 2002.

¹⁶ Bosnalı Sâbit, G.60/1 (Karacan, s. 380); Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, AKM Yay., Ankara 1991, G.252/5, s. 634; Rabia Derya Tuyan, *Ayıntablî Hâfız ve Divânı, İnceleme - Metin - Dizin*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, G.171/3, s. 162; Nahîfî, Mt.216 (Aypay, II, s. 724).

¹⁷ 'Ayıntablî Hâfız, G.171/3 (Tuyan, s. 162).

¹⁸ Bilal Çakıcı, *Fedaî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânının Tenkidli Metni*, Ankara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

Vahşî (gurâb-ı vahşî)

Kargalar evcilleştirilmeyen yani vahşî kuşlardır. Fedâî aşağıya alınan “*Kendini kolu kanadı olmayan vahşî bir karga yavrusu tut (say); ağzını her yana açma, Allah’a aç ki ağzın dolsun.*” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz beyitte bu durumu şiirine konu etmektedir:

Tut seni ferruh gurâb-ı vahşîsin bî-bâl ü per
Açm’agız her sû Hudâ’ya aç k’olasın pür dehen¹⁹
Fedâî, K.26/7 (Çakıcı, s. 330)

Hırsız, Rezil (zâg-ı rezîl)

Kargaların dikkatlerini çeken nesnelere alıp götürdükleri bilinmektedir. Bunların arasında parlaklıkları sebebiyle yüzük, küpe, pırlanta gibi nesnelere yanında, sabun gibi beyaz nesnelere de vardır. Bunu gözlemleyen şair, karganın çaldığı sabun parçasını bir damın kenarına koymasını şiirine konu etmiş ve bu suretle kargaya hırsız ve rezil sıfatını yüklemiştir:

Kenâr-ı bâma komış hurde-pâre-i sabûn
Çalup nezâket ile bu siyâh-zâg-ı rezîl
Bosnalı Sâbit, K.3/20 (Karacan, s. 166)

Aksi, Ters Huylu (zâg-ı kec-nihâd)

Bülbülün gül üzerinde, kumrunun servi üzerinde mekân tutmasına karşın karganın kavak dışında başka bir ağaca yuva yapmaması inatçılık ve aksilik olarak değerlendirilmiştir:

Bülbül gül üzre fâhte serv üzre râst-gûy
Gör zâg-ı kec-nihâdı kavak dir dimez çenâr²⁰
Gelibolulu Âlî, G.201/4 (Aksoyak, II, s. 42)²¹

Aşağılık (gurâb-ı denî)

Saçma sapan söz söyleyen ve yüzü kara kişiler aşağılık bir karga olarak tasavvur edilmiş, bu suretle de kargaya “aşağılık” sıfatı yüklenmiştir:

¹⁹ Eserde “Huzâ’ya” olan ifade anlam gereği “Hudâ’ya” şeklinde değiştirilmiştir.

²⁰ Eserde “kavakdur” şeklindeki ifade, anlam gereği “kavak dir” şeklinde değiştirilmiştir.

²¹ İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî, Divan, Critical Edition, Turkish Sources LXIII*, Harvard University 2006.

Rû-siyâh oldı ol gurâb-ı denî
Herze-hôr olma sen de dinle beni

Râsih, Mm./b.429 (Öztekin, s. 223)

C a h i l

Karga güzelliklerin değil de pis nesne ve varlıkların yanında ve yakınında durması açısından cahillikle suçlanır. Çünkü karga bir sineği bülbülün sesine tercih eder.²² Cahil karga, gül yaprağındaki renkli sözü anlayamaz.²³ Aşağıdaki beyitte Ahmedî, şiirin iyisinden anlamayan buna rağmen şairlikle şöhret bulan kişileri kargaya benzeter ve iyi şiir yazan bülbül nefesli kişilerin bu kargaların ayıplamalarına gücenmemesini tavsiye eder:

Şehr içinde cehl-ile şöhret dutan kargaların
Ta'nesinden olma iy bülbül nefeslü münfa'ıl

Ahmedî, G.375/10 (Akdoğan, s. 442)²⁴

F a y d a s ı z (e b t e r) , İ Ő e Y a r a m a z (n â - b e k â r)

Karga, etinin ya da yumurtasının yenmemesi ve herhangi bir olumlu meziyetinin olmaması sebebiyle şairler tarafından faydasız, işe yaramaz²⁵ vasıfları ile anılmıştır. Aşağıdaki beyitte şeker yiyen papağanın (tûtî) konuşma meziyetine sahip olması, karganın ise faydasızlığı söz konusu edilir:

Gel olma zâg-veş ebter yigil tûtî kimi şeker
İşit bülbül neçe öter konuban gül budagina

Nesîmî, G.394/2 (Ayan, II, s. 676)²⁶

²² Ali Emre Özyıldırım, *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, G.82/7, s. 165.

²³ Fatih Tıgılı, *Bursalı Rahmî Çelebi ve Divânı*, İstanbul Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, K.4/11, s. 38.

²⁴ Yaşar Akdoğan, *Ahmedî Divânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-128334/h/ahmedidivaniyasarakdogan.pdf>. (02.02.2011).

²⁵ Bosnalı Sâbit, G.347/5 (Karacan, s. 528).

²⁶ Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, TDK Yay., Ankara 2002.

G a m m a z (z â g - ı g a m m â z)

İslâmî gelenekte sıkça anlatılan bir efsanede, müşriklerden kaçarken bir mağaraya sığınan Hz. Muhammed'in yerini, karganın öterek müşriklere belli etmesi söz konusu edilir.²⁷ Muhtemelen bu sebeple şairler kargayı "gammaz" olarak tavsif etmişlerdir. Aşağıdaki beyitte Fennî koluna rakîbi takıp gezen sevgiliyi üzerine gammaz karga konmuş bir servi olarak düşü- nür:

Zâg-ı gammâzı kola almışsın ey serv-i bülemlend
Biz de bârî sâye-i lutfundan olsak behre-mend
Mustafa Fennî, Mt.102 (Demirkazık, II, s. 643)²⁸

Günahkâr, Suçlu (zâgân-ı siyeh-kâr,²⁹ zâg-ı siyeh-kâr)

Karga muhtemelen, çeşitli nesnelere çalması, leş ve pislik yemesi, se- siyle çevresini rahatsız etmesi gibi sebeplerden şairlerin nazarında gü- nahkâr vasfını kazanmıştır. Aşağıya alınan beyitte Nahîfî sevgilinin yâr olduğu kişiyi (ağyâr) günahkâr karga olarak nitelemektedir:

Ol perî-rû varup agyâr ile yâr olsun mı
[Ol Hümâ] zâg-ı siyeh-kâra şikâr olsun mı
Nahîfî, G.519/1 (Aypay, II, s. 523)

H a k Y o l d a n Ç ı k m ı ş (z e y g - i z â g)

"Ârife, akıllı kişilerin sedefe benzeyen dudaklarından çıkan mücevher kıy- metindeki söz gerekir, (onlar için) boş yere söylenen sözler hak yoldan çıkmış karga bağırtılarıdır." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz be- yitte şair kargaya hak yoldan çıkmış sıfatını vermektedir:

'Ârife söz güher gerek tâ sadef-i libâbdan
Laklakahâya bî-hüde gulgule zeyg-i zâgdur
Feyzî, G.130/6 (Coşkun, s. 370)³⁰

²⁷ Mustafa Özbaş, "Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü", *Milli Folklor*, Y. 22, S. 88, 2010, s. 62.

²⁸ H. İbrahim Demirkazık, 18. yy. Şairi Mustafa Fennî, *Dîvân (İnceleme - Tenkili Metin - Dizin)*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

²⁹ Belig M. Emin, K.8/16 (Demirel, II, s. 42).

³⁰ Ali Osman Coşkun, *Simkeş-zâde Feyzî Dîvânı, (İnceleme - Metin - İndeks)*, Gazi Üni- versitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.

Hileci (ehl-i hîle)

Râsih kargayı yüzü kara bir hileci olduğu için hâli harap olan bir varlık olarak tasavvur eder:

Oldığı için ehl-i hîle gurâb
Rû-siyâh olup oldu hâli harâb

Râsih, Mm./b.149 (Öztekin, s. 191)

Yakışksız (zâg-ı nâ-sâz)

Sevgilinin kûyunda âşğın figan etmesini ayıplayan *rakîb*, bu hâliyle bülbülün dedikodusunu yaparak yakışksız bir davranış sergileyen kargaya teşbih edilir. Bu suretle de karga için yakışksız sıfatı kullanılır:

Kûy-ı dilberde figânuma ider ta'n rakîb
Zâg-ı nâ-sâzı görün mürğ-ı hoş-elhâna geçer

Avnî G.10/4 (Doğan, s. 42)³¹

Zeki (zâgân-ı behmen)

Karganın zeki bir kuş olduğu bilinmektedir. İnsanlar tarafından yetiştirilen kargalarla yapılan deneyler bu kuşların hatırı sayılır bir öğrenme yeteneği olduğunu, üç ya da dörde kadar sayabildiklerini, çeşitli gürültü ve simgeleri besinlere bağlamayı başardıklarını ortaya koymuştur.³² Aşağıdaki beyitte Esrâr Dede kargaya “zeki” sıfatını yükleyerek bu durumu dile getirmektedir:

Bülbül nedir figânın gülzâr-ı hüsn ü ânın
Zâgân-ı behmen âhir güllerini dererler

Esrâr Dede G.96/3 (Horata, s. 389)³³

³¹ Muhammed Nur Doğan, *Fatih Divanı ve Şerhi*, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2004.

³² Oliver L. Austin, *a.g.e.*, s. 221-222.

³³ Osman Horata, *Esrâr Dede, Hayatı - Eserleri - Şiir Dünyası ve Dîvânı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

3.2. Kargayla İlgili Çeşitli Tasavvur ve Benzetmeler

3.2.1. Kişi ve Kişiliklerle İlgili Tasavvur ve Benzetmeler

Sevgili (mahbûb, yâr, cânân)

Sevgilinin *göz* ü âşığın keklik gönlünü avlaması bakımından kargaya benzetilir.³⁴ Pek çok beyitte şairler siyah rengi dolayısıyla *yara* yı (*dâğ*) kargaya benzetmişlerdir. Sevgilinin kolundaki istenmeyen yaralar karga olarak değerlendirilir.³⁵ Sevgilinin güzellik unsurlarından olan *zül*f,³⁶ *ben* (*hâl*)³⁷ ve *ayva tüy*lerinin (*hat*)³⁸ siyah renkle bağlantılı olarak kargaya benzetilmesi oldukça yaygın bir tasavvurdur. Ayrıca sevgilinin yanğındaki *beni* (*hâl*), âşığın gönlünü yakaladığı için karganın pençesine teşbih edilmiştir.³⁹ Bunların yanında pek sık görülmemekle birlikte sevgilinin *kaş*ı (*ebrû*)⁴⁰ da renk bakımından kargaya benzetilen unsurlardandır. Genel olarak miskle ilişkilendirilen bu ögeler muhtemelen sevgilinin gül bahçesi hükmündeki yüzünü kapatmaları sebebiyle böyle bir benzetmeye maruz kalmışlardır. Aşağıya alınan beyitte Necâtî sevgilinin benini, ayva tüylerini ve misk kokulu zülfünü hep birlikte kargaya benzetmektedir:

Bir yana oldu hâl ü hat ü zülf-i müşg-bâr

Cân gülşenini kapladı tutdı gurâblar

*Necâtî Beg, G.105/5 (Tarlan, s. 209)*⁴¹

³⁴ Nagihan Çağlayan, *Nisârî Divânı (Metin - İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2007, G.258/2, s. 185.

³⁵ Emri, Kt.242/1 (Saraç, s. 342)

³⁶ Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980, G.672/3, s. 265.

³⁷ Bursalı Rahmî, G.176/2 (Tıgılı, s. 242).

³⁸ Ali Nihat Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1966, G.9/6, s. 129.

³⁹ Belîg M. Emin, G.194/3 (Demirel, II, s. 297).

⁴⁰ Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Bey Divanı*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1945, G.12/2, s. 232.

⁴¹ Ali Nihat Tarlan, *Necati Beg Divanı*, MEB Yay., İstanbul 1997.

Âşık, Mecnûn

Karga âşığın vücudunda özellikle de sinesinde aşk ateşi ile oluşmuş yaraların benzetme unsurudur.⁴² Ayrıca âşığın *kaşısı* da karga olarak tasavvur edilir.⁴³ *Dağınık saçları* da karga yuvasıdır.⁴⁴ *Âşığın viran gönlü* ise gam kargasının mekânıdır.⁴⁵ Mecnûn'un başındaki yaralar kargaya,⁴⁶ darmadağınık saçları ise karga yuvasına benzetilir. Ayrıca Mecnûn'un başına karganın yuva yaptığı da ifade edilir.⁴⁷ Mecnûn öldükten sonra onun başına üşüşen kuş da kargadır.⁴⁸ Gecenin karanlığında gökyüzünde görülen hilal, karganın göğe çıkardığı Mecnun'un yüzüdür:

Zulmet-i şebde hilâl-i âsumâmı göricek
 Peyker-i Mecnûnı sandum kim çıkardı göğe zâğ
Hayâlî, G.1/2 (Tarkan, s. 223)

Rakîb / Ağyâr

Klasik Osmanlı edebiyatındaki “rakîb”, “âşık - şair”lerin öfke, küfür ve lânetlerine boy hedefi olmuş, aşkı inkâr eden “kötü insan”ı temsil eder.⁴⁹ Rakîb ya da ağyâr çeşitli varlıklara benzetilir. Atilla Şentürk, beyitlerden yola çıkarak, kara yüzlülüğü ve âşıkların gözünde çirkinliği sebebiyle rakîbin en çok benzetildiği hayvanlardan birinin karga olduğunu söyler.⁵⁰ Divan şiirinde; *siyah yüzü*,⁵¹ *sevimsizliği*,⁵² *uğur-*

⁴² Ahmet Mermer, *Mezâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni*, AKM Yay., Ankara 1991, G.234/9, s. 428; Ali Nihat Tarkan, *Zatî Divânı, (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1967, G.164/1, I, s. 164.

⁴³ Gelibolulu Âlî, G.612/5 (Aksoyak, II, s. 125).

⁴⁴ Emrî, G.246/4 (Saraç, s. 149).

⁴⁵ Vahit Özen, *Nâfi' Divânı -İnceleme, Transkripsiyonlu Metin-*, Fırat Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2010, G.44/7, s. 62.

⁴⁶ Emrî, Kt. 97/1 (Saraç, s. 316).

⁴⁷ Emrî, G.229/4 (Saraç, s. 142).

⁴⁸ Emrî, G.247/4 (Saraç, s. 150).

⁴⁹ Ahmet Atilla Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s. 25.

⁵⁰ Ahmet Atilla Şentürk, *a.g.e.*, s. 84.

⁵¹ İ. Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divân'ı*, TDK Yay., Ankara 1989, G.164/1, s. 135.

suzluğu,⁵³ *art niyetliliği*,⁵⁴ *kıymet bilmezliği*,⁵⁵ *pis yerlerde*, *pis işlerin peşinde koşması*,⁵⁶ *günahkârlığı*,⁵⁷ *gammazlığı*,⁵⁸ *çirkin sesi*,⁵⁹ *sevgilinin çevresindeki istenmeyen*⁶⁰ ve *yakıksız mevcudiyeti*⁶¹ ile şairler onlarca beyitte rakîbi kargaya benzetmişlerdir. Medhî sevgiliyi sarmak isteyen karga vasıflı *rakîbin kollarını* da karga kanadı olarak tasavvur eder.⁶² Aşağıdaki beyitte Bâlî, rakîbi *haber taşıması* bakımından karga ile ilişkilendirmiştir:

Çok lâf uçurdu Bâlî o kebge rakîb-i zâg

Şeh-bâz-ı çeşme dâm olmaz ol uçurmalar

Bâlî, G.66/5 (Yaşar, s. 174)⁶³

Nefs, Şeytan

Karga *meş'um tabiatı* ve *davranışları* nedeniyle şeytanla bağdaştırılmıştır. Şeyhî “şeytân-ı zâg” tamlamasıyla bu durumu ifade eder.⁶⁴ Tasavvufî olarak insanın kötüyü isteyen, kötülüğün kaynağı olan, dünyevî tarafını sembolize eden nefis; aç gözlülük ve dünyaya düşkünlüğün de tecessüm etmiş biçimidir. Karga hemen *her şeyi yemesi dolayısıyla* nefse benzetme ögesi olmuştur. Nev'î'nin tasavvufî remizlerle

⁵² Yavuz Bayram, *Amasya'ya Vâli Osmanlıya Pâdişâh Bir Şair: Adlî Sultân İkinci Bâyezid Hân-ı Velî, Hayatı - Şahsiyeti - Şairliği - Divân'ının Tenkidli Metni*, Amasya Valiliği Yay., Amasya 2008, G.13/2, s. 173.

⁵³ Gelibolulu Âlî, G.619/4 (Aksoyak, II, s. 126); Nâfi, G.44/7 (Özen, s. 62).

⁵⁴ Nahîfî, Mt. 216 (Aypay, II, s. 724).

⁵⁵ Hayâlî, G.57/6 (Tarlan, s. 372).

⁵⁶ Mustafa Fennî, G.116/2 (Demirkazık, II, s. 442).

⁵⁷ Nahîfî, G.519/1 (Aypay, II, s. 523).

⁵⁸ Mustafa Fennî, G.9/2 (Demirkazık, II, s. 372).

⁵⁹ Hasan Kaya, *18. YY. Şairi Âsaf ve Divânı (İnceleme - Tenkidli Metin - Dizin)*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, G.472/4, II, s. 600.

⁶⁰ Gülmedine Koç Acar, *Hafid Divanı (İnceleme - Transkripsiyonlu Metin)*, Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2006, G.135/2, s. 177.

⁶¹ Avnî, G.10/4 (Doğan, s. 42); Zâtî, G.156/3 (Tarlan, I, s. 156)

⁶² Nezihe Seyhan, *Medhî Divânı (İnceleme - Transkripsiyonlu Metin)*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, G.76/4, s. 362.

⁶³ Muhammet Yaşar, *Bâlî, Hayatı Edebî Kişiliği, Divânının Tenkidli Metni (İnceleme - Metin)*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005.

⁶⁴ Mustafa İsen - Cemal Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1990, K.9/5, s. 51.

ördüğü, ruhun ve nefsin mücadelesini konu edinen *Münâzara-i Tûtî vü Zâğ* mesnevisinde “Tûtî” (papağan) insanın iç dünyasını ve sonsuzluğa dönük yönünü, “Zâğ” (karga) ise nefsi temsil eder.⁶⁵ Aşağıdaki beyitte Necmî Ömer, ruh kuşunu idamdan kurtarmanın yolunun nefis kargasına itibar etmemekten geçtiğini söylemektedir:

Murg-ı rûhı habs idüp bu zâg-ı nefse i'tibâr
İtmeyüp sen murg-ı rûhı eyle i'dâmdan halâs
*Necmî Ömer, 76/4 (Paşazade, s. 127)*⁶⁶

Düşman (a d û , a ' d â , h a s m)

Kimi zaman kasidelerde övgü konusu olan devlet büyüklerinin hem savaş meydanlarında hem de siyasi işlerinde mücadele etmek zorunda olduğu kişiler,⁶⁷ kimi zaman da şairlerin ve âşıkların bizzat kendilerinin cebelleştiği insanlar için düşman kelimesi kullanılır. Divan şairleri; düşmanı *kara yüzü*,⁶⁸ *çirkin sesi*,⁶⁹ *korkaklığı*,⁷⁰ *günahkârlığı*⁷¹ sebebiyle kargayla ilişkilendirirler. Şairler düşmanlarından üstünlüklerini de her fırsatta dile getirirler. Bu üstünlük başta şiir yazma, âşıklık, vefa ve sadakat olmak üzere hemen her konudur.⁷² Ancak bütün bu üstünlüklere

⁶⁵ Hakan Taş – Ömer Zülfe, “Nev’î’nin Münâzara-i Tûtî vü Zâğ Adlı Mesnevisi”, *Turkish Studies Türkojî Araştırmaları*, Volume 2/3, Tunca Kortantamer Özel Sayısı I, Summer 2007, s. 660.

⁶⁶ Erhan Paşazade, *Necmî Ömer Efendi’nin Dîvân, Tuhfe-i Vahdet ve Kaside-i Elfiyye İsimli Eserlerinin Transkripsiyonlu Metni ve Dîvânı’nın İncelenmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2002.

⁶⁷ Bâlî, K.20/4 (Yaşar, s. 117); Kezban Özyılmaz, *Kâmî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994, K.22/21, s. 59.

⁶⁸ Numan Külekçi, *Ganî-zâde Nâdirî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri: Dîvân ve Şehnâmesi’nin Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktor Tezi), Erzurum 1985, G.68/7, s. 255.

⁶⁹ Âsaf, G.155/2 (Kaya, II, s. 444).

⁷⁰ Cihan Okuyucu, *Cinânî, Hayatı Eserleri Dîvânının Tenkidli Metni*, TDK Yay., Ankara 1994, K.41/46, s. 132.

⁷¹ Fatma Sabiha Kutlar, *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi, Dîvân*, Ankara 2004, T.8/14, s. 266.

⁷² Mehmet Kırbıyık, *Kâtib-zâde Sâkib Dîvân*, <http://ekitap.kulturizm.gov.tr/dosya/1-275466/h/katibzade-sakib.pdf> (25.11.2010), G.361/2, s. 501; Medhî, G.524/7 (Seyhan, s. 591); Nahîfî, G.244/2 (Aypay, II, s. 247).

rağmen şairin istediği lütuflara, âşığın sevgiliye ulaşmasına engel olan ve türlü entrikalarla âşığı lütuf ve sevgiliden ayıran karga nitelikli düşman, âşığın başına beladır.⁷³ Aşağıdaki beyitte günahkâr düşmanın karga gibi yüzünün kara olduğu dile getirilmektedir:

Yemlemeyle şâh-bâz-i himmetün sayd eyledi

Rû-siyâh oldı gurâbâsâ ‘adû-yı türe-kâr

Sâmî, T.8/14 (Kutlar, s. 266)

Müddeî, Riyâkâr (ehl-i riyâ)⁷⁴

Tasavvufta makbul olmadığı hâlde davranış ve sözleriyle kendini velî olarak göstermeye çalışan kişiye müddeî denir.⁷⁵ Divan şiirinde “müddeî” kelimesi ile ayrıca sahte âşıklar da kast edilir.⁷⁶ Tespit ettiğimiz bir beyitte müddeî ile karga leff ü neşr yoluyla ilişkilendirilir. Burada *müddeî ses bakımından* kargayla ilişkilendirilmiş ve bülbülün sesi nasıl kargaya lezzet vermezse Celîlî’nin sözleri de müddeînin ağzının tadını öyle kaçıırır denilmiştir.⁷⁷ Arapça gösteriş yapmak demek olan riyâ, tasavvufta, “amel işlerken Allah’tan başkası düşünülerek, ihlâsı terk etmek” şeklinde ifade-sini bulur.⁷⁸ Görüldüğü gibi olmayan, etrafındakilere hoş görünmek adına erdemli davranışlar sergileyen *ikiyüzlü kişiler* leff ü neşr yoluyla kargayla ilişkilendirilir. “*Nasıl ki papağan karganın yuvasında ötmeye, gönül erbabı da riyâ ehlinin meclisinden uzaktır.*” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz beyitte şair, riyâ ehli ile kargayı, gönül ehli ile de papağanı ilişkilendirmektedir:

Meclis-i ehl-i riyâdan dürdür erbâb-ı dil

Nagme-sâz olsun mı tûtî âşiyân-ı zâgda

Feyzî, G.300/2 (Coşkun, s. 456)

⁷³ Âsaf, G.155/2 (Kaya, II, s. 444).

⁷⁴ Feyzî, G.198/5 (Coşkun, s. 405); Feyzî, G.300/2 (Coşkun, s. 456).

⁷⁵ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 451.

⁷⁶ Ahmet Atilla Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Süfi yahut Zâhid Hakıkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, s. 1.

⁷⁷ Arzu Atık, *Celîlî Divanı (3b-46a) (İnceleme - Metin)*, Boğaziçi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi, İstanbul 2003, G.71/5, s. 97.

⁷⁸ Ethem Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 520.

Müteşair, Şair, Kıssa-hân

Şairlik taslayan, şair geçinen şekilde ifade edebileceğimiz *müteşair*, şiir söylemedeki beceriksizliği ve ifadedeki çirkinliği nedeniyle sesle bağlantılı olarak kargaya benzetilir.⁷⁹ Derviş Şemsî'nin *Deh Murg*'unda eserin kahramanlarından olan karga, kendini kuşlara *şair* ve *kıssa-hân* olarak tanıtır. Şemsî'nin kargayı bu şekilde konuşturması muhtemelen boş ve değersiz söz söyleyen şairleri eleştirmek içindir.

Kuşların bir dânesiyem ben fakîr

Kıssa-hânam şâ'irem san'ât kesîr

*Şemsî, Deh Murg/b.252 (Kaya, s. 100)*⁸⁰

Vâiz, Zâhid

Dinin şekil yönüne takılıp, bir de özünü anlayan kişileri (rind, âşık), sürekli eleştiren *vâizler ses bakımından* kargaya benzetilir.⁸¹ Klasik Türk şiirinde, zahirde dindar geçinip, âşık tipini her fırsatta tenkit eden, ardı arkası gelmez vaaz ve nasihatlerle âşığı bunaltan, halkı aleyhinde kışkırtarak âşığın rahatını kaçıran, ancak fırsatını bulunca kendi de nefsine uymayı ihmâl etmeyen sözde dindarlar *zâhid* olarak adlandırılır.⁸² Karga ile *zâhid* arasında *renk* bakımından bağlantı kuran Ziver, aşağıdaki beyitte kendini, kuş beyinli olarak tarif ettiği *zâhidin* başına çakılan çivi olarak görür ve bu durumu da kara karganın şişe geçirilmesi ile bağdaştırır:

Benüm ol kuş beyinli ehl-i zühdün başına gülmîh

İderler bir nice zâg-ı siyâhı gûyiyâ der-sîh

*Ziver, G.36/1 (Sandal, s. 27)*⁸³

⁷⁹ Erdal Hamami, *Râmî Divânı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, G.38/5, s. 338; Fatih Yerdemir, *Rehâyi Divânı İnceleme - Metin - Dizin*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, G.7/4, s. 75.

⁸⁰ İdris Güven Kaya, *Derviş Şemsî And His Mesnevi Deh Murg, Textual Analysis, Critical Edition And Facsimile*, Turkish Sources XXXVI, Harvard University 1997.

⁸¹ Şeyhî, G.66/4 (İsen - Kurnaz, s. 162).

⁸² Ahmet Atilla Şentürk, *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Süfi yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, s. 1.

⁸³ Kerim Sandal, *Ziver Divânı*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.

Kıskanç (hasûd)

Âşığın aşkını ve sevgiliyle bağını kıskanan kişi hasûd olarak adlandırılır. Hasedinden nurunu yitirmiş, yüzü kararmış bu kişiler, *kara yüzleri* nedeniyle kargaya benzetilmiştir.⁸⁴ Aşağıdaki beyitte şair, kendisini çekemeyen kişinin hasedinden kapkara olduğunu ve kıskançlığından kendine zarar vererek vücudunda yaralar açtığını vurgulamakta ve bu hâliyle karga ve çaylağa benzediğini ifade etmektedir:

Dâg-ı siyâh-ı cismüni zeyn itmiş ey hasûd

Bir yüzi kara zâg mısın yâ zagan mısın

Gelibolulu Âli, G.1084/4 (Aksoyak, II, s. 219)

Falcı (remmâl)

Kum üzerine parmakla, kâğıt üzerine kalemle bir takım noktalar sıralamak, her iki nokta arasında çizgi çizmek suretiyle vücuda getirilen şekle bakıp istikbâlden haber vermek ilmine ilm-i reml denir.⁸⁵ Bu işle uğraşanlara da “remmâl” adı verilir. Aşağıdaki beyitte Azbî, toprağı eşelemesi ve toprak altına gizlenmiş çeşitli nesnelere bulması sebebiyle karga ile remmâl arasında ilişki kurmuştur:

Ala karga ne remmâldür nihân işi ‘ayân eyler

Velâkin çaldığı arşun niçün sarkar vücûdundan

Azbî, K.18/14 (Bayram, s. 137)⁸⁶

3.2.2. Tabiat ve Eşyayla İlgili Tasavvur ve Benzetmeler

Gece (şeb), Akşam (şâm), Karanlık (zulmet)

Gece nin,⁸⁷ *akşam ın*⁸⁸ ve *karanlığın*⁸⁹ karga olarak tasavvur edildiği onlarca örnek bulmak mümkündür. Karga, âşığın bitmesini dört

⁸⁴ Gelibolulu Âli, G.225/4 (Aksoyak, II, s. 47).

⁸⁵ Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divân Şiri Sözlüğü*, hzl. Cemal Kurnaz, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 323.

⁸⁶ Sibel Bayram, *Azbi Baba, Hayatı - Eserleri - Sanatı ve Divanı (İnceleme - Tenkitli Mehtin)*, Trakya Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006.

⁸⁷ Necâti Beg, K.3/3 (Tarlan, s. 27).

⁸⁸ Ganizâde Nâdirî, K.8/38 (Külekcî, s. 127).

⁸⁹ Bayram Ali Kaya, *The Divân of ‘Azmi-zâde Haletî*, Turkish Sources XLIX, Harvard 2003, K.21/1, s. 69.

gözle beklediği, sıkıntının son sınıra dayandığı gece vakitleri için bilinçli olarak tercih edilmiş bir benzetmedir. Çünkü şair gecede yalnızlığı ve çaresizliği yaşar. Güneşin doğması ile bu kasvetli hava dağılır. Şairler gecenin karga olarak düşünüldüğü bu beyitlerde, geceye son veren güneş için de doğan, tavus, Hümâ, Ankâ, gibi muhtelif kuşları benzetme unsuru olarak kullanmışlardır. Aşağıdaki beyitte Usûlî güneşin doğmasıyla karanlığın dağılmasını, doğanın kanatlarını açarak kargaya doğru yönelip onu ürkütmesi olarak değerlendirmektedir:

Âşiyân-ı çarhda zâg-ı şebi ürkütmege
Sanasun şebhâzdur ki açdı zerrîn per güneş
Usûlî, K.2/7 (İsen, s. 53)⁹⁰

Toprak (hâk)

Kara toprağın üzerine gökyüzünden düşen her bir kar tanesi, gökten karga yakalamaya inen doğana benzetilir:

Tâ ki her bâz-ı sefid-i berf bâlâdan salup
Bulmaya zâg-ı siyâh-ı hâk anlardan emân
Azmîzâde Hâletî, K.39/33 (Kaya, s. 89)

Dünya

Karganın viranede yaşamasıyla bağlantılı olarak dünya, baykuş ve karga yuvası olan bir harabe şeklinde tasavvur edilir:

Zinhâr gırra olma bu mülk-i harâba kim
Tâc-ı mülûkî lâne-i bûm u gurâb olur
Belîg M. Emin, Tkb.4.bend/7 (Demirel, II, s. 71)

Hilâl, Yıldız (necm)

Aşağıdaki beyitte ise şair ayrılık akşamını âşığın ömrüne konan bir gam kargası olarak düşünür. Ayrılık akşamındaki *yıldız*lar karganın gözleri, *hilal* ise ateşten tırnağıdır:

Şâm-ı fûrkat didüğün 'ömre konar gam zâgıdur
Necm anun çeşmi meh-i nev âteşin tırnağıdur
Emrî, Kt.95/1 (Saraç, s. 316)

⁹⁰ Mustafa İsen, *Usûlî Hayatı Sanatı ve Divanı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1988.

Â h D u m a n ı (d û d - 1 â h)

Zâtî, kargayı âh dumanı olarak tasavvur eder. Aşağıya da alınan beyitte şair âhının dumanının, vücudunu gökyüzünün tepesine çıkardığını, gökyüzünde yeni ay olarak görünen unsurun vücudunun kemikleri olduğunu söylemektedir.

Gurâb-1 dûd-1 âhum bâm-1 eflâke çıkarmışdur

Görinen mâh-1 nevdür sanma pehlüm üstüh[˘]ânıdur

Zâtî, G.245/5 (Tarlan, I, s. 245)

K a l e m (k i l k , h â m e)

Şair kalemini de karga olarak düşünür.⁹¹ Anlam kuşunu yakalayabilmek için adına kalem denilen kara kargayı kullanır.⁹² Nasıl ki kanatsız bir karga Hümâ'yı yakalayamazsa, onun gibi şairin kalemi kasideye konu olan kişiyi övmeyi başaramaz:

Kalem ne yüzden ide medhüni 'aceb tahrîr

Hümâyı sayd ide mi bir gurâb-1 bî-per ü bâl⁹³

Kara Fazlî, K.31/27 (Özkat, s. 220)⁹⁴

3.2.3. Soyut Ögelerle İlgili Tasavvur ve Benzetmeler

Divan şairleri kargayı tespit edebildiğimiz kadarıyla olumsuz çağrışımlar içeren soyut kavramlarla ilgili benzetme ve tasavvurlar için sıkça kullanmışlardır. Bu anlamda kargaya biçilen rol; mihnet, gam, çevir, matem, bela, fitne, adâvet, kötü talih ve ecel gibi ögelerdir. Şairlerin bu unsurlarla birlikte kargayı çeşitli tasavvur ve benzetmelere konu etmelerinin sebebi muhtemelen karganın uğursuz olduğu inancıdır.

⁹¹ Bosnalı Sâbit, K.3/20 (Karacan, s. 166).

⁹² Yaşar Aydemir, *Behiştî Dîvânı (Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2000, G.320/5, s. 404.

⁹³ Eserde "gurâb bî-per ü bâl" ifadesi, "gurâb-1 bî-per ü bâl" şeklinde değiştirilmiştir.

⁹⁴ Mustafa Özkat, *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme - Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

Mihnet, Gam/Elem, Cevir, Matem

Karga; mihnet, gam/elem, matem, gibi soyut unsurlar divan şiirinde teşbih unsuru olur. Gam fezasında âşığın kemiğe dönmüş tenini gagasından düşüren *mihnet* kargasıdır.⁹⁵ Şair *gam* kargasını gönül gül bahçesinden çıkarmak için içki içer.⁹⁶ Karganın gagası da ayrıca *cevir* ile ilişkilendirilir.⁹⁷ Fehîm-i Kadîm aşağıdaki beyitte kendini *matem* kargası, düşkün tavus, sevinç kuşu ve gam ıslığı olarak vasıflandırır:

Zâg-ı mâtem fûtâd-ı tâvûsam

Murg-ı şâdî vü gam-safir benem

Fehîm-i Kadîm, G.206/6 (Üzgör, s. 576)

Bela, Fitne, Adâvet

Karga divan şiirinde bela, fitne, adâvet gibi kavramlara da teşbih ögesi olarak kullanılmıştır. Karga bülbülün kara *belası* olarak tavsif edilir.⁹⁸ Karga, tuzaklar kuran bir *fitne* dir.⁹⁹ Aşağıdaki beyitte şair sevgiyi kuşa, *adâveti* (düşmanlık) ise kargaya teşbih etmektedir:

Murg-ı mahabbet uçdı seher bâg-ı mihrden

Kondı yerine zâg-ı ‘adâvet didikleri

‘Ayntablî Hâfız, G.270/2 (Tuyan, s. 223)

Baht, Felek, Ecel

Baht, felek, ecel kargaya benzetilen diğer soyut unsurlardır. *Baht* yerli yersiz matem havasına bürünen bir kargaya benzetilmiştir.¹⁰⁰ *Felek*, gagası yakıcı olan bir karga olarak tasavvur edilmiştir.¹⁰¹ Aşağıdaki beyitte şair, kekklik yürüyüşlü sevgiliyi inkâr eden zâhide “*Dilerim ömrüne ecel*

⁹⁵ Emrî, G.402/5 (Saraç, s. 222).

⁹⁶ Mehmet Çavuşoğlu - Mehmet Ali Tanyeri, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, G.1441/2, III, s. 280.

⁹⁷ Behiştî, Tkb.4.bend/3 (Aydemir, s. 199).

⁹⁸ Bosnalı Sâbit, G.347/5 (Karacan s. 528).

⁹⁹ Râsih, Mm./b.283 (Öztekin, s. 206).

¹⁰⁰ Sâmi, K.16/83 (Kutlar, s. 198).

¹⁰¹ Emrî, G.528/2 (Saraç, s. 278).

kargası konsun.” diyerek beddua etmekte, böylelikle **eceli** de kargaya benzetmektedir.¹⁰²

Zâhid ol kebg-i hırâmânüm idermiş inkâr
Dilerin zâg-ı ecel ‘ömrine konsun yürüsün
Gelibolulu Âlî, G.1131/2 (Aksoyak, II, s. 228)

4. Karga ile İlgili Âdetler ve İnanışlar

4.1. Âdetler

Ağaca Karga Ölüsü ya da Karga Kanadı Asmak

Tespit edilen beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla eskiden bağ, bostan gibi meyve ve sebze yetiştirilen yerlere diğer kuşların girmemesi için karga ölüsü ya da karga kanadı asmak âdeti.¹⁰³ Şairler bu âdeti daha ziyade sevgilinin gül bahçesi ya da bağ olarak tasavvur ettikleri yanağı dolayısıyla zikrederler. Sevgilinin yanağına sarkan zülfü, yanağının bağına veya gül bahçesine başka varlıkların girmesini engellemek için asılmış kargaya ya da karga kanadına benzetilir. Adnî, sevgilinin yanak bağını nazar kuşundan korumak için zülfünü kast ederek, iki kargayı ayağından astığını söylemektedir:

Bâg-ı ruhını murg-ı nazardan sakınmaga
Asmış başı aşaga ayagından iki zâg
Adnî, G.90/4 (Yücel, s. 86)¹⁰⁴

Kuş Yakalamak İçin Kargayı Tuzağa Koymak

Eskiden kuş avlamak için çeşitli tuzaklar kullanılırdı. Tuzak olarak kullanılacak kapanın içine çeşitli tahıl taneleri ya da çeşitli kuşlar konur ve o taneyi ya da kuşu yemeye gelen diğer kuş da tuzağa yakalanmış olurdu. Taramamız neticesinde elde ettiğimiz sonuçlar gösteriyor ki karga

¹⁰² Diğer örnek için bk. İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî, Divan, Textual Analysis and Critical Edition*, Turkish Sources LXII, Harvard University 2006, K.109/49, I, s. 303.

¹⁰³ Bu beyitler için bk. Âsaf, G.452/4 (Kaya, II, s. 590); Gelibolulu Âlî, G.619/4 (Aksoyak, II, s. 126); Hayâlî, G.3/4 (Tarlan, s. 111).

¹⁰⁴ Bilal Yücel, *Mahmud Paşa, Adnî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 2002.

da bu amaçla kullanılan kuşlardandır.¹⁰⁵ Aşağıya alınan beyitte sevgilinin alnına sarkan kıvrıkcık saç lülesi tuzak, beni bu tuzağa âşığın gönül kuşunu yakalamak için yem maksatlı konulmuş kargaya benzetilmektedir:

Turra-i pür-tâbı dâm u iki bendür iki zâg
Tâ'ir-i dil saydına kurmuş o meh telden duzâg
Âsaf, G.482/1 (Kaya, II, s. 604)

Kuşu İnsana Alıştırmak ve Evcilleştirmek İçin Elle Beslemek

Yabani kuşları yakalamak ya da yakaladıktan sonra insana alıştırmak için elle beslenmesi âdeti vardır. Necâtî, sevgilisinin karga vasfındaki zülfünü kendine alıştırmak için bağrını parçalar ve ona lokma lokma yedirir:

İtmege zâg-ı zülfünü dil tıflı âşinâ
Bağrumı itdi tu'me için ana lâht lâht
Necâtî Beg, G.32/4 (Tarlan, s. 165)

Çocukların Yabani Kuşları Yakalayıp Kollarında Taşımaları

Köylerde yaşayan çocuklar doğada buldukları çeşitli hayvanların özellikle de kuşların yavrularını evde beslerler. Kaçmasın diye ayağından bağlanarak kimi zaman kolda gezdirilen bu kuşların arasında karganın da olduğunu anlıyoruz. Aşağıdaki beyitte şair sevgilisinden ayrı kaldığında kolunda oluşan yarayı, çocuğun ayağı bağlı bir kargayı kolunda taşıması olarak tahayyül etmiştir:

Bir siyeh dâg urdı hâlün fûrkati bâzûmuza
Devletünde kolladı dil tıflı bir pâ-beste zâg
Gelibolulu Âlî, G.630/4 (Aksoyak, II, s. 128)

Kılıç Üzerine Figür Çizmek

Kılıç, kama, pala, bıçak gibi kesici aletlerin üzerine çeşitli figürler nakşedilirdi. Aşağıya alınan beyitten anlaşıldığına göre bunların arasında

¹⁰⁵ Ahmedî, G.241/8 (Akdoğan, s. 375).

karga figürü de vardır. Burada şair, sevgilisinin yanağını güzellik kılıcına, yanağına sarkan zülfünü ise kılıcın üzerine çizilmiş karga resmine benzer. Ayrıca kılıcı keskinleştirme işine de “zâg” denilmesi sebebiyle Nev’î, sevgilinin yanağına sarkan kâkülünün onun güzelliğini artırdığını da kast etmektedir:

Tîg-ı melâhat oldu ruh-ı yâr Nev’iyâ
Zülf-i siyâhı tutdı o tîg üzre resm-i zâg
Nev’î, G.214/5 (Tulum - Tanyeri, s. 358)¹⁰⁶

Oka Karga Tüyü Takmak

Okların arkasına okun hedefe dengeli gitmesini sağlamak amacıyla tüy takılır. Bu tüyler arasında aşağıya alınan beyitten yola çıkılarak karga tüyünün de olduğu söylenebilir. Şair bu beyitte kendisini istediği menzile götürecektir, hicran oku olduğunu, bu oka takılan tüyün ise gam kargasının kanadından alındığını ifade ediyor:

Anunla irür menzile her nâvek-i hicrân
Ey kaşı kemân zâg-ı gamun bir peri düşdi¹⁰⁷
Gelibolulu Âlî, G.1375/4 (Aksoyak, II, s. 274)

4.2. İnanışlar

Müjde Getirmesi

Kerim Yund, karganın eskiden Türklerin haberci kuşlarından sevilip sayılan bir hayvan olduğunu söyler.¹⁰⁸ Bu durum günümüzde de bir miktar devam etmektedir. Anadolu’nun bazı yörelerinde “alacakarga” diye bilinen bir tür karganın bir kimsenin evinin yakınlarında öttüğünde o kişinin müjdeli haber alacağına dair bir inanış vardır.¹⁰⁹ Zâtî’den alınan beyitte bu

¹⁰⁶ Mertol Tulum - M. Ali Tanyeri, *Nev’î, Divan, Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.

¹⁰⁷ Eserde “peri” şeklinde geçen ifade, anlam ve vezin gereği “peri” olarak değiştirilmiştir.

¹⁰⁸ Kerim Yund “Türklerin Haberci Kuşlarından Karga”, *Türk Dili*, C. 1, S. 8, 1952, s. 24.

¹⁰⁹ Vildan Serdaroğlu, *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı*, İsam Yay., İstanbul 2006, s. 282.

hususla işaret vardır. Şair sevgilinin henüz çıkmaya başlayan ayva tüylerini müjde kargası olarak yorumlamaktadır:

Müjde-i mihr ü vefâ için gelübdür hatt-ı döst
Zâtîyâ gam çekmezem andan beşâret zâğıdur
Zâtî, G.240/7 (Tarlan, I, s. 240)

Kara Haber Getirmesi

Karga halk arasında kara haber taşıdığına inanılan bir kuştur. Yunan mitolojisinde de Apollon'a sevgilisi Kronis'in ihanet ettiğini bir karganın haber vermesi karganın kara haber getirmesi inancının yansımasıdır.¹¹⁰ Aşağıdaki beyitte Hayâlî, melekler âleminin doğanı olmak isteyen kişinin karga gibi kara haber taşıması gerektiğini söylemektedir:

Dilersen olmaga şehbâz-ı 'âlem-i Melekût
Uçurma kara haber seyr edüb gurâb gibi
Hayâlî, G.7/3 (Tarlan, s. 394)

Gaipten Haber Vermesi

Kerim Yund, eskiden karganın hem geçmişten hem de gelecekte haber veren bir kuş olduğu inancının varlığından bahseder.¹¹¹ Bu inanç divan şiirinde de yerini bulmuştur. Necâtî'den alınan aşağıdaki beyitte karganın gaipten haber veren bir kuş olduğu inancı söz konusu edilmektedir. Şair, sevgilinin zülfünün, deli gönlünün hâlini âşikâr etmesi sebebiyle onu gaipten haber veren bir karga olarak tasavvur eder:

Zülfi ki 'arz ider dil-i divâne hâlini
Bir zâğdur ki gâ'ib olandan haber virür
Necâtî Beg, G.154/7 (Tarlan, s. 241)

Define Bulması

Aşağıya alınan beyitten anlaşıldığına göre kargaların defineleri bulunduğu inanılmaktadır. Bunun gaipten haber verdiği inancının bir devamı olduğu söylenebilir. Ancak diğer taraftan bu inancın, karganın ga-

¹¹⁰ Şefik Can, *Klâsik Yunan Mitolojisi*, İnkılâp ve Aka Kitabeleri, İstanbul 1970, s. 63.

¹¹¹ Kerim Yund, "a.g.m.", s. 24.

gası ve pençesi ile yiyecek bulmak için toprağı eşelemesi ile bağlantılı olma ihtimali de oldukça yüksektir.

Gönlümde ‘ışk var-idüğün anladı Habîb

Kanda define olsa bulurmuş anı gurâb

Azmîzâde Hâletî, G.83/2 (Kaya, s. 139)

Karganın Cennet’te Bulunmaması

Âhî’den alınan bu beyitte, karganın Cennet’e giremeyeceği, diğer bir deyişle Cennet’teki kuşlar arasında karganın olmayacağı inancı dile getirilmektedir. Bu muhtemelen çirkin görüntüsü sebebiyle karganın Cennet’e yakıştırılmamasından kaynaklanan bir inanıştır. Şair burada sevgilisine yanığında niçin zülfünün olmadığını sorar, sevgilisi “*Cemalim Cennet gül bahçesidir orada karga olmaz.*” cevabını verir:

Didüm cânâ ‘izârunda neden yok zülf-i hüsn-ârâ

Didi gülzâr-ı Cennetdür cemâlüm anda zâg olmaz

Âhî, G.41/3 (Sungur, s. 115)¹¹²

Uğursuz Sayılması

Karga, divan şiirinde ötmesinin ya da bir yere konmasının uğursuz sayıldığı, kötü haberlere veya hadiselerle işaret ettiği inancı ile de konu edilir.¹¹³ “Zâgân-ı şôm, zâg-ı nuhûset, menhûs”¹¹⁴ gibi ifadelerle şairler bunu açıkça dile getirirler. Aşağıdaki beyitte Ca’fer Çelebi dünyaya hayvan olarak gelmeyi istemekte bu yolda bırakın bülbül olmayı uğursuz karga olmaya bile razı gelmektedir:

Çünkü cân buldum kalaydum bari hayvânlıkda da

Bülbül olmazsam gurâb-ı şüm olaydum kâşkî

Ca’fer Çelebi, G.248/4 (Erünsal, s. 457)¹¹⁵

¹¹² Necati Sungur, *Âhî Divânı (İnceleme - Metin)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.

¹¹³ Ömer Özkan, *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 412.

¹¹⁴ Ganizâde Nâdirî, Mn./b.705 (Küleççi, s. 345); Mohammed L. Awad İbrahim, *Ferîdî ve Divânı, İnceleme - Metin*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, G.324/2, s. 365; Seyyid Vehbi, K.29/20 (Dikmen, I, s. 126).

¹¹⁵ E. İsmail Erünsal, *The Life And Work of Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi, With A Critical Edition Of His Divân*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983.

5. Karga ile İlgili Atasözleri, Atasözünü Andıran İfadeler ve Deyimler

5.1. Atasözleri

Besle kargayı çıkarsın (oysun) gözünü:¹¹⁶

İşitmedün mi bu sağını sözün

Ki besle kargayı çıkara gözün

Güvâhî, Pend-nâme/b.957 (Hengirmen, s. 163)¹¹⁷

Bin kargaya bir sapan taşı yeter:¹¹⁸

Korkak insanların birini korkutmak, diğerlerin de korkması için yeterlidir.¹¹⁹

Ger gülşen-i kûyunda bana kasd ide agyâr

Yok bâküm olardan bana bin kargaya bir daş

Hikmetî, G.124/4 (Eğri, s. 148)¹²⁰

Bin kargaya bir şahin:¹²¹

Binlerce korkak, güçsüz insanı bir şahin yenebilir.¹²²

Gamlar tagılmasun mı gönülden ki câm bir

Şeh-bâzdur ki ugradı zâgun alayına

Behiştî, G.496/3 (Aydemir, s. 501)

¹¹⁶ Nurettin Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı yayınları, İstanbul 2009, s. 239; Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *Armağan (Proverbs and Idoms In The Classical Ottoman Poetry)*, Prepared and Edited by Süreyya Ali Beyzadeoğlu, Müberra Gürgendireli, Fatih Günay, Turkish Sources LIII, Harvard University 2004, s. 142; E. Kemal Eyüboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1973, I, s. 39.

¹¹⁷ Mehmet Hengirmen, *Güvâhî, Pend-nâme, Öğütler ve Atasözleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

¹¹⁸ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 248; E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, I, s. 41.

¹¹⁹ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 248.

¹²⁰ Aysel Eğri, *17. yy. Şairlerinden Hikmetî ve Divanı*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

¹²¹ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 248; E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, I, s. 41.

¹²² Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 248.

Karga bağda gezmekle bülbül olmaz:¹²³

Habîb işığı rakîbe şeref virürdi velî
Çemende gezmek ile zâg ‘andelîb olmaz
Necâtî Beg, G.221/3 (Tarlan, s. 281)

Karga ile bülbül bir kafeste olmaz:¹²⁴

Yaraşmaz iki nesne iki nesne-y-ile hîç
Bülbül kafesde zâg-ile tevbem bahâr-ile
Çâkerî, G.110/6 (Aynur, s. 200)¹²⁵

Ala kargada alacağım olsun:¹²⁶

İnsanın alacaklı olması -borçlu borcunu ödemeyip kötülük yapmaya kalkışsa bile- insana sıkıntı vermez.¹²⁷ Şeklinde açıklanan bu atasözü Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde geçmektedir:

Ki ala kargada alumum olsun
Ger alımaz isem ölümüm olsun
Güvâhî, Pend-nâme/b.1822 (Hengirmen, s. 229)

Kılavuzu karga olanın burnu boktan çıkmaz:¹²⁸

Yol göstericisi yani rehberi kötü olan bir insanın, başı kötülüklerden kurtulmaz¹²⁹ kastıyla kullanılan bu atasözü divan şairlerinin de şiirlerinde yerini bulmuştur:

Gözüm düşürdi gönlümi zülfün belâsına
Çok dâma ugrar ol ki delîlin gurâb ider
Ahmedî, G.241/8 (Akdoğan, s. 375)

¹²³ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 599; Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

¹²⁴ Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *a.g.e.*, s. 142; “Bülbül ile karga bir kafeste olmaz” E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, I, s. 51.

¹²⁵ Hatice Aynur, *15. yy. Şairi Çâkerî ve Dîvânı, İnceleme - Tenkitli Metin, Yenilik Basımevi, İstanbul 1999.*

¹²⁶ E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, I, s. 9; “Alakargada alımım (hakkım) olsun, alamazsam gözüümü oysun” Nurettin Albayrak, *Türkiye a.g.e.*, s. 133.

¹²⁷ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 133.

¹²⁸ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 629; E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 157.

¹²⁹ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 629.

Karga keklîği taklit ederken, (kendi) yürüyüşünü
şşıırmış:¹³⁰

Bu atasözü karga ile ilgili en sık tesadüf edilen atasözüdür:¹³¹

Taklîdi gayrûn ol revîş-i bî-mu'âdile
Temsilde kazıyye-i kebk ü gurâb olur

Bosnalı Sâbit, K.13/33 (Karacan, s. 207)

5.2. Atasözünü Andıran İfadeler

Bülbülün yemini kargaya vermek olmaz:

Hiç çeküp dânesini virmek olur mı zâga
Agzına komış iken bülbül-i sad-gûne nagam

Azmîzâde Hâletî, Kt.71/5 (Kaya, s. 108)

Gül bahçesi kargaya kafestir:

Dil-tengdir erbâb-ı zebân kande olursa
Gülşen zagan u zâga kafes bülbüle câdır

Na'îlî, K.14/86 (İpekten, s. 93)¹³²

Hümâ kargaya hem dem olmaz:

Hümâ'sın sana kılma zâg[ı] mahrem
Ki olmadı Hümâ'ya zâg hem-dem

Fânî, Mn./b.173 (Kayhan, s. 12)¹³³

¹³⁰ Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, s. 600; E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, I, s. 150; “Karga keklîğe taklîd edeyim derken yürümesini kaybetmiş” Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

¹³¹ Diğer örnekler için bk. Âsaf, G.240/1 (Kaya, II, s. 486); Belîg M. Emin, K.8/16 (Demirel, II, s. 42); Hasan Kavruk, *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*, MEB Yay., Ankara 2001, G.95/1, s. 119.

¹³² Haluk İpekten, *Nâ'îlî-i Kadîm Divânı -Edisyon Kritik-*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

¹³³ Abdülkadir Kayhan, “*Divân-ı Fanî*” *İncelemesi*, Fatih Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

Kargaya bülbül nağmesi hoş gelmez:¹³⁴

Belâsuza eser itmez figânı Hamdî'nün
Gurâba hoş mı gelür bülbülün ser-âgâzı

Hamdullah Hamdî, G.171/5 (Özyıldırım, s. 215)

Karga ile sohbet bülbülün zindanıdır:

Bir nefes gayrunla söyleşmek belâdur âşıkâ
Zâg ile hem-sohbet olmak bülbülün zindânıdır

Ahmed Paşa, G.90/10 (Tarlan, s. 182)

Karga ile papağan birbirine yakışmaz:¹³⁵

Zâg ile bir yirde tûtî gerçi yaraşmaz velî
Alamaz takdîr elinden kimse iy yâr ihtiyâr

Nesîmî, G.106/5 (Ayan, I, s. 312)

5.3. Deyimler

Kargayı bülbül diye satmak:¹³⁶

Çirkini güzel göstermeye çalışmak anlamında kullanılan bu deyim¹³⁷ aşağıdaki beyitte geçmektedir:

Ezelden rûzigârün âdetidür
Ki bülbül yerine geçüre zâgı

Ömer G.154/13 (Canpolat, s. 123)¹³⁸

¹³⁴ Benzer örnek için bk. Hamdullah Hamdî, G.82/7 (Özyıldırım, s. 59).

¹³⁵ Benzer örnek için bk. Feyzî, G.198/5 (Coşkun, s. 405).

¹³⁶ E. Kemal Eyüboğlu, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğanekardeş Matbaacılık, İstanbul 1975, II, s. 295; İsmail Parlatur, *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü : Deyimler*, Yargı Yayınevi, Ankara 2008, II, s. 548; "Kargayı bülbül yapar" Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

¹³⁷ İsmail Parlatur, *a.g.e.*, s. 548.

¹³⁸ Mustafa Canpolat, *Ömer Bin Mezîd, Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, TDK Yay., Ankara 1982.

Karga derneği:¹³⁹

Her taraftan bir ses çıkan, kötülük düşünen kargaşalık içinde olan topluluk için kullanılan tabirdir.¹⁴⁰ Bu deyimın geçtiği beyitlerden biri aşağıya alınmıştır.¹⁴¹

Ne denlü karga derneği gibi çoğ ise hasm
Şehbâz-ı tîz-bâldürür husrevâne tîg

Necâtî Beg, K.11/37 (Tarlan, s. 51)

Kargaya yem olmak:

Şehsüvârum ser-i pâ-mâlümi fitrâküne as
Tu'me-i zâg u zagan olmadan it anı halâs

Celîlî, G.166/1 (Atik, s. 138)

Karga gibi her şeye konmak:

Zâg-âsâ konma iy dil bâl açup sen her şeye
Âşiyân it gel kanâ'at kâfını 'ankâ gibi

Cenâbî Paşa, G.337/3 (Cihan, s. 433)¹⁴²

Leş kargası gibi üşüşmek:

Leşin olduğu yere kargalar sürü hâlinde gelirler ve orada bir kalabalık oluştururlar. Bu durum divan şiirine de yansımıştır.¹⁴³

Kel dahı başı kaydına düşdi
Kargaveş halk başına üşdi

Nüzhet, 14/24 (Çabukel, s. 157)¹⁴⁴

¹³⁹ E. Kemal Eyüboğlu, *a.g.e.*, II, s. 295; Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *a.g.e.*, s. 142; İsmail Parlatur, *a.g.e.*, s. 548.

¹⁴⁰ Sabahat Emir, *Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*, Emir Yayınları, İstanbul 1972, s. 136.

¹⁴¹ Benzer örnek için bk. Rehâyî, T.6/2 (Yerdemir, s. 129).

¹⁴² Selim Cihan, *Cenâbî Paşa ve Divanı*, İstanbul Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

¹⁴³ Diğer örnekler için bk. Behişti, Tkb.4.bend/3 (Aydemir, s. 199); Emri, G.246/4 (Saraç, s. 149); Hayâlî, G.24/3 (Tarlan, s. 134).

¹⁴⁴ Hatice Çabukel, *Divan-ı Nüzhet, İnceleme - Tenkili Metin - İndeks*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2003.

Semtine karga uğramamak :

Yapdılar çör çöpden ana bir ‘acâyib lâne kim

Şöyle tursun serçe karga semtine itmez hırâm

Fatîn, T.139/3 (Erdoğan, s. 193)¹⁴⁵

6. Kargayla İlgili Diğer Kullanım ve Unsurlar

6.1. Karganın Diğer Hayvanlarla İlişkisi

6.1.1. Karganın Kanatlı Hayvanlarla İlişkisi

İncelemelerimiz sonunda tespit edilen yüzlerce beyitte karganın çeşitli kuşlarla birlikte anıldığı görülmüştür. Karga; bülbül, papağan, Hümâ, Ankâ, sülün, keklik, kartal, doğan, şahin, kumru gibi kuşlarla zıt özellikleri dolayısıyla; çaylak, baykuş, serçe ve akbaba gibi kuşlarla da ortak özellikleri sebebiyle bir arada anılmıştır. Bunların arasında yaklaşık yüz seksen beyitte karga ile anılan bülbül özellikle dikkati çeker. Papağan ve çaylak da karga ile birlikte fazlaca anılan diğer kuşlardır. Şimdi karganın türdeşleri ile ilişkisini detaylandıralım.

Ankâ (sîmurg)

Efsanevî kuşlardan olan Ankâ ya da diğer adıyla Simurg, divan şairlerince, Kaf dağında yaşaması, renkli tüyleri, yere konmaması, görünmezliği, kanadı, mekânının tam olarak bilinmeyişi, ünü, küllerinden yeniden ortaya çıkması, yuvası, avlanamaması, lâ-mekân mülkünde ya da Kaf'ta uçuşması vb. özellikleriyle telmih ve mecazlara konu edilmiştir.¹⁴⁶ Divan şairleri karga ile Ankâ'yı hemen hep zıtlık ilişkisi içinde kullanmışlardır. Ankâ yüksekte uçması ve yere konmaması, Kâf dağında mekân tutması bakımından şairlerce kanaatin simgesi olarak, karga ise hemen her türlü besini hatta leşi bile yemesi sebebiyle aç gözlülük timsali olarak görülmüş-

¹⁴⁵ Mehtap Erdoğan, *Fatîn Dîvânı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

¹⁴⁶ Dilek Batıslam, “Dîvân Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Ankâ ve Simurg”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002, s. 201.

tür.¹⁴⁷ Yine kanaat ve aç gözlülükle bağlantılı olarak, karga ile Ankâ arasında kurulan bir diğer ilgi ise Ankâ'nın yüksekte, karganın ise alçaktan uçmasıdır.¹⁴⁸ Şair geçinenler karga, hakiki şair olanlar ise Ankâ olarak değerlendirilir. Nasıl ki karga Ankâ ile birlikte uçamaz, ona yetişemezse şair geçinenler de hakiki şairlere yetişemezler.¹⁴⁹ Tasavvuf ehlinin tuttuğu yolu ve ıstılahlarını anlamayanlar Ankâ dilini anlamayan karga olarak nitelendirilir.¹⁵⁰ Karga ile Ankâ arasındaki zıtlık ilişkilerinden biri de renk bakımındandır. Ankâ renkli tüyleri ile güneşi, karga kara rengi ile geceyi temsil eder:

Açduğınca şehper-i zerrînini 'ankâ-yı mihr
Zâg-ı şeb kıldukça anun heybetinden intikâl

Mesîhî, K.13/31 (Mengi, s. 58)¹⁵¹

Baykuş (b û m , c u g d)

Karga ile baykuş divan şairlerince aynı kefeye konmuş ve uğursuz, lezzetten anlamayan, viranede yer tutan ya da bulunduğu güzel bir mekânı bile virane hükmüne sokan kuşlar olarak görülmüşlerdir. Aşağıdaki beyitte Nâtîkî, baykuş ve karga gül bahçesinin sefasını sürerken bülbülün kafeste hapis olmasından yakınmakta ve böylece yaşadığı devri eleştirmektedir:

'Aksine döndi felek habs-i kafeste 'andelîb
Rûz u şeb gülşen safâsın sürmede her bûm u zâg¹⁵²

Nâtîkî, G.246/4 (Özer, s. 440)

¹⁴⁷ Sait Özer, *Nâtîkî Divânı (Karşılaştırmalı Metin - İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2006, G.145/4, s. 369; Cenâbî, G.337/3 (Cihan, s. 433); Nahîfî, K.1/25 (Aypay, II, s. 152).

¹⁴⁸ Hayâlî, G.2/4 (Tarlan, s. 118).

¹⁴⁹ Kara Fazlî, G.134/5 (Özkat, s. 365).

¹⁵⁰ Yılmaz Öztürk, *17. Yüzyıl Şairlerinden Dimetokalı Vahdetî'nin Divanı'nın Tenkidli Metni*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, G.127/1, s. 125.

¹⁵¹ Mine Mengi, *Mesîhî Divânı*, AKM Yay., Ankara 1995.

¹⁵² Eserde "rûz-ı şeb" şeklindeki ifade, anlam gereği "rûz u şeb" şeklinde değiştirilmiştir.

Bülbül (hezâr, andelîb)

Divanlarımızın hemen her sayfasında adına rastlanan bülbül, hiç şüphesiz klasik Türk şiirinin en gözde kuşudur. Çiçeklere ve özelde güle düşkünlüğü onu bütün Doğu şiirinin karşılıksız ve riyâsız aşk timsali kılmıştır.¹⁵³ Karga ile bülbülün, incelenen divanların hemen hepsinde aralarındaki zıtlık ilişkisi açısından ele alındığı görülmektedir. Şairler olumsuz anlamlar yükledikleri kargayı kötülüğün ve kötü işlerin odak noktası olarak görmüşler, bülbülü ise kimi zaman mazlum, kimi zaman âşık, bazen de şair şeklinde değerlendirmişlerdir. Gül bahçesi, çemen, bağ gibi mekânlar bülbüle aittir, dolayısıyla onun hakkıdır ve karganın orada olması yakışıksızdır.¹⁵⁴ Zaten bu mekânların sakinleri de kargayı istemezler.¹⁵⁵ Karganın gül bahçesini ele geçirmesi ile bülbülün orayı terk etmesi ise çoğunlukla yaşanan devirle ilgili sosyal eleştiri amacıyla ele alınır.¹⁵⁶ Liyakatsiz kişilerin hak etmedikleri şartlarda ve imkânlarda yaşamaları, esas hak sahiplerinin geri plâna itilmeleri bu yolla tenkit edilir.¹⁵⁷ Karga ile bülbül divan şairlerince sesleri sebebiyle de kıyaslanır. Bülbülün sesinin güzelliğine nispetle karganınkinin çirkin olması sık sık konu edilir.¹⁵⁸ Şair kendini güzel sesli bülbül, rakîbi ise bet sesli karga olarak tasavvur eder.¹⁵⁹ Karga kimi zaman bülbülün sesini beğenmez ve onun gülün etrafında şakımasını ayıplar;¹⁶⁰ kimi de bülbülü güzel sesi dolayısıyla kıskanır.¹⁶¹

¹⁵³ Ömür Ceylan, *Kuş Cenmeti Şiirimiz -Klasik Türk Şiirinde Kuşlar -*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2003, s. 57.

¹⁵⁴ Nahîfi, G.257/4 (Aypay, II, s. 260).

¹⁵⁵ Ferîdî, G.220/6 (İbrahim, s. 285).

¹⁵⁶ Ömer Zülfe, *Yakînî [ö. 1568], Dîvan, İnceleme - Metin ve Çeviri, Açıklamalar, Sözlük*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213667/h/girismetin.pdf> (15.11.2010), G.45/2, s. 179.

¹⁵⁷ Fehîm-i Kadîm, Kt.3/6 (Üzgör, s. 282); Murat Ali Karavelioğlu, *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelemesi*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219047/h/prizrenlisemi.pdf> (22.12.2010), G.40/6, s. 60.

¹⁵⁸ Âsaf, G.79/4 (Kaya, II, s. 407); Nahîfi, Mt. 216 (Aypay, II, s. 724).

¹⁵⁹ Mustafa Fennî, G.173/4 (Demirkazık, II, s. 478).

¹⁶⁰ Ahmedî, G.225/7 (Akdoğan, s. 362).

¹⁶¹ Bosnalı Sâbit, G.60/1 (Karacan, s. 380).

Aşağıdaki beyitte Şeyhî kargayı şeytan nitelikli, bülbülü ise melek vasıflı bir vâiz olarak değerlendirir:

Minber-i şâh üzre kim Şeytân-ı zâğ iderdi va'z

Bülbülün zikri melek-veş hutbe-i rahmânîdir

Şeyhî, K.9/5 (İsen - Kurnaz, s. 51)

Çaylak (zagan)

Renkleri ve kendilerini çöplükler civarında bir araya getiren benzer beslenme alışkanlıklarından ötürü divan şiirinde çoğunlukla karga ile çaylak birlikte anılır.¹⁶² Kargaya yüklenen sıfatların büyük bir kısmı çaylağa da yüklenmiştir. Denebilir ki divan şairleri kargayı çaylaktan, çaylağı da kargadan çok farklı düşünmemişlerdir. Çaylakla karga arasında, alçaktan uçmaları,¹⁶³ doğan tarafından avlanmaları,¹⁶⁴ kimi zamanda onların doğana saldırmaları,¹⁶⁵ bir yere üşüşmeleri,¹⁶⁶ leş, tohum ve kemik yemeleri,¹⁶⁷ gül bahçesinin karga ve çaylağa kafes hükmünde olması,¹⁶⁸ varlıkları ile gül bahçesi ve lale bahçesi ahalisini rahatsız etmeleri,¹⁶⁹ kartaldan korkmaları,¹⁷⁰ Ankâ, Hümâ gibi kuşlarla boy ölçüşemeyecekleri,¹⁷¹ cehaleti temsil etmeleri,¹⁷² siyah renkte olmaları,¹⁷³ seslerinin çirkinliği¹⁷⁴ gibi

¹⁶² Ömür Ceylan, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁶³ Hayâlî, G.2/4 (Tarlân, s. 118); Yakînî, G.27/5 (Zülfe, s. 169).

¹⁶⁴ Azmîzâde Hâletî, K.4/2 (Kaya, s. 52); Ganizâde Nâdirî, K.4/27 (Külekçi, s. 117); Hayâlî, G.26/5 (Tarlân, s. 135).

¹⁶⁵ İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî, Divan, Critical Edition and Facsimile*, Turkish Sources LXIV, Harvard University 2006, Kt.129/1, III, s. 27.

¹⁶⁶ Behiştî, Tkb.4.bend/3 (Aydemir s. 199); Mezâkî, K.27/9 (Mermer, s. 272).

¹⁶⁷ Azmîzâde Hâletî, K.37/11 (Kaya, s. 87); Celîlî, G.166/1 (Atik, s. 138); Mustafa Karlıtepe, *Kelâmî Divânı*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, G.212/6, s. 348.

¹⁶⁸ Nâ'îlî, K.14/86 (İpekten, s. 93).

¹⁶⁹ Bosnalî Sâbit, G.194/3 (Karacan, s. 447); Mezâkî, K.18/73 (Mermer, s. 239).

¹⁷⁰ Ganizâde Nâdirî, Mn./b.891 (Külekçi, s. 356).

¹⁷¹ Mehmet Demiralay, *Hüdâyî-i Kadîm (16. yy.) ve Divânı İnceleme - Tenkidli Metin*, Süleyman Demirel Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007, G.5/6, s. 114; Nâtıkî, G.242/1 (Özer, s. 436).

¹⁷² Katibzâde Sâkîb, G.197/3 (Kırbıyık, s. 342).

¹⁷³ Gelibolulu Âlî, G.1084/4 (Aksoyak, II, s. 219).

benzerliklerden söz edilir. Aşağıdaki beyitte karga ve çaylağın çemen ve servinin etrafını tutmasından rahatsız olan bülbülün inlemesinden söz edilmektedir.

Nâle-i bülbül ile sahn-ı çemen pür oldı
Tutdı pîrâmen-i serv-i çemeni zâğ u zagan¹⁷⁵
Âşık Çelebi, G.57/2 (Kılıç, s.107)¹⁷⁶

Doğan (şâhbâz, bâz)

Doğan; avcılığı, yırtıcılığı, acımasızlığı ve her zaman yüksekten uçuşması dolayısıyla klasik Türk şiirine konu olmuştur.¹⁷⁷ Tespitlerimize göre karga ile doğan onlarca beyitte bir arada kullanılmıştır. Karganın gece, doğanın da güneş olarak tasavvuru sıkça görülür.¹⁷⁸ Doğanın yüksekten, karganın ise alçaktan uçuşması çeşitli hayallere konu olur.¹⁷⁹ Karga toprak, doğan ise onu örten ve beyaza çeviren kardır.¹⁸⁰ Doğan, karga ile birlikte kullanıldığı beyitlerde sıklıkla kargayı avlaması sebebiyle şiire konu edilmiştir.¹⁸¹ Doğan kargayı avlama konusunda öyle mahirdir ki sadece bir doğan bile karga sürüsünü darmadağın edebilir.¹⁸² Karga sürüsünün doğanın etrafına üşüşmesi de söz konusudur.¹⁸³ Hatta bazen gerçekleşmesi mümkün olmayan ya da tuhaf bulunan durumları vurgulamak için karganın doğanı avlaması şiire konu edilir:

¹⁷⁴ Âsaf, G.472/4 (Kaya, II, s. 600); Hüdâyî-i Kadîm, G.5/6 (Demiralay, s. 114); Mümine Çakır, *Kavsi, Hayati, Edebi Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme - Tenkitli Metin - Dizin)*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, G.486/6, s. 958.

¹⁷⁵ Eserde “çemen-i” şeklindeki ifade, anlam gereği “çemeni” şeklinde değiştirilmiştir.

¹⁷⁶ Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213614/h/asikcelebidivanifilizkilig.pdf>, (02.02.2011), G.57/2, s. 107.

¹⁷⁷ Ömür Ceylan, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷⁸ Azmizâde Hâletî, K.21/1 (Kaya, s. 69); Ahmed Paşa, G.209/3 (Tarlan, s. 257); Yakînî, K.1/4 (Zülfe, s. 139).

¹⁷⁹ Ömer Zülfe, *Nâşid [1749-1791], Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215485/h/nasidmetin.pdf> (27.11.2010), G.33/4, s. 40.

¹⁸⁰ Azmizâde Hâletî, K.39/33 (Kaya, s. 89).

¹⁸¹ Bâlî, K.20/4 (Yaşar, s. 117); Nisârî, G.258/2 (Çağlayan, s. 185); Sâmî, T.8/14 (Kutlar, s. 266).

¹⁸² Behiştî, G.496/3 (Aydemir, s. 501); Necâtî Beg, K.11/37 (Tarlan, s. 51).

¹⁸³ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı, Tenkitli Basım*, AKM Yay., Ankara 1994, G.178/3, s. 211; Gelibolulu Âlî, Kt. 190/2 (Aksoyak, III, s. 37); Zâtî, G.164/1 (Tarlan, I, s. 164).

Düşme dâm-ı taleb-i bu'l-hevesân-ı garaza
Şâh-bâzum hazer it olma sakın zâğa şikâr

Nahîfî, G.200/6 (Aypay, II, s. 203)

H ü m â

Talih ve devlet kuşu olan Hümâ, çok yüksekten uçması, elde edilemeysi, tuzağa düşmemesi, gölgesinin insanlara şans getirmesi, kemikle beslenmesi, diğer kuşlardan üstün olması gibi özellikleri ve bunlarla ilgili inançlar, efsaneler, rivayetler dolayısıyla divan şiirinde zengin bir hayal ve benzetme dünyası içinde karşımıza çıkar.¹⁸⁴ Karga ile Hümâ'nın ilişkisi ise çoğunlukla, Hümâ'nın kargaya av olmasının, Hümâ ile karganın bir arada bulunmasının ve uçmasının abesliği ve yakışsızlığı hatta mümkün olmayacağı düşüncesiyle ele alınır. Karga Hümâ'nın arkadaşı ve yoldaşı olamaz.¹⁸⁵ Karga ile Hümâ'nın birlikte uçması da yakışık almaz.¹⁸⁶ Hümâ aynı zamanda kanaati de ifade eder. Dünya malı ve makamı ruh için kafesten başka bir şey değildir.¹⁸⁷ Karga ve çaylak (kişilikli) olanlar bu tuzağa düşerler, Hümâ (karakterliler) ise bundan müstağnidir.¹⁸⁸ Hümâ sadakati temsil eder, ala karga ise fesattır.¹⁸⁹ Aşağıdaki beyitte karga olarak nitelendirilen ağyârın Hümâ olarak adlandırılan sevgiliyi ele geçirmesinin mümkün olamayacağı, Hümâ'nın kargaya av olmasının söz konusu olmayacağı örnek verilerek dile getirilmiştir:

Gönül havf eyleme yârün varup ağyâra yâr olmaz
Bu rûşendür ki 'âlemde hümâ zâğa şikâr olmaz

Prizrenli Şem'î, G.78/1 (Karavelioğlu, s. 78)

K a r t a l (' u k â b)

Kartalın kargayı avlaması dolayısıyla kargayla anıldığını görmekteyiz. Aşağıya alınan beyitteki hayal orijinaldir. Felek avcı, gece karga, hilal şeklindeki ay da feleğin kargayı avlamak için kullandığı çengel biçimin-

¹⁸⁴ Dilek Batislam, "a.g.m.", s. 193.

¹⁸⁵ Fânî, Mn./b.173 (Kayhan, s. 12).

¹⁸⁶ Cem Sultan, G.128/3 (Ersoylu, s. 114); Zâtî, G.156/3 (Tarlan, I, s. 156).

¹⁸⁷ Gelibolulu Âlî, G.427/2 (Aksoyak, II, s. 87).

¹⁸⁸ Feyzî, K.14/12 (Coşkun, s. 163); Kelâmî, G.212/6 (Karlitepe, s. 348).

¹⁸⁹ Gelibolulu Âlî, Kt.177/1 (Aksoyak, III, s. 34).

deki kartal pençesidir. Burada “ukâb” kelimesi ile Kartal takımıyıldızının da kast edildiği unutulmamalıdır:

Sayyâd-ı çarh zâg-ı şebi kılmaga şikâr
Şekl-i hilâli kılmış idi çengel-i ‘ukâb

Necâtî Beg, K.3/3 (Tarlan, s. 27)

Keklik (kebg)

Keklik yürüyüşü ve kakkahayı andıran sesi dolayısıyla kargayla bir arada kullanılır. Özellikle “Karga keklîği taklit edeyim derken yürümesini kaybetmiş” atasözü ekseninde kullanımlarla sık karşılaşılmaktadır.¹⁹⁰ Karganın keklîği avlaması da şairlerin üzerinde durduğu bir diğer konudur.¹⁹¹ Sevgili karganın yuvasına giden bir keklîktir.¹⁹² Öyle ki sürekli karga rakîble gezer, dolaşır.¹⁹³ Aşağıdaki beyitte şair Anadolu şairlerinin Farsça şiir yazma gayretlerini karganın keklîği taklit etmesi olarak değerlendirmiştir:

Fârsî şî‘r yapar Rûmda şâ‘ir meselâ
Revişin zâg unıdur kebki iderken taklîd

Belîg M. Emin, G.35/5 (Demirel, II, s. 141)

Kumru (fâhte)

Güvercinden daha küçük ve sevimli bir kuş olan kumru,¹⁹⁴ çoğunlukla sesinin güzelliği ve servi üzerine konması dolayısıyla kargayla birlikte zikredilir. Karga serviye konarak kumruyu yerinden eder.¹⁹⁵ Bülbülün yeri gül, kumrununki servi, karganınki ise kavaktır.¹⁹⁶ Taze fidanlara kumrunun figanı hoş gelirken, karganın ötüşü serviye güldürür.¹⁹⁷ Sevgili öylesine değer bilmezdir ki onun katında kumru ile bülbül âdetâ karga sayılır.

¹⁹⁰ Âsaf, G.240/1 (Kaya, II, s. 486); Belîg M. Emin, K.8/16 (Demirel, II, s. 42); Bosnalı Sâbit, K.13/33 (Karacan, s. 207); Şeyhülislam Yahyâ, G.266/2 (Kavruk, s. 290).

¹⁹¹ Fedâî, K.27/26 (Çakıcı, s. 332); Nisârî, G.259/3 (Çağlayan, s. 186).

¹⁹² Ahmed Paşa, G.141/3 (Tarlan, s. 212).

¹⁹³ Zâtî, G.320/1 (Tarlan, I, s. 320).

¹⁹⁴ Ömür Ceylan, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁹⁵ Belîg M. Emin, G.129/2 (Demirel, II, s. 235).

¹⁹⁶ Gelibolulu Âlî, G.201/4 (Aksoyak, II, s. 42).

¹⁹⁷ Râmî, G.64/3 (Hamami, s. 365).

Mesîhî, sevgilinin kapısında rakîb kargasından (belasından) emin bir şekilde otururken kumruların görüp yerini “kumkum” sesiyle rakîbe belli etmesinden korkmaktadır:

Kapunda zâg-ı rakîbünden otururdum emin

Belâ bu fâhiteler de görürse kumkum ider

Mesîhî, G.81/5 (Mengi, s. 170)

Papağan (tûtî, bebgâ)

Papağan divan şiirinde genellikle şeker yemesi, evcilleştirilerek kafeste beslenmesi, insan sesini taklit edebilmesi ve bu sebeple sesinin güzel olması, ayna ile konuşurulması değişik renkteki tüyleri sebebiyle anılır. Çoğunlukla bu unsurlar karga ile papağanın bir arada zikredilmesinin de nedenidir. Çünkü karga şeker yemez, yese de kıymetini bilmez, sesi ve görüntüsü çirkindir, papağan gibi kafeste beslenmez. Bunların dışında papağan gül bahçesi, bağ, lâle bahçesi, çemen gibi mekânların önemli unsurlarından biri iken karga bu mekânlarda istenmez. Şairler birbirinden şekil ve nitelik bakımından oldukça farklı olan bu iki kuşun bir arada olmasını da uygun bulmazlar.¹⁹⁸ Rakîbe kaptırılan sevgili için, kargaya yâr olmuş papağan ifadesini bu uygunsuzluktan yola çıkarak dile getirirler.¹⁹⁹ Papağan ayrıca konuşma yetisi sebebiyle şairin de benzetilenidir. Şairler çoğu zaman kendilerini papağan olarak tavsif ederler.²⁰⁰ Söz ve şiir söyleme konusunda yeteneksiz olan kişiler ise kargadır.²⁰¹ Papağan konuşTURULMAK için şekerle beslenen bir kuştur. Papağanın şekerle beslenmesi çeşitli hayallere konu olur. Örneğin kargaya şeker vermek boşunadır.²⁰² Çünkü karganın şeker yemesi onun konuşmasını sağlamaz.²⁰³ Ayrıca papağan uğurlu bir kuş olarak görülür, karga ise baykuşla birlikte uğursuzluğun simgesidir.²⁰⁴ Kimi zaman sevgilinin güzellik unsurlarından zülf ile ayva

¹⁹⁸ Saîit Okumuş, *Nebzi Divanı (İnceleme - Metin)*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2007, 180/3, s. 318; Nesîmî, G.106/5 (Ayan, I, s. 312).

¹⁹⁹ Hüdâyi-i Kadîm, G.128/3 (Demiralay, s. 172).

²⁰⁰ Prizrenli Şem‘î, G.80/4 (Karavelioğlu, s. 79).

²⁰¹ Bosnalı Sâbit, K.40/54 (Karacan, s. 283).

²⁰² Fânî, G.26/10 (Kayhan, s. 51).

²⁰³ Nesîmî, G.360/4 (Ayan, II, s. 632).

²⁰⁴ Fedâî, G.215/5 (Çakıcı, s. 547).

tüyleri sırayla karga ve papağan olarak nitelendirilir ve birbirini tamamlayan iki unsur olarak görülür.²⁰⁵ Karga ile papağanın aynı kafese konmaları ve bundan her ikisinin de muzdarip olmalarını anlatan Şeyh Sâdî'nin *Gülîstân*'ında geçen hikaye dolayısıyla birlikte zikredilmeleri de söz konusu olmuştur.²⁰⁶ Aşağıdaki beyitte Vusûlî, bu hususa değinmektedir:

Şol lebi şekker nigâra yâr olmuş müdde'î
Hem-nişîni tûtînün zâg u kelâg olmak ne güç
Vusûlî, G.16/4 (*Taş*, s. 79)²⁰⁷

Serçe (güncişk, üsfûr)

Karga ile serçenin, olumsuz kavramları ifade etmek amacıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Devir, papağanı hapsedip kargayı salmış; bülbülün sesini ise serçeninki bastırmıştır.²⁰⁸ Serçelerin şahinlik satması, karganın sesine bülbül gibi kıymet verilmesi düzenin bozukluğunun göstergesidir.²⁰⁹ İsmetî'ye göre ise felek serçesine âlem bülbülünü vermek karga yavrusunu peri eylemek gibidir.

Verme sihrünle felek güncişke bülbül 'âlemin
Gördüğün her beççe-i zâgî perî-zâd eyleme
İsmetî, G.89/4 (*İpekten*, s. 97)²¹⁰

Tavus

Karga ile tavusun çoğunlukla renk ve güzellik bakımından karşılaştırıldığı görülür. Tavusun güzelliği dolayısıyla kafeste beslenmesi, karganın ise özgürce istediği yere gidebilmesi dünyanın garipliğini ifade etmek için kullanılır.²¹¹ Karga hüznün, tavus ise mutluluğun simgesi olur.²¹² Tavus

²⁰⁵ Nev'î, G.510/2 (Tulum - Tanyeri, s. 530).

²⁰⁶ Hikeye için bk. Sadi, *Gülîstan*, Çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 188-189.

²⁰⁷ Hakan Taş, *Vusûlî, Dîvân [İnceleme - Metin - Çeviri - Açıklamalar - Dizin]*, Gençlik Kitabevi, Konya 2008.

²⁰⁸ Gelibolulu Âlî, K.10/8 (Aksoyak, I, s. 199).

²⁰⁹ Gelibolulu Âlî, K.102/39 (Aksoyak, I, s. 295).

²¹⁰ Haluk İpekten, *İsmetî Dîvânı, Edisyon Kritik*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1974.

²¹¹ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Dîvânı*, MEB Yay., İstanbul 1997, G.154/6, I, s. 577.

²¹² Fehîm-i Kadîm, G.206/6 (Üzgör, s. 576).

karganın mekân tuttuğu gül bahçesinde yaşamayı istemez.²¹³ Aşağıdaki beyitte siyah rengiyle karga geceyi, tavus ise rengârenk tüyleriyle güneşi temsil etmektedir.

Zâg-ı şeb meh beyzasın alınca zîr-i bâline
Dogdu andan çin seher tâvûs-ı zerrîn-per güneş
Hayâlî K.5/2 (Tarlan, s. 15)

Sülün (tezerv), Kırlangıç (piristû), Akbaba (kerkes), Çil, Sar, Şahin, Horoz (dik), Tavuk (mâkiyân)

Sülün çok süslü ve güzel görünümlü iyi bir av kuşudur.²¹⁴ Sülün, süslü ve güzel olması sebebiyle sevgili; karga çirkinliği ve kara rengi yüzünden “rakîb” ya da “adû” olarak ele alınmıştır.²¹⁵ *Kırlangıç*, sürü hâlindeyken bir düzen içinde hareket etmesi sebebiyle kirpik, karga ise siyah renk itibari ile göze benzetilmiştir.²¹⁶ *Akbaba* ve karga; keklik, çil ve bir tür yabani kuş olan “sar”ı avlamaları dolayısıyla birlikte anılmıştır.²¹⁷ Sevgilinin *şahin* bakışının âşığın vücudunda kargaya benzeyen yaralar açtığı söylenir.²¹⁸ Aşağıdaki beyitte Medhî kendini *horoz*, düşmanını (adû) ise karga olarak tasavvur etmiş, onu horozun *tavugun* üstüne basması gibi alt ettiğini ifade etmiştir.

‘Adû-yı zâga dik gelse n’ola Medhî horûs-âsâ
Ayagı altına alup misâl-i mâkiyân basdı
Medhî, G.524/7 (Seyhan, s. 591)

6.1.2. Karganın Dört Ayaklı Hayvanlarla İlişkisi

Yaptığımız tespitlerde karganın dört ayaklı hayvanlarla nadiren bir arada anıldığını gördük. Buna göre, bizim tespit ettiğimiz beyitlerde köpek, aslan, bebr, kurt ve âhû dışında başka bir dört ayaklı hayvanla, karga bir arada zikredilmemiştir.

²¹³ Mesihî, G.117/4 (Mengi, s. 193).

²¹⁴ Melike Erdem Günyüz, *Ahmedî Divanı'nın Tahlihi*, İstanbul Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, I, s. 203.

²¹⁵ Gelibolulu Âlî, Kt. 190/2 (Aksoyak, III, s. 37); Nisârî, G.259/3 (Çağlayan, s. 186).

²¹⁶ Belig M. Emin, G.238/4 (Demirel, II, s. 339).

²¹⁷ Fedâî, K.27/26 (Çakıcı, s. 332).

²¹⁸ Râsîh, G.29/1 (Öztekin, s. 269).

Köpek (seg)

Karga ile köpek arasında ortak yönleri açısından ilişki kurulduğu görülmektedir. Bunlar arasında özellikle leş ve et yemeleri öne çıkar.²¹⁹ Divan şairleri rakîb için hem karga hem de köpek benzetmesini kullanmışlardır. Her ikisinden de hazzedilmemesi ve olumsuz örnek teşkil etmeleri söz konusudur. Âşığa ten gerekmez bu sebeple âşığın etini kargalar, kemiğini de köpekler yiyebilir.²²⁰ Felek âşığı öldürmüştür, onun teni de köpek ve kargaya yem olmuştur.²²¹ Aşağıya alınan beyitte ise güzellerin âşığı kan içinde bırakması köpek ve karganın dikkatini çekmiştir. Onu gören köpekler havlamış, kargalar ötmüş böylece durumu birbirlerine haber vermişlerdir. Burada şair “veh veh” ve “kon kon” ifadelerini tevriyeli bir biçimde kullanmıştır:

Beni müstagra-k-ı hûn itdiler tîg ile dil-berler
Görüb segler didi veh veh eyitdi zâglar kon kon

*Zâtî, G.760/3 (Tarlan, II, s. 264)*²²²

Aslan (şîr, esed, gazanfer)

Aslan ile karga beslenme alışkanlıkları sebebiyle birlikte anılmıştır. Karganın leş yemesine karşın aslanın kendi avını kendisinin yakalaması ve başka hayvanların artıkları ile değil de kendi yakaladıkları ile beslenmesi üzerinde durulur.²²³ Aslan kimi zaman da bu dünyada yüksek niteliklerine rağmen tedbirsizlikleri sebebiyle düştükleri sıkıntılar yüzünden helak olan kişileri, karga ise onlardan geriye kalanlara üşüşen çıkar mihraklarını temsil eder.²²⁴ Aşağıdaki beyitte aslan tevekkülü, karga ise tamahkârlığı ifade etmektedir:

²¹⁹ Medhî, Mh.29/7 (Seyhan, s. 261).

²²⁰ Emrî, G.129/1 (Saraç, s. 96).

²²¹ Nebzî, 131/5 (Okumuş, s. 294).

²²² Ali Nihat Tarlan, *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller Kısmı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.

²²³ Elif Bolat, *Kabûlî Mustafa Dîvânı (Metin - İnceleme)*, Gazi Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, G.41/6, s. 156.

²²⁴ Halil İbrahim Okatan, *Kafzâde Fâ'izî, Hayatı Eserleri Sanatı - Tenkitli Divan Metni*, Ege Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1995, K.7/13, s. 115.

Sen tevekkül pîşesinde saydun eyle şîr-veş
Cîfe üstinde Behiştî ko cidâl itsün gurâb

Behiştî, G.37/5 (Aydemir, s. 246)

Bebr, Kurt (gürg), Âhû

Daha çok Hindistan'da yaşayan ve kaplana benzeyen kedi yapılı, gayet büyük üstü yol yol tüylü bir hayvan olan *bebr*,²²⁵ kasidede övülen kişinin büyüklüğünü vurgulamak amacıyla; onun kargaya benzeyen okuna bebrin hedef olduğu ifade edilerek anılmıştır.²²⁶ *Kurt* ve karga leş ve et yemeleri nedeniyle birlikte zikredilmiştir.²²⁷ Aşağıdaki beyitte Usûlî, “*Hümâ nasıl ki kargaya av olmaz, âhû da köpeğe işte öyle av olmaz.*“ demekte ve karga ile âhû arasında böylece ilişki kurmaktadır:

İte avlanmaz âhû-yı tâtârî
Hümâ olur mı her zâgun şikârî

Usûlî, 3/20 (İsen, s. 18)

6.1.3. Karganın Böceklerle İlişkisi

Karga tespit ettiğimiz beyitlerde böceklerden yalnızca eşek arısı ve sinek ile birlikte zikredilmiştir. Bunların da kullanım sıklığı oldukça düşüktür. Şairler eşek arısı ve sineği karga ile ortak yönleri açısından şiirlerine konu etmişlerdir.

Eşek arısı (zenbûr), Sinek (meges, zübâb)

Karga ile eşek arısı arasında sürüler hâlinde dolaşmaları ve bir yere üşüşmeleri bakımından benzerlik ilgisi kurulur. Sineğin karga ile kullanımında benzer olumsuz özellikleri ön plâna çıkmaktadır. Güzellikten anlamayan karga, bülbül sesi yerine sineği tercih eder.²²⁸ Sinek uçuşta nasıl Hümâ ile kıyaslanamazsa, şairin papağan tabiatı ile rakib kargası da mu-

²²⁵ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 78.

²²⁶ Azmîzâde Hâletî, K.12/19 (Kaya, s. 60).

²²⁷ Fedâî, G.139/2 (Çakıcı, s. 489).

²²⁸ Hamdullah Hamdî, G.82/7 (Özyıldırım, s. 165).

kayese edilemez.²²⁹ Aşağıdaki beyitte ise renk bakımından karga, sinek ve sevgilinin beni arasında bir ilişki kurulmaktadır:

Megesdür Medhiyâ yâ bir siyeh zâg
Yâhûd ‘aşk ehline sevdâdur ol hâl

Medhî, G.342/5 (Seyhan, s. 497)

6.2. Karganın Bitkilerle İlişkisi

6.2.1. Karga - Ağaç İlişkisi

Karga ile birlikte servi, kavak, çınar, söğüt, erguvan gibi ağaçlar anılmaktadır. Bunların arasında kargayla bir arada en fazla zikredilen ağaç servidir.

Ağaç (dıraht, şecer, eşcâr), Fidan (nahl)

Ağaç vaaz veren karga ile bülbülün minberidir.²³⁰ Ağaçlarına karga ve çaylak konmasa, gül bahçesi hoş ve gönül açıcı bir yerdir.²³¹ Karga ve çaylağın ağaçlara konması devrin adaletsizliğinin bir sonucudur.²³² Ayrıca ağaç, özellikle meyve bahçelerine kuşların girmesini engellemek için karga ya da karganın kanadının ağaca asılması dolayısıyla kargayla birlikte anılır:

Âşiyân-gîr olmasun dirsen hayâlün bâğına
Ol rakîbler lâşesini zâg-veş eşcâra as

Âsaf, G.452/4 (Kaya, II, s. 590)

Servi (serv)

Rakîbin sevgilinin kolunda dolaşması, servinin koluna karga konması olarak değerlendirilir.²³³ Sevgilinin bembeyaz kolu üzerindeki küçük

²²⁹ Prizrenli Şem‘î, G.80/4 (Karavelioğlu, s. 79).

²³⁰ Şeyhî, G.66/4 (İsen - Kurnaz, s. 162).

²³¹ Âsaf, G.485/5 (Kaya, II, s. 606).

²³² Mezâkî, K.18/73 (Mermer, s. 239).

²³³ Mustafa Fennî, G.168/2 (Demirkazık, II, s. 475).

yaralar (dâğ) da serviye konmuş kargadır.²³⁴ Servi üzerine konan karga sıklıkla sevgilinin siyah olan zülfü ve beninin (hâl) benzetilene olur. Buna göre sevgilinin zülfü ve beni servi üzerine konan kargadır. Bursalı Rahmî, sevgilinin çene çukurunda gördüğü benleri serviye konmuş karga sürüsü olarak değerlendirir:

Kadün üzre zenehdânunda hâlün göricek yer yer
Niçe zâg-1 siyeh bir servde hem-âşiyân sandum

Bursalı Rahmî, G.122/4 (Tığh, s. 205)

Kavak, Söğüt (bîd), Çınar (çenâr), Erguvan (ergavân)

Karga, *kavağ*ı ve *söğüdü*²³⁵ mekân tutar. *Çınar*la ise işi olmaz.²³⁶ Aşağıya alınan beyitte Kâmî, kan saçan kılıcın üstüne konan düşmanın canını, *erguvan* dalına konan kargaya benzetmektedir:

Konardı cân-ı ‘adû tîg-1 hûn-feşân üzre
O zâglar gibi kim şâh-1 ergavâna gelür

Kâmî, K.22/21 (Özyılmaz, s. 59)

6.2.2. Karga - Çiçek İlişkisi

Tarama sonucunda elde edilen beyitlerde çiçeklerden karga ile gül, lâle ve süsen arasında ilgi kurulduğu görülür. Özellikle gül, karga ile bağlantılı olarak sıkça anılmaktadır.

Gül (verd)

Gül; klasik Türk şiirinde sevgili, Hz. Muhammed, diğer din ve devlet büyükleri gibi şahıslarla; sevgilinin yanağı, yüzü ve dudağı gibi uzuvlarla; Cennet, Kurân-ı Kerîm, ümit, tebessüm, mutluluk, muhabbet, şiir gibi olumlu ve soyut kavramlarla; mevsim, bahar, nevrûz, şebnem, yıldızlar, bülbül gibi doğal öğelerle ve süs, ayna, elbise, la’l, tâc gibi eşyalarla ilişki-

²³⁴ Gelibolulu Âlî, G.388/2 (Aksoyak, II, s. 79).

²³⁵ Feyzî, G.274/2 (Coşkun, s. 443).

²³⁶ Gelibolulu Âlî, G.201/4 (Aksoyak, II, s. 42).

lendirilir.²³⁷ Bunların arasında özellikle sevgili ve onun uzuvlarının gülle ilişkilendirilmesi en yaygın olanıdır. Şairler kendini bülbül, sevgiliyi gül, rakîb ya da ağyârı da karga olarak tasavvur ederler. Rakîbe ya da ağyâra yâr olan sevgili, dalına karga konan gül tasavvuruyla ifade edilir. Sevgili tümüyle gül olarak görüldüğü gibi sevgilinin yanağı da tek başına gül olma vasfını taşır. Buna göre sevgilinin benlerle bezeli yanağından bûse alan rakîb, gül harmanından beslenen kargaya benzetilmiştir ki bu durum şairce hoş karşılanmaz.²³⁸ Sevgilinin kolunda oluşan yaralar da gülün üzerine konmuş karga olarak değerlendirilir.²³⁹ Şairler kimi zaman da sosyal eleştiri yapmak amacıyla etraflarında gördükleri yakışsız durumları ifade etmek için gül dalına karga konması durumunu örnek gösterirler.²⁴⁰ Gül yaprağındaki inceliği cahil karga anlayamaz, onu ancak bülbül anlayabilir.²⁴¹ Şairler sevgilinin yanağındaki beni (hâl), ayva tüyelerini (hat) ve sevgilinin zülfünü gülün üzerinde konmuş karga olarak nitelendirir. Aşağıdaki beyitte Fuzûlî sevgilinin gül yüzüne sarkan zülûflerini gül bahçesinde kargaların oynaması olarak düşünür:

Sabâdan gül yüzinde sünbül-i pür-pîç ü tâb oynar
Sanasan per açub gül-şende bir müşgin gurâb oynar

*Fuzûlî, G.70/1 (Komisyon, s. 194)*²⁴²

L â l e

Gülden sonra klasik Türk şiirinde en sık rastlanan çiçek lâledir. Lâlenin klasik Türk şiirindeki temel işlevi; sevgili, memdûh, güzel, gelin, sâkî, hizmetçi, asker gibi şahıslar; sevgilinin yanağı, dudağı; âşığın yüzü,

²³⁷ Yavuz Bayram, “Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/4, Tunca Kortantamer Özel Sayısı II, Fall 2007, s. 212.

²³⁸ Muhammed Nur Doğan, *Lâle Devri Şairi, Şeyhülislâm Es’ad ve Divânı*, MEB Yay., İstanbul 1997, G.118/4, s. 242.

²³⁹ Emrî, Kt.242/1 (Saraç, s. 342).

²⁴⁰ Belîg M. Emin, G.129/2 (Demirel, II, s. 235).

²⁴¹ Bursalı Rahmî, K.4/11 (Tıgılı, s. 38).

²⁴² Kenan Akyüz - Süheyl Beken - Sedit Yüksel - Müjgan Cunbur, *Fuzûlî, Türkçe Divanı*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1958.

vücûdu, kanı, gözyaşı ve yaraları gibi uzuvlar; kadeh, şarap, tabak, tâc gibi eşya; güneş, ay, yıldız gibi kozmik unsurlar ve cennet, gönül, ümit, dert, şiir gibi soyut kavramlar ile değişik vesilelerle ilişkilendirilmesine dayanır.²⁴³ Bu ilişkilendirmelerin arasına kargayı da eklememiz gerekir. Lâle-nin ortasındaki siyahlık onun kargaya benzetilmesine neden olmuştur. Lâle, ipekten kanadı olan bir karga olarak da tavsif edilir.²⁴⁴ Bunun dışında Mecnûn lâleye benzetilirken onun başında yer alan yaralar (dâğ) karga olarak tasavvur edilir.²⁴⁵ Aşağıdaki beyitte şair lâleyi, yakut ve miskten kanat takmış bir karga olarak niteler:

Her kim baharsa lâleye dir kim zihî gurâb
Kim müşğ oldu ana vü yâkût bâl ü per

Ahmedî, G.236/5 (Akdoğan, s. 370)

S ü s e n (s ü s e n)

Süsen, yapraklarının şekli sebebiyle divan şairlerince kılıca sıkça teşbih edilir. Aşağıya alınan beyit bu imajdan yola çıkılarak oluşturulmuştur. Süsen, gam kargasının girmesine izin vermemek için, sevgilinin güzellik gül bahçesini, elinde kılıç, korumaktadır:

Konmaya zâg-ı küdüret diyü her subh u mesâ
Dalkılıç bekler anun gülşen-i hüsnün süsen

Mustafa Fennî, T.142/5 (Demirkazık, II, s. 779)

7. S o n u ç

Klasik Türk şiirinde, bazen benzetme yolu ile bazen tezat ilişkisi içerisinde çeşitli unsurlarla bir arada zikredilen karga, bu kullanımların neredeyse tamamında olumsuz anlamlar yüklenerek ve âdeta her türlü kötü vasıf ile davranışın odak noktasına yerleştirilerek ele alınmıştır. Karga, divan şiirinde başta rengi ve sesi olmak üzere çeşitli sıfat ve özellikleriyle oldukça renkli bir hayal dünyası içerisinde konu edilmiştir. Karga siyah rengi dolayısıyla, sevgilinin zülfü, beni, ayva tüyleri, kaşı, âşığın bağrın-

²⁴³ Yavuz Bayram, "a.g.m.", s. 212-213.

²⁴⁴ Ahmedî, G.597/3 (Akdoğan, s. 551).

²⁴⁵ Emrî, G.229/4 (Saraç, s. 142); Emrî, Kt.97/1 (Saraç, s. 316).

daki yaralar; rakîbin, zâhidin, fitnecilerin, hasetçilerin ve düşmanların kara yüzü, âşığın karmakarışık saçları, gece, akşam, karanlık, kalem, toprak, göz gibi somut unsurlara; rengi ve uğursuz addedilmesi nedeniyle matem, gam, cevir, ecel, bela, kara baht, fitne, adâvet ve mihnet gibi soyut unsurlara benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Çirkin sesi sebebiyle rakîb/ağyâr, düşman, müteşair, vâiz gibi ögelerin benzetilene olmuştur.

Kargaya dair çeşitli âdet ve inanışlar da divan şiirinde yansımaları bulmuş, bilhassa ağaca karga ölüsü asma âdeti şiire sıkça konu edilmiştir. Yine karganın kara haber getirmesi, defineler bulması, uğursuzluğu gibi inanışlar da divan şiirinde söz konusu edilmiş, bununla birlikte beyitlerde uzun yaşadığına dair inanışı ifade eden bir kullanıma rastlanmamıştır.

Tespit edilen beyitlerde kargayla ilgili atasözü ve deyimlerin de divan şiirinde yer bulduğu, şairlerin kimi zaman karga ile ilgili atasözü ya da deyimleri hiç değiştirmeden kullandıkları kimi zaman da küçük ifade ve söyleyiş değişiklikleri yaparak bunlara şiirlerinde yer verdikleri görülmüştür.

Karga, ayrıca diğer hayvanlarla çeşitli yönlerden karşıtlık ve benzerlik ilişkisi içerisinde birlikte anılmıştır. Bu noktada karga kuşlardan bülbül, papağan, Hümâ, Ankâ, doğan, şahin, turna, kumru, sülün, tavus ve kartalla tezat ilişkisi içerisinde; çaylak, baykuş, serçe ve akbaba ile de ortak yönleri sebebiyle birlikte kullanılmıştır. Dört ayaklı hayvanlardan köpekle ortak yönleri nedeniyle, aslanla ise zıtlık ilişkisi içerisinde ele alınmış; böceklerden sinek ve eşek arısıyla benzer yönleri sebebiyle birlikte kullanılmıştır. Gül ve servi, karganın en fazla bir arada anıldığı bitkiler olmuş, karganın bu bitkilerin yanında bulunması ya da yuva yapması şairlerce hoş karşılanmamıştır.

Yüzün üzerinde divanın taranması ile elde edilen beş yüzün üzerindeki beyitten yararlanılarak oluşturulan bu çalışma sonunda, hâlen çevremizde sıklıkla karşılaştığımız karganın klasik Türk şiirinde hatırı sayılır bir yer edindiği, çeşitli unsurlarla birlikte, son derece zengin bir hayal ve benzetme dünyası içerisinde ele alındığı görülmüştür.

“THE CROW IN THE DIVAN POETRY”

Abstract

The crow with its black color, ugly voice and unlucky presence which has been frequently mentioned through the folklores, literatures, beliefs and customs has been the focus of several metaphores and imaginations. With the examples of couplets analysed in this study, it has been discussed the adjectives used by the classical Turkish poets and the beliefs and customs, proverbs and idoms reflected on the divan poetry and the usage of the crow in the poetry as a metaphore. Thus the role of the crow in the classical poetry and the concept of it for the poets have been tried to explain.

Keywords

Divan poetry, bird, crow, raven, customs and beliefs, proverbs and idoms

18. YÜZYIL ŞAIRİ ÂSAF'IN NAZİRELERİ

Hasan KAYA*

ÖZET

Nazire, bir şairin beğenilen bir şiirine aynı vezin ve kafiyede başka bir şair tarafından yazılan şiirdir. 17 ve 18. yüzyıllarda iyice yaygınlaşmış ve bir gelenek hâlini almıştır. Divan edebiyatının kuruluşundan itibaren şairlerin nazirelerinin toplandığı nazire mecmuaları meydana getirilmiştir. Tespitlerimize göre, 18. yüzyıl şairlerinden Âsaf, 33 şairin 858 şiirine nazire yazmıştır. Bu makalede Âsaf, Divanı ve nazire geleneği hakkında kısa bilgiler verilmiş; Âsaf'ın taramalar yoluyla tespit edilen nazireleri ve nazirelerinde görülen özellikler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Nazire, nazire geleneği, nazire mecmuası, Âsaf, divan edebiyatı.

I. Giriş

I.1. Âsaf ve Eseri

Bu çalışmada nazirelerini değerlendirdiğimiz şair Âsaf'ın hayatı hakkında kayıtlara geçen herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹ Adı, şair tezkirelerinde geçmez. İki nüshası bilinen *Divan*'ının anıldığı kaynaklarda da

---

* Dr., Manisa Hasan Türek Anadolu Lisesi Edebiyat Öğretmeni / hasanka84@hotmail.com

¹ Şairin *Divanı* tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanmıştır. bk. Hasan Kaya, *18. Yüzyıl Şairi Âsaf ve Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, I-II, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009. Tezimizi hazırlarken şairin nazirelerinin birçoğunu tespit etmiş ve bunları değerlendirmiştik. Tezden sonra yaptığımız çalışmalarda şairin 37 yeni naziresini tespit ettik. Bu makalede sonradan tespit edilen nazirelerin de ışığında geniş bir bakış açısıyla Âsaf'ın nazireleri yeniden ele alınmıştır.

şair hakkında herhangi bir bilginin bulunmadığı belirtilmiştir. M. Nail Tuman “Şuarâ tezkireleriyle diğer me hazlerde bu şaire dair hiçbir kayd u mâlûmat yoktur.”² bilgisini verdikten sonra *Divan*’ından bir beyti misâl olarak vermiş ve *Divan*’ın iki nüshasının yerleri ile kayıt numaralarını belirtmiştir.

Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı Bölümü 874 numarada kayıtlı nüshanın tanıtıldığı *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*’nda *Sicill-i Osmânî*’ye dayanılarak “Bu divanın sahibinin hüviyeti kesin olarak bulunamamıştır.” bilgisi verilmiştir.³

Hazine Kitaplığı nüshası ile Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı Bölümü 3778 numarada kayıtlı nüshanın tanıtıldığı *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*’nda “Büyük bir divan vücuda getirmiş olan bu zatın kim olduğuna, nerede doğup hangi tarihte vefat ettiğine dair me hazlerde kayıt ve malumat yoktur.”⁴ denmektedir.

İki nüshası bulunan *Âsaf Divanı*’nda 1089 gazel, 27 muhammes, 8 müseddes, 1 müsebba‘, 2 mu‘aşşer, 4 murabba‘, 5 kıta, 48 rubâ‘î, 15 nazm ve 19 müfred vardır.⁵

I.2. Nazire Kavramı

Nazire “Bir şairin manzum bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin, kafiye ve konuda yazılan şiir” diye tanımlanmıştır. Nazire yazmak yerine tanzir (etmek), nazire deme ve cevap verme tâbirleri de kullanılmış; nazire yazana nazire-gû, nazire-perdâz denilmiştir. Mesnevîler gibi müstakil eserlere de nazireler yazılmış olmakla birlikte nazirenin en yaygın olduğu alan gazeldir. Bazı retorikçilerle edebiyat tarihçilerine göre bir şiirin nazire sayılabilmesi için aynı vezin ve kafiyede olması yeterliyken bazılarına göre aralarında ifade ve konu birliği de aranır. Bazılarına göre de nazire esas şiiri geçmeli veya en azından onun seviyesine ulaşabilmeli-

² M. Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâîli Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, I, Bizim Büro Yay., Ankara 2001, s. 46.

³ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, II, Topkapı Sarayı Müzesi Yay., İstanbul 1961. s. 210.

⁴ Komisyon, *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 889.

⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 360-361.

dir.⁶ Nazire yazmayı cazip hâle getiren şey, aynı sahada şiir söyleyen diğer meslektaşlarını geçme düşüncesidir.⁷

Nazire beğenilen şiire yazılır. Yeni yazılan şiirde orijinal şiirin biçimi ile konusu yeniden ele alınmış olur.⁸ Nazireye cevap da denir. Şair, üstat saydığı şairin eserinin konusunu almaz. Yalnız veznini, biçimini ve esasını alır; benzerini meydana getirmekle üstadın eserine cevap vermiş olur.⁹ Kimi zaman usta bir şairin beğenilen bir şiirine nazire yazılırken, kimi zaman da usta şairler çağdaş olan şairlere nazire yazar. Bu anlamda nazire geleneği hem bir mektep vazifesi hem de bir söz meydanı vazifesi görür.¹⁰ Şairlerin nazire yazma isteği; tanzir edilen şiiri geçme arzusu, meydan okumalara cevap verme ihtiyacı, üstat şairleri izlemek, bir dostluk nişanesi olarak nazireleşmek, genç şairleri teşvik şeklinde sıralanabilir.¹¹

Nazirenin uzantısı terbi‘, taştîr, tahmis, tesdîs, tesbî‘, tesmîn, tetsî‘ ve ta‘şîrdir. Bu şekiller beğenilen bir şiire ilave mısralarla oluşurken nazireye benzer. Bir gazelin her beytinin önüne aynı vezin ve kafiyede iki mısra getirilerek yapılan murabba‘lara terbi‘, bir gazelin her beytinin arasına iki veya üç mısra eklenerek oluşturulan şiirlere taştîr, üç mısra eklenerek yapılan muhammeslere tahmis, dört mısra eklenerek yapılan müseddeslere tesdîs, beş mısra eklenerek yapılan müsebbba‘lara tesbî‘, altı mısra getirilerek yapılan müsemmenlere tesmîn, yedi mısra getirilerek yapılan mütesa‘lara tetsî‘, sekiz mısra getirilerek yapılan mu‘aşşerlere ta‘şîr adı verilir.¹²

⁶ M. Fatih Köksal, “Nazîre/Türk Edebiyatı”, *DİA*, XXXII, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 456; M. Fatih Köksal, “Nazîre Kavramı ve Klâsik Türk Şiirinde Nazîre Yazıcılığı”, *Diriözler Armağanı Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı*, Bizim Büro Yay., Ankara 2003, s. 216-218; Hasan Aktaş, “Nazîrecilik Geleneği ve Çağdaş Şiirimizin Ufukları”, *Hece Dergisi*, Ankara 2001, Mayıs-Haziran-Temmuz S. 53-54-55. s. 282-283.; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara 2000, s. 269.

⁷ E. J. Wilkinson GİBB, *Osmanlı Şiir Tarihi*, I-II, Akçağ Yay., Ankara, s. 78.

⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 424.

⁹ Ağah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 70-71.

¹⁰ Cemal Kurnaz, *Osmanlı Şair Okulu*, Birleşik Yay., Ankara 2007, s. 76; Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 466.

¹¹ M. Fatih Köksal, a.g.m., s. 269-274.

¹² Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yay., İstanbul 2001, s. 87, 100-101, 107-112; Cem Dilçin, a.g.e., s. 216-217, 225, 230.

Türk edebiyatında bazı divanlar bütünüyle nazire şiirleri ihtiva eder. *Hevayî Divanı*'nın neredeyse tamamı nazirelerden oluşur. Şair, eserinde başta Nâbî olmak üzere 34 şaire nazire yazmıştır.¹³ *Fasîh Divanı* bir nazire divan olmasa da Fasîh, 35 şaire 100'ün üzerinde nazire yazmıştır.¹⁴ Sebzî'nin de nazire mecmualarında 172 nazire gazeli bulunmaktadır. Bunlardan 116 gazel 57 şaire naziredir.¹⁵ *Muhyî Divanı*'ndaki 678 şiirin 452'si 22 şaire naziredir. Eserin % 66,5'i nazire şiirlerden oluşmaktadır.¹⁶

I.3. Nazire Mecmuaları

Nazire geleneği içerisinde nazirelerin toplandığı nazire mecmuaları (mecnû'atü'n-nezâ'ir) oluşturulmuştur. Bunlardan *Mecnû'atün-nezâ'ir*, Ömer bin Mezîd tarafından 1437'de derlenmiştir. 8 bahre ayrılan eserde 84 şairin 397 şiiri bulunmaktadır.¹⁷ *Câmiu'n-nezâ'ir*, Eğridirli Hacı Kemal tarafından 1512'de hazırlanmıştır. Eserde, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'da yaşayan şairlerden bir kısmının şiirlerinden örneklerle bunlara yazılan bazı nazireler yer almaktadır. Bu mecmuada 266 şairle birlikte Eğridirli Hacı Kemâl'in bazı manzûmeleri yer almaktadır.¹⁸ *Mecmau'n-nezâ'ir*, Edirneli Nazmî tarafından 1559'da derlenmiştir. Mecmuada 357 şairin 5527 şiiri yer almaktadır.¹⁹ Pervâne Bey Nazire Mecmu'ası olarak da bilinen *Mecnû'atü'n-nezâ'ir*, Kanuni Sultan Süleyman'ın bendelerinden Pervâne bin Abdullah tarafından 1560'ta elifbâ sırası gözetilerek derlenmiştir.²⁰ *Metâliü'n-nezâ'ir* Hisâlî tarafından derlenmiştir. Eserde XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar yazılan matla

¹³ Sinan Yıldırım, *Divan Edebiyatında Nazirecilik Geleneği ve Hevâyî'nin Nazirelerinden Oluşan Divanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2004, s. XX-XXI.

¹⁴ Mustafa Çıpan, *Fasîh Divanı İnceleme-Tenkidli Metin*, MEB Yay., İstanbul 2003, s. 38.

¹⁵ İbrahim Hakan Karataş, *16. Yüzyılda Bir Nazire Şâiri Sebzî ve Nazireleri*, Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 10-12.

¹⁶ Mustafa Arslan, *Muhyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 58.

¹⁷ Mustafa Canpolat, *Ömer Bin Mezîd Mecmû'atü'n-nezâ'ir*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 9.

¹⁸ Mustafa Canpolat, "Câmiu'n-nezâ'ir", *DİA*, VII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 111.

¹⁹ M. Fatih Köksal, "Mecmau'n-nezâ'ir", *DİA*, XXVIII, TDV Yay., Ankara 2003, s. 262.

²⁰ *Pervâne Beg Nazire Mecmu'ası*, Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü Kütüphanesi, Nu.: 406.

beyitleri harf sırasına göre verilmiştir.²¹ Bu mecmuaların dışında düzenleneni bilinmeyen nazire mecmuaları da vardır. Bunlardan biri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 2955 numarada kayıtlı mecmuadır. Başı eksik bu mecmuada gazeller “b” harfinden başlamaktadır.²² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 739 numarada kayıtlı başka bir mecmua ise XVI. yüzyıl şiiirlerini ihtiva etmektedir ve 252 varaktır.²³ Bir diğier mecmua, Milli Kütüphane Yz. 8839’da kayıtlıdır. Mecmuada XV. yüzyıla ait 7 şairin (Şeyhî, Ahmed Paşa, Nizâmî, Visâlî, Atâyî, Adnî, Hafî) 213 şiiiri bulunmaktadır.²⁴ Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 2456 numarada kayıtlı 159 varaklık bir mecmuada ise XVI. yüzyıldan 170 şairin 761 gazeli bulunmaktadır.²⁵ Bunlardan başka, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsnü Paşa Kitaplığı 894.35 numarada ve Yapı Kredi Bankası Kütüphanesi 15913 numarada kayıtlı iki nazire mecmuasının daha varlığı bilinmektedir.²⁶

II. Âsaf’ın Nazireleri

“Nazire” veya aynı kökten gelen “tanzir” kelimesi *Âsaf Divanı*’nda “benzer, eş değerde şiiir yazma” anlamıyla kullanılır.²⁷ Âsaf, Sabrî’ye nazire yazdığı gazelden alınan aşağıdaki beyitte, marifetli üstâda nazire yazdığı için övünse bunda şaşılacak bir şey olmadığını söyler:

²¹ Bilge Kaya, “Nazîre Mecmûaları ve Hisâlî’nin Metâliü’n-nezâiri”, *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6 Sayı 8, 2005/1, s. 49-50.

²² Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, I, s. 169.

²³ Hasan Gültekin, “Düzenleyeni Bilinmeyen Bir Nazire Mecmuası: Mecmû’a-i Nezâyir”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 1, Haziran 2010, s. 111.

²⁴ Ahmet Mermer, “XV. Yüzyılda Yazılmış Bilinmeyen Bir Nazîre Mecmûası ve Aydınlı Visâlî’nin Bilinmeyen Şiiirleri” *Millî Folklor Dergisi*, Sayı 56, Kış 2002: Prof. Dr. Umay Günay’a Armağan, s. 75-76.

²⁵ Hüseyin Ayan, “Bir Nazire Mecmûası”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 1993, s. 113.

²⁶ M. Fatih Köksal, *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiiirinde Nazire.*, Akçağ Yay., Ankara 2006, s. 75.

²⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 377 (G.19/5), s. 550 (G.369/5), s. 734 (G.746/5), s. 779 (G.837/5), s. 825 (G.927/5), s. 848 (G.974/5).

‘Aceb mi kılsa mübâhât ü iftihâr Âsaf
Nazîre itmede üstâd-ı ma‘rifet-kâra²⁸

(Âsaf, G.892/5)²⁹

Âsaf Divanı’ndaki şiiirlerin nazire olduğuna dair Divan’ın iki nüshasında da herhangi bir kayıt yoktur. Şair, birkaç yerde nazire yazdığı şairlerin adını “peyrev” kelimesiyle anar veya şairi yâd ettiğini söyleyerek ona nazire yazdığını böylece belirtmiş olur. Bu misâller fazla değildir. Aşağıdaki beyitlerin yer aldığı gazeller adı geçen şairlere (Bâkî, Nef’î) naziredir:³⁰

Âsafâ Bâkî’ye ben pey-rev olursam ne ‘aceb
Tab‘-ı mevzûn u selis ile gazel-pîrâyam³¹

(Âsaf, G.671/5)

Rûh-ı revân-ı Nef’î’yi yâd eylesem ‘aceb
Tarz-ı edâda Sâbit’e enbâzdur sözüm³²

(Âsaf, G.695/4)

Âsaf Divanı’ndaki nazireleri tespit etmek amacıyla öncelikle basılmış divanlar, ardından tez olarak hazırlanmış, ancak yayımlanmamış divanlardan ulaşılanlar taranmıştır. Yayımlanmamış tezlerin çoğu Yüksek Öğretim Kurulu Yayın ve Dökümantasyon Dairesi Tez Merkezinden edinilmiştir. Bazı şairlere yazılan nazireler ise şiir mecmuaları vasıtasıyla tespit edilmiştir.³³ Dürrî (ö. 1722), III. Ahmet devri şairlerinden Bâhir (ö.

²⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 807.

²⁹ Misâller verilirken şu kısaltmalar kullanılmıştır: G.: Gazel, Muh.: Muhammes, Müs.: Müseddes, Naz.: Nazım, Rub.: Rubâ‘î, Müf.: Müfred.

³⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 639 (G.553/5-Şehrî’ye nazire), s. 860 (G.1000/5 Nef’î’ye nazire). 444. gazelde benzer ifadelerle Dürrî anılmaktadır ancak *Dürrî Divanı*’na bakılmadığı için gazelin Dürrî’ye nazire olup olmadığı tespit edilememiştir.

³¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 698.

³² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 710.

³³ Fevrî ve Sâni’nin şiiirleri Ali Nihat Tarlan’ın eserinden taranmış ve nazireler tespit edilmiştir. Sâni’nin tanzir edilen 33 gazeli ile Ali Nihat Tarlan’ın çalışmasında sadece matlaları yer alan G.135, G.1025 ile orada 5 beyitli olan G.496, Hasan Gültekin’in tezinden tespit edilmiş ve incelenmiştir, bk. Hasan Gültekin, *Mecmû‘a-i Nezâyir (Transkripsiyonlu Metin)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2000. Nazireleri tespit için yaptığımız taramalarda Âsaf’ın nazire yazdığı 961. gazelin hem Nâbi (5 beyit) hem de Sâni’de (7

1717-18), birer nazire gazeli dolaylı olarak tespit ettiğimiz Sâverî ve Gedâyî'nin divanlarına ulaşamamıştır.³⁴

Nazirelerin tespiti için yapılan taramalarda üç yüzün üzerinde divan taranmış ve Âsaf'ın 33 şaire toplam 858 nazire yazdığı tespit edilmiştir. Tezimizi hazırlarken yaptığımız taramalarda tespit edilen nazire sayısı 821'di. Tezden sonra 37 nazire daha tespit edilmiştir.³⁵ 18. yüzyılda nazire

---

beyit) yer aldığı görülmüştür. bk. Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divânı*, II, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 957; bk. Ali Nihat Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şiiri Revânî-Hayretî-Haverî-Ahî-Peyamî-Sânî*, Seri 1 Fasikül 4, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1949, s. 106.

³⁴ Âsaf'ın Sâverî'ye nazire yazdığı gazel, Nazîr İbrahim'in Sâverî'ye yazdığı tahmisten; Gedâyî'ye nazire yazdığı gazel ise Dimetokalı Vahdetî'nin Gedâyî'ye yazdığı tahmisten anlaşılmıştır. bk. Necdet Şengün, *Nazîr İbrahim ve Divâm (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 460-461; Yılmaz Öztürk, *17. Yüzyıl Şairlerinden Dimetokalı Vahdetî'nin Divânı'nın Tenkidli Metni*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 27.

³⁵ Yeni tespit edilen nazireler, *Âsaf Divânı*'ndaki sayfa numarası, tanzir edilen şair ve tespit edilen kaynaktaki sayfa numaraları şu şekildedir: Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 393 (G.51-Sânî s. 41), s. 404 (G.74-Sânî s. 59), s. 417-418 (G.101-Sânî s. 67), s. 424 (G.114-Sânî s. 70-71), s. 424 (G.115-Sânî s. 75), s. 425 (G.117-Sânî s. 81), s. 429-430 (G.125-Sânî s. 85-86), s. 435 (G.136-Sânî s. 103-104), s. 436-437 (G.139-Sânî s. 94), s. 442 (G.151-Sânî s. 109), s. 505 (G.278-Sânî s. 138), s. 509 (G.286-Sânî s. 143), s. 512-513 (G.293-Sânî s. 170), s. 558-559 (G.387-Sânî s. 192-193), s. 567 (G.404-Sânî s. 189), s. 569-570 (G.410-Sânî s. 203-204), s. 577-578 (G.426-Sânî s. 215-216), s. 589 (G.450-Sânî s. 221), s. 591 (G.455-Sânî s. 227), s. 597 (G.466-Sânî s. 232), s. 599 (G.470-Sânî s. 237-238), s. 602 (G.476-Sânî s. 246), s. 603 (G.479-Sânî s. 248-249), s. 612 (G.497-Sânî s. 259), s. 612-613 (G.498-Sânî s. 270-271), s. 625 (G.524-Sânî s. 299-300), s. 627 (G.528-Sânî s. 287-288), s. 660 (G.596-Sânî s. 317), s. 682 (G.639-Sânî s. 332), s. 684-685 (G.644-Sânî s. 328), s. 689 (G.654-'Arşî s. 290), s. 731 (G.740-Revânî s. 196), s. 769 (G.816-Sânî s. 380-381), s. 783 (G.845-Sânî s. 399-400), s. 784 (G.846-Sânî s. 404-405), s. 930 (Müs.2- Hüdâyî-i Kadîm s. 110), s. 935-936 (Müs.7-Fuzûlî s. 188-190). Sânî'nin şiirleri için bk. Hasan Gültekin, *a.g.e.*; 'Arşî'nin şiiri için bk. Bahattin Kahraman, *Arşî Divânı'nın Tenkidli Metni*, II, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1989; Revânî'nin şiiri için bk. Ziya Avşar, *Revânî Divânı*, Kültür Bakanlığı e-kitap Metin Kısmı; Hüdâyî-i Kadîm'in şiirleri için bk. Mehmet Demiralay, *Hüdâyî-i Kadîm (16. yy) ve Divânı İnceleme-Tenkidli Metin*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2007; Fuzûlî'nin şiirleri için bk. Ali Nihat Tarlan, *Fuzûlî Divânı, Gazel, Musammat, Mukatta' ve Rûba'î Kısmı*, I, Üçler Basımevi, İstanbul 1950. Diğer 821 nazirenin detaylı dökümünü tezimizde verdiğimiz için burada şiir dökümüne gerek duyulmamıştır. Diğer nazire şiirler için bk. Hasan Kaya, *a.g.e.*, I, s. 27-28.

yazma yaygın hâle geldiğinden taramalarda bir şiirin nazire olduğuna karar verebilmek veya Âsaf'ın benzer şiirlerden hangisine nazire yazdığını tespit etmek oldukça zor olmuştur. Bu taramalarda Âsaf'ın nazire yazdığı şairlere başka şairlerin de Âsaf tarzında nazireler yazdığı, bu şairlerin hazırlanan divanlarında bunların ele alınmadığı görülmüştür. Âsaf'ın şiirlerinin nazire olduğuna karar verilirken titizlik gösterilmiştir. Yine de tespitlerimizden birkaçında yanılmamız muhtemeldir.

Bu makaleye alınan şiirler taranan kaynaktan olduğu gibi alınmış, söz konusu metinlerdeki okunuşa ve imlâya müdahale edilmemiştir.

II.1. Âsaf'ın Nazire Yazdığı Şairler

Âsaf'ın nazire yazdığı şairler ve şiir sayıları nazım şekillerine göre şu şekildedir:

NAZİRE YAZILAN ŞAİRLER		NAZİM ŞEKİLLERİNE GÖRE NAZİRE SAYILARI										
		Gazel	Muhammes	Müseddes	Müsebba'	Mu'aşşer	Murabba'	Kıta	Rubâ'î	Nazm	Müfred	TOPLAM
1	Âhî (ö. 1517)	1										1
2	'Arşî (ö. 1620)	1										1
3	Bağdatlı Rühî (ö. 1605/06)	12										12
4	Bâkî (ö. 1600)	87	1									88
5	Bursalı Rahmî (ö. 1567/68)	2										2
6	Cevrî (ö. 1654)	18										18
7	Edirneli Fâiz (ö. 1717)	1										1
8	Emrî (ö. 1575)	13										13
9	Fasîh (ö. 1699)	1										1
10	Fehîm-i Kadîm (ö. 1647)	20										20
11	Fevrî (ö. 1571)	1		1								2
12	Fuzûlî (ö. 1556)	12	4	1			3	4	41			65
13	Gedâyî	1										1
14	Gelibolulu Âlî (ö. 1599)	104	9	2	1	1						117
15	Hayâlî (ö. 1557)	2										2
16	Hüdâyî-i Kadîm (ö. 1584)	3		2								5
17	İsmetî (ö. 1665)	3										3
18	Kara Fazlî (ö. 1564)	1										1
19	Mezâkî (ö. 1676)	5										5
20	Nâbî (ö. 1712)	6										6
21	Na'îlî (ö. 1666)	3										3
22	Necâtî (ö. 1509)	12										12
23	Nef'î (ö. 1635)	50							3		5	58
24	Revânî (ö. 1523)	1										1
25	Sabrî (ö. 1645)	91								1		92
26	Sânî (ö. 1586/87)	44										44
27	Sâverî	1										1
28	Sükkerî (ö. 1686)	3										3
29	Şehrî (ö. 1660)	1										1
30	Şeyhülislâm Yahyâ (ö. 1644)	239	1						1	5		246
31	Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582)	6										6
32	Usûlî (ö. 1538)	1										1
33	Vecdî (ö. 1660)	26										26
TOPLAM:		772	15	6	1	1	3	4	45	6	5	858

Âsaf'ın Şeyhülislâm Yahyâ'nın 246 şiirine nazire yazması dikkat çekicidir. Nazire yazdığı şiir sayısı bakımından Gelibolulu 'Âlî, Sabrî, Bâkî, Fuzûlî ve Nef'î öne çıkmaktadır. Fuzûlî'ye yazdığı 65 nazirenin 41'i rubâ'îdir.

II.2. Nazirelerin Nazım Şekilleri

Şair, nazireyi gazelle sınırlı tutmamıştır. Muhammes, müseddes, müsebbâ', mu'aşşer, murabba', kıta, rubâ'î ve nazm gibi nazım şekillerinde de nazireler yazmış, hatta Nef'î'nin 5 müfredine de nazire yazmıştır. Nazirelerin nazım şekillerine göre sayısı ve bu sayının şiir sayısına oranı şu şekildedir:

NAZIM ŞEKLİ	DİVAN'DAKİ ŞİİR SAYISI	NAZİRE SAYISI	NAZİRE ORANI
<i>Gazel</i>	1089	772	70,8%
<i>Muhammes</i>	27	15	55,6%
<i>Müseddes</i>	8	6	75,0%
<i>Müsebbâ'</i>	1	1	100,0%
<i>Mu'aşşer</i>	2	1	50,0%
<i>Murabba'</i>	4	3	75,0%
<i>Kıta</i>	5	4	80,0%
<i>Rubâ'î</i>	48	45	93,8%
<i>Nazm</i>	15	6	40,0%
<i>Müfred</i>	19	5	26,3%
TOPLAM	1218	858	70,4%

Tabloda da görüldüğü gibi, tespitlerimize göre *Âsaf Divanı*'ndaki şiirlerin % 70,4'ü naziredir. Şairin diğer şiirlerinin de nazire olduğunu, tanzir ettiği diğer manzumelere de ulaşıldıktan sonra *Âsaf Divanı*'nın klasik edebiyatımızda bazı şairlerde görüldüğü gibi nazireler divanı olduğunun ortaya çıkacağını düşünmekteyiz.

II.3. Nazirelerin Vezinleri

Âsaf, nazire yazdığı şiirlere genellikle vezin bakımından riâyet ederken, tespit edebildiğimiz kadarıyla 13 nazirede aruz kalıbında değişiklik yapmıştır.³⁶ Buradan hareketle Âsaf'ın nazire şiirlerinde -bazı şairlerde de görüldüğü gibi- vezin birliğinin olmazsa olmaz bir kural olmadığı söylenebilir. Aşağıdaki tabloda değişiklik yapılan aruz kalıpları gösterilmiştir:

---

³⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 393 (G.51), s. 425 (G.117), s. 505 (G.277), s. 512-513 (G.293), s. 569 (G.409), s. 569-570 (G.410), s. 591 (G.455), s. 682 (G.639), s. 769 (G.816), s. 783 (G.845), s. 513-514 (G.295), s. 742 (G.762), s. 942-943 (Mur.1).

Sayı	Şiir Nu.	Nazire Yazılan Şiir	Tanzir Edilen Gazeldeki Aruz Kalıbı	Asağın Şiirindeki Aruz Kalıbı
1	G.51	Sânî	<i>Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe 'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün</i>
2	G.117	Sânî	<i>Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>
3	G.277	Sânî	<i>Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün</i>
4	G.293	Sânî	<i>Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>
5	G.409	Sânî	<i>Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün</i>
6	G.410	Sânî	<i>Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>
7	G.455	Sânî	<i>Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün</i>	<i>Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün</i>
8	G.639	Sânî	<i>Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>
9	G.816	Sânî	<i>Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün</i>
10	G.845	Sânî	<i>Mef'ûlü fâ'ilâtün mef'ûlü fâ'ilâtün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün</i>
11	G.295	Vecdî	<i>Müfhe'ilün mefâ'ilün müfhe'ilün mefâ'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>
12	G.762	Şeyhülislam Yahyâ	<i>Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün</i>	<i>Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün</i>
13	Mur.1	Fuzûlî	<i>Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün</i>	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>

Âsaf'ın nazire yazarken aruz kalıbında yaptığı değişiklikler, onun vezin anlayışı ile izah edilmelidir. Daha ahenkli bulduğu ve daha yatkın olduğu aruz kalıplarını tercih eden şairin tanzir ettiği şiirlere hayal ve söyleyiş bakımından bile riayet ederken, aruz kalıbında değişiklik yapabilmesi başarı olarak değerlendirilebilir. En çok vezin değişikliğinin Sâni'ye yazılan nazirelerde yapılması da dikkat çekicidir. Aşağıda aruz kalıbında değişiklik yapılan nazirelerin bazılarında misâller verilmiştir:

Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün

Bir kere iden hatt-ı ruh-ı yâri temâşâ
Ayrık ol ider sanma çemenzârı temâşâ¹

(Sâni)

Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün

Eyleyen her lahza ruhsâr u hat-ı yâri temâşâ
Gayrı ider sanma cânâ bâg u gül-zârı temâşâ

(Âsaf, G.51)

Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün

Gönül umar nice demdür o yâr-i gam-hârın
Olursa lutf-ı ilâhî bu gün görür yârin²

(Şeyhülislâm Yahyâ)

Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Gönül diler niçe demdür o şûh çeşm dildârın
İrerse fazl-ı Hak bir gün ola kim göre ol yârin

(Âsaf, G.762)

II.4. Nazirelerde Kafiye ve Redif

Âsaf *Divânı*'nda nazire yazılan şiirin -çok azı dışında- redif ve kafiye kelimelerine uyulduğu görülür. Yani asıl şiirde hangi kelimeyle kafiye veya redif yapıldıysa nazirede de o kelime kullanılır. Buna karşılık iki gazelde redif kelimesinin değiştiği görülür. Az da olsa musammat nazirelerin bazı bendlerinde de redif ve kafiye farklılıklarına rastlanır.³ Aşağıda redif kelimesinde değişiklik yapılan iki gazelin matlaları verilmiştir:

¹ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 41.

² Hasan Kavruk, *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*, MEB Yay., Ankara 2001, s. 290.

³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 920 (Muh.18/3), s. 921 (Muh.18/5), s. 934 (Müs.6/2), s. 951 (Rub.17).

Herkes mey-i 'ışkunla mestâne midür cânâ
Başdan başa bu 'âlem vîrâne midür cânâ⁴
(*Gelibolulu 'Âlî*)

Gönlüm mey-i la'lünle mestâne midür âyâ
Ser-tâ-be-kadem 'âlem vîrâne midür âyâ⁵
(*Âsaf, G.16/1*)

Gamze dil-dûz olıcak nâz u tegâfûl ne belâ
Dilde sabr olmayıcak nâza tahammûl ne belâ⁶
(*Nef'î*)

Dîde hûn-rîz olıcak nâz u tegâfûl ne revâ
Dil safâ bulmayıcak nâza tahammûl ne revâ⁷
(*Âsaf, G.48/1*)

II.5. Nazirelerde Beyit ve Bend Sayısı

Âsaf Divanı'ndaki gazellerin % 92,2'si beş beyitlidir. şair nazire yazdđđ şiirlerin beyit sayılarına çoğu zaman uyarken, kimi zaman beyit sayılarında -ekseriya eksiltme şeklinde- değişikliğe gider. Özellikle beş beytin üstündeki gazellere yazdđđ nazirelerinde beyit sayısını beşle sınırlı tutmuştur. 7 nazire gazelde ise beyit sayısını artırmıştır.

⁴ İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divanı*, II, Turkish Sources, LXII Harvard 2006, s. 5. Beyitteki "'ışkunla" kelimesi kaynakta "'ışkun ile" şeklinde geçmekte ve bu şekliyle vezin aksamaktadır; bu yüzden kelimenin okunuşunda yazarın tezindeki "'ışkunla" şekli alınmıştır. bk. İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Divanlarının Tenkîlî Metni*, I, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1999, s. 509.

⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 375.

⁶ Metin Akkuş, *Nef'î Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1993, s. 283.

⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 391.

NAZIM BİRİMİ BEYİT OLANLAR (Gazel, Kıt'a)

	Tanzir Edilen Kıta ve Gazellerdeki Beyit Sayısı	Nazire Kıta ve Gazellerdeki (Âsaf'ta) Beyit Sayısı	Nazire Sayısı	TOPLAM YÜZDE
Beyit Sayısı Aynı Kalamlar	2 beyitli	2 beyitli	2 kıt'a	77,1%
	3 beyitli	3 beyitli	1 kıt'a	
	5 beyitli	5 beyitli	580 gazel	
	6 beyitli	6 beyitli	1 gazel	
	7 beyitli	7 beyitli	8 gazel	
	9 beyitli	9 beyitli	1 gazel	
	11 beyitli	11 beyitli	1 gazel	
Beyit Sayısı Azaltılanlar	4 beyitli	3 beyitli	1 kıt'a	21,9%
	6 beyitli	5 beyitli	38 gazel	
	7 beyitli	5 beyitli	104 gazel	
	8 beyitli	5 beyitli	12 gazel	
	9 beyitli	5 beyitli	6 gazel	
	10 beyitli	5 beyitli	3 gazel	
	11 beyitli	5 beyitli	1 gazel	
	12 beyitli	5 beyitli	1 gazel	
	7 beyitli	6 beyitli	2 gazel	
	8 beyitli	6 beyitli	1 gazel	
Artırılan	4 beyitli	5 beyitli	2 gazel	0,9%
	5 beyitli	6 beyitli	1 gazel	
	5 beyitli	7 beyitli	2 gazel	
	6 beyitli	7 beyitli	1 gazel	
	7 beyitli	9 beyitli	1 gazel	

NAZIM BİRİMİ BEND OLANLAR
(Muhammes, Müseddes, Müsebbâ', Mu'aşşer, Murabba')

Aynı Kalam	5 bendli	5 bendli	15	76%
	7 bendli	7 bendli	4	
Azaltılan	5 bendli	4 bendli	4	24%
	7 bendli	5 bendli	1	
	7 bendli	6 bendli	1	

II.6. Aynı Model Şiire Yazılan Nazireler

Âsaf'ın nazirelerinde görülen bir başka özellik de bir şairin bir şiirine iki nazire yazılabilesidir. Şairin hayli hacimli olan *Divan*'ında tekrarlara düştüğünü belirtmek gerekir. Bu şiirler, hemen hemen birbirinin tekrarı gibidir. Aşağıda Nefî, ve Şeyhülislâm Yahyâ'nın gazellerine yazılan ikili nazirelerin matlaları ile Hüdâyî-i Kadîm'in müseddesine yazılan iki müseddes nazirenin ilk bendleri misâl olarak verilmiştir:⁸

Çekemem derd-i firâkın meded ey mâh meded
Görmedim bunculayın bir gam-ı cângâh meded⁹
(*Nefî*)

Çekemem hecr-i firâkun senün ey şâh meded
Görmedüm böylece bir gussa-i cân-gâh meded¹⁰
(*Âsaf*, G.144/1)

Çekemem sûz-ı firâkun meded ey mâh meded
Görmedüm buncılayın gamze-i cân-gâh meded¹¹
(*Âsaf*, G.147/1)

Ümmîd-i h'âb 'âşîka olmaz hayâl imiş
Bî-çâre yâri düşde de görmek muhâl imiş¹²
(*Şeyhülislâm Yahyâ*)

⁸ İkişerli verilen bu şiirler aynı şiire naziredir: G.30-G.49 (Bâkî), G.59-G.70 (Nefî), G.61-G.64 (Vecdî), G.93-G.103 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.107-G.111 (Bâkî), G.144-G.147 (Nefî), G.185-G.237 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.339-G.362 (Sabrî), G.340-G.367 (Sabrî), G.346-G.369 (Sabrî), G.348-G.365 (Sabrî), G.349-G.370 (Sabrî), G.351-G.364 (Nefî), G.361-G.366 (Sabrî), G.412-G.413 (Cevrî), G.418-G.419 (Bâkî), G.428-G.429 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.491-G.492 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.503-G.504 (Cevrî), G.505-G.520 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.507-G.515 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.509-G.510 (Nefî), G.561-G.577 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.627-G.628 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.729-G.789 (Nefî), G.866-G.905 (Şeyhülislâm Yahyâ), G.933-G.934 (Bâkî), G.991-G.995 (Sabrî), G.992-G.993 (Sabrî), G.997-G.1087 (Bâkî), G.1001-G.1063 (Bâkî), G.1008-G.1079 (Vecdî), Müs.1-Müs.2 (Hüdâyî-i Kadîm).

⁹ Metin Akkuş, *a.g.e.*, s. 294.

¹⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 439.

¹¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 440.

¹² Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 182.

Efkâr-ı nevm sâdika olmaz hayâl imiş
Âvâre yârı h'âbda görmek muhâl imiş¹³

(*Âsaf, G.428/1*)

H'âb-ı visâl 'âşika olmaz hayâl imiş
Âvâre döstü düşde görmek muhâl imiş¹⁴

(*Âsaf, G.429/1*)

Ey ruhı bâg-ı letâfetde gül-i handânım
Tutdı bülbül gibi dünyâ yüzini efgânım
Az kalubdur çıka burc-ı bedenümden cânım
Ey lebi derd-i dile hikmetile Lokmân'um
Şerbet-i vaslun ile eyle benüm dermânım
Düşmesün boynuna hicrûnle ölürsem kanım¹⁵

(*Hüdâyî-i Kadîm*)

Ey yüzi bâg-ı halâvetde gül-i handânım
Tutdı bülbül gibi 'âlem yüzini efgânım
Kılca kaldı çıka za'f ile bedenden cânım
Ey femi haste dile hikmet ile Lokmân'um
Sükker-i la'lün ile eyle benüm dermânım
Düşmesün üstüne cevvrünle ölürsem kanım¹⁶

(*Âsaf, Müs.1*)

Ey yüzi gülşen-i ikbâl ü gül-i handânım
Tutdı bülbül gibi 'âlem yüzini efgânım
Zerrece kaldı bedenden çıka şîrîn cânım
Ey femi cerh-i dile san'at ile Lokmân'um
Câm-ı la'lün ile gel eyle benüm dermânım
Derd-i hasretle dü-çeşmümden akıtma kanım¹⁷

(*Âsaf, Müs.2*)

¹³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 578.

¹⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 579.

¹⁵ Mehmet Demiralay, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 929.

¹⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 930.

II.7. İki Model Şiire Yazılan Bir Nazire

Âsaf'ın yukarıda belirtildiği gibi bir şiire iki nazire yazmanın yanında bir şairin iki şiirine bir nazire şiir yazdığı da görülür.¹⁸ Necâtî'ye nazire olan 543. gazelin 1, 4 ve 5. beyitleri Necâtî'nin bir gazeline, 2 ve 3. beyitleri başka bir gazeline naziredir.¹⁹ Şairin bazen hem bir şairin şiirine hem de ona nazire olan şiire nazire yazdığı görülür. Aşağıda Nefî'nin gazelinin, Mezâkî'nin Nefî'ye yazdığı nazire gazelin ve Âsaf'ın her ikisine yazdığı nazire gazellerin matlaları verilmiştir:

Bir dolu nûş et şarâb-ı nâb gelsin çeşmine
Mest olursan nâza başla hâb gelsin çeşmine²⁰
(*Nefî*)

Bir kadeh nûş it âdâb-ı nâb gelsün çeşmüne
Keyf olursan sâza başla hâb gelsün çeşmüne²¹
(*Âsaf, G.882/1*)

‘Âşık-ı pür-sûz-ı ‘ışk ol tâb gelsün çeşmüne
Tâb-ı dilden şu‘le-gûn hûn-âb gelsün çeşmüne²²
(*Mezâkî*)

‘Âşık-ı pür-nâr-ı şevk ol tâb gelsün çeşmüne
Şevk-ı dilden âteş-i hûn-âb gelsün çeşmüne²³
(*Âsaf, G.897/1*)

¹⁸ Ayrıca şair, Sâni'nin aynı vezin ve kafiyedeki iki şiirine nazire yazdığı 114 ve 115. gazellerde de benzer şekilde bazı beyitlerde Sâni'nin bir gazelinde beyitlerdeki söyleyişleri, bazı beyitlerinde diğer gazelindeki konu ve söyleyişleri dikkate alarak iki nazire oluşturmuştur. Sâni'nin iki gazeli için bk. Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 70-71, 75. Âsaf'ın nazireleri için bk. Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 424.

¹⁹ Âsaf'ın şiiri için bk. Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 634, Necâtî'nin şiirleri için bk. Ali Nihat Tarlan, *Necati Beg Divanı*, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 326, 337-338.

²⁰ Metin Akkuş, *a.g.e.*, s. 335.

²¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 802.

²² Ahmet Mermer, *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 516.

²³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 810.

Benzer şekilde Fehîm-i Kadîm ve Şehrî'nin divanlarında yer alan ve müşterek gazel hissi veren²⁴ gazellerin ikisine de Âsaf nazire yazmıştır. Aşağıda bu şiirlerin mahlas beyitleri verilmiştir:

Hem-râhî-i Fehîm ile n'itdükse eyledük
Ol bezmgâha Şehrîyi de mahrem eyledük²⁵
(Şehrî)

Şehrî-i pâk-tab'un olup pey-revi bugün
Eş'âr u nazma Âsaf'ı da mahrem eyledük²⁶
(Âsaf, G.553/5)

Şehrî ile Fehîm idüp i'câz-ı 'aşkı fâş
Sihri bedîhede niğhin mülzem eyledük²⁷
(Fehîm-i Kadîm)

Âsaf hemîşe eyleyüp esrâr-ı 'aşkı fâş
Agyâr-ı bed-hayâli hemîn mülzem eyledük²⁸
(Âsaf, G.554/5)

Fuzûlî'ye yazılan nazirelerden biri, Leylâ vü Mecnûn'da Mecnûn di-
linden söylenen "Eyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür/ Men
kimem sâkî olan kimdür mey-i sahbâ nedür" matlalı gazeledir.²⁹

Âsaf *Divanı*'ndaki 13. nazm, Sabrî'nin bir gazelinin birinci ve üçüncü
beyitlerine naziredir.³⁰ Buna nazire geleneğinde çok rastlanmaz.

²⁴ Bu gazelleri tezinin değerlendirme bölümünde ele alan Şener Demirel de gazellerin müşterek olması gerektiğini belirtir. bk. Şener Demirel, *17. Yüzyıl Şairlerinden Şehrî (Malatyalı Ali Çelebi) Hayatı, Sanatı, Divanı'nın Tenkitli Metni ve Tahlili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999, s. 50-51.

²⁵ Şener Demirel, *a.g.e.*, s. 321.

²⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 639.

²⁷ Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 536.

²⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 640.

²⁹ Muhammet Nur Doğan, *Fuzûlî Leylâ ve Mecnûn*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1996, s. 440. Âsaf'ın naziresi için bk. Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 464.

³⁰ Âsaf'ın şiiri için bk. Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 962 (Naz.13), Sabrî'nin gazeli için bk. Hasan Kasır, *Sabrî Mehmed Şerif Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990, s. 157.

II.8. Musammatlara Yazılan Nazireler

Âsaf'ın musammat nazirelerinde bir şairin diğerine yaptığı tahmis ve tesdislerine nazireler görülür. *Divan*'da tahmise muhammes, tesdise müseddes nazireler yazılmıştır. Âsaf, Gelibolulu 'Âlî'nin 'Âlî'ye yazdığı iki, Hayâlî'ye yazdığı üç, Selîm'e yazdığı iki, Rahmî'ye yazdığı bir tahmise; Bâkî'nin Sultan Selîm'e yazdığı bir tahmise; Şeyhülislâm Yahyâ'nın Sultan Murad'a yazdığı bir tahmise; Fuzûlî'nin Habîbî ve Lutfî'ye yazdığı birer tahmise muhammes; Gelibolulu 'Âlî'nin Şah Tahmas'a yazdığı bir tesdîs'e müseddes nazireler yazmıştır.³¹ Aşağıda Fuzûlî'nin Habîbî'ye yazdığı tahmis ve ona nazire yazılan muhammesin son bendleri verilmiştir:

Fuzûlî

Hâh sincâb eylesün ferşin Fuzûlî hâh kül
 Hecr ara mutlak yuhu görmez göz eglenmez gönül
 Yârsız 'ışk ehlinün dinlenmegi mümkün degül
 Nice dinlensün Habîbî sensiz ey endâmı gül
 Kim batâr cismine tende her tüg olmuş bir tiken³²

Âsaf, Muh.22

Gâh semmûr eylesün pûşîde Âsaf gâh kül
 Fikrden çün h'âb girmez çeşme eglenmez gönül
 Ehl-i 'aşkun yârsuz eglenmesi mümkün degül
 Nice eglensün gönül sensüz gel ey endâmı gül
 Cismümün her mûyî cânâ sensüz olur bir diken³³

II.9. Müfredlere Yazılan Nazireler

Âsaf'ın nazirelerinde değinilmesi gereken bir başka husus da *Divan*'daki beş müfredin Nefî'nin müfredlerine nazire olmasıdır. Bu, nazire geleneğinde nazire divanlar dışında pek görülen bir özellik değildir ve eserin -yukarıda da belirttiğimiz gibi- nazireler divanı olma ihtimalini

³¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 905 (Muh.1), s. 910-911 (Muh.7), s. 911-912 (Muh.8), s. 912-913 (Muh.9), s. 917-918 (Muh.15), s. 919-920 (Muh.17), s. 920-921 (Muh.18), s. 921-922 (Muh.19), s. 924-925 (Muh.22), s. 926 (Muh.24), s. 928 (Muh.27), s. 934 (Müs.6).

³² Ali Nihat Tarlan, I, s. 191-192.

³³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 924-925.

kuvvetlendirir. Aşağıda Nefî'nin müfredi ve Âsaf'ın ona yazdığı nazire müfred yer almaktadır:

Çekse tığın kırılır birbiri üzre âlem
Fitne cellâdı mıdır gamze-i mestin bilmem³⁴
(Nefî)

Salsa rumhın yıkılır birbiri üzre 'âlem
Fitne-âşûb mıdur gamze-i çeşmün bilmem³⁵
(Âsaf, Müf.3)

II.10. Nazirelerde Tekrarlar

Âsaf'ın nazireleri için değinilmesi gereken en önemli husus; tanzir edilen şiirdeki kelime, ifade, söyleyiş, konu ve hayalin tekrar edilmesidir. Şair kimi zaman aynı kelimelerle, kimi zaman kelimeleri biraz değiştirerek, kimi zaman kelimelerin eş anlamlılarını tercih ederek tanzir edilen şiirde söylenenleri tekrarlar. Âsaf'ın şiirlerinde nazire yazılan şiirlerden bir mısraın değiştirilmeden alındığı da görülür. Şair, tanzir edilen şiirdeki mısraı değiştirmeksizin kendi şiirinde kullanmaktadır. Bu şekildeki mısraların sayısı az değildir. Aşağıda bunlara misâller verilmiş, misâllerdeki tekrarlar italik yazılmıştır:³⁶

Elümde şîşe-i rengîn pür mey la'l-i nâb-âsâ
Gözümde katre katre eşk-i ter dürr-i hoş-âb-âsâ³⁷
(Şeyhülislâm Yahyâ)

Yedümde kâse-i zerrîn pür-mey la'l-i nâb-âsâ
Gözümde katre katre eşk-i ter dürr-i hoş-âb-âsâ³⁸
(Âsaf, G.44/1)

³⁴ Metin Akkuş, *a.g.e.*, s. 353.

³⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 963.

³⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 387 (G.39/5b), s. 401 (G.67/2b), s. 416 (G.97/1a), s. 441 (G.149/2b), s. 470 (G.208/3b), s. 473 (G.214/2b-5b), s. 505 (G.278/2b), s. 554 (G.378/1a), s. 591 (G.454/1a), s. 625 (G.524/1b, 2b), s. 649 (G.572/4b), s. 669 (G.614/5b), s. 709 (G.693/6b), s. 733 (G.744/1b), s. 737 (G.752/1a), s. 743 (G.764/5a), s. 746 (G.770/3b), s. 755 (G.789/4b), s. 810 (G.898/5a), s. 812 (G.901/4b), s. 813 (G.903/5b), s. 815 (G.908/3b), s. 883 (G.1046/4b), s. 959 (Rub.47a).

³⁷ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 31.

³⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 389.

Güle çemende senâ-gûlîgıla minneti ko
*Anun senün gibi bülbül hezâr eserleri var*³⁹
 (Gelibolulu 'Âlî)

Hele derinde suhan-gûluk eyle ülfeti ko
*Anun senün gibi bülbül hezâr eserleri var*⁴⁰
 (Âsaf, G.200/4)

Gönül sûzân iden cism-i nizârun tâze dâgundur
*Seni pervâne-i 'aşk eyleyen kendi çerâgundur*⁴¹
 (Vecdî)

Dilâ ihrâk iden cism-i nahîfün tâze dagundur
*Seni pervâne-i 'aşk eyleyen kendü çerâgundur*⁴²
 (Âsaf, G.201/1)

Gonceye ol neşve kim çâk-ı girîbân itdürür
*Bülbül-i şûrideye feryâd-ı mestân itdürür*⁴³
 (Şeyhülislâm Yahyâ)

Gonçaya ol neş'e kim çâk-i girîbân itdürür
*Bülbül-i âvâreye nâlân-ı mestân itdürür*⁴⁴
 (Âsaf, G.255/1)

Biz ki Yûsuf gibi bir mahbûb-ı Ken'ân isterüz
*Pâyına yüz sürmege bir pâk-dâmân isterüz*⁴⁵
 (Sânî)

Biz ki Yûsuf gibi bir mahbûb-ı devrân isterüz
*Pâyına yüz sürmege bir pâk-dâmân isterüz*⁴⁶
 (Âsaf, G.387/1)

Mezâkî kim kalur bâkî meger bu dâr-ı fânide
*Gelenler 'âleme bizden mukaddem kalmamış gitmiş*⁴⁷
 (Mezâkî)

³⁹ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, II, s. 47.

⁴⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 466.

⁴¹ Ahmet Mermer, *XVII. Yüzyıl Dîvân Şairi Vecdî ve Dîvânçesi*, MEB Yay., Ankara 2002, s. 93.

⁴² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 467.

⁴³ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 86.

⁴⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 494.

⁴⁵ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 192.

⁴⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 558.

⁴⁷ Ahmet Mermer, *a.g.e.*, s. 416.

Kıyâs itme sen ey Âsaf bu dünyâya gelen gitmez
 Gelenler 'âleme bizden mukaddem kalmamış gitmiş⁴⁸
 (Âsaf, G.434/5)

Niyâzum tâli'ümde yârı bî-rahm eyledi Sabrî
 O cevrin arturur oldu ben ana minnet etdükçe⁴⁹
 (Sabrî)

Temennâ-yı niyâzum dôst[1] bî-rahm eyledi Âsaf
 O cevrin arturur oldu ben ana minnet itdükçe⁵⁰
 (Âsaf, G.880/5)

Bahâr-ı hüsnünün bil kadrin ey meh câvidân sanma
 O gevher degme bir kânda bulunmaz râyegân sanma⁵¹
 (İsmetî)

Bahâ-yı la'linün sor kıymetini câvidân sanma
 O cevher degme bir kânda bulunmaz râyegân sanma⁵²
 (Âsaf, G.898/1)

Olduğu gibi alınan tekrar mısralarının bir farklı şekli de mahlaslı mısralardır. Bunlarda da orijinal mısra ile nazire arasında sadece mahlas farkı vardır, mısraın diğer kelimeleri aynı şekilde nazirede yer alır.⁵³ Aşağıda sadece mahlasın değiştiği mısralardan misâller verilmiştir:

Penbe-i dâg ile zeyn oldu tenüm
 Rahmîyâ gûyâ ki geydüm bir nemed⁵⁴
 (Bursalı Rahmî)

Bahye-i dag ile zeyn oldu tenüm
 Âsafâ gûyâ ki geydüm bir nemed⁵⁵
 (Âsaf, G.148/5)

⁴⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 581.

⁴⁹ Hasan Kasır, *a.g.e.*, s. 271.

⁵⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 801.

⁵¹ Haluk İpekten, *İsmetî Divânı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1974, s. 95-96.

⁵² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 810.

⁵³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 411 (G.88/5b), s. 442 (G.151/5a), s. 492 (G.252/5b), s. 525 (G.318/5b), s. 529 (G.326/5), s. 591 (G.454/5b), s. 747 (G.773/5b), s. 752 (G.782/5b), s. 756 (G.791/5), s. 888 (G.1057/5b).

⁵⁴ Fatih Tıgılı, *Bursalı Rahmî Çelebi ve Divânı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 140.

⁵⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 441.

Serv-i bâlâ gibi engüşt-nümâdur yârun
‘Âliyâ çokdur egerçi kad-i dil-cûsı güzel⁵⁶

(Gelibolulu ‘Âlî)

Kad-i tûbâ gibi bir bâl-i bülenddür yârun
Âsafâ çokdur egerçi kad-i dil-cûsı güzel⁵⁷

(Âsaf, G.652/5)

Cihân-ı bî-sebât içre gam u şâdî ber-â-berdür
Eger şâd olmadunsa gam degül Yahyâ hazîn olma⁵⁸

(Şeyhülislâm Yahyâ)

Cihân-ı bî-bekâ içre gam u şâdî müsâvîdür
Eger şâd olmadunsa gam degül Âsaf hazîn olma⁵⁹

(Âsaf, G.916/5)

Bazı mısradalarda sadece bir kelimenin değiştiği görülür, onun dışında mısra tanzir edilen şirdekiyle aynıdır.⁶⁰ Aşağıdaki misâller böyledir:

Kaddün var iken neyleyelüm bâgda servi
Sensin çemenün revnakı ey nahl-i melâhat⁶¹

(Sânî)

Kaddün var iken n’eyleyeyüm servi çemende
Sensin bu bâgun revnakı ey nahl-i letâfet⁶²

(Âsaf, G.101/2)

⁵⁶ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, II, s. 159.

⁵⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 688.

⁵⁸ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 337.

⁵⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 819.

⁶⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 399 (G.64/3b), s. 403 (G.71/5b), s. 423 (G.119/1a), s. 458 (G.183/1a), s. 459 (G.184/4b), s. 477 (G.221/4b), s. 526 (G.320/4b), s. 548 (G.366/2b), s. 558 (G.387/1a), s. 580 (G.432/2b), s. 590 (G.453/5b), s. 599 (G.470/2b, 4a), s. 611 (G.496/1b), s. 620 (G.512/3b, 4b), s. 620 (G.514/1b), s. 622 (G.517/1b), s. 622 (G.518/2b), s. 625 (G.524/5b), s. 627 (G.528/1a), s. 647 (G.569/2b), s. 677 (G.630/1b), s. 678 (G.631/2b), s. 683 (G.642/1b), s. 708 (G.693/1b), s. 738 (G.754/1b), s. 739 (G.756/4b-5a), s. 743 (G.764/1b), s. 743 (G.765/2b, 5b), s. 751 (G.781/1b, 2b), s. 808 (G.893/1a), s. 810 (G.897/1a), s. 826 (G.929/5a), s. 866 (G.1011/5b), s. 869 (G.1019/3b), s. 887 (G.1054/1b), s. 912 (Muh.8/4e).

⁶¹ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 67.

⁶² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 418.

Ezel bezmindeki câm-ı mahabbet mestisin Yahyâ
*Belâ-keş Kays'a Mecnûn olmaga Leylâ mıdur bâ'is*⁶³
 (Şeyhülislâm Yahyâ)

Elest bezmindeki câm-ı hakikat mestisin Âsaf
*Cefâ-keş Kays'a Mecnûn olmaga Leylâ mıdur bâ'is*⁶⁴
 (Âsaf, G.112/5)

Devlet esbâbın bulup şunlar ki magrûr oldılar
*Gam yiyüp kan içecek demlerde mesrûr oldılar*⁶⁵
 (Gelibolulu 'Âlî)

'İşret esbâbın bulup şunlar ki magrûr oldılar
*Gam yiyüp dem nûş idecek günde mesrûr oldılar*⁶⁶
 (Âsaf, G.160/1)

Görmedük gözden nihânsın hayli demlerdür seni
*Bilmezüz iy duhter-i rez 'işretün kimlerledür*⁶⁷
 (Fasîh)

Niçe mâh u sâldur kim görmedük rûyun senün
*Duymaduk ey duhter-i rez 'işretün kimlerledür*⁶⁸
 (Âsaf, G.210/3)

Ten-i dilberde mû-veş görinen sanman miyâındur
*Der-âgûş itmiş am ben za'îfün kılca câındur*⁶⁹
 (Emrî)

Ten-i yârumda kıl görsen dime kim mû-miyâındur
*Der-âgûş itmiş am ben nahîfün kılca câındur*⁷⁰
 (Âsaf, G.331/1)

Subha dek kûyun tolanduk gün yüzün göstermedün
*Çıkmadun ey mâh-ı tâbân bekledük ahşama dek*⁷¹
 (Şeyhülislâm Yahyâ)

⁶³ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 423.

⁶⁵ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, II, s. 86.

⁶⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 447.

⁶⁷ Mustafa Çıpan, *a.g.e.*, s. 327.

⁶⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 471.

⁶⁹ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divam*, Eren Yay., İstanbul 2002, s. 114.

⁷⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 531.

⁷¹ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 214.

Subha dek semtün tolanduk gün rûyun göstermediin
*Çıkmadun ey mâh-ı lem'ân bekledüm ahşama dek*⁷²
 (Âsaf, G.565/2)

Dil-i dânésımı 'âşıklarun deryâya benzetdüm
*İçinde sırr-ı 'aşkı gevher-i yektâya benzetdüm*⁷³
 (Bağdatlı Rûhî)

Dil-i dânésımı sâdiklarun deryâya benzetdüm
*İçinde râz-ı 'aşkı dürr-i bi-hemtâya benzetdüm*⁷⁴
 (Âsaf, G.675/1)

Meyhâne benüm sahn-ı gülistân senün olsun
*Sâgar benüm olsun gül-i handân senün olsun*⁷⁵
 (Sabrî)

Meykede benüm sahn-ı gülistân senün olsun
*Sahbâ benüm olsun gül-i reyhân senün olsun*⁷⁶
 (Âsaf, G.760/1)

Beydak-ı hâl-i ruhun zülfünle mestûr eyleme
*Almaga şâhum gönül ferzânesin açmazdan*⁷⁷
 (Bâkî)

Beydak-ı hâl-i 'izârun zülf-ile setr eyleme
*Alagör şâhum gönül ferzânesin açmazdan*⁷⁸
 (Âsaf, G.794/2)

Nigârı da'vet için bezme ey tab'-ı suhan-sencüm
*Yine bir şâ'irâne nâme inşâ itsen olmaz mı*⁷⁹
 (Sânî)

⁷² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 645.

⁷³ Coşkun Ak, *Bağdatlı Rûhî Divânı Karşılaştırmalı Metin*, II, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa 2001, s. 843.

⁷⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 700.

⁷⁵ Hasan Kasır, *a.g.e.*, s. 244.

⁷⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 741.

⁷⁷ Sabahattin Küçük, Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 325.

⁷⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 758.

⁷⁹ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 439.

Cevânı da'vet için bezme ey tab'-ı suhan-sencüm
Yine bir 'âkilâne nâme inşâ itsen olmaz mı⁸⁰

(Âsaf, G.1025/4)

II.11. Nazirelerde Söyleyiş ve Hayal Benzerliği

Yukarıda belirtilen tekrarların yanında şair bazen ifadeleri değiştirse de tanzir edilen şiirde söylenmek isteneni tekrarlar. Bu nazirelerde kelimeler eş anlamlılarıyla yer değiştirebilir, ifade az çok farklılaşabilir; ancak konu, hayal, söyleyiş özellikleri, söz sanatlarının kullanılma şekli vb. birçok özellik tanzir edilen şiirin tekrarından ibarettir. Böylece şair, nazire yazdığı şiirdeki söyleyiş özelliklerinin ve hayalin izinden gider.⁸¹ Aşağıda, bu şekildeki nazirelere misâller verilmiştir:

Sözüm vâsf-ı leb-i la'lünle hem rengîn ü hem şîrîn
'Adûlar nükteyi fehm eylemezler sâdedür dirler⁸²
(Bâkî)

Sözüm medh-i leb-i kandunla hem şîrîn ü hem rengîn
Rakîbler neşvesin fark eylemezler sâdedür dirler⁸³
(Âsaf, G.214/3)

O istignâ-fürûş-ı çâr-sûy-ı hüsnün ey Nâbî
Metâ'-ı vaslına cân nakdin itsen kıymet el virmez⁸⁴
(Nâbî)

'Aceb ol nâz-perver hüsn-i istignâ-fürûş Âsaf
Kumâş-ı vaslına cân nakdin itsen kıymet el virmez⁸⁵
(Âsaf, G.368/5)

⁸⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 872.

⁸¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 418 (G.101/3), s. 425 (G.117/5), s. 426 (G.119/4), s. 433 (G.133/1-2-3), s. 436-437 (G.139/2, 5), s. 472 (G.211/2), s. 505 (G.278/1), s. 554 (G.378/2), s. 577 (G.426/4), s. 579 (G.430/2), s. 581 (G.434/1), s. 591 (G.455/2, 4), s. 597 (G.466/3), s. 599 (G.470/1), s. 602 (G.476/2), s. 611 (G.496/2), s. 612 (G.498/1-2-3), s. 660 (G.596/4), s.666 (G.608/1), s. 682 (G.639/1-2, 5), s. 684 (G.644/1-2), s. 689 (G.654/4), s. 738 (G.755/2), s. 780 (G.839/4), s. 783 (G.845/1), s. 784 (G.846/4), s. 832 (G.942/4), s. 867 (G.1014/4), s. 872 (G.1025/1).

⁸² Sabahattin Küçük, *a.g.e.*, s. 214.

⁸³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 473.

⁸⁴ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, II, s. 695.

⁸⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 549.

Bâg-ı ruhunda dâne-i hâlüne ey perî
 Meyl eylesek ‘aceb midür Âdem degül miyüz⁸⁶
 (Necâtî)

Taht-ı lebünde dâne-i hüsnüne ey perî
 Meyl eylesek n’ola ki biz Âdem degül miyüz⁸⁷
 (Âsaf, G.416/2)

Dâglar yakmış ten-i agyâra ‘âşık diyü yâr
 Kim yakarlar ‘illeti zâhir olan hayvâne dâg⁸⁸
 (Sânî)

Dag çekmiş sine-i a’dâya ‘âşık diyü dost
 Çün yakarlar Âsafâ ‘özri olan hayvâna dag⁸⁹
 (Âsaf, G.479/5)

Sâfam âyîne-sıfat nakş u nigârı sevemem
 Sâde-i levhem bana başdan başa ân olsa güzel⁹⁰
 (Fehîm-i Kadîm)

Pâkem âyîne gibi yok nazarum elvâna
 Sâf-tab’am bana ser-tâ-kadem ân olsa güzel⁹¹
 (Âsaf, G.634/4)

Öykünürmüş leblerüne la’l-ü-yâkût ey sanem
 Gâlibâ uşbu günehdür anları taş eyleyen⁹²
 (Necâtî)

Reşk idermiş la’lüne mercân u yâkût ey sanem
 Anları ‘isyânlarıyla cürmidür taş eyleyen⁹³
 (Âsaf, G.735/2)

Rind isen Nefî humâr-ı bâdeden açma gözüñ
 Âlemin hâli hayâl-i h’âb gelsin çeşmine⁹⁴
 (Nef’î)

⁸⁶ Ali Nihat Tarlan, *a.g.e.*, s. 281.

⁸⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 572.

⁸⁸ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 249.

⁸⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 603.

⁹⁰ Tahir Üzgör, *a.g.e.*, s. 550.

⁹¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 679.

⁹² Ali Nihat Tarlan, *a.g.e.*, s. 384.

⁹³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 729.

⁹⁴ Metin Akkuş, *a.g.e.*, s. 335.

Merd isen Âsaf humâr-ı râhdan açma gözin
Dünyenün nakşî hayâl-i hâb gelsün çeşmüne⁹⁵
(Âsaf, G.882/5)

Ben gedâdan ‘âr ider ol dilber-i ‘âlî-cenâb
Sohbetinde kâşkî adum dahi anılmasa⁹⁶
(Taşhcalı Yahyâ)

Ben garîbden ‘âr ider çün ol şeh-i ‘âlem-penâh
Meclisinde kâşkî ismüm hiç benüm anılmasa⁹⁷
(Âsaf, G.941/2)

Urdun cefâ taşın dile dîvâne mi sandun beni
Zencîrüne bend eyledün uslana mı sandun beni⁹⁸
(Şeyhülislâm Yahyâ)

Urdun sitem sengin dile dîvâne mi sandun beni
Silsilene kayd eyledün uslana mı sandun beni⁹⁹
(Âsaf, G.1040/1)

Başdan ayaga derd ile yanık degül miyin
Hûn-âbe-i cigerle boyanık degül miyin
Ey lâle-ruh bu da‘vîde sâdık degül miyin
Dil-berler içre ben sana ‘âşık degül miyin
‘Uşşâk içinde devlete lâyıık degül miyin¹⁰⁰
(Gelibolulu ‘Âlî)

Tâ ser-be-pây ‘aşk-ile yanık degül miyin
Seyl-âb-ı eşk-i hûna boyanık degül miyin
Ey gonça leb bu ma‘nîde sâdık degül miyin
Hûbân içinde ben sana ‘âşık degül miyin
Zevk-ı visâl-i lutfuna lâyıık degül miyin¹⁰¹
(Âsaf, Muh.9/1)

⁹⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 802.

⁹⁶ Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Dîvan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977, s. 530.

⁹⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 832.

⁹⁸ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 464.

⁹⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 880.

¹⁰⁰ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, I, s. 315.

¹⁰¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 912.

II.12. Nazirelerde Üslup Benzerliği

Yukarıdaki misâllerdeki tekrarların benzerleri Âsaf'ın nazirelerinin birçoğunda görülen bir özelliktir ve böyle yazılan nazireler orijinallikten uzaktır. Bu şiirlerde tekrarların yanında dikkat çeken bir husus da şairin, nazire yazdığı şairin üslubuna bürünmesidir.¹⁰² Aşağıdaki nazireler bu şekildedir:

Şeyhülislâm Yahyâ

Sun sâgarı sâkî bana mestâne disünler
Uslanmadı gitdi gör o dîvâne disünler

Peymânesini her kişi toldurmada bunda
Şimden girü bu mescide mey-hâne disünler

Dil hânesini yık koma taş üstüne bir taş
Sen yap anı iller ana vîrâne disünler

Gönlünde senün gayr u sivâ sûreti neyler
Lâyık mı bu kim Ka'be'ye büt-hâne disünler

Yahyâ'nın olup sözleri hep sırr-ı mahabbet
Yârân işidüp söyleme yâbâne disünler¹⁰³

Âsaf, G.247

Sun bâdeyi sâkî bize mestâne disünler
Usanmadı gitdi gör o dîvâne disünler

¹⁰² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 384 (G.33), s. 391 (G.47), s. 409 (G.84), s. 415 (G.96), s. 423 (G.112), s. 429 (G.124), s. 435 (G.136), s. 454 (G.174), s. 473 (G.214), s. 483 (G.233), s. 494 (G.255), s. 517-518 (G.303), s. 531 (G.330), s. 611 (G.495), s. 622-623 (G.518), s. 625 (G.524), s. 678 (G.632), s. 668 (G.612), s. 708 (G.692), s. 709 (G.694), s. 711-712 (G.699), s. 726 (G.729), s.737 (G.752), s. 740 (G.758), s. 743 (G.765), s. 747 (G.773), s. 748 (G.774), s. 751 (G.781), s. 756 (G.790), s. 779 (G.837), s. 811 (G.900), s. 832 (G.941), s. 835 (G.947), s. 855 (G.989), s. 855-856 (G.990), s. 869 (G.1019), s. 872 (G.1025), s. 880 (G.1040), s. 889 (G.1059), s. 914 (Muh.11/2), s. 917 (Muh.15/1), s. 923 (Muh.21/1), s. 925 (Muh.23/1-2), s. 929 (Müs.1/1-5), s. 930 (Müs.2/1-5), s. 934 (Müs.6/1), s. 936 (Müs.8/1).

¹⁰³ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 116.

Gül-çehresini her biri soldurmada bunda
Şimden gerü bu gülşene od-hâne disünler

Dil Ka'be'sini yık koma taş üstine bir taş
Sen yap anı dostlar ana vîrâne disünler

Yanunda senün gayr u hevâları soranlar
İnsâf mı bu kim mescide meyhâne disünler

Âsaf oluban sözleri hep sırr-ı hakikat
Ahbâb işidüp söyleme yabana disünler¹⁰⁴

Nâbî

Bir devlet için çerhe temennâdan usanduk
Bir vasl için agyâra müdârâdan usanduk

Hicrân çekerek zevk-i mülâkâtı unutduk
Mahmûr olarak lezzet-i sahbâdan usanduk

Düşdük katı çokdan heves-i vuslata ammâ
Ol dâ'îye-i dagdaga-fermâdan usanduk

Dil gamla dahı dest ü girîbândan usanmaz
Bir yâr için agyâr ile gavgâdan usanduk

Nâbî ile ol âfetün ahvâlini nakl it
Efsâne-i Mecnûn ile Leylâ'dan usanduk¹⁰⁵

Âsaf, G.523

Bir râhat için dehre temennâdan usanduk
Bir lezzet için çarha müdârâdan usanduk

Efkâr çekerek yâr-ı vefâ-dârı unutduk
Pür-gam olarak devlet-i dünyâdan usanduk

Düşdük leb-i yârun heves-i bûsına ammâ
Ol gulgule-i dagdaga-fermâdan usanduk

¹⁰⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 490.

¹⁰⁵ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, II, s. 756.

Dil ‘aşkun ile deşt ü beyâbândan usanmaz
Bir vuslat için yâr ile gavgâdan usanduk

Âsaf kıla ol fitnenün esrârını takrîr
Ahbâre-i Mecnûn ile Leylâ’dan usanduk¹⁰⁶

Fuzûlî

Ruhsâruna ‘ayb etme nigâh etdügümi
Göz yaşı töküb nâle-vü-âh etdügümi
Ey pâdişeh-i hüsn terahhum çağıdır
‘Afv eyle ki bilmişem günâh etdügümi¹⁰⁷

Âsaf, Rub.20

Dîdâruna ta’n itme nigâh itdigümi
Sînem döğüp efgân ile âh itdigümi
Ey şâh kerem bana mürüvvet demidür
Rahm eyle ki anladum günâh itdigümi¹⁰⁸

II.13. Nazirelerde Anlam ve Sanat Eksikliği

Şair, yukarıdaki misâllerde de görüldüğü gibi birçok naziresinde tanzir edilen şiirdeki orijinal hayali ve âhengi yakalayamamıştır. Bazı şiirlerde anlamın oturmadığı, söz sanatının ortadan kalktığı, beytin yargıya bağlanamadığı görülür.

Bâkî’nin aşağıdaki beytinde suların doğal akışı hüsn-i ta’lîl yoluyla servi boylu sevgilinin temiz yüzüne âşık olmasına bağlanmıştır. Âsaf’ta, güzellerin etrafta servi boylu sevgilinin yüzünü seyretmek için gezdikleri ifade edilmiştir. Burada doğal bir hadisenin hüsn-i ta’lîl yoluyla ifadesi yoktur. Nazirede sanat ortadan kalkmıştır:

‘Âşık-ı dîdâr-ı pâkündür meger kim cûylar
Cüst ü cû eyler seni ey serv-i bâlâ semt semt¹⁰⁹
(Bâkî)

¹⁰⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 625.

¹⁰⁷ Ali Nihat Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 242.

¹⁰⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 952.

¹⁰⁹ Sabahattin Küçük, *a.g.e.*, s. 115.

Seyr-i dîdârun içündür hûblar her rûz u şeb
Cüst ü cû itdükleri ey serv-i bâlâ semt semt¹¹⁰

(Âsaf, G.98/2)

Şeyhülislâm Yahyâ'nın aşağıdaki beytinde sevgilinin kokusuyla iddi-alaşabilecek bahûr-ı Meryem'in yani çiçeğin kulağı burulurken Âsaf'ta kulağı burulan bülbüldür. Fakat burada ilk mısra ile leff ü neşr gözetilmemiştir. Çünkü bülbülün, sevgilinin kokusu ile bahs etmekle ilgisi yoktur:

Senün bûy-ı dil-âvîzünle bahse eylemez cür'et
Bahûr-ı Meryemün ey gonce-fem gûşü burılmışdur¹¹¹

(Şeyhülislâm Yahyâ)

Senün bûy-ı safâ-bahşunla mümkin mi ki bahs itmek
Hezârân bülbülün ey gonça kulağı burılmışdur¹¹²

(Âsaf, 252/3)

Sânî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin râ harfi gibi olan kaşıyla hilâl arasında ilgi kurulmuşken, Âsaf'ta elif harfi gibi olan kaşla hilâl arasında ilgi kurulmaya çalışılmıştır:

Bakup hilâl-i çarha o meh didi bu nedür
Didüm ki râ kaşundan alınmış nümûnedür¹¹³

(Sânî)

Gökde görince hilâli didi ol meh bu nedür
Ana didüm ki elif kaşundan ol nümûnedür¹¹⁴

(Âsaf, G.293/1)

Nâ'îlî'nin aşağıdaki beytinde gönlün sevgilinin saçına tutsak olması, orayı yuva yapması ile kırlangıç yavruları ilgiliyken, Âsaf'ın beytinde gönlün sevgilinin kaşını kıblegâh edinmesi ile ikinci mısradaki verilen inci tanesi arasında bir ilgi yoktur:

Miyânun fikr eden diller ki zülfün âşiyân etmiş
Piristü beççelerdür gûyiyâ bir mûya bağlanmış¹¹⁵

(Nâ'îlî)

¹¹⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 416.

¹¹¹ Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 104.

¹¹² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 492.

¹¹³ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 170.

¹¹⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 512.

¹¹⁵ Haluk İpekten, *Nâ'îlî Divanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 331.

‘Îzârun nakl iden diller ki ebrûn kible-gâh itmiş
 Misâl-i gevher-i yektâ heme ol mûya bağlanmış¹¹⁶
 (Âsaf, G.436/2)

Sânî'nin beytinde Mansûr'un söyledikleri yüzünden başının kesilmesi ile mumun başının kesilmesi arasında ilgi kurulmuştur. Âsaf'ın beytinde mumun lale gibi bağrının yanık olması anlatılmış ancak bu, ilk mısradada mantıklı bir sebebe bağlanamamıştır. Böylece beyitte anlama dikkat edilmemiştir:

Bildi dili ucından imiş nâra yanması
 Mansûrvar olduğu bu ser-figende şem¹¹⁷
 (Sânî)

Bildüm verâ-yı dilden imiş nâra düşüp ol
 Mânend-i lâle olduğu bagrı süzende şem¹¹⁸
 (Âsaf, G.476/3)

Sânî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin kapısında post giyerek abdâl gibi tıraşlanmış başına dağ yakayım diyen âşık söz konusu edilmiş ve âşık-abdâl benzetmesi yapılmışken, Âsaf'ta abdâl yerine kullanılan “âşıklarun” ifadesi beyte uygun düşmemiştir. Burada âşığın benzetileni yine âşık olmuştur. Oysa hırka giyip sevgilinin kapısında yâhû diyen ve bedenine dağ yakayım diyen âşığın benzetileninin abdâl olması beklenir:

Post-pûş olup kapunda diyeyin ellerle dost
 Yakayın abdâllar gibi ser-i ‘üryâne dâg¹¹⁹
 (Sânî)

Hırka-pûş olup deründe diyeyüm yâhû ki dost
 Yakayum ‘âşıklarun gibi bu cism ü câna dağ¹²⁰
 (Âsaf, G.479/3)

Âsaf, sevgilinin yüzünde nikâb olmazsa dünyayı yakacağını, bu yüzden ay ışığının sevgilinin nurlu yüzüne benzetilemeyeceğini söylemiştir. Oysa Neffî'nin beytinde sevgilinin yüzüyle kıyaslanan güneştir. Yakıcı etkisi olan da zaten ay değil, güneştir. Âsaf'ın beytinde anlama dikkat edilmemiştir:

¹¹⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 582.

¹¹⁷ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 246.

¹¹⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 602.

¹¹⁹ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 248.

¹²⁰ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 603.

Âfitâb ol ruh-ı pür-tâba nazîr olsun mu
Bu yakar âlemi bir lahza nikâb olmayıcak¹²¹
(Nefî)

Mâh-tâb ‘ârız-ı pür-nûra şebîh olsun mı
Dehri sûzân bu ider yüzde nikâb olmayıcak¹²²
(Âsaf, G.509/2)

Aynı gazele ait aşağıdaki beyitlerin birincisinde Sâni, sevgilinin saç ile delilere lâıyk olan zincir arasında ilgi kurmuş; Âsaf'ta saç yerine tercih edilen mûy (kıl) anlama uygun düşmemiş; Sâni'nin ikinci beytinde sevgilinin saç ve beni ile tuzak ve tuzığa konulan tane arasında ilgi kurulmuş; Âsaf'ın beytinde sevgilinin beni-tane ilgisi uygunken, yanak-tuzak ilgisi uygun düşmemiştir:

Saçın agyâra ‘arz itmek degül cânâneye lâıyk
O bir zencîr durur zîrâ dil-i dîvâneye lâıyk
(Sâni)

O zülf ü hâle meyl itmek münâsibdür kamu halka
Gönüller murgı sayd olmak o dâm u dâneye lâıyk¹²³
(Sâni)

Mûyın agyâra ‘arz itmek degül cânâneye lâıyk
O bir zencîr-i mecnûndur olur dîvâneye lâıyk
(Âsaf, G.528/1)

Münâsib mâ'il olmak ol ruh u hâle kulûb-ı nâs
Gönül murgın şikâr itmek o fak u dâneye lâıyk¹²⁴
(Âsaf, G.528/3)

“Gül, goncanın içindeki sırrı ortaya dökse yeridir; çünkü o, bir kadehle hicâbı ortadan kaldırmıştır.” şeklinde nesre aktarılabilecek aşağıdaki beyitte Cevrî, içkinin utanmayı ortadan kaldırdığı gerçeğinden hareketle gülün gonca hâlınden gül hâline geçişini “sırrını açıklamak” olarak ifade etmiştir. Hemen hemen aynı hayalin söz konusu edildiği beyitte Âsaf, gülün hicâbını def eden şeyi “bir kâmil” olarak belirtmiştir:

¹²¹ Metin Akkuş, *a.g.e.*, s. 311.

¹²² Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 618.

¹²³ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 287-288.

¹²⁴ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 627.

Râz-1 derûn-1 gonçeyi fâş itse vechi var
Bir sâgar ile eyledi ref-i hicâb gül¹²⁵

(*Cevrî*)

Esrâr-1 gonça bülbülü zâr eylese n'ola
Bir kâmil ile eyledi def-i hicâb gül¹²⁶

(*Âsaf, G.606/2*)

Fazlî'nin beytinde Hz. Mûsâ'ya telmihle gönlün karşı duramayacağı şey “dîdâr” olarak belirtilmiştir. Âsaf'ın naziresinde aynı telmihle şairin gözünün bakamayacağı şey “mehtâb” olmuş ve anlama uygun düşmemiştir:

Dîdâra karşı durabilir misin iy gönül
İşitmedik mi¹²⁷ Tûr'la Mûsâ haberlerin¹²⁸

(*Kara Fazlî*)

Meh-tâba karşı bakabilür misin ey gözüm
Dinlemedün mi Tûr-ile Mûsâ haberlerin¹²⁹

(*Âsaf, G.756/4*)

Sânî'nin beytinde “Kuşu kuş ile avlarlar.” atasözüne uygun misâl verilmişken, Âsaf'ta uygun misâl verilmemiştir:

Salup murg-1 dili ol kebg... şikâr itdüm
Kuşu kuş ile avlarlar dimişlerdür meseldür bu¹³⁰

(*Sânî*)

Salup murg-1 dili ol çeşm-i âhûyı şikâr itdüm
Tutarlar kuşu kuş ile dimişler bir meseldür bu¹³¹

(*Âsaf, G.846/2*)

¹²⁵ Hüseyin Ayan, *Cevrî Hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1981, s. 239.

¹²⁶ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 665.

¹²⁷ Bizce kelime mana gereği “işitmedün mi” şeklinde olmalıdır.

¹²⁸ Mustafa Özkat, *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 363.

¹²⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 739.

¹³⁰ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 404.

¹³¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 784.

II.14. Başarılı Nazireler

Âsaf'ın az da olsa bazı nazireleri, orijinalinden farklı bir tat taşımış; naziredeki bir konu etrafında orijinal, güzel söyleyiş ve hayal yakalama çabasını gerçekleştirmiştir. Şair asıl şiirdeki hayali kimi zaman daha güzel bir şekilde veya en azından ona denk bir güzellikte söyleyebilmiştir. Şairin Cevrî ve Emrî'ye yazdığı nazire gazeller, bu fikrimize misâl gösterilebilir:

Cevrî

Devr-i hüsnün fitne-i âhır zamânıdır hatun
Ehl-i 'ışkun âfet-i cân u cihânıdır hatun

Kişver-i cân u dilün hem âfet-i devrânıdır
'Âşıkun hem nüsha-i hıfz u amânıdır hatun

Mushaf-ı hüsn ü melâhatdur cemâl-i rüşenün
Âhırıda gûyiyâ Seb'a'l-Mesânîdür hatun

Dest-i kudret hâme-i müşkîn ile kılmış rakam
Âyet-i didârunun şerh u beyânıdır hatun

Olmaga sehârî-i câdü-yı çeşmünden emîn
Cevrî-i dil-hasta-hâlün hırz-ı cânıdır hatun¹³²

Âsaf, G.558

Şehr-i hüsnün âfet-i devr-i zamânıdır hatun
Ehl-i şevkun fitne-i rûh-ı revânıdır hatun

Milket-i cism-i vücûdun bâ'is-i tahrîbdür
Sâdıkun hem sâye-i zıll-i emânıdır hatun

Ders alur iki sahîfe ruhlarından dâ'imâ
Bülbülün şerh-i kitâb-ı Gülsitân'ıdır hatun

Kilk-i sun'-ile yazılmışdur cemâl-i pâküne
Süre-i ruhsârunun şerh u beyânıdır hatun

¹³² Hüseyin Ayan, *a.g.e.*, s. 234-235.

Bulmaga efsûn-ı câdû-yı nigâhundandan emân
Âsaf-ı bîmâr u zârun hırz-ı cânıdur hatun ¹³³

Emrî

Bizi güldürmedi dilber gam-ı hicrânlar ile
Demidür ağlaşalum dîde-i giryânlar ile

Öldüğüm vaktin itün kabrûme eylerse güzâr
Zeyn ola hâk-i mezârum gül-i handânlar ile

Merdümüm devlet-i 'ışkunda şehâ kâdirdür
Yoluna la'l nisâr itmege dâmânlar ile

Âteş-i haddün ile her gice tutuşmakdur
İşi pervânelerün şem'-i şebistânlar ile

Emriyâ gördi gözüm yaşı cihânı alıyor
Göge yapışdı kamer necm-i dırâhşânlar ile ¹³⁴

Âsaf, G.870

Salınur hâr çemende gül-i handânlar ile
İderüz nâliši biz bülbül-i nâlânlar ile

Şemme-i râyiha-i zülfünü irgürse sabâ
Zeyn ider kabrümüzi sünbül ü reyhânlar ile

Merdüm-i dîdemüze lutf-ile bir dem nazar it
Reh-güzârunda güher-bâr ola dâmânlar ile

Nâr-ı hicrânun ile yanmada yakılmadadır
Dil-i sevdâ-zedemüz şem'-i şebistânlar ile

Âsafâ dîdemüzün eşki pür idüp dehri
Mihri bahtum görüşür necm-i dırâhşânlar ile ¹³⁵

¹³³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 642.

¹³⁴ M. A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 251.

¹³⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 796.

Aşağıdaki misâllerde de Âsaf'ın şiiri, nazire yazdığı şiire denk olarak değerlendirilebilir. Çok az olmakla birlikte şair, bazen tanzir ettiği şairdeki hayalden farklı bir hayali oluşturmuş, orijinal bir söyleyiş yakalayabilmiştir:

Şerâr-ı âh-ı 'Âlî zer-nişân olmuş feleklerde
Çeküp ahkâm-ı şâh-ı 'ıška rik-âlûde bir tugra¹³⁶
(*Gelibolulu 'Âlî*)

Görünen levha-i gerdûnda mâh-ı nev kıyâs itmen
Şerâr-ı âh-ı Âsaf dan çekilmiş zer-nişân tugrâ¹³⁷
(*Âsaf, G.20/5*)

İtdi dil rûyuna rûyun dil-i sûzâne hased
İtdiler bir birine şem' ile pervâne hased¹³⁸
(*Vecdî*)

Şem' yandı kılalı 'ârız-ı cânâna hased
Süziş-i cânâ n'ola eylese pervâne hased¹³⁹
(*Âsaf, G.145/1*)

Tenümde her elif ucında bir nâveklü dâgum var
Ben ol nahlem ki şâhîn âşiyân itmiş budagum var¹⁴⁰
(*Gelibolulu 'Âlî*)

Berümde şerhalar ucında bir peykânlu dagum var
Ben ol şahsam ki çeşmüm âsiyâb itmiş suvağum var¹⁴¹
(*Âsaf, G.165/1*)

Dinledür bî-çâre bülbül hârdan feryâdını
Mülk-i gülşende Süleymân-ı gülün divânı var¹⁴²
(*Şeyhülislâm Yahyâ*)

Sanmayun bî-hûdedür ser-heng-i bülbül savtını
Taht-ı niş üzre şehen-şâh-ı gülün divânı var¹⁴³
(*Âsaf, G.225/4*)

¹³⁶ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, II, s. 6.

¹³⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 377.

¹³⁸ Ahmet Mermer, *a.g.e.*, s. 75.

¹³⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 439.

¹⁴⁰ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, II, s. 46.

¹⁴¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 449.

¹⁴² Hasan Kavruk, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁴³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 479.

Kâkül-i yâri idersen ârzû sevdâya düş
Başuna gelsün belâ dirsen eger gavgâya düş¹⁴⁴
(*Sânî*)

Vuslat-ı yâri kılursan ârzû Hümâ'ya düş
Hânene gelsün dir isen ol perî esmâya düş¹⁴⁵
(*Âsaf, G.426/1*)

Gözin nergisler açmış bir kıyâmet nev-bahâr olmuş
Niçe Cem-hâkden câm ile gûyâ âşikâr olmuş¹⁴⁶
(*Sabri*)

Saçun sünbüllerin açmış 'acâyib nev-bahâr olmuş
Meh-i enver sehâbdan gûyiyâ kim âşikâr olmuş¹⁴⁷
(*Âsaf, G.439/1*)

Vâkîf-ı râz-ı kazâ-yı çeşm-i yâr olmaz Fehîm
'Aşkî 'âşik cânı bîcan hûşî bîhûş itmeyen¹⁴⁸
(*Fehîm-i Kadîm*)

Vâkîf-ı sırr-ı nihân-ı dîde olmaz Âsafâ
Kalbi tâhir tab'ı şâ'ir 'aklı pür-hûş itmeyen¹⁴⁹
(*Âsaf, G.749/5*)

Bâkiye 'işret ü 'ayş itmege hecründe yiter
Nâle ney göz yaşı mey fikr-i visâlün gül-şen¹⁵⁰
(*Bâkî*)

Âsaf'a sohbet u zevk itmege firkatde yeter
Eşki mey ney ise nâlânı cemâlün gülşen¹⁵¹
(*Âsaf, G.751/5*)

Bir elif çekdi yine sîneme cânân bu gice
San sarıldı bana bir serv-i hırâmân bu gice¹⁵²
(*Âhî*)

¹⁴⁴ Hasan Gültekin, *a.g.e.*, s. 215.

¹⁴⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 577.

¹⁴⁶ Hasan Kasır, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁴⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 584.

¹⁴⁸ Tahir Üzgör, *a.g.e.*, s. 622.

¹⁴⁹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 736.

¹⁵⁰ Sabahattin Küçük, *a.g.e.*, s. 322.

¹⁵¹ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 737.

¹⁵² Necati Sungur, *Âhî Divânı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s. 198.

Sînesin sîneme kor nâz ile cânân bu gice
Sarılr yarama san merhem-i Lokmân bu gice¹⁵³
(Âsaf, G.861/1)

Bir hoşça hisâb eyleyelüm derdimüz ey dil
Ben dirhem-i eşküm dökeyim sen rakam eyle¹⁵⁴
(Edirneli Fâiz)

Ey dil ki şümâr eyleyelüm rûz-ı firâkı
Ben sübha-i eşküm çekeyüm sen rakam eyle¹⁵⁵
(Âsaf, G.886/3)

Bâr-ı gamunla çün beni bî-tâkat eyledün
Büt-hâne tâkı gibi dü-tâ kâmet eyledün
Gönlüm evini yıkmagı hoş ‘âdet eyledün
Hecr âteşiyle mülk-i dili gâret eyledün
Bilmez miyin seni sen o kâfir degül misin¹⁵⁶
(Gelibolulu ‘Âlî)

Sûz-ı firâkla sen beni bî-râhat eyledün
Kadüm büküp bu hecr ile bî-tâkat eyledün
Yıkmaga kasr-ı gönlümü sen ‘âdet eyledün
Gamzenle nakd-i cânımı sen gâret eyledün
Efsûn-ı çeşm-i mest ile sâhir degül misin¹⁵⁷
(Âsaf, Muh.7/3)

III. Sonuç

Âsaf'ın bu hacimde bir divan vücuda getirmesi ve bunların nazirelerden oluşması onun şairleri çok iyi takip ettiğini gösterir. *Âsaf Divanı*'nın iki nüshasında nazireler için nazire kaydı bulunmamaktadır. Nazireler divan ve mecmualar taranarak ortaya çıkarılmış ve Âsaf'ın 33 şaire 858 nazire yazdığı tespit edilmiştir ki bu sayı *Divan*'daki şiirlerin % 70,4'üdür. Eserdeki diğer şiirlerin de nazire, eserin de nazireler divanı olduğunu düşünmekteyiz. Şair için nazirede vezin birliği, olmazsa olmaz bir kural

¹⁵³ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 792.

¹⁵⁴ Tarık Demir, *Edirneli Fâiz Divanı İnceleme-Metin-Dizin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 168.

¹⁵⁵ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 804.

¹⁵⁶ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, I, s. 318.

¹⁵⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 911.

değildir. Nazirelerde redif ve kafiye kelimeleri orijinal şiirde geçtiği şekliyle kullanılmış, bir iki gazelde ve musammatların bazı bendlerinde kafiye ve redif kelimesinde değişiklik yapılmıştır. Nazirelerde tanzir edilen şiirin beyit ve bend sayısına genellikle uyulurken, şiir uzunsa beyit ya da bend sayılarını azaltma yoluna gidilmiştir. 7 nazirede beyit sayısı artırılmıştır. Âsaf'ın bir şiire iki nazire, bazen iki şiire bir nazire, bazen de hem bir şiire hem de ona başkası tarafından nazire yazılan şiire nazire yazması, dikkat çekicidir. *Divan*'daki nazireler, gazelle sınırlı olmayıp diğer nazım şekillerinde hatta müfredlerde de nazireler yer almaktadır. Âsaf, bir gazelin iki beytine "nazm", tahmislere muhammes, tesdirlere müseddes nazireler yazmıştır. Bazen nazire yazılan şiirdeki bir mısra aynen nazire şiire alınmış, bazen sadece bir kelime ya da mahlas değiştirilerek mısra tekrarlanmıştır. Nazirelerin birçoğu tanzir edilen şiirin kelime kelime tekrarı gibidir. Böylece nazirelerde orijinal şiirdeki anlam, hayal ve sanat değeri yakalanamamıştır. Az da olsa bazı şiirler ya da şiirlerin bazı parçaları orijinalinden farklı bir söyleyiş, anlam ve hayale sahip olabilmıştır. Böylece Âsaf'ın nazirelerinin çok azı başarılı sayılabilecekken büyük ekseriyeti beğendiği şairleri taklit şeklinde değerlendirilebilir. Bunu kendisi de aşağıdaki beyitte ifade eder:

Vasf-ı ebrû ile buldursak bu nazma imtiyâz
Şîr-i Sâbit semtine bir pâre taklid eylesem¹⁵⁸

(Âsaf, G.704/3)

"NAZIRAS OF THE 18th CENTURY POET ÂSAF"

Abstract

Nazira is a poem which is written to an admirable poem of any poet by another poet with the same meter and rhyme. It was common completely during the 17th and 18th centuries and became a tradition. The collections of nazira in which poets' naziras were collected were composed from the foundation divan literature. According to our detections Asaf who is one of the poets of 18th century, wrote naziras for 858 poems of 33 poets. In this article, short information has been given about Asaf, his Divan and tradition of nazira; Asaf's naziras which were be found by detecting and structural characteristics of his naziras have been analyzed.

Keywords

Nazira, tradition of nazira, nazira collection, Asaf, divan literature.

¹⁵⁸ Hasan Kaya, *a.g.e.*, II, s. 714.

İSMAİL SAFA'NIN ŞİİRLERİNDE MERHAMET TEMASI

Mehmet GÜNEŞ*

ÖZET

İsmail Safa'nın şiirlerinde "merhamet" teması önemli bir yer tutar. İsmail Safa; ihtiyarların, genç kız ve kadınların, çocukların ve fiziki engellilerin mağduriyetini dramatik bir üslupla ifade etmektedir. Şair; toplum içerisindeki bazı kişilerin, mağdurların sorunları karşısında duyarsızlaşmalarına karşın bazı kişilerinse oldukça duyarlı ve vicdanlı davrandıklarına dikkat çeker. O, merhamet temalı şiirlerini çoğunlukla manzum hikâye formuyla yazmıştır. İsmail Safa, manzum hikâye formuyla yazdığı şiirlerinde, şiir ve hikâye ile birlikte tiyatroya özgü anlatım tekniklerinden de yararlanır. Örneğin Mağdure-i Sevda eserinde mağduriyetini işlediği genç kıza duygularını ve yaşadığı ızdırapları "ben anlatıcı"yla aktartarak lirizmi güçlendirir. Bu şiirdeki mağdur genç kız aracılığıyla o dönem Türk toplumundaki kadın erkek eşitsizliğine dikkat çeker. Kişilerin mağduriyetinin psikolojik ve sosyolojik nedenleri üzerinde de durur. Zaman zaman mağdur kişiler aracılığıyla toplumsal eleştiri de yapar. Kendisi küçük yaşta yetim kaldığı için çocukların yaşadıkları acıları ve duygularını ustaca tahlil etmektedir. Oldukça hassas bir mizaca sahip olan İsmail Safa toplum içerisinde mağdur edilen yaşlıların mağduriyetine yer verir; onların mağduriyetlerinin nedenlerini açıklar. Şair, fizikî engelli ya da yetersiz oluşun kişinin hayata bakışını olumsuz etkileyişini çeşitli yönleriyle işlemektedir.

Anahtar Kelimeler

Merhamet, mağduriyet, şiir, manzum hikâye, tema.

Giriş

"Merhamet temi" Türk edebiyatına, 1876-1895 yılları arasında eser veren ve geniş tercüme faaliyetiyle Servet-i Fünûn zümresine tesir eden

---

* Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/
mgunes@marmara.edu.tr

“Ara Nesil”¹ şair ve yazarları aracılığıyla girer.² Türk şiirinde merhamet temasının yaygınlaşmasında, Victor Hugo’dan Türkçe’ye yapılan tercüme-ler çok etkili olur. Victor Hugo’nun “çocuklara karşı duyduğu sevgi ile fakir ve mütevazı insanlara, düşmüş kadınlara olan merhamet hissi” Türk şairleri tarafından da işlenmeye başlanır. François Coppée’nin de tesiri olmakla beraber, Servet-i Fünûn neslinin bu tür tercümelerden ilham aldığı ileri sürülmektedir.³ Victor Hugo’nun *Les Misérables* (Sefiller) romanının, Türk edebiyatında ilk olarak 1862 yılında *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* gazetesinde *Mağdurîn Hikâyesi* adıyla tefrika edilmesi de bu bağlamda önemlidir.⁴ Türk edebiyatında Abdülhak Hâmid (Tarhan) 1886 yılında yazdığı⁵ *Bir Sefilenin Hasbihali*⁶ şiirinde toplum içerisinde “düş-

¹ “Ara nesil” ifadesini ilk kullanan Mehmet Kaplan, 25-30 kişilik bir yazardan oluşan bu grubun “gerek duyuş tarzı, gerek üslûp sahasında” Türk edebiyatının çehresini değiştirecek faaliyetler yaptıklarını söyler. Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 22.

Necat Birinci “Ara nesil” mensuplarının 1860’tan sonra açılan yeni eğitim ve öğretim kurumlarında yetişip yabancı dil öğrendikleri için Batı edebiyatını, özellikle de Fransız edebiyatını bizzat Fransızca metinlerden okuduklarına; Batı edebiyatına yön veren akımları yakından takip etme imkânı bulup pek çok edebî eseri Türkçe’ye tercüme ettiklerine dikkat çeker. Bu sayede Ara Nesil şair ve yazarları edebiyatta genişleme ve yenileşme yolunda kendilerine hem tür hem şekil hem de konu bakımından örnek seçme imkânı bulmuşlardır. Bkz. Necat Birinci, “Ara Nesil Edebiyatı”, *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 89.

² Zeynep Kerman, “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Dili*, sayı: 564, Aralık 1998, s. 505.

³ Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo’dan Türkçe’ye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1978, s. 391.

⁴ Mustafa Nihat Özön, “Türk Romanı Üzerine”, *Türk Dili (Roman Özel Sayısı)*, sayı: 154, Temmuz 1964, s. 578.; Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo’dan Türkçe’ye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, s. 23.

⁵ Ömer Faruk Akün, “Abdülhak Hâmid’in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 15, 1 Temmuz 1967, s. 150.

⁶ Abdülhak Hâmid nesir ve nazım karışık olan bu manzumeyi önce *Kahbe* adıyla yazar. Bu manzumeyi yazış amacını “Tanziminden maksad bazı kere bir kahbenin bir masmus olabileceğini göstermektir. Bunu gösterenler pek çoktur hatta Victor Hugo’nun Fantin’inden sonra bize yazmak düşmez ne çare ki yazılmış bulundu. Bir de Sefile efsane mahlûkatından değildir vâkı’adır Sefile’nin şühûd-sefâletinden birisi de sergüzeştini bu hasbihalinde göstermeğe çalışan âcizdir.” Abdülhak Hâmid (Tarhan), *Bir Sefilenin Hasbihâli*, Karabet ve Kaspar Matbaası, İstanbul 1326/1910, s. 1.

müş/kahbe” olarak bakılan bir kadının ızdırabını işler, kadın erkek eşitsizliğine dikkat çeker. Recâizâde Mahmut Ekrem “Mağrûka” şiirinde “rakibesine karşı büyük kinler besleyen, sevgi fırtınasını ancak denizin derinliklerinde dindiren” bir kadının ızdırabını dile getirir.⁷ Tevfik Fikret de François Coppée’nin şiirlerinde görülen fakirlere, çocuklara, düşmüş kadınlara acıma temini şiirlerinde işleyerek bu temi yaygınlaştırır.⁸ Merhamet temi, Servet-i Fünûn dışındaki edebiyat mensupları olan Mehmet Emin (Yurdakul)’la, Mehmet Âkif (Ersoy)’un şiirlerine de yansır ve onların sanatlarının seyrine uygun bir gelişme gösterir; Tevfik Fikret, Mehmet Emin ve Mehmet Âkif’in şiirlerinde bazen aslî tema, bazense yardımcı temalardan biri olarak görülür.⁹ İsmail Safa’nın şiirlerinde ise büyük çoğunlukla aslî tema olarak işlenmektedir.¹⁰

Türk edebiyatında merhamet temalı şiirler çoğunlukla manzum hikâye formuyla yazılmıştır. Manzum hikâyelerde “estetik kaygıdan ziyade öğreticilik, ders vericilik ön plandadır”. Bu tür metinlerde didaktizm öne çıktığı için “şiirsellik”, “şairanelik” ikinci planda kalır. Bu nedenle bu metinlere “şiir” değil “manzume” ya da “manzum hikâye” adı verilmektedir.¹¹ Manzum hikâye “şiirle nesrin birlikteliğinden” doğar, bu türde asıl unsur hikâyedir. Şairler, hikâyelerini daha etkili, kalıcı hâle getirmek için

---

Abdülhak Hâmid hatırlarında da *Bir Sefilenin Hasbihâli*’ni Şemsettin Sâmî’nin Victor Hugo’dan tercüme ettiği *Sefiller*’ini gördükten sonra yazdığını ve onun tesirinde kaldığını söyler. Bkz. İnci Enginün (Haz.), *Abdülhak Hâmid’in Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 412.

⁷ İsmail Parlatır, *Recâizâde Mahmut Ekrem Hayatı Eserleri Sanatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1983, s. 130.

⁸ Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 142.; Zeynep Kerman, “Mehmet Âkif’in Şiirlerinde Merhamet Temi”, *Türk Dili*, sayı: 564, Aralık 1988, s. 505.

⁹ Bilge Ercilasun, “Mehmet Âkif, Mehmet Emin ve Tevfik Fikret Arasında Bir Mukayese”, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler I*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

¹⁰ Bilge Ercilasun “Mehmet Âkif, Mehmet Emin ve Tevfik Fikret Arasında Bir Mukayese” başlıklı yazısında merhamet temasının üç şairin şiirlerinde nasıl işlendiğini değerlendirmiştir. Bu yazıda ise merhamet temasının İsmail Safa’nın şiirlerinde nasıl işlendiği -yer yer diğer şairlerin şiirleriyle de karşılaştırılarak- değerlendirilmeye çalışılmıştır.

¹¹ Selçuk Çıkla, “Şiir ve Hikâye Çevresinde Oluşan İki Tür: Manzum Hikâye ve Öykü Şiir”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı: 25, Bahar 2009, s. 71.

şiiirin imkânlarını kullanırlar.¹² İsmail Safa da merhamet konulu şiiirlerini çoğunlukla “manzum hikâye”¹³ formuyla yazmıştır. Tefvik Fikret, Ali Ekrem (Bolayır), Mehmet Âkif (Ersoy), Mehmet Emin (Yurdakul) da “manzum hikâye” formuyla merhamet konulu şiiirler yazan öncü şairlerdendir. İsmail Safa çocuk yaşta kardeşleriyle birlikte yetim kalıp onlarla da ilgilendiği¹⁴ ve oldukça hassas bir mizaca¹⁵ sahip olduğu için gördüğü mağdur kişilerle kolayca duygudaşlık kurabilmekte, onların mağduriyetini anlamaya çalışarak patetik¹⁶ durumlarını dile getirmektedir. İsmail Safa’nın merhamet temalı şiiirlerinde “yaşlıların”, “genç kız ve kadınla-

¹² Şaban Sağlık, “Şiiirin Kapsam Alanındaki Kardeş Sanat: Öykü Öykünün Şiiirdeki Macerası”, *Hece (Türk Şiiiri Özel Sayısı)*, sayı: 53-54-55, Mayıs-Haziran-Temmuz 2001, s. 358.

¹³ Peyami Safa, “Batı şiiirinde kullanılan manzum hikâye çeşidini” Türk şiiirine babası İsmail Safa’nın “Öksüz Ahmet”, “Çirkin Kız” gibi manzumelerle Tefvik Fikret ve Mehmet Âkif’ten önce getirdiğini söyler. (Bkz. Peyami Safa, “Babam İsmail Safa”, *Türk Düşüncesi*, C. 1, sayı: 5, 1 Nisan 1954, s. 342.) Ancak İsmail Safa’nın “Öksüz Ahmet” şiiirini 22 Ağustos 1315/1899 tarihinde yazıp (*İrtika* sayı: 25) 3 Eylül 1315/1899’da, “Çirkin Kız” şiiirini ise (kitaplarına dâhil etmemiştir) 10 Mart 1315 tarihinde (*Servet-i Fünun*, sayı: 432) yayımlamasına karşın Tefvik Fikret ise merhamet temalı ve manzum hikâye formuyla yazdığı “Hasta Çocuk” şiiirini 1 Şubat 1311/1895 tarihinde (*Servet-i Fünun*, sayı: 257) yazmıştır. (Bkz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin (Haz.), *Tefvik Fikret Bütün Şiiirleri*, TDK Yayınları, Ankara 2004.) Mehmet Âkif ise manzum hikâye formuyla yazdığı şiiirlerini İsmail Safa’dan daha sonraki tarihlerde yayınlamıştır. Örneğin “Hasta” 24 Eylül 1908’de (*Sirat-ı Müstaki*, sayı: 5); “Hasır” şiiiri 1 Ekim 1908’de (*Sirat-ı Müstaki*, sayı: 6); “Seyfi Baba” 17 Aralık 1908’de (*Sirat-ı Müstaki*, sayı: 17) yayınlanır. Bkz. Mehmet Âkif Ersoy (2009): *Safahat Eski ve Yeni Harflerle Karşılaştırmalı Neşir ve Safahat Dışında Kalmış Şiiirler*, Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul.

¹⁴ Ali Sultan Günay, *İsmail Safa Hayatı-Sanatı-Şahsiyeti ve Edebî Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s. 11.

¹⁵ Mustafa Nihat Özön de İsmail Safa’nın verem hastası olmasının, hislerine “romanesk bir ifade” verdiğini söylemektedir. Bkz. Mustafa Nihat Özön, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1934, s. 75.

¹⁶ Yunanca “Pathos” sözcüğü, sanat eserinin acıyla ilgili anlatımının seyirci ya da okurda üzüntü ve acıma gibi yoğun duygular uyandırmasını belirtir. “Patetik” sıfatı da “acıklı”, “dokunaklı”, “hazin”, “yürek paralayıcı” gibi anlamlara gelir. Ancak “trajik”ten farklı olarak “patetik” daha çok “haksız yere çekilen, çaresizce kabullenilmiş acıyı” belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurdan Gürbilek, *Mağdurun Dili*, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 59.

rın”, “çocukların”, “fizikî engellilerin” mağduriyetini işlediği görülmektedir.

1. Yaşlılar

İsmail Safa, *Bir Sefilenin Hasbihâli*'nden alıntıladığı “Âh bir yangın olsa biraz aydınlık görsem...” epigrafiyla yazdığı “Sefâlet-i Bâride”¹⁷ şiirinde bir ihtiyara karşı hissettiği merhamet duygularını dile getirir. Bu şiirde sözü edilen ihtiyar; kış gecesi çaresiz, aç ve sefilce sokak ortasında dolaşmaktadır. Şiirde tasvirî unsurlar ağırlıktadır:

Bir leyl-i zemherîrde bir pîr-i ser-sefid
Serdî-i şîb ile mütezelzil, hava soğuk!
Kalmış bürehne gürisne, bî-vâye, nâ-ümid
İnler sokakta her adımında boğuk boğuk.

Rîş-i beyâzına kara yel kar atar durur,
Kar dondurur!
Bedbaht bir koğuk arar etrâfına bakar
Etrâfı kar

Pervâne-i cemâd-ı şitâ berf-pâreler
Niş-i Bürûdetiyle bu bedbahtı yâreler.

Gâhî nüzûl eder kelebekler gehî su'ûd
Pîrin ridâ-yı dûşuna, serpûşuna üşer;

Hâin bakışlı pencerelerden ziyâ düşer
Eyler nazargehinde ocaklarda neşr-i dûd. (*Hissiyât*, s. 55-56)¹⁸

Şair, ihtiyarın karşı karşıya kaldığı çaresizliği belirtirken dış mekâna ait unsurlardan yararlanır. İhtiyarın sığınacak bir yuvaya sahip olmadığını ve kendisine geçici de olsa bir barınak aradığını ifade ederken çetin tabiat şartlarını tasvir eder. İç mekânda mutlu ve huzurlu yaşayan kişilerin durumlarını belirtirken ise iç mekâna ait unsurlardan yararlanır. Ev/iç mekân, doğanın -özellikle kış mevsiminde kendisini hissettiren- olumsuz,

¹⁷ İsmail Safa, *Hissiyât*, Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 55-56

¹⁸ İsmail Safa, *Hissiyât*, Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328/1912.

acımasız ve sert yüzüyle karşılan kişiler için koruyucu işlev üstlenir.¹⁹ Dışarıda her hangi bir yuvadan mahrum olan ihtiyarın sefilliğine ve derbederliğine karşın evin içindekiler gülüp eğlenmektedirler.²⁰ Şair iç mekân ve dış mekân arasındaki tezatla ihtiyarın patetik durumuna dikkat çekmektedir. Bu eşitsizliğe tanık olan şair, içeride mesutça yaşayanlardan ihtiyarın çaresizce inleyişini görmelerini ister; onları insanî sorumluluğa davet eder:

Evlerde hande, şarkı, sad-âhenk pür-tanîn.

Hep bahtiyâr!

Ey bahtiyârlar bakınız eyliyor enîn:

Bir ihtiyâr!

Bî-hiss kalır, donar uyuşur, ittikâ eder

Masnû'-ı seng-i hâre bu heykel bükâ eder;

Gözyaşları tebellür eder, hûn-ı incimâd

Câmid, lisân-ı hâli fakat iştikâ eder; (*Hissiyât*, s. 56)

Sokak ortasında donmak üzere olan ihtiyar, ısınabilecek ateş dahi bulamayışından şikâyet edip yangın çıkmasını arzular. Onun yangın çıkmasını arzu edişi karşılaştığı soruna geçici bir çözüm bulmakla ilgili olduğu kadar kendisi titrerken sıcak odalarda duyarsızca yaşayanlara âh edişiyile de ilgilidir:

“Sürsem önünde hâke cebîn-i sücûdumu

“Karşımda yangın olsa ısıtsam vücûdumu!” (*Hissiyât*, s. 56)

Bu ifadeler Abdülhak Hâmid'in epigraf olarak kullanılan mısralarına göndermedir. Toplum içerisindeki maddî eşitsizlik, ihtiyarın mağduriyeti

¹⁹ Gaston Bachelard evin yüklendiği bu işlevi “Böylelikle, fırtınanın ve kasırganın hayvansı biçimlere bürünmüş düşmanlığı karşısında, evin koruma ve direnme değerleri, insanî değerler bağlamına oturtulmuş olur. Ev, bir insan bedeninin sahip olduğu fiziksel ve ahlaksal enerjileri kuşanır.” şeklinde ifade eder. Bkz. Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, Çev.: Aykut Derman, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 72.

²⁰ Bu şiirdeki tasvirler ve temanın işlenişi Tevfik Fikret'in “Ramazan Sadakası” şiirine benzemektedir. Tevfik Fikret de şiirinde sadaka isteyen çocuğun mağduriyetini daha belirgin hâle getirmek için karşılaştırma yapar. “Süslü haclelerin sine-i mu'attarına koşanlar”dan soğuk havada “delik paçavralar altında”ki çocuğun durumunu görmelerini ister, toplum içerisindeki eşitsizliğe dikkat çeker. Bkz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin (Haz.) *Tevfik Fikret Bütün Şiirleri*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 309-310.

karşısında etrafındakilerin duyarsızlığı ihtiyara hayat karşısında kötümser tavır aldırılmış, onu insanlardan nefret ettirmiştir. Kendisine yardım eli uzatmayanlara karşı mağdur ihtiyar da merhamet göstermez.

İsmail Safa “Zavallı İhtiyâr” şiirinde de sefil ve kimsesiz bir ihtiyara karşı hissettiği merhamet duygularını dile getirir. İhtiyar; oldukça açtır ve sığınacak bir yuvadan mahrumdur. Şair, onun zavallılığını vurgulamak için, önce onun fizikî portresini çizer. İhtiyar “beli bükülmüş”, “ayağı titrer”, “beti ve benzi sararmış”, yürümeye dermanı kalmadığı için “her adımda sendelemektedir”. Onun uzun yıllar sefalet içinde yaşadığına dikkat çeken şair, çehresindeki çizgilerin de ömrü boyunca yaşadığı acıları gösterdiğini, “gözlerin îmâsı”ndan, “lihye-i beyzâ”sından ve “sâfiyyet-i sîmâsı”ndan yaşadığı acıların okunduğunu ifade eder:

Fâci’ât-ı ömrünü eyler işâret, müşme’iz:

Çehresinde çizgiler.

Şöyle dikkatle bakılsa gözlerin îmâsına

Lihye-i beyzâsına, sâfiyyet-i sîmâsına:

Belli hâlinden ki gezmiştir nice deryâ vü deşt

Levh-i tâbân-ı cebîni bir kitâb-ı sergüzeşt. (*Hissiyât*, s. 57)

Şaire göre, yaşamaktan muzdarip olan bu ihtiyarın gözünde kâinat, “heyûlâ-zâr”/ hayal âleminde ibaret olduğu için o, vaktini meyhanelerde geçirmekte ve ölümü arzulamaktadır:

Belli hâlinden ki varlıktan bugün bîzârdır

Pîş-i nefrînde âlem bir heyûlâ-zârdır.

Belli hâlinden ki hep meyhânelerde derbeder

Dâimâ bir mâyi’-i mühlikten istimdâd eder. (*Hissiyât*, s. 57)

Şiirinin başlarında “zavallı ihtiyar”ın fizikî portresini çizen şair, daha sonra ona dair ilk izlenim ve tahminlerini anlatır. Şiirin bundan sonraki mısralarında tasvirî unsurlardan çok anlatımcı/tahkiyeli ifadeler ağırlık kazanır. İhtiyarla ilk karşılaştığında onu çok fazla önemsemeyen şair, daha sonra onu “koltuğunda şişesi”yle görünce merak eder. Kısa süre sonra ise “pîr-i mest” olarak söz ettiği ihtiyarla Eyüp’te karşılaşır, mezar taşına bakınca onun genç yaşta bir evladını kaybettiği için derbederleştiğini anlar:

Bir gün Eyyûb’un o servistân-ı sengâ-sengine

Uğramış, bir fikr-i bî-encâma dalmıştım yine.

Pîr-i mesti görmeyim mi? Karşıdan bildim odur!
 Dest ber-rîş-i tefekkür serve yaslanmış durur,
 Karşısında köhne bir taş, gözleri ma'tûf ona
 Belli hâlinden ki hep efkârı da masrûf ona.
 Muhteriz, âheste yaklaştım hele birkaç adım
 Hatt-ı seng-i makbere göz gezdirince anladım. (*Hissiyât*, s. 58)

İhtiyarın şiirini/hikâyesini yazış nedenini belirten İsmail Safa, onun “yetişkin bir oğlunun” ölümü dolayısıyla derbederleşip hayata kötümser bir gözle baktığını fark eder. Şair bu şiirinde de sıradan bir kişiye dair hissettiği acıma duygusunu etkileyici bir biçimde işlemektedir.²¹ İhtiyarla duygudaşlık kuran şair, onun ızdıraplarını duyup sarsıldığını

Bir yetişmiş oğlu medfûn anladım bîçârenin
 Geçmemiş evca'ı kalbinden o müdhiş yârenin
 Hâktan ervâhı emvâtın tebahhur eyliyor
 Kıhflar dendân-nümâ güya temeshur eyliyor!
 Bir kıyâmet koptu beynimde, karardı gözlerim
 Hâfizamda görmediğim kabri arardı gözlerim. (*Hissiyât*, s. 59-60)

mısralarıyla ifade ederek onun acılarını paylaşır. İhtiyarın acıklı durumu şair oldukça etkiler.²²

²¹ Bu şiirde konunun işlenişi, Tevfik Fikret'in François Coppée'nin *Le Reliquaire* eserindeki “Le Cabaret”/“Meyhane” şiirine “nazire olarak yazılmış gibi” olan “Sarhoş” şiirine benzemektedir. Coppée meyhanede bir masaya abanmış, bitkin bir sarhoşa rastlar. Bir facia olduğunu hissederek yanına yaklaşır ve sarhoşun parmağı ile bir kadının ismini yazdığını görür. Fikret ise sarhoşu sokakta giderken gösterir. Onun bilhassa dış sefaleti üzerinde durur; nefret edecek olur; fakat “Kim bilir, belki –muztarib me'yûs-/ Onu mahkûm eden şu zilletine/ Seni mes'ûd eden muhabbettir” diye düşünerek onun o hâle düşmesinde kendisinin/toplumun da suçu olabileceğini düşünür. Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 145-146.; Hilmi Uçan, *Batı Şiiri ve Tevfik Fikret*, Hece Yayınları, Ankara 2009, s. 139-142.

²² Muallim Naci'nin “Küçük Bir Mudhike” şiirinde ihtiyarın zavallı ve yaşlı hâli, bazı genç kızlar tarafından alay konusu yapılmaktadır. Bir kızın “Al sana bir hediye!” diye kar topu fırlatması üzerine ihtiyar yere düşer; onlar ahlak dışı davranışlarına engel olamaz, sadece “Genç olaydım âh!” diyebilir. Bkz. Abdülkadir Hayber-Hüseyin Özbay, *Muallim Naci'nin Şiirleri*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 232-233.

2. Genç Kızlar/Kadınlar

İsmail Safa, Abdülhak Hâmid'in *Bir Sefile'nin Hasbihâli*'ne nazire olarak ve aynı vezinle (Feilâtün/Fâilatün Feilâtün Feilün/Fa'lün) yazdığı *Mağdûre-i Sevdâ* şiirinde sevdiği erkek tarafından evlilik vaadiyle kandırılıp terk edilen genç kızın dramını işler. Bu şiirde klasik aşk anlayışından farklı olarak ilgi bekleyen, acılar içinde kıvranan erkek değil kadındır. Bu şiir birçok yönden Abdülhak Hâmid'in *Bir Sefilenin Hasbihâli* şiiriyle benzerlik gösterir;²³ kurgusal bir metni andırmaktadır. İsmail Safa, mesnevi nazım biçimiyle ve manzum hikâye formuyla yazdığı “Mağdûre-i Sevdâ” şiirinde on altı yaşındaki genç kıza duygularını ve yaşadığı ızdırapları “ben anlatıcı”yla aktartarak hadisenin gerçekçiliğini kuvvetlendirir, lirizmi yoğunlaştırır, şiirin okuyucu üzerinde daha etkili olmasını sağlar.²⁴ Monologlardan oluşan bu manzum hikâyede bakış açısı hikâyenin anlatıcısı da olan genç kızın bakışıyla sınırlıdır. Manzum hikâyeyi bölümler hâlinde yazan şair, yeni bölüme geçerken tiyatro metinlerindeki gibi bölüm başlarında genç kızın ruhî durumuna ilişkin (“Bir Sükût-ı Münfa’ilânedden Sonra”, “Me’yûs”, “Yine Düşünmeye Başlar; Göğüs Geçirerek” vb.) bilgiler vermektedir.²⁵

Hikâyenin anlatıcısı da olan genç kız evlilik vaadiyle aldatılır, hüsranı uğrar. O, sürekli gizlice âh edip inlerken ona hayat karşısında kötüm-

²³ Alaattin Karaca, *Edebî Tenkîtlere ve Şiirleriyle İsmail Safa'nın Edebiyatımızdaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 152-155.

²⁴ “Ben anlatıcı”, benzerliği, yazarla bütünleşmeyi hemen akla getiren bir anlatıcı tipidir. Bu anlatıcı tipi, özünden gelen güçle, “ben” diliyle konuştuğu ve “ben” denilince “inanmak -hatta güvenmek” kolaylaştığı için yazarlara insan gerçeğinin “yüzeysel veya gizemli labirentleri”ne ulaşmada, bu gerçeği yansıtmada inanılmaz fırsatlar sağlamıştır. Hikâye olayları “mevzii açıdan” ele aldığı, çok fazla ayrıntıya girmediği için doğal olarak “görüş açısı” dardır. Bu tür nedenlerle birinci tekil şahıs anlatıcı yöntemi hikâye için vazgeçilmez imkân olmuştur. Bkz. Mehmet Tekin, “Hikâye Sanatında Anlatıcı ve Bakış Açısı Sorunu”, *80 Sonrası Türk Hikâyesi Sempozyumu*, Ümraniye Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

²⁵ Abdülhak Hâmid de *Bir Sefile'nin Hasbihâli*'ni manzum hikâye tekniğiyle yazar, “ben” anlatıcısı kullanır, tiyatroya özgü tekniklerden yararlanıp çoğunlukla yeni bölüme geçerken bazen de bölüm içerisinde mağdur kızın ruhî durumuna ilişkin (“ağlar”, “kahkaha eder”, “hayalet gelir ve yine gider”, “dehşetle kaçır” vb.) bilgiler verir, kadın erkek arasındaki eşitsizliğe dikkat çeker. Bkz. Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bir Sefilenin Hasbihâli*, Karabet ve Kaspar Matbaası, İstanbul 1326.

ser tavır aldırın erkek ise onun perişan hâlinin farkında bile olmayıp vicdan azabı duymaz. Genç kız kendisini mağdur eden kişiyi “zalim” olarak nitelendirse ve ondan nefret etse de hâlâ onu sevmekte, evinin bahçesinde onun hayalini görmektedir. Bu nedenle zamanla sıradan bir âşık hâlinde uzaklaşıp melankolik/kara sevdalı²⁶ hâli alıp büyük acılar çeker. Sürekli hüznün ve kederle yaşayan genç kız, sağduyulu hareket edemez. İsmail Safa onun yaşadığı bu ikircikli durumu çarpıcı bir üslupla ve acıma duygusunu öne çıkararak ifade etmektedir:

Zâlimi hâbda görmek garazım
Neyleyim? Uykuya mâni' marazım!

Bir zamandan beri sabreyliyorum
Sabr için kendime cebreyliyorum

Ömrüm etmekte felâketle mürûr
Herkesi eyliyorum arz-ı sürûr. (*Mağdûre-i Sevda*, s. 4)²⁷

Genç kız derdini dile getirmesinin, duygularını açığa vurmasının faydasız olduğunun, sevdiği erkekte başka kimsenin derdine çare olmayacağını farkındadır. Ancak aşkına karşılık bulamadığı için yaşadığı müddetçe sürekli ızdırıp çekecektir. Bu nedenle yaşaması durumunda hâli, daha da kötüleceği için kendisinin ölmesi gerektiğine hükmeder:

Olmalıydım bu yaşımda hürrem
Bu ne yâ Rab?.. ne belâ-yı mübrem.

Gece gündüz çekeceksem mihnet,
La'net olsun bu hayâta la'net! (*Mağdûre-i Sevda*, s. 5)

O yaşta aradığı mutluluğu bulamadığı ve aşk derdinden de kaçamadığı için hayıflanır. Bu acıya daha fazla dayanmaya gücü yetmez, aşk derdi onu ölüme/yokluğa sürükler. Ancak genç yaşta ölmek de istemez. Karşı-

²⁶ *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te “kara sevdâ” “başka hiçbir şeye yer bırakmayacak kadar şiddetli ve ümitsiz bir aşk” şeklinde tanımlanmakta; belirtilerinin “hayata karşı bağlılığın azalması, her şeye karşı kayıtsızlık, insanlardan kaçma, derin bir keder vb. durumlar olan ruh hastalığı, “mâlihulyâ”, “melankoli” olduğu söylenmektedir. Bkz. İlhan Ayverdi vd., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 2, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, s. 1575.

²⁷ İsmail Safa, *Mağdûre-i Sevda*, Âlem Matbaası, İstanbul 1308/1892.

lıksız bir sevdaya tutulan genç kız, kendisini “âşık-ı şeydâ” olarak niteler; daha çocukken (hengâm-ı sabâvette) “gönül derdi” çektiğini, duygularının “ezelî” ve “ebedî” olduğunu ifade eder; kendisi için her gecenin “şeb-i yeldâ” olduğunu söyler. Şair genç kızın duygularını aktarırken Divan şiirindeki benzetme unsurlarından yararlanmaktadır.

Genç kızın etrafındakiler onun acılarına tanık olup onun için üzülürler, ağlarlar; ancak onun acıklı durumu, onu mağdur eden kişiyi etkilemez. Bu kişi önce ona ümit vermiş daha sonra ise gönlünü “berbâd u harâb”, çehresini “hem-reng-i türâb” ederek ona “dünyayı haram etmiştir”. Maruz kaldığı ihanet, onun gözünde “cinayet” gibi olup ona yapılabilecek en büyük iyilik de kendisinin öldürülmesi olacaktır:

Bana dünyâ oluyor dâr-ı cefâ
 Âlem olsun sana gülzâr-ı safâ (*Mağdure-i Sevda*, s. 20)
 (...)
 Dök benim kanımı cellâd kesil
 Gel de yâhud gözümün yaşını sil! (*Mağdure-i Sevda*, s. 22)

Bu sözler göstermektedir ki genç kız, sevdiği kişiye kavuşma umudunu hâlâ kaybetmemiştir. Ancak sevdasına karşılık bulamayacağını farkında olduğu için “Eyler ihyâ beni billâh memât!” ve “Ey ecel!.. Ey ecel!.. Oldum bîzâr/ Beni mahv et!... Açıl ey hâk-i mezâr!” (s. 23) diyerek ölümü arzular, “Beni öldür de ölümden kurtar!” diyerek de her gün ölmektense bir gün ölmeyi tercih eder.²⁸ Genç kız umut ve karamsarlık, mutlu bir hayat sürme ve ölüm arzusu duygularını birlikte yaşar. Bu durum onun ruh hâlinin nasıl karmaşıklaştığını, aslında hayat dolu olan kızın, kara sevda yüzünden nasıl kötümserleştiğini gösterir.²⁹ Genç kız

²⁸ *Bir Sefilenin Hasbihâli*'nde “cemiyetin ahlaksız diye damgaladığı kadın” da “Bizi tardeyleyip insanıyet/ Alıyor nezdine rahmaniyyet!/ Ben de olsam da o yolda meşkük/ Öyle bir yerde bulunsam metrük/ Yalnız kalsam o hicri yerde/ O periler dolu تنها yerde,/ Ne taşım olsa ne de züvvârım,/ Hayyeler olsa ziyâretkârım”(s. 17) diyerek ölümü arzular; “selâmeti kimsenin giremeyeceği bir dünyaya kaçmakta bulur.” Bkz. Orhan Okay, *Abdülhak Hâmid'in Romantizmi*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1971, s. 23.

²⁹ Melankolik kişilerde sorunun genellikle “İnsanın kendi kişisel yazgısını gene kendisinin belirleme istemi...” temel noktasında yoğunlaştığını söyleyen Serol Teber'e göre, karşılığını hayatları pahasına ödemek şartıyla da olsa melankolik insan, kendi hayatına kendisi anlam verebilmek istemekte; bunu başaramadığı için çoğu kez de her şeyden vazgeçip kuşku, düş kırıklığı ve hüznle içine kapanmaktadır. Bkz. Serol Teber, *Melankoli “normal bir anomi”*, Say Yayınları, İstanbul 1997, s. 14.

iharet dolayısıyla duygusal davranır, sağduyulu hareket edemez. Âşığına gönülden bağlandığı için terk edilince hayal kırıklığı yaşar, uğradığı hüsrân dolayısıyla hançeri bağrına saplayarak intihar etmeyi dener. Ancak sevdiğine kavuşma umudunu tamamen yitirmediği için kendisini öldüremez.³⁰ Genç kız, nefret ve sevgiyi birlikte yaşadığı için ani kararlar verir.

İsmail Safa genç kız ile duygudaşlık kurar; onun şahsında Türk toplumunda kadın erkek arasındaki eşitsizliğe,³¹ kadının duygularını açığa vurmakta erkek kadar özgür olmadığına dikkat çeker:

Çünkü kızdır, olamaz pek serbest
Olsa da bâde-i aşkın ile mest.

Hiçbir erkek ile sohbet edemez,
Erkeğe arz-ı muhabbet edemez.
(...)

Derdini fâş edemez, anlatamaz,
Kimseyi kendi için ağlatamaz.

Bu kızın öyle hicâbı vardı
Var iken düştü sana yalvardı. (*Mağdure-i Sevda*, s. 13)

İsmail Safa genç kızın kişisel ızdırıp ve duygularını işlerken onun hayat karşısında karamsar tavır alışını sosyolojik ve psikolojik nedenlerle açıklar. Türk toplumunda genç kızların duygularını açığa vurmakta erkekler kadar özgür olmadığına, duygularını dışa vurmasının yadırganaca-

³⁰ İsmail Safa tahkiyeli eserlerde olduğu gibi bu manzum hikâyede de geriye dönüş tekniğiyle genç kıza hâlihazırdaki durumunun nedenini açıklar; genç kızın sevdiği erkek ile ilişkisinin başlangıcı ve terk edişine ilişkin bilgiler verdirir. O tarihten üç yıl önce sevdiği erkek kendisine âşık görüntüsü vererek onunla gönlünü eğlendirir, sonra da onu terk edip başkasıyla evlenir. Âşık olduğu kişinin önce kendisini etkilemek için ilgi gösterdiğini, “Eyledin âdetin üzre şıklık/ Eyledin sözde bana âşıklık” mısralarıyla belirten genç kız, terk edilme hadisesinden sonra ise geleceğinin karar-
dığını, ömrünün zindan olduğunu söyler. (*Mağdure-i Sevda*, s. 16-17) Şair bu teknikle onun hayat karşısında kötümser bir tavır alışının nedenlerini açıklar.

³¹ Cinsiyet farklılığına dayanan eşitsizlik Şemsettin Sami (*Ta’âşuk-ı Tal’at ve Fıtrat*), Ahmet Midhat Efendi (*Yer Yüzünde Bir Melek*), Sami Paşzade Sezai (*Sergüzeşt*) gibi Türk yazarları tarafından da işlenir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 81-83.; İsmet Emre, “Batılılaşma Sürecindeki Türk Romanında Eşitsizlik”, *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, sayı: 3, Sivas 2003, s. 337-359.

ğına dikkat çekerek genç kızın durumunun sosyolojik nedenlerine işaret eder. Oldukça hassas olan genç kızın, erkeği samimiyetle/gönülden sevdiği için onu kaybetmesi durumunda ağır darbe aldığına dikkat çekerek de durumun psikolojik boyutuna işaret eder.

İsmail Safa, “Öksüz Ahmet”³² şiirinde kadının toplumsal yozlaşma ve duyarsızlık dolayısıyla mağdur olduğunu ifade eder. Şiirde sözü edilen kadın bir çocuğuyla dul kalıp bir konakta hizmetçi olarak çalışır; oğlu Ahmet de kendisiyle birlikte bu konakta kaldığı için çalışmasına karşılık olarak herhangi bir ücret alamaz:

Kolay mı bir dul için öksüzüyle yer bulmak?
Bulursa, lokmada bir imtinân muhakkaktır.
Evet, kabûlü boğaz tokluğuyla kâbil olur
Maâşa çünkü çocuk masrafı mukâbil olur. (*Hissiyât*, s. 113)

İsmail Safa bu şiirde toplum içerisindeki varlıklı kişilerin mağdurlara yardım eli uzatmadığı gibi onlara insanî muamele de göstermediğini dramatik ve eleştirel bir üslupla ifade eder. Kadın, çocuğunun gözünün önünde ağır sözlere maruz kaldığına tanık olduğu hâlde buna engel olamaz. Sürekli ağır işlerde de çalıştırıldığı için bu muameleye bir yıldan fazla katlanamayıp ölür. En hazini ise annesinin ölü bedeni oğluna tiksinmesi için gösterilir; çocuğun, annesini o hâliyle hatırlaması amaçlanır:

Nazarları bulanık bir kadîd, rengi uçuk
Sükûta vardı müebbed bu rûh-ı nâliş-ger;
Evet, o zıll-i hirâs-âver-i memâtı çocuk
Cebîn-i mâderede görse muntabı' ürker,
“Cenâzeyi dediler, görsün eylesin nefret
Bütün gün özleyerek etmesin muaccizlik”. (*Hissiyât*, s. 115)

Annesinin sararıp solmuş yüzünü gören çocuk, “istemem” diyerek kaçır. Konak sahipleri, çocuğun annesini son hâliyle hatırlamasını hedeflerler. Konak sahiplerinin tavrı oldukça bencil ve vicdan duygusundan uzaktır. Onlar, çocuğun annesi için üzülmesinin huzurlarını bozacağını düşünürler. Çocuğun annesine olan sevgisinin ve ona ait güzel anı/hayallerinin bir anda bitecek oluşu onların vicdanlarını hiç rahatsız

³² İsmail Safa, *Hissiyât*, Müşterekül-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 113-116.

etmez, onlar için öncelikli olan kendi rahatlarıdır. İsmail Safa, çocuğa ve annesine acıdığını açıkça belli etmekte; konak sahiplerinin insanî duygulara oldukça yabancılaştıklarını da tekrarlamaktadır.

İsmail Safa'nın -yine manzum hikâye formuyla yazdığı- "Faziletli Zevce:" şiirinde ise eşine ve yuvasına bağlı bir kadın, içki yüzünden hastalanan ve yuvasından uzaklaşan eşine telkinlerle içkiyi terk ettirmeye çalışır:

Derbeder insâna, faziletsize
Lâyık olan hâl yakışmaz size!
Hep size muhtâc iken evlâdınız
Duht-i rez olsun mu ya cellâdınız!
Etmeyin isrâr, tehîdir tehî...
Mesleğiniz makbereye müntehâ (*Mensiyât*, s. 140)³³

Sarhoşların hânelerini fakirlik dolayısıyla "beytü'l-hazen" (hüzün evi) olarak nitelendiren kadın, onların evlerinin "sönük", "târümâr" olduğunu ailelerinin de inlediğini belirtir. İçki bağımlısı kişi eşinin telkinleriyle ikna olur. İçkinin kendisini ölüme yakınlaştırdığını fark eder; içkiyi terk edip ailesine bağlanır.³⁴

3. Çocuklar

Küçük yaşta yetim kalan İsmail Safa çocukların ruhundan anlar,³⁵ onların yaşadığı acıları ustaca tahlil edip karşılaştıkları çıkmazları çok yönlü

³³ İsmail Safa, *Mensiyât*, Âlem Matbaası, Konstantiniyye/İstanbul 1312/1896.

³⁴ Ali Ekrem de "Târik-i İşret" şiirinde aynı temayı işlemektedir. (Alaattin Karaca, *Edebî Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa'nın Edebiyatımızdaki Şiiri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 197) Bu şiirde sözü edilen bir "ayyaş", "işret"i terk etmek için azmeder, ancak oldukça zorlanır. Bir gün içki içmeye tekrar başlamayı denerken en küçük çocuğunun ağlayıp "Baba sen içme içme, başım için!" sözleriyle "eline atıl"ması üzerine şairin ifadesiyle "oynayan akli yerine gelir" içki içmeyi tamamen bırakır. Bkz. Ali Ekrem, *Zılâl-i İlham*, Sabah Matbaası, İstanbul 1327/1911, s. 156-160.

³⁵ İlhami Safa da babasında "biri vatan, öteki de çocukları" olmak üzere "iki büyük aşk" olduğunu söylemektedir. Bkz. İlhami Safa (1954): "Babama Ait Birkaç Hatıra", *Türk Düşüncesi*, C. 1, sayı: 5, 1 Nisan 1954, s. 340.

Şair, oğlu Selami için "Oğlum Selami'nin Tarih-i Veladeti"ni (*Mensiyât*, s. 36), İlhami için de "Oğlum İlhami'nin Tarih-i Velâdeti" (*Mensiyât*, s. 57-59) ve İlhami'nin Şiiri" (*Hissiyât*, s. 33-37) şiirlerini yazar.

biçimde işler.³⁶ Şair, eşinin ölümü üzerine yazdığı “Yine O” şiirinde hayatının şafağında olan oğlu Selami’nin öksüz kalışı; onun dilinden anlamayışı; kendisinin, annesinin yerini dolduramayışı dolayısıyla hissettiği üzüntüleri dile getirir:

Ne söylüyor, bana neler sorar durur bu yavrucak?
Düşüncelerle beynimi yorar durur bu yavrucak!
Bugünkü sinni üç buçuk, kıyâma gayr-ı muktedir
Sevilme bârid ol çocuk!.. Bu muhrık ibtilâ nedir?! (Mensiyât,
s. 51)

İsmail Safa akrabası Saadettin Bey’e yazdığı “Bir Mektup” şiirinde de küçük oğlu İlhami’nin annesi yaşadığı için mutlu olmasına karşın, büyük oğlu Selami’nin ise öksüz olduğu için mutsuz olduğunu söyler:

Zavallı çocuk! Vâliden gitmeseydi
Vücûdun olur muydu mevkûf-ı bister?
Seni sağ kalıp bağrına basmalıydı
Anınçün revâ mıydı âğuş-ı makber?! (Mensiyât, s. 96-97)

Şair hem Selami’nin yetim kalışına hem de eşinin bedeninin toprağa karışmasına üzülür. Anne eksikliği³⁷ Selami’yi oldukça etkiler. Şair “bu acıklı olayı hatırlatmaktan pişman ve muzdarip olur”.³⁸

³⁶ Türk edebiyatındaki merhamet temalı şiirlerde çocuklar için yazılanlar önemli bir yer tutar. Ali Ekrem (Bolayır) “Küfeci Çocuk” şiirinde “maişetini” sırtındaki küfe-siyle kazanan çocuğa karşı merhamet duygularını dile getirir. (*Zılâl-i İlham*, s. 160-161) Tevfik Fikret “Ramazan Sadakası” şiirinde sıksa bir çocuğun sadaka isteyişini dramatik bir üslûpla ifade eder. “Haluk’un Bayramı” şiirinde de oğlundan bayramlık elbiselerini fakir çocuğa vermesini ister. Mehmet Emin “Yetim Çocuk” şiirinde babasının savaştan dönmesini bekleyen yoksul çocuğa acır. Mehmet Âkif “Küfe” şiirinde ailesinin geçimini temin etmek için küfe taşımak zorunda kalan çocuğun dramını işler. “Hasta Çocuk” şiirinde ise veremli çocuğun sokağa atılışını eleştirir. Bilge Ercilasun, “Mehmet Âkif, Mehmet Emin ve Tevfik Fikret Arasında Bir Mukayese”, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler I*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68-73.

³⁷ Rıza Tefvik de “Safazâde Selami’ye” ithafıyla yazdığı “Öksüz Çocuk” şiirinde anne eksikliği dolayısıyla Selami’nin mahzun oluşuna dikkat çeker. Bkz. Rıza Tefvik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*, Haz.: Abdullah Uçman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 271.

³⁸ Ali Sultan Günay, *İsmail Safa Hayatı-Sanatı-Şahsiyeti ve Edebî Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s. 47-48.

“Öksüz Ahmet”³⁹ şiirinde çocukla annesinin ızdırabı birleşir. Annesinin hizmetçi olarak çalıştığı konakta kalan Ahmet adlı çocuk, çevresindekilerin kötü söz ve muamelelerine maruz kalır.⁴⁰ Ahmet yaramaz bir çocuk değildir; ama onun olağan davranışları bile göze batır. Konak sahiplerinden herhangi bir şefkat ve sevgi görmediği gibi onun gülmesi, haykırması da suç olarak görülür:

Çocuk değil mi ne yapsın? Gürültü etse biraz
Azarlanır, dövülür, her ne yapsa hırpalanır,
Ne yapsa çok görülür; hızlı gülse, haykırsa
Bu bir büyük suç olur. Bir su bardağı kırsa (*Hissiyât*, s. 113)

Şaire göre suçu “hizmetçi oğlu olmak” olan Ahmet, annesiyle birlikte yaşamak zorunda kaldığı konakta sığıntı muamelesi görür; evin içinde korkarak dolaşır. Hiçbir kimseden “ne tatlı söz” işitir, “ne güler yüz”, “ne bir küçük iyilik” görür, ne de annesinden başka ona sahip çıkan olur. Sürekli uyarı ve ağır sözlere maruz kalır. Annesi çocuğuna ve kendisine yapılan muameleye daha fazla katlanamayıp hastalanır.

Kadıncağız da giderse yetîme kim bakacak!
Bu bir suâl ki biçâre hastanın okunur
Zılâl-dâr-ı ecel-i zî-sükûn cebîninde!
Suâldir ki cevâb-ı mukadderi dokunur
Duyanlara yine biçârenin enîninde.
Fakat suâli, cevâbı çocuk bilir miydi?
Niçin bükülmüş idi boynu öksüzün acabâ?
Marîz bir ninesinden niçin ederdi ibâ?
Kesildi miydi bu tıflın sıyânet ümmîdi?
Ümîdi yoksa niçin eyliyordu mâderi yâd?
Birinden incinerek etmiş olsa bir feryâd? (*Hissiyât*, s. 115)

İsmail Safa, konak sahiplerinin bu muamelelerinin çocuğun özgürlüğünü kısıtladığına, onun kişilik gelişimini olumsuz etkilediğine işaret eder. Sevgi, merhamet ve vicdan duygularına oldukça yabancılaşan konak

³⁹ İsmail Safa, *Hissiyât*, Müşterekül-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 113-116.

⁴⁰ Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I Tanzimat'tan Cumhuriyete*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 122.

halkı Ahmet ve annesini insanî muameleye layık görmez. Kendisi de kardeşleri ile birlikte küçük yaşta yetim kalan İsmail Safa, Ahmet'in maruz kaldığı durumu ustaca tahlil eder. Onunla duygudaşlık kurar, ona merhametle yaklaşır. İsmail Safa, çocuğa karşı hissettiği merhamet duygularını açıkça dile getirmektedir. Metinde geçen “zavallı valide...”, “Ahmed-cik”, “kadıncağız”, “yazık” gibi kelimeler ve bazı mısralardaki ifadeler şairin, çocuk ve annesine acıyıp onlar için üzüldüğünü gösterir.⁴¹

4. Fizikî Engelliler

İsmail Safa “Çirkin Kız”⁴² şiirinde “çirkin, sakat bir kızın acıklı hikâyesini devrin yaygın hastalığı veremle birleştir”ir.⁴³ Şiir tahkiyeli anlatımı, Feriha ile annesi, babası ile doktor arasındaki diyaloglarla manzum hikâyeye örnek oluşturmaktadır. Feriha'nın çevresindekilerin ona bakışını, kendisinin de bu kişilerin hakkındaki düşüncelerini belirten şair, Feriha'ya acıdığını okuyuculara hissettirmektedir. Feriha çirkin oluşu dolayısıyla kendisini “bedbaht” olarak görür, eziklik hisseder; etrafındakilerin kendisine teselli için “güzelsin” dediğinin farkındadır.⁴⁴ Fizikî eksiklik, onun ruhî dengesini bozar, ona büyük acılar yaşatır:

⁴¹ Mehmet Kaplan şairin bu yaklaşımını objektifliğe aykırı bir tavır olarak görür. Şairin manzumenin üslûbunu nesre yakınlaştırdığını, çocuğun annesinin ölü bedenini görmek istememesini de “hikâye-şiiri” sürprizle bitirmesi şeklinde değerlendirir. Bkz. Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I Tanzimat'tan Cumhuriyete*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 122-123.

⁴² *Servet-i Fünûn*, sayı: 432, 10 Haziran 1315/22 Haziran 1899, s. 243.

⁴³ Şehnaz Aliş, *Servet-i Fünûn Dergisinde Küçük Hikâye-Mensur Şiir-Manzum Hikâye*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 340.

⁴⁴ Mehmet Kaplan Tevfik Fikret'in “Çirkin” şiirini, Sully Prudhomme'un *Les Solitudes*'inde bulunan “La Laide”ini taklit olarak yazdığını söyler. Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 146.

Prudhomme'un şiirinde söz edilen kız, çirkin olduğu için hor görülür, “alaylı sözlerle” onunla dalga geçildiği için utanıp bir köşeye çekilir. Tevfik Fikret'in “Çirkin” şiirinde ise cinsiyeti belirtmeyen bir kişi tasvir edilmektedir. Çirkinliğini düşündükçe bu kişinin “sınırları gerilir”, “üzüntülü kalbi çalkalanır”, sonunda isyan eder. Hilmi Uçan bu şiirde “güzel” ve “çirkin” sıfatlarının daha çok kadınlar için kullanılmasından hareketle şiirde söz edilen kişinin kadın olduğunu belirtir. İki şiir arasında “özgün metnin biçim ya da içeriğini kendi metnine uyarlayarak yeni bir metin ortaya çıkarma anlamına gelen *öykünme* (pastiş) şeklinde metinler arası ilişki” oldu-

Çirkindi, inanmazdı “güzelsin” deseler de;
 Âyîne bu çirkinliğe eylerdi şehâdet.
 Anlardı ki bedbaht idi akrânı içinde;
 Solgun dudağından mütehâşi idi hande,
 Bîgâne idi kalbine ümmid-i saâdet.

Mahrûm-ı tenâsüb, sakat a'zâ-yı vücûdu;
 Gelmez görücü, gelse de çıkamaz Feriha.
 Bîçâre kızın servet ü sââmânı da yoktu,
 Hep âilenin mûcib-i endişesi oldu;

Bir vâlide kalbinde ne süzişli cerîha!.. (*Servet-i Fünûn*, sayı: 432, s. 243)

Feriha'nın fizikî güzellikten mahrumluğunu, bu eksikliğin onda ve ailesinde yarattığı sarsıntıyı şair bu mısralarla belirtir. Şair, Feriha'yı fizikî eksikliği dolayısıyla mağdur olarak görür, ona merhametle yaklaşır. Çirkinliği dolayısıyla kimsenin onunla evlenmek istemediğini, evlilik için istemeye gelenler olsa da Feriha'nın kendisinin güzel olmadığını düşünüp onlarla görüşmediğini merhamet duygusunu öne çıkararak ifade eder. Şair, genç kızın yaşadığı iç sıkıntıları ustaca tahlil eder, onun mağdur oluşunun psikolojik nedenleri ve etkileri üzerinde durur. Toplum içerisinde istediği yeri bulamayan genç kız üzüntü ve kederlerini başkalarından gizler, etrafındakilere mutlu olduğu görüntüsü verir.

Feriha'nın ailesi kızlarının daha doğarken mağdur olduğunun, fizikî güzellikten mahrum oluşun onun hayata uyum sağlamasını, bedensel ve ruhsal olarak sağlıklı gelişmesini engellediğinin; ona büyük acılar yaşattığının, onu oldukça mutsuz ettiğinin farkındadır. Kızlarının bir de verem olması onları oldukça sarsar:

Mekşûf idi kalb-i pedere yirmi yıl akdem:
 İlletli doğan bir kızın âti-i hayâtı.
 Rencîde-i tâli', içi sızlardı demâdem...
 Kalben ediyordu o zamândan beri mâtem,
 Lâkin yine müsteb'id idi memâtı. (*Servet-i Fünûn*, sayı: 432, s. 243)

ğunu belirtir. Bkz. Hilmi Uçan, *Batı Şiiri ve Tevfik Fikret*, Hece Yayınları, Ankara 2009, s. 223-224.

İsmail Safa ise “çirkin kız”ın yaşadığı iç çatışmaları ve ailesinin onun için kaygıları dile getirmektedir. Toplumun ona olumsuz bir bakışı söz konusu olmadığı gibi çevresindekiler onun mağduriyetini gidermeye de çalışırlar.

Komşularının kızları o yıl gelin olup aileleri “zevk” ve “safa” içinde düğün yaparken Feriha'nın ailesi ise -kızlarının gelin olduğunu göremedikleri gibi- onun verem dolayısıyla yataklara düşüp durumunun gittikçe kötüleşmesi karşısında çaresizdirler. Feriha'nın komşularının kızları Zeliha'nın da gelin oluşu karşısında oldukça üzülmesi üzerine annesi ona “yarın sen de olursun” der. İsmail Safa bu şiirinde de (“Sefâlet-i Bâride” şiirinde olduğu gibi) karşılaştırma yapar. Yakınlarındaki bir konaktan “zemzeme-i çeng ü çağâne” duyulurken Ferihaların evinden ise öksürük sesi duyulduğunu ifade eder. Bu acı gerçeği gören anne ve baba oldukça çaresizdirler.

Feriha'yı tedavi eden doktor da onu ölümcül hastalıktan/veremden kurtaramayacağını farkındadır. Babasının çaresiz ve üzgün hâlini gören doktor, insanî sorumluluk üstlenir. Feriha ölmeden önce kısa süre de olsa ona ve ailesine mutlu anlar yaşatmak için çözüm üretir, genç kızın ve ailesinin acılarını dindirmeye çalışır. Şairin “faziletli”, “vicdanlı zekâ” olarak nitelendirdiği doktor oldukça hasta olan Feriha'yı, Tıbbiye öğrencisi -üç ay sonra da doktor olacak- kardeşi Ahmet'le düzmece planla evlendirerek onun acısını hafifletmek, “marazın seyrini” durdurmak ister. İsmail Safa -“Öksüz Ahmet”te olduğu gibi- bu şiirinde de kişilerine karşı mesafesiz durmakta, onların davranışları hakkında fikir belirtmektedir. Şairin bu yaklaşımı romantik duyuş tarzıyla ve hassas/duygusal bir kişiliğe sahip oluşuyla ilişkilidir. Küçük yaşta yetim kalıp büyük acılar yaşayan İsmail Safa genç kızın yaşadığı iç sıkıntılarını tahlil ettiği gibi, mağdur kişiye yardım eli uzatılmasını da takdir etmektedir.

Doktorun insanî duyarlılık ve sosyal dayanışma⁴⁵ örneği olan bu planı Feriha'yı, anne ve babasını oldukça sevdirse de anne ve baba kızlarını bekleyen elim sonun farkında oldukları için sevinç ve hüznü birlikte yaşarlar. Şair bu durumu

⁴⁵ Mehmet Âkif'in “Hasır” şiirinde de insanî duyarlılık ve sosyal dayanışma dikkat çeker. Beş aydır yatan hasta kadının cenazesini defnetmek için mahalle halkı seferber olur. (Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat I. Kitap*, Haz.: Fazıl Gökçek, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 76-78.) Şair “mahalledeki sosyal dayanışma dolayısıyla meseleye sosyal bir görünüş kazandırır. Bkz. Bilge Ercilasun, “Mehmet Âkif, Mehmet Emin ve Tevfik Fikret Arasında Bir Mukayese”, s. 72.

Mahzûndu, bu mahzûnluğun esbâbı hüveydâ:

Bîçâre gelin hasta... Evet hem de ağırdı.

Bir sûr ki hâlinde kızın mâtemi peydâ,

Umkunda bu kâzib seherin zulmet-i yeldâ!..

Dilhûn peder ahbâbı eviddâyı çağırdı. (*Servet-i Fünûn*, sayı: 432, s. 243)

mısralarında, dramatik bir üslupla ifade eder. Feriha'yı kısa süreli de olsa mutlu etmeye, ona evlilik saadetini yaşatmaya çalışırlar. Ancak o ölmek üzeredir. Şair bu hazin durumu da oldukça sanatsal biçimde ve dramatik bir üslupla ifade etmektedir:

Akd etmek için ertesi gün hep gelecekler

Hayfâ ki bu şeb hâlet-i nez'inde Feriha

Bekler bu gece rûhunu bâlâda melekler,

Dermânde yatan cismini de makbere bekler;

Eyvâh, inanılmaz bu serencâm- sahîha! (*Servet-i Fünûn*, sayı:432, s.243)

Şair, o devirde devasız bir dert olan veremden ölmek üzere olan genç Feriha'nın ruhunun öldükten sonra göğe yükseleceğini, sonsuzluğa dâhil olacağını düşünür. Ölüm melekleri onun ölüm kararını yazmaktadırlar. Ancak anne ve babası Feriha'nın ölüm anının o kadar yakınlığının farkında değildirler:

Mâderle peder hiç de haberdâr değildi

Oynardı ciğer-pâreleriyle melekü'l-mevt!

Dalgınlığına râhatı manası verildi,

“Rü'yâ görüyordum, gelin oldum!” diyebildi;

Oldu akabinde bu sözün beste-leb-i fevt

Encâm-pezîr olmuş idi nez'-i medîdi;

Şedde-i darbesi âlâm

Râhat yaşamaktan da kesilmişti ümîdi

Emrâz ile evcâ' ile fersûde kadîdi

Bir sût-re-i beyzâ ile örtüldü arûsun!

Bir dâr-ı ziyâfet ki bu lu'bet geh-i senbût

Aks-âver vâveyl idi hengâm-ı seherde,

Toplandılar erkence eve sâkit ü mebhût:

Davetlilerin pîşine ma'rûz idi tabut!

Teşyi'ine gelmiştiler Eyyüb'e seferde (*Servet-i Fünûn*, sayı: 432, s. 243)

Gelinlik giymesi Feriha'yı ve ailesini oldukça mutlu eder. Ancak daha sonra düğün evi matem evine döner, eve eğlence yerine "vâveylâ" hâkim olur. Feriha'nın giydiği gelinlik kefeni olur. Gelinlik ile kefen aynı renkli olmasına rağmen biri sevinç ve vuslat, diğeri ise hüznün ve hicran giysisidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Feriha'nın giydiği gelinlik iki işlevi birden görmektedir.

İsmail Safa tablo altına yazdığı⁴⁶ "Bir A'mâ Resminin Altına Yazılmıştır"⁴⁷ şiirinde de bir "a'ma"yla duygudaşlık kurmakta, ona merhametle yaklaşmaktadır. Şaire göre "a'ma"lar hayata devam etmeyi "bitmez bir ukûbet" (büyük ceza), "müdhîş varta" (büyük uçurum), "muhât-ı zulmet-i makber" olarak gördüklerini düşünseler de kendilerini teselli etmeye ve üzüntüleri azaltmaya çalışırlar:

Değil noksân-ı a'zâsıyla nâkıs tâli'-i mevlûd
Ne a'mâlar yaşar mes'ûd binâlar fûtûr-âlûd
Nasıl mes'ûd olur lâkin tamâmıyla şu biçâre
Siyâh emvâc-ı deryâda muayyen bir haşebpâre

⁴⁶ İsmail Safa "Çoban'ın Sesi" (*Servet-i Fünûn*, sayı: 312, 20 Şubat 1312/1896), "Bir Sepet Çiçek" (*İrtika*, sayı: 9, 30 Nisan 1315/1899), "Bir Türkmen Kızı Tasvirine" (*İrtika*, sayı: 12, 12 Mayıs 1315/1899) şiirlerini de tablo altına yazar; bu tercihi onun "o dönem edebiyatında meydana gelen bazı yenilikleri, kendi eserlerinde hiç çekinmeden uyguladığını göstermektedir." Bkz. Alaattin Karaca, *Edebî Tenkitleri ve Şiirleriyle İsmail Safa'nın Edebiyatımızdaki Şiiri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 43.

Türk edebiyatında resim-tablo veya fotoğraf altına şiir yazma, işlenen konuyu kelimelerle tasvir, tefsir ve şahısları konuşurma eğilimi 1882 yılında *Mir'at-ı Âlem* dergisinde başlamıştır. Bu dergide ilk olarak Hüseyin Haşim, daha sonra M. Faik ve Muallim Nâci tablo altına şiirler yazmışlardır. Daha sonra *Servet-i Fünûn* dergisinde Nâbîzâde Nâzım ile İsmail Safa bu tarda şiirler yayımlamışlardır. Tevfik Fikret 1894 yılında 17, 1896 yılında ise 14 şiirle bu eğilimi benimsemiş ve geliştirmiştir. Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 24.

M. Kayahan Özgül de tablo altı şiirlerin çoğunlukla "Tanzimat'ın yetiştirdiği son nesil şairlerde" görüldüğünü, özellikle "Mutavassıtın" diye anılan şairlerin tablo şiirleriyle çok fazla ilgilendiklerini söyler. Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Kayahan Özgül, *Resmin Gölgesi Şiire Düştü Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 30.

⁴⁷ İsmail Safa, *Hissiyât*, Müşterekül-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 60-62.

Güneş doğmuş, açılmış hep çiçekler, her taraf handan
Bu nûr-âbâd gülşen fakat a'mâ için zindân. (*Hissiyât*, s. 60)

İsmail Safa'ya göre dünyanın güzelliklerinden mahrum olan "a'ma"lar için kendi mekânları bile "dâr-ı gurbet"tir. Hasret kaldıkları öz evlatları yanlarında olsa da onu göremeyiş dolayısıyla eziklik hissederler.

Müşâbihtir, müsâvî belki hülyâsıyla rü'yâsı
Olur hâbında mer'i-i hey'etiyle eski dünyası. (*Hissiyât*, s. 61)

İsmail Safa başkaları için zaten zor olan hayatın, "a'ma"lar için daha da zorlaştığını ifade eder. Ancak Tanrı'nın onlara da kolaylıklar sağladığına da dikkat çeker:

Fakat her hâle iltifatla tahammül eyliyor insân
Demek her müşkülü insana Hakk etmektedir âsân. (*Hissiyât*, s. 62)

S o n u ç

Merhamet ve acıma teması, merhamete ve acıma müsait insanların anlatıldığı metinlerde işlenir. Bu insanlar çoğunlukla yoksul ya da çaresiz olup toplumun alt kesimlerinde yaşarlar. İsmail Safa, her ne kadar Ara Nesil şairi olarak bilinse de, o dönemin asıl nesli olan Servet-i Fünuncularda adı "santamantalizm" olan bir tür merhamet ve acıma gibi patolojik durumlar onun şiirlerinde azımsanamayacak kadar işlenmiştir. İsmail Safa şiirlerinde merhamet temasını çok yönlü biçimde ele almakta ve kişilerin mağdur oluşunu farklı nedenlerle açıklamaktadır. İsmail Safa'ya göre vicdan ya da merhamet duygusunun eksikliği, insanî değerlere yabancılaşma ve duyarsızlaşma toplum içerisinde birçok kişiyi mağdur eder. Kişilerin mağduriyetinde doğrudan ya da dolaylı biçimde sorumlu olanlar, bu gerçeği ya görmemektedirler ya da görmezlikten gelmektedirler.

İsmail Safa'nın şiirlerindeki mağdurların, çoğunlukla iradeleri dışındaki durumlar nedeniyle acılar çektikleri görülür. "Öksüz Ahmet", "Sefâlet-i Bâride" şiirlerinde toplum içerisinde sosyal dayanışma ve insanî duyguların eksikliğine işaret eden şair, "Çirkin Kız" şiirinde ise vicdanlı, merhametli kişilere de rastlanabileceğini gösterir.

Mağduriyet sorununu eşitsizlik kavramıyla da ilişkilendiren şair, toplum içerisinde farklı nedenlerden kaynaklanan eşitsizlikleri işler. Ör-

neğin “Mağdûre-i Sevdâ”, “Faziletli Zevce” şiirlerinde cinsiyet farkının; “Sefâlet-i Bâride”, “Öksüz Ahmet” şiirlerinde maddî/sınıfsal farkın; “Bir A’ma Resminin Altına Yazılmıştır”, “Çirkin Kız” şiirlerinde ise fiziksel farklılığın neden olduğu eşitsizliklere yer verir.

Kendisi de kardeşleriyle küçük yaşta yetim kalıp maddî sıkıntılar yaşayan İsmail Safa, şiirlerinde maddî nedenlere dayalı eşitsizlikleri çoğunlukla karşılaştırmalı olarak işlemektedir. Örneğin “Sefâlet-i Bâride” ve “Çirkin Kız” şiirinde yoksul-zengin farkını vurgulamak için mekâna özgü unsurlardan yararlanarak farklılıkları somut bir tablo hâlinde resimleştirir; “zavallı”, “biçâre” vb. sıfatlarla yoksullara acıdığını hissettirir.

İsmail Safa şiirlerinde söz ettiği mağdurlarla duygudaşlık kurmakta, onlara karşı hissettiği acıma ya da merhamet duygularını açıkça ifade etmektedir. Şairin bu yaklaşımı ya da kişilere mesafesiz duruşu şiirlerin yazıldığı dönemin genel eğilimi/romantik duyuş tarzıyla olduğu kadar şairin hassas ve duygusal bir kişiliğe sahip oluşuyla da ilgilidir.

İsmail Safa’nın merhamet temalı şiirlerindeki konular ve bunları ifade ediş biçimi Tevfik Fikret, Ali Ekrem, Mehmet Âkif ve Mehmet Emin’in şiirleriyle benzerlik göstermektedir. Örneğin “Faziletli Zevce” şiirindeki kişinin içkiyi telkinle bırakması, Ali Ekrem’in “Târik-i İşret” şiirine benzer. “Sefâlet-i Bâride”deki derbeder ihtiyarın durumu ve bu durumun ifade edilişi Tevfik Fikret’in “Sarhoş” şiiriyle; yoksullarla zenginlerin karşılaştırılması da “Ramazan Sadakası” şiiriyle benzerlik gösterir. “Öksüz Ahmet” şiirinde mağdurların durumu karşısında toplumun yozlaşmışlığının ve bencilliğinin eleştirilmesi Mehmet Âkif’in “Hasta” şiirine; “Çirkin Kız” şiirindeki sosyal dayanışma da, “Hasır” ve “Seyfi Baba” şiirlerine benzemektedir. Bu şairlerin hepsinde de realist bakış açısı egemen olup “merhamet” temi sosyal yönüyle işlenmektedir. İsmail Safa, Abdülhak Hâmid’in *Bir Sefilenin Hasbihâli* şiirine nazire olarak yazdığı *Mağdûre-i Sevdâ* şiirinde -Abdülhak Hâmid’in şiirinde olduğu gibi- ben anlattıcıyı kullanmış; bu şiirde de lirizm oldukça yoğun olup tiyatro metinlerine özgü unsurlardan da yararlanmıştır.

“THE THEME OF MERCY IN THE POEMS OF İSMAIL SAFA”

Abstract

The theme of “mercy” keeps a very crucial place in the poems of İsmail Safa. The poet states the damnifications of elderly people, young girls, women, children and disabled people in a dramatic way. The poet draws attention to the issue of how people can be ignorant to the problems of those people who are disadvantaged within the society, in spite of this fact some people can be very sensitive and conscientious. The poet has written the poems having the theme of mercy mostly the way of stories in verses. He narrated in verse form, poetry, poetry and narrative techniques with the advantage of the theater-specific expression. For example, in his book Victims of Love (Mağdure-i Sevda) committed by the victim experienced the pain and the feelings of a young girl, “I am the narrator of” strengthen the language by expressing lyricism. This poem young girls victimized by inequality of men and women in Turkish society draws attention to that period. Victimization of people in the stands on the psychological and sociological reasons. From time to time by the victim who makes social criticism. He is orphaned at a young age that they live for the pain and feelings of children are skillfully analyzed. İsmail Safa has quite a sensitive temperament of victimization of the elderly in the community gives the victim, explain the reasons for their victimization. Poet, physical disabilities, or insufficient to affect the various aspects of its occurrence, the person operates a negative view of life.

Keywords

Mercy, damnification, poem, story in verse, theme.

TUĞRUL TANYOL'UN ŞİİRLERİNDE SEVGİLİ TASVİRLERİ

Emel KOŞAR*

ÖZET

Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nü bitiren, Marmara ve Yeditepe Üniversitelerinde öğretim görevlisi olarak çalışan Tuğrul Tanyol 1980'lerde *Üç Çiçek*, *Poetika*, *Şiir Atı* ve *Sombahar* gibi dergilerde yayımladığı şiirleriyle edebiyat dünyasına girmiştir.

İmge, duyduğumuz veya okuduğumuz bir söz yoluyla zihnimizde oluşan görüntü, dünyada gördüklerimizin zihnimizdeki yansımasıdır. Tuğrul Tanyol'un şiirleri Ahmed Hâşim, Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ahmet Muhip Dıranas'tan izler taşıyan imge dünyasıyla dikkati çeker. Tuğrul Tanyol, geçmiş şiir birikiminden faydalanırken özellikle 1920'li ve 30'lu yıllarda gelişme gösteren modern şiir kanalına bağlanır.

1980 Kuşağı Türk şiirinin öncü şairlerinden Tuğrul Tanyol aşk, yalnızlık, müzik ve zaman temalı şiirleriyle tanınmıştır. Tuğrul Tanyol'un şiirlerinde sevgiliye duyulan aşkın yakıcılığı, kırmızı renkteki unsurlarla anlatılır. Hayatla ilgili sıkıntılar ise denize ait unsurlardan faydalanılarak sevgiliyle paylaşılır ve söz konusu şiirlerde başka bir mekâna ve zamana kaçma arzusu dikkati çeker.

Tuğrul Tanyol zamanı akıp giden bir nehir şeklinde düşünür. Şiirlerinde gelenek, müzik, resim gibi görsel ve işitsel öğelerin etkisiyle çeşitli imgelerden faydalanarak zamanı aşır, sevgiliye ulaşmak ister.

Anahtar Kelimeler

Tuğrul Tanyol, aşk, sevgili, deniz.

Tuğrul Tanyol 1953'te İstanbul'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. Marmara ve Yeditepe Üniversitelerinde öğretim görevlisi olarak çalıştı.

1980 Kuşağı Türk şiirinin öncü şairlerinden Tuğrul Tanyol 1980'lerde *Üç Çiçek*, *Poetika*, *Şiir Atı* ve *Sombahar* gibi dergilerde yayımladığı aşk, yalnızlık, müzik ve zaman kavramı üzerine şiirleriyle tanınmıştır.

* Dr. , Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / kosaremel@gmail.com

Tanyol'un eserlerinin aksine, Divân şiirinde daima yüceltilen siyah saçlı, beyaz tenli, kırmızı küçük dudaklı ve servi boylu sevgili taş kalplidir, merhametsizdir ve âşığa acı çektirir.¹ Halk şiirinde sevgilinin güzellik unsurları, aşağı yukarı Divân şiirindeki gibidir. Ancak, sevgili tabiatın içinde tasvir edilir ve genellikle ceylana benzetilir.²

Yeni Türk şiirinde ise sevgili tasviri, şaire göre farklılık gösterir. Ahmet Muhip Dıranas'ın "Ülker'in Gözleri"³ şiirinde, sevgilinin gözleri bahar ve yıldızla ifade edilir:

Bir bahar sabahının karanlığında ıssız
Gökte diz çökmüş iki titrek ışıklı yıldız
Olan gözlerinize âşıkım, Bayan Ülker! (s. 25)

Halk kültüründen faydalanan Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Karadut"⁴ şiirinde, esmer sevgilinin güzelliği meyve, bal ve ağaç gibi tabiata ait unsurlardan faydalanılarak ifade edilir:

Karadutum, çatal karam, çingenem
Nar tanem, nur tanem, bir tanem
Ağaç isem dalımsın salkım saçak
Petek isem balımsın ağulum
Günahımsın, vebâlımsın. (s. 109)

Beslendiği kaynaklar arasında resmin önemine sık sık değinen Cemal Süreya'nın "San"⁵ şiirinde ise kumral saçlı, uzun bacaklı sevgiliye duyulan arzu vurgulanır:

Kırmızı bir at oluyor soluğum
Yüzümün yanmasından anlıyorum
Yoksuluz gecelerimiz çok kısa
Dört nala sevişmek lâzım. (s. 11)

¹ İskender Pala, "Sevgili", *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, tarihsiz, s. 437-438.

² Mehmet Önder, "Karacaoğlan'ın Güzeli", *Bildiriler* (1. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu), 21-23 Kasım 1990, Adana tarihsiz, s. 211.

³ Ahmet Muhip Dıranas, *Şiirler*, YKY, İstanbul 2005.

⁴ Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

⁵ Cemal Süreya, *Sevda Sözleri*, YKY, İstanbul 2005.

Bâki Asiltürk, 1980 Kuşığı şiiri üzerine yaptığı çalışmada “İmgeci Şiir” anlayışının temsilcilerinden Tuğrul Tanyol’un imgeciliklerinin çok boyutluluğunun bazen geçmiş şiir birikiminden, bazen müzikten veya doğadan, bazen de görüntülerin yarattığı çağrışımlardan kaynaklandığını ifade eder.⁶

İmge, duyduğumuz veya okuduğumuz bir söz yoluyla zihnimizde oluşan görüntü, dünyada gördüklerimizin zihnimizdeki yansımasıdır.⁷ Tanyol’un şiirlerinde imgesel söylem, müzik ve lirizm vazgeçilmez öğelerdir. O, şiirlerinde görsel ve işitsel imgeler çizer.

Edebiyatta gelenek, önceki nesillerden devralınan değerlerin sonrakilerce devam ettirilmesidir. “Şiirde Gelenek Sorunu” adlı yazısında “Kültür bir birikim olduğundan bir önceki sanat anlayışı bir sonrakinin içinde saklıdır, çünkü onu yaratmıştır... Yeni yapıtların eski sanat anlayışıyla olan ilişkisi ise geleneğin sürmesi biçiminde algılanır.”⁸ diyen Tuğrul Tanyol’un şiirleri Ahmed Hâşim, Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ahmet Muhip Dıranas’tan izler taşıyan imge dünyasıyla dikkati çeker.⁹ Tuğrul Tanyol, geçmiş şiir birikiminden faydalanırken özellikle 1920’li ve 30’lu yıllarda gelişme gösteren modern şiir kanalına bağlanır.

Bazı şiirlerinde mevsimlerin insanlar üzerindeki etkilerini anlatan Tuğrul Tanyol’un “Yıkık Şarkı”¹⁰nda âşık, sevgilisinden ayrı kaldığında çektiği acıyı, kıyı ve dalga gibi denize ait unsurlarla ifade eder. Yalnızlıktan şikâyet eden âşığın üşümesi, sevgilisinin “kış mezarı” kadar soğuk ve erişilmez olmasından kaynaklanır:

Bir uzak kıyıda kanımı yaktı tuzun
Ağır kamçılarla açılan yaralarımın
Aktı akşama, kızıl, koyu ve buzdan
Bir heykele dönen yüreğim,

⁶ Bâki Asiltürk, *1980 Kuşığı Türk Şiirinin Poetikası*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul 2006, s. 189.

⁷ Bâki Asiltürk, a.g.e., s. 50.

⁸ Tuğrul Tanyol, “Şiirde Gelenek Sorunu”, *Yazko Edebiyat*, C. 2, Sayı: 10, 1981, s. 90.

⁹ Emel Koşar, “1980 Kuşığı Türk Şiirinin Poetikası” (Bâki Asiltürk, *1980 Kuşığı Türk Şiirinin Poetikası*), *Şiiri Özlüyorum*, Mayıs-Haziran-Temmuz 2007, Sayı: 21, s. 27-28.

¹⁰ Tuğrul Tanyol, *Toplu Şiirler (2000-1971)*, YKY, İstanbul 2008.

Bir uzak kıyıda yıkılmış dalgalar
 Seninle üşüyorum, bulut paramparça. (s. 29)

Tuğrul Tanyol'un "Kış Tutsağı"nda sevgiliyle kendisini bir çift güvercine benzeten şiir öznesi, sessizliğin, dinginliğin ve sıcaklığın hâkim olduğu yaz mevsiminde bile hayatının sıkıntılı dönemlerini simgeleyen, soğuk, uzun ve sıkıcı olarak nitelendirilen kıştaki gibi yalnız olduğu için üşür:

Şimdi üşüyorum, oysa yaz
 Günün çakıltaşları kayıyor avuçlarımdan
 Açılmış tüm çeşmeleri yalnızlığın
 Sen yoksun, içime vuruyor ayaz (s. 31)

Antonio Vivaldi'nin "Dört Mevsim" adlı konçertosunda her enstrüman, tabiata ait bir unsurun sesini ve bunun insanda uyandırdığı duyguları ifade eder. Eserin ilkbahar bölümüne neşeli ve hareketli; sonbahara ise durgun ve hüzünlü bir hava hâkimdir. İnsanın yaratıcılığında da önemli rol oynayan mevsimler (Havanın nemi, basıncı ve güneş ışığı insanın fiziksel ve ruhsal sağlığını etkiler.), onun dünyayı algılama ve aktarma biçimini etkileyerek üretkenliğini belirler. Müzikten¹¹ özellikle Tartini ve Vivaldi gibi bestecilerden etkilenen Tuğrul Tanyol da yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi mevsimlerin kendisi üzerindeki etkilerine şiirlerinde yer vermiştir.

Tuğrul Tanyol'un "Sen Elimden Tutunca"sında, sevgilinin elini tutmak bile şiir öznesi için bir lütf olarak yorumlanır. Mavi denizle sevgilinin sakinleştirici etkisi, yeşil yosunla ise onun yanında hissedilen huzur ifade edilir. Sevgili, âşığını sanki akıntı gibi alıp başka âleme götürür:

Sen elimden tutunca
 Deniz basardı içimi
 Sen elimden tutunca, yüreğim
 Yeşil yosunlara takılıp günlerce
 Dip akıntılarının peşisıra gitmek isterdi. (s. 32)

¹¹ Bâki Asiltürk, a.g.e. , s. 189.

“Sen Elimden Tutunca”da sevgilinin gözbebeklerindeki alev, aşkının yakıcılığını ifade eder. Şiir öznesinin gözlerine çöken mavilik ve havalandıran güvercin sürüsü, aşkın hareketliliğini ve gerilimini yansıtır. Onun avluya dökülen kızıl yapraklara gömülüp ölmek istemesi de yine aşkın yakıcılığını renk çağrışımına dayalı olarak gösterir.

“Sen Elimden Tutunca”da şiir öznesi, kendisini ve sevgilisini sığınak niteliğindeki “ev”e benzetirken aşklarını çiçekle ifade eder. Aşkları, Turgut Uyar’ın *Kayayı Delen İncir*¹² adlı şiir kitabını anımsatacak şekilde kayaları delip çıkan bir çiçek kadar güçlü ve güzeldir:

Panjurları açık kalmış eski evler gibiydik
Rüzgârda çarpan, başıboş ve ürkek
Sen elimden tutunca
Kayaları delip çıkardı bir çiçek. (s. 32)

Ateş, erkekliği simgeler. Çünkü ateş, iki odun parçasının yavrusu ve aşklarının meyvesidir. Doğar doğmaz onları yok eder. Sürterek ateş yakma, cinsiyetlerin elektrik teorisini geliştirir, elektrik ateşi cinselleşmiş bir ateştir.¹³ Tanyol’un “Yangın”ında¹⁴, aşk bir yangına benzetilir ve “Sen Elimden Tutunca”daki gibi aşk ateşinin yakıcılığı ifade edilir:

Sigaramın yarısını ben içtim
Yarısını rüzgâr
Yaramla oynama güzelim
Külün hemen altında ateş var. (s. 33)

Ahmed Hâşim’in şiirlerinde çok sık yer alan kırmızı; ateşi, aşkı, hükümdarlığı, gücü, şiddeti, yoğunluğu ifade eden ve hayat veren bir renktir.¹⁵ Hâşim, “Karanfil”¹⁶ şiirinde “dudak, alev, karanfil” sözcükleriyle söz konusu rengi vurgular.

¹² Turgut Uyar, *Kayayı Delen İncir*, İstanbul 1981.

¹³ Gaston Bachelard, *Ateşin Psikanalizi*, Çev: Aytaç Yiğit, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 27-29.

¹⁴ Tuğrul Tanyol’un “Yangın” şiiri, Fatih Erkoç tarafından “Tutuşacaksın” ismiyle Batı müziği formunda bestelenmiştir.

¹⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yay, İstanbul 2002, s. 183-190.

¹⁶ Ahmet Haşim, *Bütün Şiirleri*, Haz: İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

“Beni de bir şair olarak içine alan bu kuşağın şansı, Cumhuriyet’ten bu yana 7-8 şair kuşağının geçmiş olması ve modern Türk şiirinin kendisinin artık bir gelenek oluşturmuş olmasından kaynaklanıyor.”¹⁷ diyen ve kendinden önceki şiir geleneğiyle poetik bağlar kuran Tanyol’un¹⁸ “Karanfil Bahçesi”nde ise Ahmed Hâşim’in “Kızıl lisan”la¹⁹ kaleme aldığı “Karanfil” şiirindeki “Yârin dudağından getirilmiş/Bir katre alevdir bu karanfil/Ruhum acısından bunu bildi!” (s. 97) mısralarına gönderme yapılarak karanfilin kırmızılığıyla aşkın yakıcılığı vurgulanır:

Karanfillerle tutuşan bahçede
Sesin kristal ışıltısıyla soyunurdu
Bu eski düştten arda kalan,
Saatlerimize yelkovan kuşları taşırdı
O ince ve kızıl kumları
Güneşin batmadığı bir ülkeden (s. 34)

“Karanfil Bahçesi”nde denizin köpüğüne ve buluta benzetilen, birleşen dudaklar, hayattaki her şeyi düzeltebilecek güçtedir. Rüzgâr, sevgilinin dağılan saçları karşısında ne yapacağını şaşırır, zaman ise örtünmeyi unuttur.

Tanyol’un “Vişne Zamanı” şiirinde de vişnenin kırmızılığıyla aşkın yakıcılığı anlatılırken, sevgilinin gözlerindeki derinlik vurgulanır:

Vişne zamanı, bahçeler, dikenli yalnızlık
Git, git, bulut ol, tepenin ardında sonsuz genişlik
Dağların ayak izleri, ovada ardıç sürüsü
Senin derin gözlerinden çekilen kum ve çakıl. (s. 88)

Héraclites, “Su iki defa aynı akmaz.” veya “Aynı ırmağa girenlerin üzerinden farklı sular akar.” der. Zaman, akışkanlığı sebebiyle ırmağa benzetilir. Zamanın akıp giden bir nehir şeklinde düşünülmesi onun suyla olan benzerlik ilişkisini gösterir. Şeffaflığı ve duruluğuyla rüyaları ve bi-

¹⁷ Tuğrul Tanyol, “Şiir, Dil, Taklit ve İntihal Üzerine”, *Özgür Edebiyat*, Ocak-Şubat 2007, Sayı: 1, s. 80.

¹⁸ Muhsin Macit, “Tuğrul Tanyol’un Şiirinde Eski Yol izleri”, *Gelenekten Geleceğe*, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 163.

¹⁹ Bâki Ayhan T., “Ahmet Hâşim’in Kızıl Lisanı”, *Kitaplık*, Sayı: 95, Haziran 2006, s. 83.

linç altındaki anıları harekete geçiren su, zamandan zamana istenildiği gibi geçiş yapılabilen ânı ve mekânı hatırlatan önemli bir unsurdur. “Vişne Zamanı” şiirinde, deniz ve ırmak gibi coğrafi unsurlardan hareket edilerek zamanın gücünün bile aşkı silemeyeceği ifade edilir:

Hangi su akıtabilir seni
Bu NİL rengine bulanmış saçlarınla
Kurumuş denizlerime hangi ırmak? (s. 88)

Bir söyleşisinde “Robert Louis Stevenson’un benim şairliğim üzerinde çok etkisi vardır. Korsan imajları, macera, heyecan... *Define Adası* beni çok etkilemiştir.”²⁰ diyen Tanyol’un “Forsa”²¹ şiirinde, deniz ve onunla ilgili unsurlardan yola çıkılarak insanı bulunduğu yerden alıp götüren sevgilinin gözlerinin bütün hazinelerden daha değerli ve sığınılacak bir liman kadar güvenilir olduğu anlatılır. Geminin simgelediği sevgiliye²² bir forsa (Kaçmaması için bir ayağı gemiye çakılı olan harp esiri veya kürek mahkûmu.) gibi bağlı âşığın yakarışı, bulunduğu yerde kalma ve uzaklara gitme arzusu arasındaki çatışmayla birlikte ifade edilir:

Kazanılmış ve yitirilmiş onca hazinelerden sonra
Gözlerin, sert rüzgârlardan korunmuş bir limandı bana.
...
Gözlerindeki o uzak denizlerde bir göçmen olan ruhum
Şimdi hangi gemilerde forsa ve sürgün hangi aşklara (s. 89)

Tuğrul Tanyol’un “Uzak Tarihinde Gözlerinin” şiirinde de şiir öznesi, deniz ve onunla ilgili unsurlardan yola çıkarak hayatı ve ölümü birlikte çağrıştıran sevgiliye seslenir ve ona tutsak olduğunu söyler. Denizin dibindeki kayalara yapışık yaşayan renkli süngerler gibi sevgilisi tarafından yuvasından koparıldığını ifade eder:

²⁰ Tuğrul Tanyol, “Belli Bir Şiirde Olgunlaşmaya Çalıştım”, Konuşan: Bâki Ayhan T, *Kitaplık*, Sayı: 101, Ocak 2007, s. 74.

²¹ Ömer Seyfettin’in de bu isimde bir tarihî hikâyesi vardır. (Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri-Hikâyeler 3*, Haz: Hülya Argunşah, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.)

²² Bâki Asiltürk, İkinci Yeni şairlerinin de “gemi”yi, kadını çağrıştıran bir izlek olarak kullandıklarını ifade eder. Bâki Asiltürk, “Şiir Okuma Notları”, *Gösteri*, Sayı: 256, Şubat 2004, s. 40-42.

süngerin çığlığıdır ah! çıkarken gizli sulardan
 çektiğin ellerinle sarıyorsun beni
 gidemem artık hiçbir yere, henüz (s. 126)

Tuğrul Tanyol'un "Yöneliş"inde, bulunduğu yerde kalmakla oradan gitmek arasında tereddüt eden şiir öznesi, hayatla ilgili bütün sıkıntılarını denize ait unsurlardan ve imgesel çağrışımlardan faydalanarak sevgilisiyle paylaşır:

korkunç bir mağara gibi kuytu, derin, baş dönmesi, uğultu
 ağaçlara vurdukça gecenin koynunda parçalanan koku
 geçmiş ve gelecek, varlık ve yokluk, zaman ve ötesi
 ve senin karanlık ağzında demirin paslanmış sesi (s. 135)

"Yöneliş"te Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Uyku Sularında"²³ şiirindeki gibi "mağara" metaforu ve deniz, anne karnına dönüşü ve bu dünyadan kaçış isteğini sembolize eder. Tanyol'un "Yöneliş"inde Ahmet Muhip Dırana'sın "Olvido" şiirindeki gibi geçmiş zamana özlem de dile getirilir.

Romalı yazar Censorinus, zamanın başlangıcı ve sonunun olmadığı için ölçülemediğini ve üç parçaya bölündüğünü belirtir: Geçmişe, şimdiye ve geleceğe. Geçmişin başlangıcı ve geleceğin sonu yoktur. "Şimdi" ise kısa, kavranamaz ve kaygandır. Hiçbir zaman aynı yerde bulunmaz ve içinden geçtiği her şeyi, geçmişten alıp geleceğe ilave eder.²⁴

"Gerçek zaman"da ileri ve geri yönler arasında (geçmiş ve gelecek) fark vardır. Geleceği değil geçmişi anımsarız.²⁵ "Sanal zaman"da ise ilerleyen bir kişi dönüp geriye doğru gidebilir. Bu durum, "sanal zaman" içinde ileri ve geri yönler arasında bir ayırım olmadığını gösterir. Tanyol'un "Yöneliş"inde de "gerçek zaman"dan memnuniyetsizlik ve "sanal zaman"ı yaşama arzusu (zamanı aşma, zamansızlaşma) görülür.

Bir söyleşisinde "Mesela bir zaman bankası olsa, oradan herkes dilediği ânları ve saatleri çekip alabilse. Böyle bir bankadan neler çalınabi-

²³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Bütün Şiirleri*, Haz: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

²⁴ Nöbert Elias, *Zaman Üzerine*, Çev: Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s. 108.

²⁵ Stephen W. Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, Çev: Sabit Say-Murat Uraz, Milliyet Yayınları, İstanbul, tarih yok, s. 153-154.

lirdi? Zaman soyguncuları mesela.” (s. 71) diyen Tuğrul Tanyol, zamanı yukarıdakilere benzer şekilde “felsefi zaman” ve “toplumsal ve kültürel zaman” diye ikiye ayırır.²⁶

Varoluşçu felsefenin önde gelen isimlerinden biri olarak tanınan Alman filozof Martin Heidegger’e (1888-1976) göre insan dünyaya fırlatılmıştır, hiçliğin içine bırakılmıştır, kendi imkânlarını yaratamaz, olandan faydalanmak zorundadır. Olanaklar arasında seçim yaptığını düşünse de bunlar önceden belirlenmiş seçeneklerdir. Hiç ölmeyecek gibi yaşar. Levinas ise ölümün gizemli ve “hiçliğin imkânsızlığı”²⁷ olduğunu söyler. Tanyol’un “Yöneliş”inde de “varlık ve yokluk” ifadesiyle, “yok olma korkusu” ve “yok olma arzusu” arasındaki çatışma duyumsatılır.

“Gerçek zaman” (matematiksel zaman), dışta yaşanır ve uzayla ilgilidir. “Sanal zaman” (psikolojik zaman) ise içte yaşanır ve bilinçle ilgilidir. Saatlerin ölçtüğü, “gerçek zaman”dır. Tanyol’un “Bir Gün”ünde şiir öznesi, ölümü simgeleyen saatin zamanını (gerçek zaman) aşip, sevgiliye ulaşmak ister. Yukarıdaki şiirlerde de görüldüğü gibi hayatından memnun olmayan şiir öznesinin başka bir mekâna ve zamana kaçış arzusu dikkati çeker:

Saatin zamanı durdurduğu eşit aralıklarda
Sararmış otların arasında, özgür, sınırsız topraklarda
İlkesiz, saraysız, tahtsız, tasasız
Günlerin peşine düşüp seni arayacağım (s. 144)

Tanyol’un “Yalnızca Bunun İçin”²⁸ şiirinde Cemal Süreya’nın birçok eserinin son mısraı olan “Keşke yalnız bunun için sevseydim seni”ye atıfta bulunulur. Şiir öznesi, zamanı paylaştığı kişiden sadece bu sebeple bile onu sevmesini ister:

biz bir zamanı paylaştık
yalnızca bunun için sev beni
ay gidiyor bak, bulut
çocuğun gözlerinde eriyor.
o çocuk bizim olabilirdi
yalnızca bunun için sev beni. (s. 39)

²⁶ Tuğrul Tanyol, “Benim Önemsediklerimi Kimsenin Umursamadığını Görüyorum”, Söyleşi: Evren Erem, *Sombahar*, Sayı: 11, Mayıs-Haziran 1992, s. 68-72.

²⁷ Emmanuel Levinas, *Zaman ve Başka*, Sunuş: Zeynep Direk, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 23.

²⁸ Tuğrul Tanyol, *Her Şey Bir Mevsim*, YKY, İstanbul 2006.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Tuğrul Tanyol'un şiirlerinde sevgiliye duyulan aşkın yakıcılığı, kırmızı renkteki unsurlarla anlatılır. Hayatla ilgili bütün sıkıntılar, denize ait unsurlardan faydalanılarak sevgiliyle paylaşılır ve söz konusu şiirlerde başka bir mekâna ve zamana kaçma arzusu dikkati çeker.

Tuğrul Tanyol zamanı akıp giden bir nehir şeklinde düşünür. Şiirlerinde gelenek, müzik, resim gibi görsel ve işitsel öğelerin etkisiyle çeşitli imgelerden faydalanarak zamanı aşıp, sevgiliye ulaşmak ister.

Tuğrul Tanyol'un şiirlerinde âşık, sevgilisinden ayrı kaldığında çektiği acıyı, kıyı ve dalga gibi denize ait unsurlarla ifade eder. Sevgili bazen soğuk ve erişilmezdir bazen de âşığı sakinleştirir, ona huzur verir ve akıntı gibi onu alıp başka âleme götürür. Geminin simgelediği sevgilinin gözleri, bütün hazinelerden daha değerli ve sığınılacak bir liman kadar güvenilirdir. Âşık ise ona tutsaktır.

“LOVE AND BELOVED PORTRAYAL IN TUĞRUL TANYOL'S POEMS”

Abstract

Graduated from Bogazici University Sociology Department, working as a lecturer at the University of Marmara and Yeditepe Tuğrul Tanyol came into the world of literature with poems which published in the 1980s such as Three Flowers, Poetics, The Horse of Poem and Sombahar in magazines.

Image, a word we hear or read through the minds of the image, a reflection of our minds, we have seen in the world. Tuğrul Tanyol's poems takes note with world of image that is followed from Ahmed Haşim, Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar and Ahmet Muhip Dıranas. Tuğrul Tanyol is connected to channel of modern poetry which showing the development in the past few years, especially the 1920s and 30s when he takes advantage of the accumulation of poetry.

Tugrul Tanyol who is one of the 1980 generation Turkish poets; known with his poems, in which he mentions the concepts of love, loneliness, music and time. In his poems, the passion of love to the beloved, narrated with the facts about colour of red. The all troubles about life shared with the beloved; referring to the facts about sea.

Burning of love which is felt for lover are expressed with red-coloured elements in Tuğrul Tanyol's poems. All the problems related to life are shared with lover by making use of the elements of the sea and the desire to escape to another place and time takes note in these poems.

Tuğrul Tanyol imagines time in the form of a river running throug. He wants to reach lover the time to go beyond taking advantage of a variety of images with the effect of audio-visual items such as tradition, music, pictures in his poems.

Keywords

Tugrul Tanyol, love, beloved, sea.

DURMUŞ HOCAOĞLU [1948-2010] BİBLİYOGRAFYASI

Hakan TAŞ*

1948 yılında Bayburt'ta dünyaya gelen Durmuş Hocaoğlu 1974 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Elektrik Mühendisi olarak mezun oldu.

1982 yılında mühendislik mesleğini terketti ve Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Fizik Öğretmenliği Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak girdi. O tarihten sonra Felsefe'de yüksek lisans ve doktora yaptı, Fizik'te ise yüksek lisans yaptı, doktorasını tez aşamasında bıraktı.

1983 yılında İstanbul Üniversitesi'nde başladığı felsefe kariyerinde önce 1986'da *Descartes'ın Fizik Anlayışı* isimli tezi ile yüksek lisansını, 1994'te *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde ve Modern Fizik'de Kozmos* isimli tezi ile doktorasını ve 1986'da ise Marmara Üniversitesi'nde *Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Bir Transformasyonun Yorumu Üzerine* isimli tezi ile fizik yüksek lisansını tamamladı.

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fizik Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapan ve multidisipliner bir akademik çalışma kariyeri bulunan Hocaoğlu'nun çalışma alanları Fizik Felsefesi, Bilim Felsefesi, Tarih ve Siyaset Felsefesi olup, muhtelif dergilerde Elektrik Mühendisliği ve Fizik gibi teknik konular yanında Bilim ve Fizik Felsefesi, Tarih Felsefesi, Siyaset Felsefesi, Din ve Laiklik vb. konularda makaleler kaleme almış; ayrıca, muhtelif akademik toplantılara tebliğler sunmuş ve tebliğ kritikçiliği yapmış, birçok gazete ve dergide sürekli yazarlık yapmıştır. Yayınlanmış üç kitabı bulunmaktadır.

23 Ekim 2010'da İstanbul'da vefat eden Durmuş Hocaoğlu, Karacaahmet'teki aile kabristanına defnedilmiştir.

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ hakanibrahim@hotmail.com.

1. KİTAPLAR

1. *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e -Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi-*: Ankara 1995, XII+504 s. Selçuk Yayınları.
2. *Bir Entelijansıya Kritiği Düşük Şiddetli Devrim*: İstanbul 2002, 240 s. Gelecek Yayınları.
3. *Devletçilik Bumerangı*: İstanbul 2002, 371 s. Ufuk Yayınları.

2. TEZLER

1. *Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Bir Transformasyonun Yorumu Üzerine*: İstanbul 1988, 73 s. Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Doç. Dr. Edip BÜYÜKKOCA).
2. *Descartes'in Fizik Anlayışı*: İstanbul 1988, 132 s. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nermi UYGUR).
3. *Türk-İslam Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*: İstanbul 1994, 478 s. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail YAKIT).

3. EDITORYAL MAKALELER

1. "Tabii ve Fitrî Bir Ekzistans Olarak Milliyetçilik", *Statükodan Değişime Milliyetçilik Ufku*: Ankara 2008, Binyıl Yayınevi, 195-309. ss.
2. "Bir Seçkin İdeoloji Olarak Siyâsî Milliyetçilik ve İktidar Problemi", *Ayvaz Gökdemir'e Armağan 2*: İstanbul 2009, Ötüken, 667-762. ss.
3. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri", *Türk Ocakları Yüzyıllığı*: Ankara 2010, Ardıç Yayıncılık Türk Yurdu Yayınları No: 66 Yıllık Dizisi: 2, 667-762. ss.

4. GAZETELER

4.1. AYYILDIZ

1. "“Hizbu'l...” ne? “Allah” mı, “Şeytan” mı?", 23.01.2000, 9. s.
2. "İran Problemi", 24.01.2000, 9. s.
3. "Yolları Kesişenler Asla Dost Olamaz", 25.01.2000, 9. s.
4. "Üstüste Sorular Soru İçinde", 26.01.2000, 9. s.

5. “Münâfık Laisizmi”, 27.01.2000, 9. s.
6. ““Üç Et San’atı” Üzerine Aforizmalar”, 30.01.2000, 9. s.
7. “Gündemin Dili”, 30.01.2000, 9. s.
8. “Bir Amerika Muhabbeti”, 01.02.2000, 9. s.
9. “Amerika Amerikalılarıdır, Türkiye Türklerin!”, 02.02.2000, 9. s.
10. “Grozni Düştü!”, 03.02.2000, 9. s.
11. ““Haydar Meselesi” Üzerine Birkaç Satırbaşı: I”, 06.02.2000, 9. s.
12. ““Haydar Meselesi” Üzerine Birkaç Satırbaşı: II”, 07.02.2000, 9. s.
13. “Türk Yüksek Öğretimi’nin Meseleleri”, 09.02.2000, 9. s.
14. “Üniversite”, 08.02.2000, 9. s.
15. “Kadın, Erkek ve İnsanlık”, 10.02.2000, 9. s.
16. “Devlet: Eleştirirken Savunmak”, 13.02.2000, 9. s.
17. “Siyâsî İslâm Bitti mi?”, 14.02.2000, 9. s.
18. “Siyâsî İslâm, Demokrasi ve Ebû Süfyân İmânı”, 15.02.2000, 9. s.
19. “Milliyetçi, Mukaddesatçı ve Lümpen”, 16.02.2000, 9. s.
20. “Demokrasi Problemi”, 17.02.2000, 9. s.
21. “Kültür Değişmeleri; Kültürün “Sert” ve “Çekirdek” Unsurları”, 20.02.2000, 9. s.
22. “Bayburt”, 21.02.2000, 9. s.
23. “Demokrasi Yolunda Dayanışma”, 22.02.2000, 9. s.
24. “İç ve Dış Dayanışma”, 23.02.2000, 9. s.
25. “İmamet ve Nübüvvet”, 24.02.2000, 9. s.
26. “İran’da Toplumsal Dönüşüm ve Halk’ın Gücü”, 27.02.2000, 9. s.
27. “PKK’nın Siyasallaştırılması Ne Demektir?”, 28.02.2000, 9. s.
28. “Tarih ve Tarih Bilinci”, 29.02.2000, 9. s.
29. “Demokrasi ve “Homejenlik” Problemi: I”, 01.03.2000, 9. s.
30. “Demokrasi ve “Homejenlik” Problemi: II”, 02.03.2000, 9. s.

4.2. E-MEDYA EKOPOLİTİK ORG

1. “Küresel Etnik Problemlere Bir Örnek Olmak Üzere Amerika’nın İspanik Mes’esi”, 12.07.2007.
2. “Ulus-Devletlerin Krizi ve Geleceği: I”, 01.10.2007.
3. “Ulus-Devletlerin Krizi ve Geleceği: II”, (Haziran-Temmuz) 2010.

4.3. GELECEK

1. “Batı Nedir ve Batılı Olmak Ne Demektir?”, 02.02.2001-08.02.2001, 10-11. ss.
2. “Türk Tarihinin Akışı Çerçevesinde Türkler, Batı ve Avrupa”, 09.02.2001-15.02.2001, 10-11. ss.
3. ““Batı ve Batı” veya “Batı’nın İki Veçhesi”, 16.02.2001-22.02.2001, 10. s.
4. “Lümpen Batılılaşma ve Son Durağı”, 23.02.2001-01.03.2001, 10. s.
5. “Kriz Var Krizler’den İçerü”, 02.03.2001-08.03.2001, 10. s.
6. “Siyâset ve Kirlilik: I Her Tür Siyâset Tabiatı Gereği Kir Taşır”, 16.03.2001-22.03.2001, 10. s.
7. “Siyâset ve Kirlilik: II İnsan’ın Yaratıldığı Eğri Odun”, 23.03.2001-29.03.2001, 10. s.
8. “Siyâset ve Kirlilik: III “Siyâsî İyi” ve “İyi Toplum””, 30.03.2001-05.04.2001, 10. s.
9. “Siyâset ve Kirlilik: IV “Real Siyâsî İyi” ve “İyi Toplum””, 06.04.2001-12.04.2001, 10. s.
10. “Siyâset ve Kirlilik: V “Siyâsî Rüşd ve Siyâsî Kirlilik””, 13.04.2001-19.04.2001, 10. s.
11. “Akılları Başlara Toplama Zamanı; Ama Acaba Akıl Var mı?”, 20.04.2001-26.04.2001, 10. s.
12. “Hicret: I “Hayâtımdan Muazzezken Vatan’dan İnfisâl Ettim””, 04.05.2001-10.05.2001, 10. s.
13. “Hicret: II “İkinci Roma Kapılarındaki Barbarlar ve Nomadlar””, 11.05.2001-17.05.2001, 10. s.
14. “Hicret: III “Tala’al-bedru Aleynâ””, 25.05.2001-31.05.2001, 10. s.
15. “Eğitim ve Üniversite Üzerine Bâzı Notlar”, 08.06.2001-14.06.2001, 10. s.
16. “Türkiye’de Neler Oluyor, Türkiye’ye Neler Oluyor”, 15.06.2001-21.06.2001, 10. s.

4.4. MUHALİF GAZETE

1. “Milliyetçiliği Sorgulamak”, 07.04.2000-13.04.2000, 1. y. 12. sy. 11. s.
2. “Bir Kere Daha Düşünmek İçin İyi Bir Fırsat”, 14.04.2000-20.04.2000, 1. y. 12. sy. 11. s.
3. “Siyâset ve Fikir Olarak Fikir”, 21.04.2000-27.04.2000, 1. y. 14. sy. 11. s.

4. “Dünyada En Dehşet Verici Şey, Eylem Hâlindeki Cehâlet’tir”, 05.05.2000-11.05.2000, 1. y. 16. sy. 11. s.
5. ““Büyük ve Müebbed Ülke” ve DOĞU TÜRKİSTAN”, 05.05.2000-11.05.2000, 1. y. 16. sy. 10. s.
6. “Siyâset ve Felsefe”, 12.05.2000-18.05.2000, 1. y. 17. sy. 11. s.
7. “14 Mayıs Devrimi”, 19.05.2000-25.05.2000, 1. y. 18. sy. 11. s.
8. “Entelektüel Çevrecilik”, 26.05.2000-01.06.2000, 1. y. 19. sy. 11. s.
9. “Devlet ve Meşrûiyet, Kut ve Töre”, 02.06.2000-08.06.2000, 1. y. 20. sy. 11. s.
10. “Cihan Hâkimiyeti ve Üiversalist Devlet Doktrini”, 09.06.2000-15.06.2000, 1. y. 21. sy. 11. s.
11. “Fitne, Fesâd, Zorba Kuvvet, Hikmet ve Töre”, 16.06.2000-22.06.2000, 1. y. 22. sy. 11. s.
12. “Fetih, İşgal, İstilâ ve Zapt Kavramlarına Dâir: I”, 30.06.2000-06.07.2000, 1. y. 24. sy. 11. s.
13. “Fetih, İşgal, İstilâ ve Zapt Kavramlarına Dâir: II”, 07.07.2000-13.07.2000, 1. y. 25. sy. 12. s.
14. “Dilimin Sınırları Dünyâmın Sınırlarıdır”, 14.07.2000-20.07.2000, 1. y. 26. sy. 11. s.
15. ““Gazete”nin Çöküşü: “Hediyesi Gazeteniz!”, 21.07.2000-27.07.2000, 1. y. 27. sy. 11. s.
16. “Entelektüel ve Entelektüel Haysiyeti”, 28.07.2000-03.08.2000, 1. y. 28. sy. 11. s.
17. “Demokratik Hukuk Devleti Tartışmaları”, 04.07.2000-10.08.2000, 1. y. 29. sy. 11. s.
18. “Hürriyetlerin Korunumu Kânunu”, 11.08.2000-17.08.2000, 1. y. 30. sy. 11. s.
19. “LEVIATHAN: Sözleşmeli Canavar”, 25.08.2000-31.08.2000, 1. y. 32. sy. 11. s.
20. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: I”, 01.09.2000-07.09.2000, 1. y. 33. sy. 11. s.
21. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: II”, 08.08.2000-14.09.2000, 1. y. 34. sy. 11. s.
22. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: III”, 15.09.2000-21.09.2000, 1. y. 35. sy. 11. s.
23. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: IV”, 22.09.2000-28.09.2000, 1. y. 36. sy. 11. s.
24. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: V”, 29.09.2000-05.10.2000, 1. y. 37. sy. 11. s.

25. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VI”, 06.10.2000-12.10.2000, 1. y. 38. sy. 14-15. ss.
26. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VII”, 13.10.2000-19.10.2000, 1. y. 39. sy. 11. s.
27. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VIII”, 20.10.2000-26.10.2000, 1. y. 40. sy. 9. s.
28. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: IX”, 27.10.2000-02.11.2000, 1. y. 41. sy. 9. s.
29. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: X”, 03.11.2000-09.11.2000, 1. y. 42. sy. 9. s.
30. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XI”, 10.11.2000-16.11.2000, 1. y. 43. sy. 9. s.
31. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XII”, 17.11.2000-23.11.2000, 1. y. 44. sy. 9. s.
32. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XIII”, 24.11.2000-30.11.2000, 1. y. 45. sy. 9. s.
33. “Linguistik Domina-I “Dil”e Dâir Muhtasar Bir Prolog”, 01.12.2000-07.12.2000, 1. y. 46. sy. 9. s.
34. “Linguistik Domina-II Dil Hakkındaki Üç Teori”, 08.12.2000-14.12.2000, 1. y. 47. sy. 9. s.
35. “Linguistik Domina-III Dil Hakkındaki Üç Teori: Organizizm”, 15.12.2000-21.12.2000, 1. y. 48. sy. 9. s.
36. “Linguistik Domina-IV Öztürkçecilik ve Linguistik Domino”, 22.12.2000-28.12.2000, 1. y. 49. sy. 9. s.
37. “Linguistik Domina-V Öztürkçecilik ve Linguistik Domino: Kelime Fabrikasyonu”, 05.01.2001-11.01.2001, 2. y. 50. sy. 9. s.
38. “Linguistik Domina-VI DİL’de ve Kültür’de Küllî Domino”, 12.01.2001-18.01.2001, 2. y. 51. sy. 8-9. s.
39. “Siyâset, İtâat ve İslâm; Devlet ve Devlet Akı”, 19.01.2001-25.01.2001, 2. y. 52. sy. 9. s.
40. “Varlığım Avrupa Birliği’nin Varlığına Armağan Olsun!”, 26.01.2001-01.02.2001, 2. y. 53. sy. 9. s.

4.5. SON ÇAĞRI

1. “Avrupa Birliği, Medeniyet Projesi ve Türkiye”, 13.03.1997, 5. s.
2. “Türkiye ve Avrupa: “Düşmüş Sosyu” ve “Kamelyalı Kadın”, 20.03.1997, 5. s.
3. “Eğitim Anlayışımız: Kalitesiz, Verimsiz ve İdeolojik Mücadele Alanı”, 27.03.1997, 5. s.
4. “Sekiz Yıllık “Zoraki” Eğitim”, 03.04.1997, 5. s.
5. “Hakk’a Yürüyen Bir “Er” Kişi: Alparslan Türkeş”, 10.04.1997, 5. s.

6. “Yeni M.H.P ve Ülkücülük”, 17.04.1997, 5. s.
7. “Siyâset’te Gergin Beklenti”, 24.04.1997, 5. s.
8. “Siyâset’te Merkez, Merkez-Dışı ve Merkez-Karşıtı”, 01.05.1997, 5. s.
9. “R.P. Yol Ayrımında: Ütopya’dan Gerçeğe”, 08.05.1997, 5. s.
10. “Medya, İktidar ve Sağ”, 15.05.1997, 5. s.

4.6. TÜRKHABER

1. “Bir Trajedi ile Merhaba”, 15.04.2002-21.04.2002, 1. y. 1. sy. 19-20. ss.
2. “Filistin Dersleri: I”, 22.04.2002-28.04.2002, 1. y. 2. sy. 19. s.
3. “Filistin Dersleri: II: Araplara Dâir”, 29.04.2002-05.05.2002, 1. y. 3. sy. 19. s.
4. “Filistin Dersleri: III: Filistin, Araplar ve “Biz” Türkler”, 06.05.2002-12.05.2002, 1. y. 4. sy. 19. s.
5. “Türkiye Üzerine Derin Düşünmek Zamânıdır”, 13.05.2002-19.05.2002, 1. y. 5. sy. 19. s.
6. “Manifesto”, 20.05.2002-26.05.2002, 1. y. 6. sy. 19. s.
7. “Bir Ülkenin Kurtuluşu O Ülkeyi Batıranlardan Beklenemez”, 27.05.2002-02.06.2002, 1. y. 7. sy. 21. s.
8. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: I”, 03.06.2002-09.06.2002, 1. y. 8. sy. 21. s.
9. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: II”, 10.06.2002-16.06.2002, 1. y. 9. sy. 21. s.
10. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: III”, 17.06.2002-23.06.2002, 1. y. 10. sy. 19. s.
11. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: IV”, 24.06.2002-30.06.2002, 1. y. 11. sy. 19. s.
12. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: V”, 01.07.2002-07.07.2002, 1. y. 12. sy. 19. s.
13. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VI”, 08.07.2002-14.07.2002, 1. y. 13. sy. 19. s.
14. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VII”, 15.07.2002-21.07.2002, 1. y. 14. sy. 19. s.
15. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VIII”, 22.07.2002-28.07.2002, 1. y. 15. sy. 19. s.

16. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: IX”, 29.07.2002-04.08.2002, 1. y. 16. sy. 19. s.
17. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: X”, 05.08.2002-11.08.2002, 1. y. 17. sy. 19. s.
18. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XI”, 12.08.2002-18.08.2002, 1. y. 18. sy. 19. s.
19. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XII”, 19.08.2002-25.08.2002, 1. y. 19. sy. 19. s.
20. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIII”, 26.08.2002-02.09.2002, 1. y. 20. sy. 19. s.
21. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIV”, 02.09.2002-08.09.2002, 1. y. 21. sy. 19. s.
22. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XV”, 09.09.2002-15.09.2002, 1. y. 22. sy. 19. s.
23. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVI”, 16.09.2002-22.09.2002, 1. y. 23. sy. 19. s.
24. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVII”, 23.09.2002-29.09.2002, 1. y. 24. sy. 19. s.
25. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVIII”, 30.09.2002-06.10.2002, 1. y. 25. sy. 19. s.
26. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIX”, 07.10.2002-13.10.2002, 1. y. 26. sy. 20. s.
27. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XX”, 14.10.2002-20.10.2002, 1. y. 27. sy. 20. s.
28. “Türkiye’nin Potansiyeli”, 21.10.2002-24.10.2002, 1. y. 28. sy. 20. s.
29. “Büyüme İstemeyen Milletler Küçülmeye Mahkûmdur”, 25.10.2002-01.11.2002, 1. y. 29. sy. 20. s.
30. “Halkın Sesi, Hakk’ın Sesi’dir”, 11.11.2002-13.11.2002, 1. y. 31. sy. 20. s.
31. “Felsefe ve Siyâset Üzerine Bir Potpuri”, 18.11.2002-24.11.2002, 1. y. 32. sy. 6. s.
32. “Kendini Bilmeye ve Kendi Üzerine Düşünmeye Dâir”, 25.11.2002-01.12.2002, 1. y. 33. sy. 6. s.
33. ““Son Gelişmeler” Üzerine Bir Derleme ve “Birlikte Düşünmek””, 16.12.2002-22.12.2002, 1. y. 35. sy. 6. s.

34. “Yeni Hükûmetimiz, İntelijansiyamız ve AB Üzerine Bulantılı Çeşitlemeler”, 23.12.2002-29.12.2002, 1. y. 36. sy. 6. s.

4.7. TÜRKİYE’DE YENİÇAĞ

1. “Merhaba Dostlar!”, 26.08.2003, 9. s.
2. “Haydi Mehmet! Amerika İçin Ölme Zamânıdır!”, 29.08.2003, 9. s.
3. “Bugün Irak, Yarın Türkiye!”, 30.08.2003, 9. s.
4. “26 ve 30 Ağustos Üzerine Yeniden Düşünmek”, 02.09.2003, 9. s.
5. ““Siz Savaş ile İlgilenmiyor Olabilirsiniz; Ancak...””, 05.09.2003, 9. s.
6. “İnsanlığın Selâmeti İçin Amerika Irak’ta Boğulmalıdır”, 06.09.2003, 9. s.
7. “Problemimiz Asıl Olarak Dışta Değil İçte”, 09.09.2003, 9. s.
8. ““Türk Problemi””, 12.09.2003, 9. s.
9. “Bir Ülkeye İki Halk Sığmaz, Bir Ülke İki Halka Dar Gelir”, 13.09.2003, 9. s.
10. “Bir Millet ve Bir Ulus-Devlet İnşânının Problemleri”, 16.09.2003, 9. s.
11. “Cumhuriyet, Vatandaş, Millet”, 19.09.2003, 9. s.
12. “Haydi Türkler! Bütün Dünyaya “Türk Gibi Akıllı” Dedirtme Zamânıdır!”, 20.09.2003, 9. s.
13. “Okuyucu ile Hasbihal”, 23.09.2003, 9. s.
14. “Biraz Felsefe; Yâni Biraz Işık!”, 26.09.2003, 9. s.
15. “Herşey Görüldüğü Kadar Basit Olsaydı...”, 27.09.2003, 9. s.
16. “Neseb Asabiyesi ve Sebeb Asabiyesi”, 30.09.2003, 9. s.
17. “Sebeb Asabiyesi ve Vatandaşlık”, 03.10.2003, 9. s.
18. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: I”, 04.10.2003, 9. s.
19. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: 2”, 05.10.2003, 9. s.
20. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: III¹”, 07.10.2003, 9. s.
21. “Harp ve Meclis”, 10.10.2003, 9. s.
22. “Yanlış Hesapların Döndüğü Yer: Bağdat”, 11.10.2003, 9. s.
23. “Ey Türkiye! İşte Senin Bel Bağladığın Müttefikin Bul!”, 14.10.2003, 9. s.
24. “Garp Cephesinde Neler Oluyor”, 17.10.2003, 9. s.

---

¹ 3 olması gerekirdi.

25. "Racmen Bi'l-Ğayb", 18.10.2003, 9. s.
26. "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Tasfiyesi: I", 21.10.2003, 9. s.
27. "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Tasfiyesi: II", 24.10.2003, 9. s.
28. "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Tasfiyesi: III", 25.10.2003, 9. s.
29. "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Tasfiyesi: IV", 28.10.2003, 12. s.
30. "Cumhuriyet, Cumhuriyet ve Karabudun", 31.10.2003, 12. s.
31. "AKP'nin Değirmenine Su Taşımak", 01.11.2003, 12. s.
32. "Sitemler ve Sorular-1", 05.11.2003, 12. s.
33. "Sitemler ve Sorular-2: "Türkiye Devleti"", 07.11.2003, 12. s.
34. "Sitemler ve Sorular-3: "Yazı Dili ve Konuşma Dili"", 08.11.2003, 12. s.
35. "Dil Yâresini Andırarak Yâre Bulunmaz", 11.11.2003, 12. s.
36. "Türklerin Zekâ Testi veya Dün Akşam İçtik Bir Fâlifullik", 14.11.2003, 12. s.
37. "Kurtlar'a, Köpeklere ve Tasmalara Dâir", 15.11.2003, 12. s.
38. "AB Üzerine İki Soru", 18.11.2003, 12. s.
39. "En Büyük Tehdit ve En Büyük Tehlike: AB", 21.11.2003, 12. s.
40. "İstanbul Bombardımanları (1)", 22.11.2003, 12. s.
41. "İstanbul Bombardımanları (2)", 23.11.2003, 12. s.
42. ""Bekle Beni Vatan"-1-", 25.11.2003, 12. s.
43. ""Bekle Beni Vatan"-2", 28.11.2003, 12. s.
44. "Batı ve Terör: İki Kardeşler", 29.11.2003, 12. s.
45. "İslâmî Terör(izm): Yeni Kalonyalizmin ve Batı'nın Rövanşının Araç Kavramı", 02.12.2003, 12. s.
46. "İslâm, Müslümanlık ve Terör(izm)", 05.12.2003, 12. s.
47. "Şeytan, taş ve sopa ile konuştuğunda", 06.12.2003, 12. s.
48. "Küresel Terör ve Küresel Terör Çetesi", 09.12.2003, 12. s.
49. "Kıbrıs'ta 14 Aralık Seçimleri: Tamam mı, Devam mı?", 12.12.2003, 12. s.
50. "Bugün Kıbrıs, Yarın Türkiye", 13.12.2003, 12. s.
51. "Kıbrıs, Seçimler ve Patlayan Problemler: "Biz" ve "Onlar"", 16.12.2003, 12. s.
52. "Mükerreren: Bugün Kıbrıs, Yarın Türkiye", 19.12.2003, 12. s.
53. "Bu yazı saflar içindir", 20.12.2003, 12. s.

54. “Laiklik: “Tanrı’nın elinden iktidarın alınması””, 23.12.2003, 12. s.
55. “Avrupa, Din, İslâm ve Tolerans”, 26.12.2003, 12. s.
56. “Türkler, AB hakkında neler düşünüyor?”, 27.12.2003, 12. s.
57. “AB Efsânesi”, 30.12.2003, 12. s.
58. “Hükûmetin Karnesi: Geçmez!”, 04.01.2004, 12. s.
59. “Tehlikeli Kavramlar: I: “Merkezî Hükûmet””, 06.01.2004, 12. s.
60. “Tehlikeli Kavramlar: II: “Subsidiarite”-1”, 09.01.2004, 12. s.
61. “Tehlikeli Kavramlar: III: “Subsidiarite”-2”, 10.01.2004, 12. s.
62. “Tasavvur, İrâde, Fiil”, 13.01.2004, 12. s.
63. “Efsâne”, 16.01.2004, 12. s.
64. ““Yenilmez Sığırtmaç” Efsânesi”, 17.01.2004, 12. s.
65. “Türkiye ve Amerikan Efsânesi”, 20.01.2004, 12. s.
66. “Devlet Politikası ve Devlet Aklı”, 23.01.2004, 12. s.
67. “Problem Devlet’te; Devlet Aklı’nda”, 24.01.2004, 12. s.
68. “Milliyetçilik: Telaffuzu Kolay, Grameri Zor Bir Dil”, 30.01.2004, 12. s.
69. “Milliyetçilik: Potansiyel Güç ve Fikrî Zaafiyet”, 31.01.2004, 12. s.
70. “Milliyetçilik: Yapılması Açıklanmasından Daha Kolay”, 03.02.2004, 12. s.
71. “Milliyetçilik ve Marksizm-1”, 06.02.2004, 12. s.
72. “Milliyetçilik ve Marksizm-2”, 07.02.2004, 12. s.
73. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: -1”, 10.02.2004, 12. s.
74. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: 2”, 13.02.2004, 12. s.
75. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: 3”, 14.02.2004, 12. s.
76. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: III²”, 16.02.2004, 12. s.
77. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: I”, 17.02.2004, 12. s.
78. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: II”, 20.02.2004, 12. s.
79. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: III”, 21.02.2004, 12. s.
80. “Milliyetçiliğin Kıdemî”, 24.02.2004, 12. s.
81. “Milliyetçiliğin Diyalektiği: “Diğeri” ve “Tepki”: I”, 27.02.2004, 12. s.
82. “Milliyetçiliğin Diyalektiği: “Diğeri” ve “Tepki”: II”, 28.02.2004, 12. s.

---

² IV olması gerekirdi.

83. “Milliyetçilik ve Millet: (1)”, 02.03.2004, 12. s.
84. “Milliyetçilik ve Millet: (2)”, 05.03.2004, 12. s.
85. “Milliyetçilik ve Millet: (3)”, 05³.03.2004, 12. s.
86. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (1)”, 09.03.2004, 12. s.
87. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (2)”, 12.03.2004, 12. s.
88. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (3)”, 15.03.2004, 12. s.
89. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (4)”, 16.03.2004, 12. s.
90. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (4⁴)”, 19.03.2004, 12. s.
91. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (6)”, 20.03.2004, 12. s.
92. “Milliyetler ve Tarihin Gravitasyonu”, 23.03.2004, 12. s.
93. “Milliyetlerin Yükseliş ve Düşüşleri⁵”, 26.03.2004, 12. s.
94. “Milliyetlerin Yükseliş ve Düşüşleri (2)”, 27.03.2004, 12. s.
95. “Milliyetlerin Yükselişleri ve Milliyetçilik”, 30.03.2004, 12. s.
96. ““Yeni Dünya Düzeni ve “Yeni Milliyetçilik””, 02.04.2004, 12. s.
97. “Milliyetçilik, Modernite, Küreselleşme ve Bumerang”, 03.04.2004, 12. s.
98. “Milliyetçilik, Tarihin Yürüyüşü ve “Yeni Milliyetçilik””, 06.04.2004, 12. s.
99. ““Yeni Milliyetçilik”in İlk Şartı: Kendi Üzerine Düşünmek”, 09.04.2004, 12. s.
100. “Yeni Milliyetçilik-I”, 10.04.2004, 12. s.
101. “Yeni Milliyetçilik-II”, 13.04.2004, 12. s.
102. “Yeni Milliyetçilik-III”, 16.04.2004, 13. s.
103. “Yeni Milliyetçilik-IV”, 17.04.2004, 12. s.
104. “Yeni Milliyetçilik-V”, 20.04.2004, 12. s.
105. “Kıbrıs’taki sözde halk oylaması gayri meşrûdur”, 23.04.2004, 13. s.
106. “Toplumsal Çöküşün Psikolojik ve Psikiyatrik Veçheleri”, 24.04.2004, 13. s.
107. ““Tabela’ya Ortak Getirenlerin “Millî Hâkimiyet Bayramı””, 27.04.2004, 12. s.

---

³ 06 olması gerekirdi.

⁴ V olması gerekirdi.

⁵ (1) olması gerekirdi.

108. “Hak, Millet, Tasavvuf, İrâde ve Meşrûiyet: (1)”, 06.05.2004, 6. s.
109. “Hak, Millet, Tasavvuf, İrâde ve Meşrûiyet: II”, 06.05.2004, 9. s.
110. “Kıbrıs Sosyolojisi”, 07.05.2004, 11. s.
111. “İrâde ve Meşrûiyet’in Limitleri”, 08.05.2004, 12. s.
112. “Millî Hürriyet, Millî Hâkimiyet ve Millî İrâde”, 11.05.2004, 12. s.
113. “Kültür Savaşı ve Kültürel Gecik(tir)me”, 14.05.2004, 12. s.
114. “Türkiye Nereye Gidiyor?”, 15.05.2004, 12. s.
115. “Toplumsal Katalepsi, Aydınları ve Devlet”, 18.05.2004, 12. s.
116. “Bir Ülke Ancak Böyle Yıkılır”, 21.05.2004, 12. s.
117. “Kozmopolitanizm: Doğuşu ve Roma-Hristiyanlık Tecrübesi”, 22.05.2004, 12. s.
118. “Kozmopolitanizm ve Müslüman Kozmopolitanizmi”, 25.05.2004, 12. s.
119. “Filistin ve Irak dersleri”, 28.05.2004, 12. s.
120. “Düşünen Kavimler İçin “Batı” Dersleri: ⁶”, 29.05.2004, 12. s.
121. “Düşünen Kavimler İçin “Batı” Dersleri: II”, 01.06.2004, 12. s.
122. ““Millî Dâvâ” Devlet Akı, İntelijansiya ve Bürokrasi”, 04.06.2004, 12. s.
123. “Devlet Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı”, 05.06.2004, 12. s.
124. “Mozaik”, 08.06.2004, 12. s.
125. “Türkiye Kontrolden Çıkıyor”, 11.06.2004, 12. s.
126. “Büyük Krizler Büyük Devrimlere Gebedir”, 12.06.2004, 12. s.
127. “Uyumlu Eğitim, Millî Kimlik ve Avrupalılık”, 15.06.2004, 12. s.
128. ““AB Uyumlu Eğitim” ve Millî Kimliğin Eritilmesi”, 18.06.2004, 12. s.
129. “AB Eğitim Programları ve Asıl Gayeleri”, 19.06.2004, 12. s.
130. “AB Uyumlu Eğitim, Mankurtlar ve AB’ye İlhak Devrimi”, 22.06.2004, 12. s.
131. “Kürtler “Kürt” Olarak Örgütlenirse...”, 25.06.2004, 12. s.
132. “Türkler de “Türk” olarak örgütlenir; ya o zaman?”, 26.06.2004, 12. s.
133. “Stratejik Düşünmek”, 29.06.2004, 12. s.
134. “Sarı Medya ve Sarı Siyâset”, 02.07.2004, 12. s.
135. “AİHM’nin şok ve dehşet kararı üzerine”, 03.07.2004, 12. s.

---

⁶ I olması gerekirdi.

136. "İktidar ve Muktedir", 06.07.2004, 12. s.
137. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi"⁷, 09.07.2004, 12. s.
138. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi"⁸, 10.07.2004, 12. s.
139. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: III", 13.07.2004, 12. s.
140. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: IV", 16.07.2004, 10. s.
141. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: " ⁹, 17.07.2004, 10. s.
142. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: III"¹⁰, 20.07.2004, 10. s.
143. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: 7"¹¹, 22¹².07.2004, 10. s.
144. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: VIII", 27.07.2004, 10. s.
145. "İslâmcılık'ın Hazin Trajedisi: IX", 30.07.2004, 10. s.
146. "Bilim ve Felsefe'nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 1", 03.08.2004, 10. s.
147. "Bilim ve Felsefe'nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 2", 06.08.2004, 12. s.
148. "Bilim ve Felsefe'nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 3", 07.08.2004, 12. s.
149. "Bilim ve Felsefe'nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: (4)", 10.08.2004, 10. s.
150. "Bilim ve Felsefe'nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 5", 13.08.2004, 10. s.
151. "Tarih'in Ciddiyeti ve "Anti Güneş-Dil Teorisi" Üzerine", 14.08.2004, 10. s.
152. "Siyâsî-İdeolojik Tarih Okumaları, Anadoluculuk-Kibecilik ve "Troy" Meselesi", 17.08.2004, 10. s.
153. "Tarihin Derin Kökleri ve Truvalı Türkler", 20.08.2004, 10. s.
154. "Yapay ve Sanal Tarih Senoryaları ve Truvalı Türkler", 21.08.2004, 10. s.
155. "Yunanlının Verdiği Hediyeden Kendini Korumu", 24.08.2004, 10. s.

---

⁷ : I olması gerekirdi.

⁸ : II olması gerekirdi.

⁹ V olması gerekirdi.

¹⁰ VI olması gerekirdi.

¹¹ VII olması gerekirdi.

¹² 23 olması gerekirdi.

156. "Granda, Forta, Bella, Gravitas", 27.08.2004, 10. s.
157. "Truvalı Türkler veya Roma Kapılarındaki Barbarlar ve Nomadlar", 28.08.2004, 12. s.
158. "İktidar", 31.08.2004, 12. s.
159. "İktidâr'ın Üç Yolu ve Siyâsî Milliyetçilik", 03.09.2004, 11. s.
160. "Siyâsî Milliyetçiliğin Kronik İktidar Problemi¹³", 04.09.2004, 9. s.
161. "Siyâsî Milliyetçiliğin Kronik İktidar Problemi¹⁴", 07.09.2004, 9. s.
162. "Siyâsî Milliyetçilik ve "Kitle-Adam" ya da "Sıradan İnsan"", 10.09.2004, 11. s.
163. "Siyâsî Milliyetçilik, Cemaat ve Cemiyet", 11.09.2004, 10. s.
164. "Siyâsî Milliyetçilik, Cumhuriyetçilik ve Demokrasi", 14.09.2004, 10. s.
165. "Siyâsî Milliyetçilik ve "Kanâat Terörü"¹⁵", 17.09.2004, 10. s.
166. "Siyâsî Milliyetçilik ve "Kanâat Terörü" (2)", 18.09.2004, 10. s.
167. "Siyâsî Milliyetçilik ve "Kanâat Terörü"¹⁶", 21.09.2004, 10. s.
168. "Siyâsî Milliyetçilik ve "İktidarın Kör Noktası"", 24.09.2004, 11. s.
169. "İktidârın Kör Noktası ve Demokrasi ve "Sâire"", 25.09.2004, 10. s.
170. "İktidârın Kör Noktası ve Devletçi Milliyetçi", 28.09.2004, 10. s.
171. "Siyâsî Milliyetçilik, Devletçilik ve Demokrasi: I", 01.10.2004, 10. s.
172. "Siyâsî Milliyetçilik, Devletçilik ve Demokrasi: II", 02.10.2004, 10. s.
173. "6 Ekim 2004: Kara Çarşamba: Sonun Başlangıcının Başlangıcı", 08.10.2004, 10. s.
174. "Avrupa ve Türkler: Erime ve Başkalaşma", 09.10.2004, 12. s.
175. "Biraz Haldun Dinleyelim: Anlattığı Bizim Hikâyemiz", 12.10.2004, 10. s.
176. "Türkiye: Bölünük Ülke", 15.10.2004, 10. s.
177. "Avrupa'nın ve Türkiye'nin İlk ve Son Müşterek Politikası", 16.10.2004, 10. s.
178. "AB Süreci ve Siyâsî Milliyetçilik", 19.10.2004, 9. s.
179. "Dağ Nice Büyük Olsa Yol Onun Üstünden Aşar", 22.10.2004, 10. s.

---

¹³ : I olması gerekirdi.

¹⁴ : II olması gerekirdi.

¹⁵ (1) olması gerekirdi.

¹⁶ (3) olması gerekirdi.

180. "Henüz Hiçbirşeyin Sonu Değil; Ama Vakit Çok Daralıyor", 23.10.2004, 10. s.
181. "Herkes affedebilir, ama...", 30.10.2004, 10. s.
182. "Türklerin Tasfiyesi ve Türklerin Eliyle İslâm Dünyasının Ezilmesi", 02.11.2004, 10. s.
183. "Türkler ve Avrupa: Asâlet'ten Zillet'e (1)", 06.11.2004, 10. s.
184. "Türkler ve Avrupa: Asâlet'ten Zillet'e-II", 09.11.2004, 10. s.
185. "Türkler ve Avrupa: Asâlet'ten Zillet'e-II¹⁷", 10.11.2004, 10. s.
186. "Türkler ve Avrupa: Asâlet'ten Zillet'e-IV", 12.11.2004, 10. s.
187. "Türkler ve Avrupa: Asâlet'ten Zillet'e-IV¹⁸", 13.11.2004, 10. s.
188. "Bin Yıllık Tarihimizin En Büyük Krizi", 16.11.2004, 10. s.
189. "Biz Adam Olmayız (mı?)", 19.11.2004, 10. s.
190. "Türkiye'nin Herşeyi Var; Ama Kahramanı Yok", 20.11.2004, 10. s.
191. "Siyâset, Entelektüeller, Liderler ve Kahramanlar", 23.11.2004, 10. s.
192. "Tarih ve Kahraman: I", 26.11.2004, 10. s.
193. "Tarih ve Kahraman: II", 27.11.2004, 10. s.
194. "Tarih ve Kahraman: III", 30.11.2004, 10. s.
195. "Tarih ve Kahraman: IV", 03.12.2004, 10. s.
196. "Avrupa Birliği ve Cehâletin Fazileti", 05.12.2004, 10. s.
197. "Paryalara ve Sâhiplere Dâir", 07.12.2004, 10. s.
198. "Felsefi Sefâlet Düzleminde AB Tartışmaları", 24.12.2004, 10. s.
199. "AB Üyeliği, Bağımsız Türk Devleti'nin Sonu Olur: I", 25.12.2004, 10. s.
200. "AB Üyeliği, Bağımsız Türk Devleti'nin Sonu Olur: II", 28.12.2004, 10. s.
201. "İnsan ve Tabiat", 31.12.2004, 12. s.
202. "İnsan Nedir? (1)", 01.01.2005, 10. s.
203. "İnsan Nedir? (2)", 04.01.2005, 12. s.
204. "İnsan Nedir? -3¹⁹", 07.01.2005, 12. s.
205. "İnsan Nedir? (4)", 08.01.2005, 12. s.
206. "İnsan Nedir? (5)", 11.01.2005, 12. s.

---

¹⁷ III olması gerekirdi.

¹⁸ V olması gerekirdi.

¹⁹ (3) olması gerekirdi.

207. “İnsan Nedir? -6²⁰”, 14.01.2005, 12. s.
208. “İnsan Nedir? (7)”, 15.01.2005, 12. s.
209. “İnsan Nedir? -8²¹”, 18.01.2005, 12. s.
210. “İnsan Nedir? -9²²”, 21.01.2005, 12. s.
211. “İnsan Nedir? (10)”, 22.01.2005, 12. s.
212. ““İnsan ve Tabiat” Üzerine Bir Zeyl”, 25.01.2005, 12. s.
213. “Endişeye Mahâl Yok; Ama Vaziyet Ciddî”, 29.01.2005, 13. s.
214. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: I”, 01.02.2005, 13. s.
215. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: II”, 04.02.2005, 13. s.
216. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: III”, 05.02.2005, 13. s.
217. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: IV”, 08.02.2005, 13. s.
218. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: V”, 11.02.2005, 13. s.
219. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VI”, 13.02.2005, 13. s.
220. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VI²³”, 15.02.2005, 13. s.
221. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VIII”, 18.02.2005, 13. s.
222. “AB’nin Yeni Fitne Raporuna Dâir”, 19.02.2005, 13. s.
223. “İcmâl-1”, 26.02.2005, 14. s.
224. “İcmâl-2”, 01.03.2005, 14. s.
225. “İcmâl-3”, 04.03.2005, 13. s.
226. “İcmâl-4”, 05.03.2005, 13. s.
227. “Siyâset: İnsan San’atlarının En Kirlisi ve En Zarûrisi”, 08.03.2005, 13. s.
228. “Temiz Siyâset ve Olgun Cemiyet”, 12.03.2005, 13. s.
229. “Her Şey Bizim Elimizde”, 15.03.2005, 13. s.
230. “Türkler, Kürtler, Hitler ve...(1)”, 18.03.2005, 13. s.
231. “Türkler, Kürtler, Hitler ve...(2)”, 19.03.2005, 13. s.
232. “Türkler, Kürtler, Hitler ve “Kavgam” Projesi-1”, 25.03.2005, 13. s.
233. “Türkler, Kürtler, Hitler ve “Kavgam” Projesi-II”, 26.03.2005, 13. s.
234. “Hitler Projesi ve Hitlerci Propaganda”, 29.03.2005, 13. s.

---

²⁰ (6) olması gerekirdi.

²¹ (8) olması gerekirdi.

²² (9) olması gerekirdi.

²³ VII olması gerekirdi.

235. ““Kavgam Kavgası”nın Sakilliğine Dâir”, 01.04.2005, 13. s.
236. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: I”, 02.04.2005, 13. s.
237. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: II”, 05.04.2005, 13. s.
238. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: III”, 08.04.2005, 13. s.
239. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: IV”, 09.04.2005, 13. s.
240. “Ateşle İmtihan”, 12.04.2005, 13. s.
241. “Yaralanmış “Volksggeist”in Geri Dönüşü”, 15.04.2005, 13. s.
242. “Eksiztansiyel Milliyetçilik ve Kognitif Milliyetçilik”, 16.04.2005, 10. s.
243. ““Aydın” mı, “Ajan Provokatör” mü?”, 19.04.2005, 13. s.
244. “Bu Zavallılara Kız(a)mıyorum; Tiksiniyorum”, 22.04.2005, 13. s.
245. “Milliyetçi Patlama’nın Diyalektiği”, 23.04.2005, 13. s.²⁴
246. “Diyalektiksel Dönüşüm Noktası ve AB”, 26.04.2005, 13. s.
247. “Batı’nın Topyekûn Saldırısı”, 29.04.2005, 13. s.
248. “Düşmanın Verdigi Akli Değme Dost Veremez”, 30.04.2005, 13. s.
249. “Türk Volksggeist’i uyandıkça, AB’ye teveccüh geriliyor”, 03.05.2005, 13. s.
250. “Tarih’i Hâtırlamak: I”, 06.05.2005, 13. s.
251. “Tarih’i Hâtırlamak: II”, 07.05.2005, 13. s.
252. “Ermeni Mes’alesi, Clausewitz-gil Barış ve Kant-gil Barış”, 10.05.2005, 13. s.
253. “Tarihçilerin Ermeni Mes’alesi Üzerine Basın Bildirileri”, 14.05.2005, 13. s.
254. “Vaziyet İyiye Gidiyor; İyi Değerlendirmek Şartıyla Tabii...”, 17.05.2005, 13. s.
255. “Krizler, Siyâset ve İntelijentsiya: I”, 20.05.2005, 13. s.
256. “Krizler, Siyâset ve İntelijentsiya: II”, 21.05.2005, 13. s.
257. “Entelektüellere ve Şarlatanlara Dâir”, 27.05.2005, 13. s.

---

²⁴ Bu sayıdan itibaren Hocaoğlu’nun gazetede ki fotoğrafı değişmiştir.

258. “Ermeni Mes’elesinde Cahil Türkleri Aydınlatma Kursları: I”, 28.05.2005, 13. s.
259. “Ermeni Mes’elesinde Cahil Türkleri Aydınlatma Kursları: II”, 31.05.2005, 13. s.
260. “Avrupa’nın Üzerinde Büyük Gölgesiyle Gezinen Milliyetçilik Hayâleti”, 03.06.2005, 13. s.
261. ““Tükür, Efendi Baba; Tükür””, 04.06.2005, 13. s.
262. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: I”, 07.06.2005, 13. s.
263. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: II”, 10.06.2005, 13. s.
264. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: III”, 11.06.2005, 13. s.
265. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: IV”, 14.06.2005, 13. s.
266. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: V”, 17.06.2005, 13. s.
267. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VI”, 18.06.2005, 13. s.
268. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VII”, 21.06.2005, 13. s.
269. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VIII”, 24.06.2005, 13. s.
270. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: IX”, 25.06.2005, 13. s.
271. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: X”, 28.06.2005, 13. s.
272. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XI”, 01.07.2005, 13. s.
273. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XII”, 05.07.2005, 13. s.
274. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XIII”, 08.07.2005, 13. s.
275. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XIV”, 09.07.2005, 13. s.
276. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XV”, 12.07.2005, 13. s.
277. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XVI”, 16.07.2005, 13. s.
278. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XVII”, 19.07.2005, 13. s.
279. “Yorga Tarihi”, 22.07.2005, 13. s.
280. “Londra Bombardımanları Üzerine Düşünmek”, 23.07.2005, 13. s.
281. “Tarih’ten kaçış ve tarih’e kaçış”, 26.07.2005, 13. s.
282. “Tarih’e ve Hâinlere Dâir: I”, 29.07.2005, 13. s.
283. “Tarih’e ve Hâinlere Dâir: II”, 30.07.2005, 13. s.
284. “Biliyorsan Konuş İrfân Alalım Bilmiyorsan Sus, Adam Sanalım”, 02.08.2005, 13. s.
285. “Bilim, Hakikat ve Fayda”, 05.08.2005, 13. s.
286. “Siyâset’in Doğrusu ve Bilim’in Doğrusu”, 06.08.2005, 13. s.

287. "Bilim, Felsefe, Hakikat, Fayda ve Sofizma", 09.08.2005, 13. s.
288. "Ağır-Ağır, Ceste-Ceste, Usûletle ve Suhûletle", 12.08.2005, 13. s.
289. "Siyâset, Öngörme ve Problem Çözme", 13.08.2005, 13. s.
290. "Siyâset, Mühendislik ve Hesap-Kitap Üzerine", 16.08.2005, 13. s.
291. "Hesap ve Kitap: Mühim Mes'ele...", 19.08.2005, 13. s.
292. "Devlet "Devlet" Olmaktan Çıkarken...", 20.08.2005, 13. s.
293. "Mes'ele Sanıldığından Daha Derin", 23.08.2005, 13. s.
294. "Küreselleşme, Küyelleşme, Milliyetçilik ve Etnikçilik", 26.08.2005, 13. s.
295. "Devlet Olma Bilinci Olmayınca...", 30.08.2005, 13. s.
296. "Etnisiten mi Var, Derdin Var", 02.09.2005, 13. s.
297. "Etnisiteler ve Müşterek Yaşamının Zorlukları", 06.09.2005, 13. s.
298. "Eşik Değer ve Nüfus Mes'lesi: I", 09.09.2005, 12. s.
299. "Eşik Değer ve Nüfus Mes'lesi: II", 10.09.2005, 12. s.
300. "Eşik Değer, Nüfus ve Doğum", 13.09.2005, 12. s.
301. "Öz Türkler ve Öz Türkçe", 15.09.2005, 13. s.
302. "PKK'nın Tuzağına Düşmek", 17.09.2005, 16. s.
303. "PKK'nın "Sivil Savaş" Stratejisi Üzerine Notlar: I", 20.09.2005, 12. s.
304. "PKK'nın "Sivil Savaş" Stratejisi Üzerine Notlar: II", 23.09.2005, 12. s.
305. "PKK'nın "Sivil Savaş" Stratejisi Üzerine Notlar: III", 24.09.2005, 12. s.
306. "Ermeni Devleti'nin Resmî Tezinin Tetikçiliğini Yapan Sahte Konferansa Dâir", 27.09.2005, 12. s.
307. "Türkiye Sadece ve Yalnız "Türkiye" Olarak Düşünülemez", 30.09.2005, 12. s.
308. "Tarih'in Kırılma Noktasında Türkiye", 01.10.2005, 12. s.
309. "Onur, AB, Logo ve Slogan: I", 04.10.2005, 12. s.
310. "Onur, AB, Logo ve Slogan: II", 07.10.2005, 12. s.
311. "Onur, AB, Logo ve Slogan: III", 08.10.2005, 12. s.
312. "Onur, AB, Logo ve Slogan: IV", 14.10.2005, 12. s.
313. "Onurlu AB Üyeliği" Tezinin Kritiği: I", 15.10.2005, 12. s.
314. "Onurlu AB Üyeliği" Tezinin Kritiği: II", 18.10.2005, 12. s.
315. "Onurlu AB Üyeliği" Tezinin Kritiği: III", 22.10.2005, 12. s.
316. "Onurlu AB Üyeliği" Tezinin Kritiği: IV", 25.10.2005, 12. s.

317. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: V”, 28.10.2005, 12. s.
318. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VI”, 29.10.2005, 12. s.
319. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VII”, 01.11.2005, 12. s.
320. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VIII”, 04.11.2005, 12. s.
321. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: IX”, 05.11.2005, 12. s.
322. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: X”, 08.11.2005, 12. s.
323. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XI”, 11.11.2005, 12. s.
324. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XII”, 12.11.2005, 12. s.
325. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XIII”, 15.11.2005, 12. s.
326. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XIV”, 18.11.2005, 12. s.
327. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XV”, 19.11.2005, 12. s.
328. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: Netîce-i Kelâm-I”, 22.11.2005, 12. s.
329. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: Netîce-i Kelâm-II”, 25.11.2005, 12. s.
330. “Türkiye’de Neler Oluyor, Türkiye’ye Neler Oluyor”, 26.11.2005, 12. s.
331. “Ey Türkler!...”, 29.11.2005, 12. s.
332. “Türklerin Tarihî Yolculuğu: I”, 02.12.2005, 12. s.
333. “Türklerin Tarihî Yolculuğu: II”, 03.12.2005, 12. s.
334. “Tamam mı Devam mı?”, 06.01.2006, 8. s.
335. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve Üç Mes’ele”, 08.01.2006, 8. s.
336. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve Kürdistan Mes’elesini”, 10.01.2006, 8. s.
337. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Mavi Akım” Mes’elesini: I”, 13.01.2006, 8. s.
338. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Mavi Akım” Mes’elesini: II”, 15.01.2006, 8. s.
339. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset”, 16.01.2006, 7. s.
340. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Kimlik” Mes’elesini: I”, 20.01.2006, 8. s.
341. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Kimlik” Mes’elesini: II”, 22.01.2006, 8. s.
342. “Mülk’ün Tapusunun Mâliklerinin Direnme Hakkı ve Görevi: I”, 23.01.2006, 8. s.
343. “Mülk’ün Tapusunun Mâliklerinin Direnme Hakkı ve Görevi: II”, 27.01.2006, 8. s.

344. “Vicdan ve Red *veya* ya Sev, ya Defol!²⁵”, 29.01.2006, 8. s.
345. “Vicdan ve Red *veya* ya Sev, ya Defol!-2”, 30.01.2006, 8. s.
346. “Vicdânî Red, ya da, Müptezel Felsefe”, 03.02.2006, 8. s.
347. “Vicdânî Red, ya da, Yüreksiz Nâmusluların Trajedisi”, 05.02.2006, 8. s.
348. “Na’t”, 06.02.2006, 8. s.
349. “İslâm Dünyası Yeni Bir Haçlı Saldırısı ile Karşı Karşıya²⁶”, 10.02.2006, 8. s.
350. “İslâm Dünyası Yeni Bir Haçlı Saldırısı ile Karşı Karşıya: II”, 11.02.2006, 8. s.
351. “Ebû Leheb Ölmedi Yâ Muhammed, Ebû Cehil Kıt’alar Dolaşıyor”, 12.02.2006, 8. s.
352. “Büyük Ebû Leheb, Büyük Ebû Cehil, Büyük Tezgâh...”, 13.02.2006, 8. s.
353. “Nasıl Olsa Orası Danimarka ya...”, 17.02.2006, 8. s.
354. “Ayı”, 19.02.2006, 8. s.
355. “Büyük Ebû Cehil’in Stratejisi”, 20.02.2006, 9. s.
356. “Kâfir İş Karikatürlerin Amerikan Stratejisindeki Yeri: I”, 24.02.2006, 7. s.
357. “Kâfir İş Karikatürlerin Amerikan Stratejisindeki Yeri: II”, 26.02.2006, 9. s.
358. “Amerika’nın Gücünün Sınırları”, 03.03.2006, 13. s.
359. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: I”, 05.03.2006, 8. s.
360. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: II”, 06.03.2006, 7. s.
361. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: III: “*Ya Devlet Başa, ya Kuzgun Leşe*”, 10.03.2006, 8. s.
362. “*Ya Devlet Başa, ya Kuzgun Leşe*” Ortamında Yargı ve Siyâset Üzerine”, 12.03.2006, 8. s.
363. “Hukuka ve Yargıya Müdâhalenin Muhtelif Yolları”, 13.03.2006, 9. s.
364. “Ulemânın ve İntelijansiyanın Gücüne ve Önemine Dâir”, 17.03.2006, 12. s.
365. “İnsan, Yaratılış ve Türeyiş”, 19.03.2006, 8. s.
366. “İnsan ve Yaratılış”, 20.03.2006, 9. s.

²⁵ -1 olması gerekirdi.

²⁶ : I olması gerekirdi.

367. "Darwinizm, İnsan ve Dil: I", 24.03.2006, 8. s.
368. "Darwinizm, İnsan ve Dil: II", 26.03.2006, 12. s.
369. "Darwinizm, İnsan ve Dil: III", 27.03.2006, 9. s.
370. "Darwinizm, İnsan ve Dil: IV", 31.03.2006, 8. s.
371. "Darwinizm, İnsan ve Dil: V", 02.04.2006, 12. s.
372. "Darwinizm, İnsan ve Dil: VI", 03.04.2006, 7. s.
373. "Darwinizm, İnsan ve Dil: VII", 07.04.2006, 7. s.
374. "Silâhı Bırak, Masaya Gel: I", 09.04.2006, 12. s.
375. "Silâhı Bırak, Masaya Gel: II", 10.04.2006, 8. s.
376. "'Terör', Eğitim ve Kalkınma", 14.04.2006, 8. s.
377. "Eğitim ve Kalkınma Tek Başına Çâre Değil Felâket Getirir", 16.04.2006, 7. s.
378. "Yanlış Kanâatleri Düzeltmek veya Atom Çekirdeğini Patlatmak", 17.04.2006, 9. s.
379. "Eğittikleriniz ve Doyurduklarınız Bir Gün Elinizdekileri Çekip Alabilir", 21.04.2006, 9. s.
380. "Etnik Problem ve Eğitim", 23.04.2006, 9. s.
381. "Etnik Problem ve Yatırım", 24.04.2006, 7. s.
382. "Köhne Dünya Titriyor / Yeni Bir Harp İstiyor", 28.04.2006, 12. s.
383. "Zorba'nın Dünyası", 01.05.2006, 8. s.
384. "'Zorba'nın Dünyası'nda Lâfazanlıklar Ülkesi: Türkiye", 05.05.2006, 8. s.
385. "Göçmen Travması", 07.05.2006, 9. s.
386. "Roma'dan Amerika'ya Bir Tarih Dersi: Amerikan Göçmen Travması", 08.05.2006, 9. s.
387. "Yerli Etnikçilik ve Muhâcir Etnikçilik", 12.05.2006, 8. s.
388. "İrâdî Muhâcir Etnisite ve Mecbûrî Muhâcir Etnisite", 14.05.2006, 8. s.
389. "Artık Amerika'nın Bir 'İspanik Mes'eleşi' Var", 15.05.2006, 8. s.
390. "İspanikler ve Amerikan Mülkünün Tapusu", 19.05.2006, 13. s.
391. "Dün Barbarlar ve Roma, Bugün İspanikler ve Amerika (mı?)", 21.05.2006, 8. s.
392. "İspaniklerin Mülk'ün Tapusundaki Hak İddialarının Tarihî Sebepleri", 22.05.2006, 8. s.

393. “Etnik Mes’ele Basit Bir Mes’ele Değil: Kim Bilir; Belki Geçer Ammâ, Deler de Geçer”, 28.05.2006, 8. s.
394. “Mukavele”, 29.05.2006, 8. s.
395. “Üstüste Sorular Soru İçinde”, 02.06.2006, 13. s.
396. “Laiklik ve Sekülerlik: I”, 04.06.2006, 8. s.
397. “Laiklik ve Sekülerlik: II”, 05.06.2006, 13. s.
398. “Laiklik ve Sekülerlik: III”, 09.06.2006, 13. s.
399. “Laiklik ve Sekülerlik: IV”, 11.06.2006, 8. s.
400. “Laiklik ve Sekülerlik: V”, 12.06.2006, 8. s.
401. “Damarlarında Yüzde Yüz Türk Kanı Dolaşan Asil Kangal Köpeği”, 16.06.2006, 8. s.
402. ““Damarlarında Yüzde Yüz Türk Kanı Dolaşan Asil Kangal Köpeği”nden...”, 18.06.2006, 8. s.
403. “...“Damarlarında Yüzde Yüz Asil Kangal Köpeği’nin Kanı Dolaşan Türk”e”, 19.06.2006, 11. s.
404. “Türköne Bilimi Altüst Ediyor”, 23.06.2006, 13. s.
405. “Kangal Destâni”, 25.06.2006, 8. s.
406. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: I”, 26.06.2006, 12. s.
407. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: II”, 30.06.2006, 12. s.
408. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: III”, 02.07.2006, 12. s.
409. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: IV”, 03.07.2006, 7. s.
410. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: V”, 07.07.2006, 13. s.
411. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: VI”, 09.07.2006, 12. s.
412. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: VII”, 10.07.2006, 12. s.
413. “Hakkını Helal Et Sepetçiöğlü Üstadım”, 14.07.2006, 12. s.
414. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: I”, 16.07.2006, 8. s.
415. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: II”, 17.07.2006, 8. s.
416. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: III”, 21.07.2006, 8. s.
417. “Hükümet, PKK’ya Karşı Yok Edici Harekâta Hemen Geçsin: I”, 24²⁷.07.2006, 13. s.
418. “Hemen Yok Edici Harekât: II”, 26.07.2006, 16. s.

²⁷ Durmuş Hocaöğlü’nun resmî web sayfasında 23.07.2006.

419. “Bir Asker Babası Olarak Soruyorum”, 28.07.2006, 8. s.
420. “Ortadoğu Diyalektiği”, 31.07.2006, 14. s.
421. “Dünya’nın Mihveri ve Ortadoğu”, 06.08.2006, 8. s.
422. “Ya Şimdi, ya Hiçbir Zaman”, 07.08.2006, 8. s.
423. “Bıçak Sırtındaki Yüksek Riskli Amerikan Politikası”, 11.08.2006, 13. s.
424. “İskender ve Bush; Gordion Düğümü ve Ortadoğu Düğümü”, 13.08.2006, 9. s.
425. “Amerika’nın Ortadoğu Politikası, Yahûdiler ve Kürtler”, 14.08.2006, 8. s.
426. “İrâde’nin Zaferi ve Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi”, 18.08.2006, 8. s.
427. “Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi ve Türkiye’nin Kâbüsu”, 20.08.2006, 8. s.
428. “Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi ve Türkler ve Kürtler”, 21.08.2006, 8. s.
429. “Diller Nasıl Gelişir?: I”, 25.08.2006, 13. s.
430. “Diller Nasıl Gelişir?: II”, 27.08.2006, 8. s.
431. “Dil Nedir?”, 28.08.2006, 8. s.
432. “Dil, Düşünce ve İfade”, 01.09.2006, 13. s.
433. “Dilde Olmayan, Düşünce’de de Yoktur”, 03.09.2006, 12. s.
434. “Dil ve Dünya”, 04.09.2006, 9. s.
435. “Dil, İnsan ve Cemiyet: Cemiyet Hâricinde Ne İnsan Vardır Ne de Dil”, 08.09.2006, 13. s.
436. “Milletler, Diller, Öz Milletler ve Öz Diller”, 10.09.2006, 12. s.
437. “Saf veya Öz Dil Aramak Akıla Zıyan Çılgın Bir Çabadır”, 11.09.2006, 12. s.
438. “Öz Türkçecilik, Türk’ün Altın Çağı ve Düşüşü”, 17.09.2006, 8. s.
439. “Öz Türkçecilik, “Türk’ün Altın Çağı”nın İhyası”, 18.09.2006, 8. s.
440. “Öz Türkçecilik’ten Linguistik Domino’ya”, 22.09.2006, 13. s.
441. “Öz Türkçecilik, Uydurmacılık ve Linguistik Domino”, 24.09.2006, 12. s.
442. “Linguistik Domino: I”, 25.09.2006, 8. s.
443. “Linguistik Domino: II”, 29.09.2006, 9. s.
444. “Linguistik Domino: III”, 01.10.2006, 12. s.
445. “Devlet Şuuru Krizi”, 02.10.2006, 8. s.

446. ““Ehemmiyetler Hiyerarşisi”nde Devlet’in Yeri”, 06.10.2006, 13. s.
447. ““Ehemmiyetler Hiyerarşisi”nde Devlet’in ve Rejim’in Yeri”, 08.10.2006, 12. s.
448. ““Cevher ve Araz” ve “Devlet ve Rejim””, 09.10.2006, 8. s.
449. “Devlet’in Hâricî ve Dâhilî Düşmanları”, 13.10.2006, 8. s.
450. “Fransa Bize Kim Olduğumuzu Öğretiyor”, 16.10.2006, 8. s.
451. “Ey Türkler! Susmayınız!”, 20.10.2006, 13. s.
452. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: I”, 29.10.2006, 8. s.
453. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: II”, 30.10.2006, 8. s.
454. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: III”, 03.11.2006, 13. s.
455. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: IV”, 05.11.2006, 8. s.
456. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: V”, 06.11.2006, 8. s.
457. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VI”, 10.11.2006, 9. s.
458. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VII”, 12.11.2006, 12. s.
459. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VIII”, 13.11.2006, 9. s.
460. “Batı’da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: IX”, 17.11.2006, 7. s.
461. “www.durmushocaoglu.com”, 19.11.2006, 16. s.
462. “Ermeni Mes’elesinde Riskli Adımlar: I”, 20.11.2006, 8. s.
463. “Ermeni Mes’elesinde Riskli Adımlar: II”, 24.11.2006, 6. s.
464. “Ermeni Mes’elesinde Riskli Adımlar: III”, 26.11.2006, 8. s.
465. “İstenmeyen Şahıs: Papa XVI. Benedictus”, 01.12.2006, 7. s.
466. “Kilise’nin İmân Esâsı: “Saçma Olduğu İçin İnanıyorum”, 03.12.2006, 8. s.
467. “Hristiyanlığın Tanrısı, “İsâ’nin Babası”dır; Gerçek Tanrı, Yâni “Allah” Değil”, 04.12.2006, 9. s.
468. “İnsanlığın İki bin Yıldır Uğraştıran Hristiyan Lâfazanlıklarına Dâir”, 08.12.2006, 13. s.
469. “Ey Türkler! Eğilmeyiniz!”, 10.12.2006, 8. s.
470. “Siyâset Bir Tiyatrodur; Ancak, Tiyatro Bir Ciddiyettir”, 11.12.2006, 8. s.
471. “AB Tartışmalarındaki Dayanılmaz Sığlık ve Sefâlet”, 15.12.2006, 13. s.
472. “Sığlık ve Sefâlet Dizboyu Bu Memleketin Siyâsetinde”, 18.12.2006, 8. s.
473. “Cumhuriyet ve Demokrasi veya “Aydınlanmış” Elitler ve Sıradan İnsanlar”, 22.12.2006, 9. s.

474. “Cumhurbaşkanlığı, Aydınlanmış Elitler ve Sıradan İnsanlar”, 24.12.2006, 8. s.
475. “Amerika Kürtleri Satıyor mu?”, 25.12.2006, 6. s.
476. “Amerika ve K. Iraklı Kürtler İçin Kötü Olan, Türkiye, Bölge ve Umum İnsanlık İçin İyidir”, 29.12.2006, 8. s.
477. “Müslümanlığın Paradoksu”, 01.01.2007, 10. s.
478. “Irak Örneğinde “Millet” Olmak: Büyük Mes’ele”, 05.01.2007, 13. s.
479. “Iraklılar Bir “Millet” Olabilir mi?”, 06.01.2007, 12. s.
480. “Iraklılar Bir “Millet” Olamazlar; Çünkü Kozmopolittirler”, 08.01.2007, 8. s.
481. “Artık “Hepimiz Ermeniyiz” ya: Yatıyoruz Hrant, Kalkıyoruz Dink!”, 12.02.2007, 12. s.
482. “Türkiye Bir “Müdâhele”ye Mâruz Bırakılmaya Zorlanıyor”, 16.02.2007, 6. s.
483. “Türkiye’ye Müdâhale Üzerine Üç Başlık”, 18.02.2007, 8. s.
484. “Türkiye’ye Müdâhalede Bulunmanın Tam Zamanıdır”, 19.02.2007, 10. s.
485. “Türkiye’ye Üzerindeki Müdâhale Zorlamaları Tırmanıyor”, 23.02.2007, 12. s.
486. “Müteyakkız Olma Zamânıdır: I”, 24.02.2007, 8. s.
487. “Müteyakkız Olma Zamânıdır: II”, 25.02.2007, 10. s.
488. “Dersimiz Milliyetçilik: I Milliyetçiliğin Tsunami Dalgası”, 02.03.2007, 13. s.
489. “Dersimiz Milliyetçilik: II Pozitif Milliyetçilik: I”, 05.03.2007, 10. s.
490. “Dersimiz Milliyetçilik: III Pozitif Milliyetçilik: 2”, 09.03.2007, 13. s.
491. “Dersimiz Milliyetçilik: IV Pozitif Milliyetçilik: 3”, 11.03.2007, 12. s.
492. “Dersimiz Milliyetçilik: V Pozitif Milliyetçilik: 4”, 12.03.2007, 8. s.
493. “Dersimiz Milliyetçilik: VI Pozitif Milliyetçilik: 5”, 16.03.2007, 13. s.
494. “Dersimiz Milliyetçilik: VII Pozitif Milliyetçilik: 6”, 18.03.2007, 8. s.
495. “Dersimiz Milliyetçilik: VIII Pozitif Milliyetçilik: 7”, 19.03.2007, 8. s.
496. “Dersimiz Milliyetçilik: IX Pozitif Milliyetçilik: 8”, 23.03.2007, 13. s.
497. “Dersimiz Milliyetçilik: X Pozitif Milliyetçilik: 9”, 25.03.2007, 12. s.
498. “Dersimiz Milliyetçilik: XI Pozitif Milliyetçilik: 10”, 26.03.2007, 10. s.
499. “Dersimiz Milliyetçilik: XII Pozitif Milliyetçilik: 11”, 30.03.2007, 13. s.

500. “Dersimiz Milliyetçilik: XIII Pozitif Milliyetçilik: 12”, 01.04.2007, 8. s.
501. “Dersimiz Milliyetçilik: XIV Pozitif Milliyetçilik: 13”, 02.04.2007, 8. s.
502. “Dersimiz Milliyetçilik: XV Pozitif Milliyetçilik: 14”, 06.04.2007, 13. s.
503. “Dersimiz Milliyetçilik: XVI Pozitif Milliyetçilik: 15”, 08.04.2007, 12. s.
504. “Dersimiz Milliyetçilik: XVII Pozitif Milliyetçilik: 16”, 09.04.2007, 8. s.
505. “Dersimiz Milliyetçilik: XVIII Pozitif Milliyetçilik: 17”, 13.04.2007, 13. s.
506. “Dersimiz Milliyetçilik: XIX Felsefe ve Milliyetçilik”, 15.04.2007, 8. s.
507. “Dersimiz Milliyetçilik: XX Felsefe, Bilim ve Milliyetçilik”, 16.04.2007, 8. s.
508. “Dersimiz Milliyetçilik: XXI Din’de “İkame” Prensibi²⁸”, 23.04.2007, 8. s.
509. “Dersimiz Milliyetçilik: XXII Din’de “İkame” Prensibi: 2”, 27.04.2007, 13. s.
510. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIII Din’de “İkame” Prensibi ve Negatif Din”, 29.04.2007, 8. s.
511. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIV Din’de “İkame” Prensibi ve “İnsanlık Dini””, 30.04.2007, 13. s.
512. “Dersimiz Milliyetçilik: XXV Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm²⁹”, 04.05.2007, 13. s.
513. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVI Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm: 2”, 06.05.2007, 12. s.
514. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVII Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm: 3”, 07.05.2007, 12. s.
515. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVIII Millet: Bir “Büyük Âile”³⁰”, 11.05.2007, 13. s.
516. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIX Millet: Bir “Büyük Âile”: 2”, 13.05.2007, 12. s.
517. “Dersimiz Milliyetçilik: XXX Millet: Bir “Büyük Âile”: 3”, 18.05.2007, 12. s.
518. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXI Millet ve Dil”, 21.05.2007, 12. s.

---

²⁸ : I olması gerekirdi.

²⁹ : 1 olması gerekirdi.

³⁰ : 1 olması gerekirdi.

519. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXII Millet, Vatandaş ve Dil”, 25.05.2007, 13. s.
520. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXIII Milliyetçilik Tabii ve Fıtrîdir”, 27.05.2007, 12. s.
521. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXIV Milliyetçilik Tabiatı ve Mâhiyeti Gereği Pozitifdir”, 28.05.2007, 12. s.
522. “Kaht-ı Münevverân”, 01.06.2007, 12. s.
523. “Ne Yapmalı?”, 04.06.2007, 12. s.
524. “Vaziyet Ne Merkezde?”, 22.06.2007, 13. s.
525. ““Su Mes’alesi” Deddiğiniz “Sudan” Bir Mes’ele Değil”, 24.06.2007, 6. s.
526. “Vaziyet İyi Değil”, 25.06.2007, 13. s.
527. “Sayın Başbakan’ın Usûlü de Yanlış, Uslûbu da”, 29.06.2007, 13. s.
528. ““Kürt Mes’alesi” mi, “Türk Mes’alesi” mi? Hangisini Tercih Edersiniz?”, 01.07.2007, 12. s.
529. “Bu Seçimlerde AB Nerede?”, 02.07.2007, 6. s.
530. “Siyâsette Ciddî Bir Problem Var; Hâssaten Muhâlefette”, 06.07.2007, 13. s.
531. “Siyâsî Basîrete Dâir”, 08.07.2007, 12. s.
532. “Muhâlefetin Siyâsî Basîretsizliğinin Türkiye’ye Faturası”, 09.07.2007, 8. s.
533. ““Cem Uzan Fenomeni” Üzerine”, 13.07.2007, 8. s.
534. ““Millî İrâde” ve “Devlet İrâdesi””, 15.07.2007, 6. s.
535. “Siyâset’e ve Satranç’a Dâir”, 16.07.2007, 8. s.
536. “Muhâlefetin Kötülüğü”, 20.07.2007, 12. s.
537. “Vox Populis, Vox Dei”, 22.07.2007, 8. s.
538. “Entelektüeller, Bilim Adamları ve İktidar”, 23.07.2007, 8. s.
539. “Seçim Sonuçları Üzerine Soğukkanlı Düşünmek”, 27.07.2007, 13. s.
540. “Nedir Şu “Başörtüsü” Denen Şeyin Esrârı?”, 29.07.2007, 8. s.
541. “Fazla Sertlik Mülk İçin Zararlı Olup Ekseriya O’nu İfsâd Eder”, 30.07.2007, 8. s.
542. “AKP “Babalar Gibi” Satıyor; Ama Bizim Derdimiz Yine “Başörtüsü””, 03.08.2007, 8. s.
543. “Bu Gidişatta ya Akıl Denen Şeyden Hiç Eser Yok, ya da...”, 05.08.2007, 8. s.

544. "Sistematik Problemlerimize Dâir", 06.08.2007, 8. s.
545. "MHP, Milliyetçilik'in Ağır Yükünü Taşıyamıyor: I", 10.08.2007, 12. s.
546. "MHP, Milliyetçilik'in Ağır Yükünü Taşıyamıyor: II", 11.08.2007, 8. s.
547. "Ankara Kokuşuyor; Ama Asıl Kokuşma Zihniyet'te...", 12.08.2007, 8. s.
548. "Zihniyet'teki Kokuşma Üzerine", 13.08.2007, 8. s.
549. "Cumhurbaşkanı Seçimi Münâsebetiyle İdeal Politik ve Real Politik: I", 17.08.2007, 8. s.
550. "Cumhurbaşkanı Seçimi Münâsebetiyle İdeal Politik ve Real Politik: II", 19.08.2007, 8. s.
551. "Dünya'da Çok Mühim Şeyler Olurken Bir "Türkiye Klasiği" Daha Sahnelenmek Üzere", 24.08.2007, 8. s.
552. "Sayın Halaçoğlu'na Yönelik Linç Kampanyası Eylem Hâlindeki Tetikçilik", 26.08.2007, 8. s.
553. "Halaçoğlu'nu Linç Edelim; TTK'nın Başına Taner Akçam'ı Getirelim", 27.08.2007, 8. s.
554. "Siyâsetin Normalleşmesi Üzerine", 31.08.2007, 8. s.
555. "Maalesef Doğru: I", 07.09.2007, 8. s.
556. "Maalesef Doğru: II", 09.09.2007, 13. s.
557. "Maalesef Doğru: III", 10.09.2007, 8. s.
558. "Öğretmen Mektupları", 14.09.2007, 8. s.
559. "Öğretmen Dünyanın Her Yerinde...? ... Sâhi mi?", 16.09.2007, 8. s.
560. "Öğretmenlik'teki Kriz Üzerine Düşünmek: I", 17.09.2007, 8. s.
561. "Öğretmenlik'teki Kriz Üzerine Düşünmek: II", 21.09.2007, 12. s.
562. "Öğretmenlik'teki Kriz Üzerine Düşünmek: III", 23.09.2007, 8. s.
563. "Kimlik Tartışmaları", 24.09.2007, 8. s.
564. "Bugün 1 Ekim; Benim İçin Sevincin ve Hüznün Günü", 01.10.2007, 8. s.
565. "Boşa Harcanan Bir Ramazan Daha Geçip Gidiyor", 05.10.2007, 8. s.
566. "Eğitim'de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: I", 07.10.2007, 8. s.
567. "Eğitim'de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: II", 08.10.2007, 8. s.
568. "Bu Ülkede Gerçekte Neler Oluyor?", 12.10.2007, 8. s.
569. "Eğitim'de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: III", 14.10.2007, 8. s.
570. "Eğitim'de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: IV", 15.10.2007, 9. s.

571. “Cumhurbaşkanlığı Oylamasındaki Dilemma³¹”, 19.10.2007, 9. s.
572. “Cumhurbaşkanlığı Oylamasındaki Dilemma: II”, 21.10.2007, 9. s.
573. “Silâhı Bırak, Meclis’e Gel!”, 22.10.2007, 12. s.
574. “Hükûmet’in İşi Kolay Değil; Zor ki Ne Zor”, 26.10.2007, 8. s.
575. “Son Çâre Olarak, Ağır Bir Bedel Ödemeye Hazır Olmalıyız”, 29.10.2007, 12. s.
576. “Blöf”, 02.11.2007, 8. s.
577. “Sokaktaki Milliyetçilik ve “Sokak Milliyetçiliği””, 04.11.2007, 12. s.
578. “Sıra Türkiye’ye mi Geldi?”, 05.11.2007, 12. s.
579. “Panik”, 09.11.2007, 8. s.
580. “Panik’ten Teslimiyet’e”, 11.11.2007, 6. s.
581. “Panik Projeleri: I”, 12.11.2007, 7. s.
582. “Panik Projeleri: II”, 16.11.2007, 6. s.
583. “Panik Projeleri: III”, 18.11.2007, 6. s.
584. “Panik Projeleri: IV”, 19.11.2007, 8. s.
585. “Büyük Manevra: I”, 23.11.2007, 6. s.
586. “Büyük Manevra: II”, 25.11.2007, 6. s.
587. “Büyük Manevra: III”, 26.11.2007, 8. s.
588. “Büyük Manevra: IV”, 30.11.2007, 6. s.
589. “Büyük Manevra: V”, 02.12.2007, 6. s.
590. “Büyük Manevra: VI”, 03.12.2007, 6. s.
591. “Büyük Manevra: VII”, 07.12.2007, 6. s.
592. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: I”, 09.12.2007, 6. s.
593. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: II”, 10.12.2007, 8. s.
594. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: III”, 14.12.2007, 6. s.
595. “Lizbon Antlaşması”, 21.12.2007, 6. s.
596. “Lizbon Antlaşması ve AB Jakobenizmi”, 23.12.2007, 6. s.
597. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: I”, 24.12.2007, 12. s.
598. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: II”, 28.12.2007, 6. s.

---

³¹ : I olması gerekirdi.

599. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: III”, 30.12.2007, 6. s.
600. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: IV”, 31.12.2007, 8. s.
601. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: V”, 06.01.2008, 6. s.
602. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: VI”, 07.01.2008, 12. s.
603. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: VII”, 13.01.2008, 6. s.
604. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: VIII”, 14.01.2008, 8. s.
605. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: IX”, 18.01.2008, 6. s.
606. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: X”, 20.01.2008, 6. s.
607. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XI”, 21.01.2008, 8. s.
608. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XII”, 25.01.2008, 6. s.
609. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XIII”, 01.02.2008, 6. s.
610. “Kadınlara Yönelik “Negatif Ayrımcılık” Üzerine Bir Bildiri”, 03.02.2008, 6. s.
611. “Laiklik/Laisite, Laisizm/Laikçilik ve “Savaş””, 04.02.2008, 7. s.
612. “Laisizm/Laikçilik ve “Kültür Savaşı”³²”, 08.02.2008, 6. s.
613. “Laisizm/Laikçilik ve “Kültür Savaşı”: II”, 10.02.2008, 9. s.
614. ““Kültür Savaşı” ve Kültürün Sert Bir Unsuru: Başörtüsü”, 11.02.2008, 8. s.
615. “Bir “Sembol” Olarak “Başörtüsü”nün Anlamı ve Değeri”, 15.02.2008, 6. s.
616. “Kültür Savaşçıları Meydan Okuyor”, 18.02.2008, 8. s.
617. ““Kültür Savaşı” ve “Müslüman Kozmopolitanizmi”, 19.02.2008, 12. s.

---

³² : I olması gerekirdi.

618. “İslâmcı-Liberal Koalisyonu” Üzerine”, 22.02.2008, 6. s.
619. “Ne Oldu da İslâmcılar Bu Kadar Dejenere Oldu?”³³, 24.02.2008, 8. s.
620. “Ne Oldu da İslâmcılar Bu Kadar Dejenere Oldu?: II”, 25.02.2008, 8. s.
621. “İslâmcılık: Asâletten Zillete: I”, 29.02.2008, 6. s.
622. “Kara Cuma”, 02.03.2008, 6. s.
623. “Zaman, Kılıç Çekenin Kılıç ile Düşürülmesi Zamandır”, 07.03.2008, 6. s.
624. “Tenkil, Harp, Muhârebe ve Savaş Üzerine Birkaç Başlık”, 09.03.2008, 6. s.
625. “Siyâsî Çözüm” ve Savaş”, 10.03.2008, 12. s.
626. “Siyâsî Çözüm”, Savaş ve Siyâsetçimizin Çapsızlığı”, 14.03.2008, 6. s.
627. “Siyâsî Çözüm”, “İki İleri, Bir Geri” ve “Bir İleri, İki Geri”, 17.03.2008, 8. s.
628. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: I”, 21.03.2008, 6. s.
629. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: II”, 23.03.2008, 6. s.
630. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: III”, 24.03.2008, 7. s.
631. “AKP Aslında Hiç Kurulmamalı idi ; Lâkin...”, 30.03.2008, 7. s.
632. “Millî Hâkimiyete Kastedenlerin Kapısına “Asıl”dan Kilidi Vurmak İçin Henüz Geç Kalınmış Değil”, 31.03.2008, 8. s.
633. “Zor Zamanda Siyâset”, 04.04.2008, 6. s.
634. “Demokrasi, Demos, Halk ve “Ayak Takımı””, 06.04.2008, 6. s.
635. “Demokrasi ve Seçkinlerin Siyâsî Zorbalığı”, 07.04.2008, 8. s.
636. “İktidar Hakkına Sözde Sâhip Olmak, Halk Egemenliği Sorununu Çözmeye Yetmiyor”, 11.04.2008, 6. s.
637. “Türkiye-AB Münâsebetlerinde Tehlikeli Gelişmeler”, 13.04.2008, 6. s.
638. ““Elveda Rumeli”den “Elveda Anadolu”ya! Olur mu? Neden Olmasın?”, 14.04.2008, 8. s.
639. “Modernite ve Âile”, 18.04.2008, 6. s.
640. “Biraz Felsefe: Modernizm, Varlık ve İnsan...”, 20.04.2008, 6. s.
641. “Biraz Felsefe: Modernizm, Varlık ve Âile”, 02.05.2008, 6. s.
642. “Modernite ve “Hristiyanlık Sonrası Avrupa”, 04.05.2008, 6. s.

---

³³ : I olması gerekirdi.

643. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: I”, 05.05.2008, 8. s.
644. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: II”, 09.05.2008, 6. s.
645. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: III”, 11.05.2008, 6. s.
646. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din, Âile ve Cemiyet”, 12.05.2008, 13. s.
647. ““Tanrısız Modernite”den “Yeni Modernite”ye”, 16.05.2008, 6. s.
648. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?³⁴”, 25.05.2008, 6. s.
649. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: II”, 26.05.2008, 8. s.
650. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: III”, 30.05.2008, 6. s.
651. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: IV”, 02.06.2008, 13. s.
652. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: V”, 06.06.2008, 6. s.
653. “Türklerin AB’den Beklentileri: “İş, Ekmek, Hürriyet!””, 08.06.2008, 6. s.
654. “Türklerin AB Sevdâsı, Özü İtibârıyla, Kendilerini Aşağılayıcı Bir Akıl Tutulmasıdır”, 09.06.2008, 8. s.
655. “Türkleri Seviyorum; Ama..”, 15.06.2008, 6. s.
656. “Türkler, Sâhiden Bir “Millet” mi?”, 16.06.2008, 8. s.
657. ““Millet” Mes’elesine ve Alain’in Prensipleri”, 20.05.2008, 8. s.
658. “Millet Olmak Zor Mes’ele”, 22.06.2008, 6. s.
659. “Büyük Kitle’nin Derinliksiz ve Kaba Milliyetçiliği: Ekzistansiyel Milliyetçilik”, 29.06.2008, 6. s.
660. “Ekzistansiyel Milliyetçilik’in Kör Noktası”, 30.06.2008, 12. s.
661. “Gladio Kültürü, Vendetta Kültürü ve Türkler”, 04.07.2008, 6. s.
662. “Türkler ve Sofistler”, 07.07.2008, 12. s.
663. “Sofistikasyon, Bir Devletin Tepesindeki Adamın Devleti Soymasına Benzer; Onun için, Ciddiye Alınmalıdır”, 11.07.2008, 6. s.
664. “Sofistikasyon Her Hâliyle İnce ve Ciddî Bir Mevzûdur”, 13.07.2008, 6. s.
665. “Sofistikasyon, Sofistike Vendetörler ve Türkler”, 14.07.2008, 8. s.
666. “Türkler Tabîi ki Bir “Millet”; Ama Yine de Bir Problem Var”, 18.07.2008, 6. s.
667. “Durmuş Hocaoğlu’nun Yazılarına Dâir”, 20.07.2008, 8. s.
668. “Defolu “Piyasa Türkçesi” Üzerine”, 21.07.2008, 8. s.

---

³⁴ : I olması gerekirdi.

669. “Ne “Sâf/Öz Millet” Vardır, ne de, “Sâf/Öz Dil”; Türkler ve Türkçe de Dâhil”, 25.07.2008, 6. s.
670. “Şans, Talih, Kader, Kısmet”, 28.07.2008, 12. s.
671. “Olmaya Devlet Cihanda...”, 24.08.2008, 6. s.
672. “Tek Kutuplu Dünya’nın Sonu mu?”, 29.08.2008, 6. s.
673. “Böyle Geldik, Böyle Gidiyoruz, Böyle de Gideceğiz; Ama Nereye Kadar?”, 31.08.2008, 8. s.
674. “Gidebileceğimiz Fazla Bir Yer Yok”, 01.09.2008, 12. s.
675. “Hamâsî/Romantik Milliyetçilik ve Realist/Performatif Milliyetçilik”, 05.09.2008, 6. s.
676. “İslâm ve Müslümanlık(lar)”, 07.09.2008, 7. s.
677. “Müslümanlar Niçin Müslümandır?”, 08.09.2008, 12. s.
678. “Hristiyanlık, Müslümanlık ve Teolojik Ölüm”, 12.09.2008, 6. s.
679. “Müslüman(lık)lar İslâm’ın Sirtında Bir Kambur Oluşturuyorlar”, 14.09.2008, 8. s.
680. “Müslüman(lık)ların İnkırâzına Dâir”, 15.09.2008, 8. s.
681. “Scientia Potestas Est”, 19.09.2008, 6. s.
682. ““Dünya’dan Kaçış”tan Görgüsüz Tüketiciler Olarak “Dünya’ya Dönüş””, 21.09.2008, 8. s.
683. “İslâm ve İslâmî Mitoloji veya “Mitolojik İslâm”, 22.09.2008, 8. s.
684. “Mitolojik Müslümanlık ve İlim Zihniyeti”, 26.09.2008, 8. s.
685. “Mitolojik Müslümanlığın Yolaçtığı Ölümçül Sonuç”, 28.09.2008, 7. s.
686. “Müslümanlar Cehâletlerinin Kurbanı Olmuşlardır”, 29.09.2008, 7. s.
687. “Cehâletin Faturası: İslâm Medeniyeti’nin Çöküşü ve Lümpen Batılılaşma”, 03.10.2008, 8. s.
688. ““Lümpen ve Arabesk Batılılaşma” Üzerine”, 05.10.2008, 8. s.
689. “Ne Bahasına ve Neye Mâlolursa Olsun, Bir Sanâyi’ Toplumu Olmak”, 06.10.2008, 8. s.
690. “Çapsızlık Her Yerde Kol Geziyor”, 10.10.2008, 6. s.
691. “Bu Topraklar, Asırlardan Beri, Çapsız Adam Yetiştiriyor”, 12.10.2008, 7. s.
692. “Bir Ülkenin ve Milletinin Çapı, Halk’ın Değil, Elitler’in Çapıdır”, 13.10.2008, 12. s.

693. “Ülkeler Arasındaki Farklar Halkların değil, Elitlerin Çaplarının Arasındaki Farktır”, 17.10.2008, 6. s.
694. “Bu Ülkenin Herşeyi Var, “Adam”dan Gayri, Tabii”, 24.10.2008, 6. s.
695. “Finans Krizi’nden Dersler: I Üretmek ve Tüketmek: I”, 26.10.2008, 12. s.
696. “Finans Krizi’nden Dersler: II Üretmek ve Tüketmek: II”, 27.10.2008, 8. s.
697. “Finans Krizi’nden Dersler: III Görgüsüzlüğün “Tüketim Fetişi””, 31.10.2008, 8. s.
698. ““Obama Zaferi” Üzerine”, 07.11.2008, 7. s.
699. ““Ortadoğu’nun ve Dünyanın En Uzun İki Senesi” Dolarken”, 09.11.2008, 8. s.
700. “Büyük Güçler ve Ortadoğu”, 10.11.2008, 12. s.
701. “Tanrı Amerika’yı Korusun”, 14.11.2008, 6. s.
702. “Yankee’nin İşi Çok Zor³⁵”, 16.11.2008, 8. s.
703. “Yankee’nin İşi Çok Zor: II”, 17.11.2008, 8. s.
704. “Yankee’nin İşi Çok Zor: III”, 21.11.2008, 6. s.
705. “Yankee’nin İşi Çok Zor, Ama Türkiye’nin İşi Daha da Zor”, 24.11.2008, 8. s.
706. “Doğalgaz Zamları “Yıkım”a Dönüştü: I”, 28.11.2008, 8. s.
707. “Doğalgaz Zamları “Yıkım”a Dönüştü: II”, 30.11.2008, 8. s.
708. “Niçin “Ya Sev, ya Terket”?”, 01.12.2008, 7. s.
709. “Gerçek Vatandaşlara ve Parazitlere Dâir”, 05.12.2008, 6. s.
710. “Vatan Sevgisi, Vatan-Sevmezler ile Hesaplaşmayı Âmir bir Farzı Aynıdır”, 07.12.2008, 8. s.
711. ““İlim-İrfan Hareketi”ne Dâir”, 14.12.2008, 8. s.
712. “Hükümet’in Üniversite’yi Etkisizleştirme Politikası Çok Başarılı”, 15.12.2008, 8. s.
713. “Ey Ermeni Kardeşlerim! Her Ne Ki Elimizden, Dilimizden, Baltamızdan Sâdır Olmuş İse...”, 19.12.2008, 6. s.
714. “İhânet”, 21.12.2008, 8. s.
715. “Ey Türk! Düşmanını İyi Tanı!”, 22.12.2008, 7. s.

---

³⁵ : I olması gerekirdi.

716. ““Aydın” Problemi: “Aydın Nedir ve Kimdir?””, 26.12.2008, 6. s.
717. ““Aydın” Üzerine Bir Potpuri”, 28.12.2008, 8. s.
718. “Bir “Müstemleke Aydını” Hastalığı: “Yabânileşme””, 29.12.2008, 8. s.
719. “Aydınlar ve Siyâset”, 02.01.2009, 6. s.
720. “Siyâset ve Aydın”, 04.01.2009, 8. s.
721. ““Türkiye’li Aydın”ın İhâneti Ap-Ayrı Bir Fenomendir, Sâhasında Tek Örnektir”, 05.01.2009, 8. s.
722. ““Türkiye’li Aydın”ın Dini, Türk’e Olan Kinidir”, 09.01.2009, 12. s.
723. “Siyâsî Gelişmelerden Bâzı Başlıklar”, 13.01.2009, 12. s.
724. ““Son Derece Mühim” İki Hâdise”, 16.01.2009, 6. s.
725. “Sis Bombası”, 18.01.2009, 6. s.
726. “Türkler Vatanına Sâhip Çıkamıyor!”, 19.01.2009, 8. s.
727. “Vedâ”, 07.02.2009, 6. s.

4.8. YENİUFUK

1. “Kalp Fikir Piyasası”, 16.06.1997, 15. s.
2. “Şark Çölünde Bir Vâha: Cemil Meriç”, 19.06.1997, 15. s.
3. “Özel TV Yayıncılığında Kültür Zaafiyeti”, 23.06.1997, 15. s.
4. ““İnorganik” Aydın Kilisesi”, 26.06.1997, 15. s.
5. “Yabancılaşma ve İnorganik Aydın”, 30.06.1997, 15. s.
6. “Tarih ve Yapay-Sanat Tarih”, 03.07.1997, 15. s.
7. “Yapay-Sanal Tarih ve Tarih Paranoyası”, 07.07.1997, 15. s.
8. “Kırıkkale Faciası ve Modern Zihniyeti”, 10.07.1997, 15. s.
9. “Özgürlük Problemi”, 14.07.1997, 15. s.
10. “Dil ve Özgürlük”, 17.07.1997, 15. s.

4.9. ZAMAN

1. “Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında: I”, 29.01.1988, 2. s.
2. “Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında: II”, 30.01.1988, 2. s.
3. “Gençlik Üzerine”, 24.02.1988, 2. s.
4. “Toplumsal Değişme Vektörü ve Jakoben Elitizm’in Sonu”, 17.12.1996, 2. s.

5. ““Lümpen” ve “Rasyonel” Batılılaşma”, 09.04.1997, 2. s.
6. “Köy ve Sosyal Hareketlilik”, 12.07.1997, 2. s.
7. ““Yavaş Devrim” ve Köylülerin Rolü”, 05.08.1997, 2. s.
8. “Bir Entelektüel Despotizmi: Kameralizm”, 21.08.1997, 2. s.
9. “Jakoben: Entelektüel Zorba”, 16.11.1997, 9. s. aynı zamanda bk. 5.1/1.
10. “Tarih, Özgürlük, Son Vahy ve Son Resûl”, 06.07.1998, 2. s.
11. “Geçmişten Günümüze Etkileriyle Fransız İhtilâli”, 13.07.1998, 2. s.
12. “İslâm, Laiklik, Sekülerlik ve Türkiye Pratiği”, 30.07.1998, 2. s.
13. “Af Üzerine Felsefî Bir Egzersiz: “AF” Meşrû mudur?”, 17.08.1998, 2. s.
14. “Af Değil Hukuk Islahatı”, 26.08.1998, 2. s.
15. “Cumhuriyet Döneminin Bâzı Problem Alanları Üzerine”, 07.11.1998, 15. s.
16. “İstanbul: Şehir, Varoşlar ve Gettolar: I”, 15.12.1998, 15. s.
17. “İstanbul: Şehir, Varoşlar ve Gettolar: II”, 16.12.1998, 15. s.
18. “Müslümanlığın Paradoksu: En Mükemmel Din Çok Geri İnsanların Elinde!”, 28.01.1999, 13. s. aynı zamanda bk. 5.1/5.
19. “Esnaflık Üzerine Eleştirel Bir Bakış”, 30.11.2001, 12. s.
20. “Avrupa Birliği; Avrupa Birleşik Devletleri ve Birleşik Devletler Avrupası”, 14.04.2002, 12. s.
21. “Futbol İnsana Neler Öğretiyor?”, 08.07.2002, 12. s.
22. “Abant, Küreselleşme ve Tarihin Sonu”, 25.07.2002, 12. s.
23. “Osmanlı İslâm Dünyasının Babası”, 26.07.2002, 12. s.
24. “11 Eylül Vesilesiyle İdeal Politik Ders Başlıkları”, 23.09.2002, 12. s.
25. “Kur’ân-ı Kerîm’in Şifresi: Kaba ve Vülger Bir Bilim Mistisizmi Bakıy-yesi”, 03.11.2002, 12. s.
26. “AB, Küreselleşme ve Bir İntelijansiya Kritiği”, 06.12.2002, 12. s.
27. “Biz Müslümanlar Ne Günah İşledik de...?”, 03.02.2003, 12. s.
28. “Amerikan Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi”, 25.02.2003, 12. s.
29. “Ayaklarımızın Altındaki Toprak Kayıyor!”, 20.03.2003, 12. s.
30. “Küresel Harpler Serisi ve Savunmasız Dünya”, 06.03.2003, 12. s.
31. “Milliyetçilik “İşte Öyle Bir Şey” mi?”, 25.07.2003, 12. s.
32. “Savaş, Demokrasi, Barış ve Ebedî Barış”, 05.08.2003, 12. s.

5. DERGİLER

5.1. AKSİYON

1. “Jakoben: Entelektüel Zorba”, 15.11.1997-21.11.1997, 3. y. 154. sy. 23. s.
2. ““Demokrasi”, “Demonkrasi” ve “Daimenonkrasi””, 28.11.1997-05.12.1997, 3. y. 156. sy. 23. s.
3. “Burjuvazi Burjuvazi’ye Karşı”, 30.05.1998-05.06.1998, 4. y. 182. sy. 23. s.
4. “Bir İmparatorluk Yiyen Bir Ütopya: İttihâd-ı Anâsır Teorisi ve Yeni Versiyonu”, 22.08.1998-28.08.1998, 4. y. 194. sy. 23. s.
5. “Müslümanlığın Paradoksu: En Mükemmel Din Çok Geri İnsanların Elinde!”, 23.01.1999-29.01.1999, 5. y. 216. sy. 20. s.
6. “Felsefe, Hikmet ve Özgürlük Bilinci”, 20.03.1999-26.03.1999, 5. y. 224. sy. 17. s.
7. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat: Bilim ve Hakikat-I”, 19.02.2000-25.02.2000, 6. y. 272. sy. 31. s.
8. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat: Bilim ve Hakikat-II”, 04.03.2000-10.03.2000, 6. y. 274. sy. 31. s.
9. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-I”, 18.03.2000-24.03.2000, 6. y. 276. sy. 30. s.
10. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-II”, 01.04.2000-07.04.2000, 6. y. 278. sy. 38. s.
11. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-III”, 15.04.2000-21.04.2000, 6. y. 280. sy. 30. s.
12. “Ezân-ı Muhammedî Problemi”, 14.10.2000-20.10.2000, 6. y. 306. sy. 29. s.
13. “Vaaz problemi: I”, 28.10.2000-03.11.2000, 6. y. 308. sy. 31. s.
14. “Vaaz problemi: II”, 11.11.2000-17.11.2000, 6. y. 310. sy. 30. s.
15. ““Keskin Sirke ve Küp” veya “Bumerang Etkisi””, 07.07.2001-13.07.2001, 7. y. 344. sy. 27. s.
16. “Devlet(çilik) Bumerangı”, 21.07.2001-27.07.2001, 7. y. 346. sy. 22. s.
17. “Türk Toplumunun Tahammül Gücü”, 11.08.2001-17.08.2001, 7. y. 349. sy. 25. s.
18. “Ulusal Güvenlik ya da Dumanlı Havayı Seven Kurtlar”, 18.08.2001-24.08.2001, 7. y. 350. sy. 23. s.
19. “Gizli Türkiye’nin Şifresi”, 01.09.2001-07.09.2001, 7. y. 352. sy. 28. s.

20. “Bugün Kıbrıs; ya Yârin???” 15.09.2001-21.09.2001, 7. y. 354. sy. 17. s.
21. “Üstüste Sorular Soru İçinde”, 29.09.2001-05.10.2001, 7. y. 356. sy. 17. s.
22. “Şimdi Kendimizi Sığaya Çekmenin Tam Zamanı”, 13.10.2001-19.10.2001, 7. y. 358. sy. 39. s.
23. “Meclis ve Meşrûiyet”, 27.10.2001-02.11.2001, 7. y. 360. sy. 38. s.
24. “Asıl Kriz Derinde”, 10.11.2001-16.11.2001, 7. y. 362. sy. 23. s.
25. “Batı Üzerine Doğru Sorular Sormak”, 24.11.2001-30.11.2000, 7. y. 364. sy. 32. s.
26. “Siyâsî Tekilleşme”, 08.12.2001-14.12.2001, 7. y. 366. sy. 27. s.
27. “Câlib-i Dikkat Kesişmeler Kavşağında Câlib-i Şüphe Tartışmalar ve Tehlikeli Alâkalar”, 22.12.2001-28.12.2001, 7. y. 368. sy. 29. s.
28. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: I”, 05.01.2002-11.01.2002, 8. y. 370. sy. 29. s.
29. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: II”, 19.01.2002-25.01.2002, 8. y. 372. sy. 39. s.
30. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: III”, 02.02.2002-08.02.2002, 8. y. 374. sy. 53. s.
31. “Dağ Çobanlarına İlim-Kültür Ne Gerek?”, 16.02.2002-22.02.2002, 8. y. 376. sy. 23. s.
32. “Bâzi Başlıklarla Türkiye Manzaraları”, 02.03.2002-08.03.2002, 8. y. 378. sy. 29. s.
33. “AB ve Alternatifleri Üzerine”, 16.03.2002-22.03.2002, 8. y. 380. sy. 26. s.
34. “AB Lobisi: I”, 30.03.2002-06.04.2002, 8. y. 382. sy. 44. s.
35. “AB Lobisi: II”, 13.04.2002-19.04.2002, 8. y. 384. sy. 39. s.

5.2. ALPEREN OCAKLARI

1. “Siyâsî Bunalım Üzerine”, Ankara 2002 (Haziran), 1. sy. 29. s.
2. “Tarih Bilinci Işığında Avrupa Birliği ve Türkiye”, Ankara 2002 (Eylül), 3. sy. 13-16. ss.

5.3. BAYBURT VAKFI, BAYBURT EĞİTİM VE HİZMET VAKFI BÜLTENİ

1. “Bir Kriz ve Kaos Döneminde Bayburt Üzerine Düşünmek”, İstanbul 2006 (Kasım), 2. y. 3. sy. 14-19. ss.
2. “AB Nedir, Ne Değildir?”, İstanbul 2006 (Kasım), 2. y. 4. sy. 22-27. ss.

3. “Erken Dönem Bir Milliyetçilik Teorisyonu Olarak İBN HALDÛN”, İstanbul 2007 (Kasım), 2. y. 5. sy. 44-48. ss.

5.4. BİLGİ ÇAĞINDA EĞİTİM

1. “Felsefesiz, Ekonomikasız, Verimsiz, İdeolojik “Zoraki” Eğitim Üzerine”, Ankara 1997 (Nisan-Mayıs-Haziran), 4. y. 10. sy. 4-7. ss.

5.5. BİLGİ VE DÜŞÜNCE

1. “Bir tarih muhâsbesi eskizi bir varlık alanı ve bir bilim olarak tarih”, İstanbul 2002 (Kasım), 1. y. 2. sy. 34-40. ss.
2. ““Orada öylece duran” tarih”, İstanbul 2003 (Ocak), 1. y. 4. sy. 82-87. ss.

5.6. ÇERÇEVE

1. “Esnaf Tekâmül Ettirilmeli”, İstanbul 2006 (Mart), 14. y. 38. sy. 118-121. ss.
2. “Yeni, Yenileşme ve İlerleme Üzerine Bir Kritik”, İstanbul 2006 (Mart), 14. y. 39. sy. 124-128. ss.

5.7. DA DİYALOG AVRASYA

1. “İnsan tabiatı ve siyasetin tunç kanunları”, 2003 (Kış), 11. sy. 52-56. ss.

5.8. DOĞU BATI

1. “Düşük Şiddetli Devrim”, Ankara 1997 (Kasım), 1. y. 1. sy. 61-77. ss.
2. “Descartes Felsefesi’nde Bir Problem Alanı Olarak Ahlâk”, Ankara 1998 (Ağustos), 1. y. 4. sy. 85-97. ss.

5.9. DÜŞÜNEN SİYASET

1. “Sol İntelijansiya ve Sol Siyâset Üzerine Sağ’dan Sol’a Bir Kritik Denemesi”, Ankara 1999 (Temmuz), 1. y. 6. sy. 101-111. ss.
2. “Osmanlı, Cumhuriyet, “Gazâ, Cihad ve Îlâ-yı Kelimatu’llah” İdesi Üzerine Bir Tarih Kritiği”, Ankara 1999 (Ağustos-Eylül), 1. y. 7-8. sy. 137-155. ss.

5.10. EĞİTİM-BİLİM DERGİSİ

1. “Eflâtun’da, Fârâbî’de ve Günümüzde Devlet”, İstanbul 1999 (Aralık), 2. y. 15. sy. 72-73. ss.
2. “Üçüncü Binyıl’da Türkiye’de Devlet Modeli Nasıl Olmalı?”, İstanbul 2000 (Ocak), 3. y. 16. sy. 56-57. ss.
3. “İbn Haldûn Felsefesinde Devlet”, İstanbul 2000 (Şubat), 3. y. 17. sy. 64-65. ss.
4. “Zerdüştlük ve Manicilik”, İstanbul 2000 (Nisan), 3. y. 19. sy. 64-65. ss.
5. “Tarihin Sonu mu?”, İstanbul 2000 (Mayıs), 3. y. 20. sy. 66-68. ss.
6. “Aurelius Augustinus’un Tarih ve Devlet Felsefesi-I: Hayatı, Eserleri ve Genel Felsefesi”, İstanbul 2000 (Haziran), 3. y. 21. sy. 66-68. ss.
7. “Aurelius Augustinus’un Tarih ve Devlet Felsefesi-II: Batı Devlet ve Siyâsetindeki Etkileri”, İstanbul 2000 (Temmuz), 3. y. 22. sy. 60-62. ss.
8. “Devlet Nedir: I”, İstanbul 2000 (Ağustos), 3. y. 23. sy. 63-65. ss.
9. “Devlet Nedir: II- Ortaçağ’dan Yeniçağ’a Doğru Avrupa³⁶”, İstanbul 2000 (Eylül), 3. y. 24. sy. 62-64. ss.
10. “Devlet Nedir: III- Ortaçağ’dan Yeniçağ’a Doğru Avrupa-2”, İstanbul 2000 (Ekim), 3. y. 25. sy. 74-76. ss.
11. “Devlet Nedir: IV- Ortaçağ’dan Yeniçağ’a Doğru Avrupa-3”, İstanbul 2000 (Kasım), 3. y. 26. sy. 78-79. ss.
12. “Devlet Nedir: V- Ortaçağ’dan Yeniçağ’a Doğru Avrupa-4 Hegel”, İstanbul 2000 (Aralık), 3. y. 27. sy. 72-73. ss.
13. “Devlet Nedir: VI- Hegel’de Devlet Felsefesi”, İstanbul 2001 (Ocak), 4. y. 28. sy. 72-73. ss.
14. “Psişik Kopuş”, İstanbul 2001 (Şubat), 4. y. 29. sy. 70-71. ss.
15. “Kültürel ve Siyâsî Bir Davranış Bozukluğu Köprü Saplantısı”, İstanbul 2001 (Mart), 4. y. 30. sy. 78-79. ss.
16. “Kadın ve Modernite”, İstanbul 2001 (Nisan), 4. y. 31. sy. 78-79. ss.
17. “Kendimiz Üzerine Düşünmek”, İstanbul 2001 (Mayıs), 4. y. 32. sy. 74-75. ss.

---

³⁶ -1 olması gerekirdi.

18. “AB Üzerine Bâzı Anarşist Teori Taslakları”, İstanbul 2001 (Haziran), 4. y. 33. sy. 80-81. ss.
19. “Türkler ve Avrupa Asâlet’ten Zillet’e: Birinci Perde”, İstanbul 2001 (Temmuz), 4. y. 34. sy. 74-75. ss.
20. “Türkler ve Avrupa Asâlet’ten Zillet’e: İkinci Perde”, İstanbul 2001 (Ağustos), 4. y. 35. sy. 76-77. ss.
21. “Türkiye Üzerine Teemmülle Düşünmek”, İstanbul 2001 (Eylül), 4. y. 36. sy. 78-79. ss.
22. “Eğitimde Özgürlük ve İç Özgürlük”, İstanbul 2001 (Ekim), 4. y. 37. sy. 76-77. ss.
23. “Medeniyetler Çatışması mı, Kùltürler Çatışması mı?”, İstanbul 2001 (Kasım), 4. y. 38. sy. 76-77. ss.
24. “Tarihin Makas Değiştirdiği Noktadaki Ülke: Türkiye”, İstanbul 2001 (Aralık), 4. y. 39. sy. 58-59. ss.
25. “Dil, Düşünce ve İfâde”, İstanbul 2002 (Ocak), 5. y. 40. sy. 60-61. ss.
26. “Tarih ve Eğitim veya Tarih Bilinci”, İstanbul 2002 (Şubat), 5. y. 41. sy. 60-61. ss.
27. “Gençlere ve Krizlere Dâir”, İstanbul 2002 (Mart), 5. y. 42. sy. 66-67. ss.
28. “Demokrasi Bedel İster”, İstanbul 2002 (Nisan), 5. y. 43. sy. 62-63. ss.
29. “Demokrasi Tarihimizde Konjonktürlerin Rolü”, İstanbul 2002 (Mayıs), 5. y. 44. sy. 48-49. ss.
30. “Düşünce ve İfâde Hürriyetine Dâir”, İstanbul 2002 (Haziran), 5. y. 45. sy. 58-59. ss.
31. ““Mesleğinin Adamı” Olmak”, İstanbul 2002 (Temmuz), 5. y. 46. sy. 10-11. ss.

5.11. GÜLENDAM

1. “Bir İstanbul Destânı”, İstanbul 2001 (Ocak), 5. sy. 36-38. ss.
2. “Gençlik, İyi İnsan, İyi Vatandaş”, İstanbul 2001 (Haziran), 6. sy. 24-25. ss.
3. “Dünya Değişiyor; Fakat Tarih Sona Ermeyecek!”, İstanbul 2002 (Şubat), 7. sy. 36-39. ss.

5.12. İKİBİN YİRMİÜÇ

1. “Saldırgan Küreselleşme Çağı”, Ankara, 15.03.2003, 23. sy. 6-13. ss.

2. “Saldırgan Küreselleşme Çağı ve “Yeni Milliyetçilik””, Ankara, 15.04.2003, 24. sy. 44-55. ss.
3. “Avrupa Birliği, Türkiye ve Türkler Üzerine Bir Yazı Mozayiki”, Ankara, 15.06.2003, 26. sy. 6-17. ss.
4. “Mozaik”, Ankara, 15.11.2004, 43. sy. 30-35. ss.

5.13. İNSAN ADINA

1. “Türk Sivilleşme Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Abant”, İstanbul 1998 (Eylül), 1. y. 6. sy. 12-14. ss.

5.14. İSLÂM

1. “Demokrasi, İslâm ve Anti-Demokrat Radikal Sağ İntelijansiya Üzerine Bir Analiz”, İstanbul 1997 (Şubat), 14. y. 162. sy. 19-23. ss.
2. “Kirlenilen Bir Soylu Kavram: İnsan Hakları ve Özgürlükleri”, İstanbul 1998 (Ocak), 15. y. 173. sy. 18-20. ss.
3. “Demokrasi Üzerine Dört Başlık”, İstanbul 1999 (Haziran), 16. y. 178. sy. 18-20. ss.

5.15. KARİZMA

1. “İnternet ve Küreselleşme”, İstanbul 2003 (Ocak-Şubat), 13. sy. 63-72. ss.

5.16. KÖPRÜ

1. “Bilim ve İnanç/İmân Üzerine Felsefi Bir İrdeleme”, İstanbul 1996 (Kış), 53. sy. 58-89. ss.
2. ““Millî Mutabakat” Çerçevesinde Sünnîlik ve Alevîlik”, İstanbul 1998 (Bahar), 62. sy. 11-54. ss.
3. “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, İstanbul 1999 (Bahar), 66. sy. 11-54. ss.
4. “Elitler ve Halk; Kültür ve Siyâset”, İstanbul 1999 (Yaz), 67. sy. 47-80. ss.
5. “Eğitim ve Özgürlük”, İstanbul 1999 (Güz), 68. sy. 33-43. ss.
6. ““Nursî ve Descartes Felsefelerinde Tabiat” Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, İstanbul 2000 (Bahar), 70. sy. 147-194. ss.
7. “Platon Felsefesinde Estetik Kaygu ve Hakikat veya Şiir ve Felsefe”, İstanbul 2000 (Yaz), 71. sy. 59-93. ss.

8. “Kötülük, Toplumsal Kötülük ve Hürriyet”, İstanbul 2001 (Yaz), 75. sy. 115-137. ss.
9. ““İlerleme” Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, İstanbul 2002 (Bahar), 78. sy. 36-60. ss.
10. “Savaş ve Barış Üzerine”, İstanbul 2003 (Yaz), 83. sy. 105-129. ss.

5.17. MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM
FAKÜLTESİ FEN BİLİMLERİ DERGİSİ

1. “Akım Transformatörlerinde Aşırı Akım Faktörü (The Over Current Factor In Current Transformers)”, İstanbul 1984 (Şubat), 1. sy. 82-94. ss.
2. “Akım Transformatörlerinin Diferansiyel Bağlama Metodu ile Muayenesi (TESTING THE CURRENT TRANSFORMERS BY THE METHOD OF DIFFERENTIAL CONNECTION)”, İstanbul 1985 (Temmuz), 2. sy. 258-262. ss.

5.18. POLEMİK

1. ““Sosyal Bilimler Ansiklopedisi”ndeki ‘Kozmos’ ve ‘Kozmoloji-Kozmogni’ Maddeleri Hakkında Bir Kritik”, Ankara 1992 (Mayıs), 1. sy. 7-11. ss.
2. “Pafoloji ya da Ciddiyet Üzerine”, Ankara 1992 (Temmuz), 2. sy. 3-5. ss.
3. “Din Felsefesi Üzerine”, Ankara 1992 (Ağustos-Eylül), 4. sy. 7-9. ss.
4. ““Cogito”ya ve “Cogito Dergisi”ne Dair”, Ankara 1994 (Mayıs-Haziran), 13. sy. 3-5. ss.

5.19. SİVİL TOPLUM

1. “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, İstanbul 2005 (Nisan-Haziran), 3. y. 10. sy. 31-37. ss.

5.20. SU

1. “Avrupa Birliği’nin Buhran Kaynakları Üzerine”, İstanbul 2007 (Ağustos-Eylül), 3. y. 16. sy. 52-55. ss.

5.21. SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT
FAKÜLTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

1. “Dil Üzerine Notlar: İnsan’ın ve Dil’in Sıfır Noktası; İnsan, Dil ve Cemi-yet ve Bir Tipoloji Olarak Aveyron’lu Victor”, Isparta 2005, 13. sy. 5-36. ss. (Derginin yayım yılı 2007’dir).
2. “Din’de “İkame” Prensibi”, Isparta 2005, 13. sy. 249-298. ss. (Derginin yayım yılı 2007’dir).

5.22. TÜRK YURDU

1. “Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma Kavramlarının Yeniden For-matlanması Hakkında”, Ankara 1996 (Mart), 103. sy. 121-130. ss.
2. “Ulus-Devlet, Millet ve Milliyetçilik Üzerine Bir Tahlil”, Ankara 1996 (Eylül), 109. sy. 12-22. ss.
3. “Alparslan Türkeş ve Ülkücülük”, Ankara 1997 (Haziran), 118. sy. 12-15. ss.
4. “Cumhuriyet Tarihinde Milliyetçilik Serüveni”, Ankara 1998 (Ekim), 134. sy. 7-13. ss.
5. “Türk Milliyetçiliği’nin En Mühim İhtiyacı: Öz-Eleştiri”, Ankara 1999 (Mart-Nisan-Mayıs), 139-140-141. sy. 95-100. ss.
6. “Anadil’de Eğitim Üzerine Odaklandırılmış Bir Büyük Projeye Dâir”, Ankara 2002 (Nisan), 176. sy. 15-23. ss.
7. “Mozaik”, Ankara 2004 (Temmuz), 203. sy. 9-14. ss.

5.23. TÜRKİYE GÜNLÜĞÜ

1. ““Zamanın Kısa Tarihi” ve/veya Fizik ve Felsefe üzerine bir mülâhaza”, Ankara 1989 (Bahar), 2. sy. 72-77. ss.
2. “Yeni Bir Dünya’nın Alt-Yapısına Dair”, Ankara 1989 (Yaz), 4. sy. 4-12. ss.
3. “Quo Vadis Materialismus?”, Ankara 1989 (Güz), 7. sy. 22-31. ss.
4. “Tarih Üzerine Pratisyen Bir Deneme”, Ankara 1990 (Yaz), 11. sy. 93-108. ss.
5. “Bilge, Enformasyon ve Teknolojik Darwinizm”, Ankara 1990 (Güz), 12. sy. 18-30. ss.
6. “Siyâset ve Tefekkür Tarihimizde Otorite”, Ankara 1990 (Kış), 13. sy. 43-52. ss.

7. “Tarih, İlim ve Pratisyen Bir Apoloji”, Ankara 1990 (Kış), 13. sy. 109-126. ss.
8. ““Madde ve Kuvvet” ve “Materyalizm ve Ampiryokritisizm” Çerçevesinde Mekanik ve Diyalektik Materyalizm Üzerine Tezler”, Ankara 1991 (Yaz), 15. sy. 17-56. ss.
9. “Türk Aydınında Felsefi Zaafiyetin Temelleri Birinci Kısım: Genel Panorama ve Türk Solu”, Ankara 1991 (Yaz), 15. sy. 68-76. ss.
10. “Türk Aydınında Felsefi Zaafiyetin Temelleri İkinci Kısım: Türk Sağı”, Ankara 1991 (Güz), 16. sy. 65-76. ss.
11. “İhtilâfta Rahmet Vardır”, Ankara 1992 (Bahar), 18. sy. 60-73. ss.
12. “Tarih Makas Değiştiriyor”, Ankara 1992 (Yaz), 19. sy. 35-40. ss.
13. “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, Ankara 1994 (Yaz), 28. sy. 93-112. ss.
14. “Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi”, Ankara 1994 (Yaz), 29. sy. 35-76. ss.
15. “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarih ve Beşerî Tarih³⁷”, Ankara 1996 (Yaz), 41. sy. 70-81. ss.
16. “Siyâset ve Kirlilik”, Ankara 2001-02 (Bahar), 65. sy. 20-27. ss.
17. “Vaziyet Kötü, Ama Hiçbirşeyin Sonu Değil!”, Ankara 2001-03 (Bahar), 66. sy. 21-29. ss.
18. “İstanbul Rûhu ve Akdeniz Kültür Bütünlüğü”, Ankara 2001-04 (Bahar), 67. sy. 8-14. ss.
19. “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarih ve Beşerî Tarih³⁸”, Ankara 2003 (Yaz), 73. sy. 23-42. ss.
20. “Felsefe ve Hikmet Üzerine”, Ankara 2004 (Bahar), 76. sy. 61-94. ss.
21. “Bilgi’den Kudret’e Kudret’ten Tahakküm’e”, Ankara 2007 (Bahar), 88. sy. 112-128. ss.
22. “Batı’da Kurumsallaşmış Sosyal Patolojik Davranışlar: Sapkın Şehvet, Şiddet, Kan ve Korku Kültürü”, Ankara 2009 (Kış), 96. sy. 18-58. ss.

---

³⁷ : I olması gerekirdi.

³⁸ : II olması gerekirdi.

5.24. YAĞMUR

1. “Dil’e Giriş: I: Varlık, Bilgi, İfâde ve Dil”, İstanbul 2000 (Nisan-Mayıs-Haziran), 2. y. 7. sy. 23-27. ss.
2. “Dil’e Giriş: II: Varlık, Bilgi, İfâde ve Dil”, İstanbul 2000 (Temmuz-Ağustos-Eylül), 2. y. 8. sy. 8-11. ss.
3. “Korku Edebiyatı Üzerine: I: Korku Edebiyatı, Ölüm Mistitizmi ve Şeytan”, İstanbul 2001 (Ocak-Şubat-Mart), 3. y. 10. sy. 8-11. ss.
4. “Korku Edebiyatı: II”, İstanbul 2001 (Nisan-Mayıs-Haziran), 3. y. 11. sy. 8-11. ss.

5.25. YENİ TOPLUM

1. “Çağdaşlık, Çağdaşlaşmak ve Modernleşmek”, İstanbul 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 71-85. ss.
2. “Gazzalî ve Descartes’da Varlık, İnsan ve Bilgi”, İstanbul 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 99-109. ss.

5.26. YENİ TÜRKİYE

1. “Türkiye ve Demokrasi”, Ankara 1997 (Eylül-Ekim), 3. y. 17. sy. 29-40. ss.
2. “Sivillik ve Demokrasi”, Ankara 1997 (Kasım-Aralık), 3. y. 18. sy. 106-112. ss.
3. “Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı’daki Etkileri”, Ankara 1997 (Kasım-Aralık), 3. y. 18. sy. 375-381. ss.
4. “21. Yüzyıla Tarih Felsefeleri Işığında Bir Atf-ı Nazar”, Ankara 1998 (Mart-Nisan), 4. y. 20. sy. 1674-1680. ss.
5. “Meşrûiyet Kavramı Çerçevesinde Cumhuriyet ve Rea Publica”, Ankara 1998 (Eylül-Aralık), 4. y. 23-24. sy. 890-895. ss.
6. “Türk Siyâset Geleneğinde “Devlet”in Aşırı Tâziminin ve “Devlet Baba” Kavramının Tarihsel Arka-Plânına Dair”, Ankara 1999 (Ocak-Şubat), 5. y. 25. sy. 235-247. ss.
7. “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başları Osmanlı-Türk Düşüncesinde Ateistik ve Fideistik Pozitivizm ve Siyantizm’e Bir Örnek Olmak Üzere İki Farklı Kozmos Anlayışı”, Ankara 2000 (Mayıs-Haziran), 6. y. 33. sy. 228-245. ss.

5.27. YERLİ DÜŞÜNCE

1. “Milliyetçiliğin Küresel Çapta Yükseldiği Bir Çağda Yeni Milliyetçilik”, Ankara 2008 (Şubat), 1. y. 1. sy. 40-45. ss.

6. BİLDİRİLER

1. “Türkiye’nin “Çağdaşlaşma” Süreci’nde “Sosyal Faz Değiştirme”nin Zarûrî Bir Şerh ve Rûknü Olarak, Eğitim Sisteminin “Instaurasyon”u”, *Türkiye II. Eğitim Felsefesi Kongresi: Van 1996, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları Nr: 33, Eğitim Fakültesi No: 3, 140-144. ss.*
2. “Descartes’da Matematizm ve Mathesis Universalis”, YTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü 400. *Doğum Yılı Nedeniyle René Descartes (1596-1650) İçin Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler: İstanbul 1996, 29-45. ss.*
3. “Geleneksel Ekol’ün Modernizm Eleştirisi Üzerine Bir Kritik”, *II. Kutlu Doğum Haftası İlmî Toplantısı, İslâm ve Modernleşme: İstanbul 1997, İslâm Araştırmalar Merkezi, 71-106. ss.*
4. “İslâm Dünyasının ve Düşüncesinin Öncelikli Problemleri”, *İslâm Düşüncesinde Yeni Araştırmalar-1: İstanbul 1998, Rağbet Yayınları, 282-302. ss.*
5. “İslâm ve Modernite”, *Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-IV: Kur’ân’ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği: İstanbul, Sözler Yayınevi, 770-788. ss.*
6. “Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri”, *Türk Ocakları Yüzyıllığı: Ankara 2000 (Temmuz), Türk Yurdu Yayınları: 66, 59-111. ss.*
7. “Avrupa Birliği Projesi ve Bağımsızlık Bilinci”, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Sempozyumu* Yayına Hazırlayan: Mustafa KAHRAMANYOL: Ankara 2001, Dizayn Basım, 346-392. ss.
8. “Küreselleşme, Küresel Köy, Küresel Yağma ve Küresel Yoksulluk”, *Yoksulluk Sempozyumu Tebliği, 31 Mayıs-01 Haziran 2003: İstanbul 2003, Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 268-295. ss.*
9. “Millî Devletimizin Geleceği”, *Cumhuriyetin Kuruluşunun 80. Yıl Dönümü Vesilesiyle Millî Devlet ve Türkiye Cumhuriyeti Paneli: Yayına Hazırlayan: Mustafa KAHRAMANYOL: Ankara 2003, Azim Matbaacılık, 28-40. ss.*

10. “Yirmibirinci Yüzyıl Felsefesi İçin Temel Bir Problem Alanı: İnsan ve Tabiat”, *21. Yüzyılda Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*: Ankara 2006, 88-127. ss.

7. RÖPORTAJLAR

7.1. KENDİSİYLE YAPILAN RÖPORTAJLAR

1. “Dünya Doğululaşacak”, *Zaman*: 08.12.1996, 2. s.; kitap yayını: *Eleştirel Akla Çağrı, Bir Entelektüel Ajanda*: İstanbul 2000, İyidam Yayınları, 245-253. ss.
2. “Hür Bilimin Arkasında Bir Felsefe Vardır”, *Açılım*: 2001 (Kış), 3. y. 10. sy. 20-25. ss.
3. “Durmuş Hocaoglu ile Milliyetçilik Üzerine Söyleyişi”, *Siyaset Ekseni*: 17-23 Ekim 2003, 7. sy. 11. s.
4. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Üzerine Mütâlaalar”, *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid’e Bakış*: Hazırlayan: Mehmet TOSUN, Yayın Danışmanı: Hayrettin TURAN; Editör: Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ: İstanbul 2003, Acar Matbaacılık, 65-74. ss.
5. “AB Üyeliği, bağımsız Türk devletinin sonu olur”, *Zaman*: 09³⁹.12.2004, 12. s.
6. “Türkiye, ya “Büyük Türkiye” Olacak ya da Yok Olacak!...”, *Devlet İçin Devlete Rağmen*: İstanbul 2006, Truva Yayınları, 305-319. ss.
7. “Burası Bizim İçin ya İkinci Ergenekon’dur ya İkinci Endülüs”, *Türk Yurdu*: İstanbul 2006 (Aralık), 232. sy. 20-36. ss.
8. “2023 Senesinde Türkiye Mevcut Olmayabilir! (Mülâkat)”, *İkibinyirmüç*: Ankara 15.09.2009, 101. sy. 28-41. ss.

7.2 KENDİSİNİN YAPTIĞI RÖPORTAJLAR

1. İLHAN, Atilla: “Çağdaşlaşma Üzerine Soruşturma”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 15-17. ss.
2. KARAMAN, Hayrettin: “Çağdaşlaşma Üzerine Mülâkat”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 26-32. ss.

³⁹ Röportaj, *Zaman* gazetesinin internet sayfasında 10 Aralık 2004 tarihinde görülmekteyken basılı nüshasında 9 Aralık 2004 tarihinde görülmektedir.

3. TURAN, İlter: “Çağdaşlaşma Üzerine”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 64-70. ss.
4. GÜRÜN, Kâmuran: “İnsan, İnsan Hakları ve Dünya”, *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 23-30. ss.
5. AYBAR, Mehmet Ali: “İnsan, İnsan Hakları ve Sosyalizm”, *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 44-53. ss.
6. ÖZTÜRK, Yaşar Nuri: “İnsan, İnsan Hakları ve İslâm”, *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 60-71. ss.

8. DERS NOTLARI

1. “Doğru Akım Devreleri”, *Ders Notları*.
2. “Termodinamik’in İkinci Kanunu ve Entropi”, *Ders Notları*: Kasım 2008, 48 s.
3. “Termodinamik’in Kurucu Babası Nicolas-Leonard Sadi Carnot”, *Ders Notları*: Kasım 2008, 15 s.
4. “Grek Felsefesi I Sokrates Öncesi Grek Felsefesi”, *Ders Notları*: 2007, 46 s.

9. WEBANALİZ⁴⁰

1. “‘Özür’ ve Merhaba”, 16.03.2009.
2. “Lazca Manifestosu”, 19.03.2009.
3. “Dil, Kültür ve Siyâset: I”, 21.03.2009.
4. “Bu Arada Neler Oldu?”, 25.05.2009.
5. “Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye ve Milliyetçiliğin ve Ulus-Devlet’in Krizi: I”, 10.06.2009.
6. “Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye ve Milliyetçiliğin ve Ulus-Devlet’in Krizi: II”, 16.06.2009.
7. “Hangisi Hakkın ve Hakikatın Sesi; Rahmânî Olan Hangisi, Şeytânî Olan Hangisi?”, 20.08.2009.
8. “Başbakan ve Hükûmet Türkiye’yi Nereye Götürüyor?”, 22.08.2009.
9. “‘Minâre Mes’alesi’: I”, 21.12.2009.
10. “Ve’aleykümesselâm, Muhterem Mustafa Beğ”, 29.06.2010.

⁴⁰ Resmî web sayfasında yayımladığı yazılar.

11. “Konuşma ve Düşünme Bir ve Aynı Şeydir; ‘Türkiyeliler’ Müstesnâ!”, 01.09.2010.

DİZİN

1. “AB Efsânesi”, 30.12.2003, 12. s. 4.7/57.
2. “AB Eğitim Programları ve Asıl Gayeleri”, 19.06.2004, 12. s. 4.7/129.
3. ““AB Lobisi: I”, 30.03.2002-06.04.2002, 8. y. 382. sy. 44. s. 5.1/34.
4. “AB Lobisi: II”, 13.04.2002-19.04.2002, 8. y. 384. sy. 39. s. 5.1/35.
5. “AB Nedir, Ne Değildir?”, İstanbul 2006 (Kasım), 2. y. 4. sy. 22-27. ss. 5.3/2.
6. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?”, 25.05.2008, 6. s. 4.7/648.
7. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: II”, 26.05.2008, 8. s. 4.7/649.
8. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: III”, 30.05.2008, 6. s. 4.7/650.
9. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: IV”, 02.06.2008, 13. s. 4.7/651.
10. “AB Sevdâsına Neler Oluyor?: V”, 06.06.2008, 6. s. 4.7/652.
11. “AB Süreci ve Siyâsî Milliyetçilik”, 19.10.2004, 9. s. 4.7/178.
12. “AB Tartışmalarındaki Dayanılmaz Sıgılık ve Sefâlet”, 15.12.2006, 13. s. 4.7/471.
13. ““AB Uyumlu Eğitim” ve Millî Kimliğin Eritilmesi”, 18.06.2004, 12. s. 4.7/128.
14. “AB Uyumlu Eğitim, Mankurtlar ve AB’ye İlhak Devrimi”, 22.06.2004, 12. s. 4.7/130.
15. “AB Üyeliği, Bağımsız Türk Devleti’nin Sonu Olur: I”, 25.12.2004, 10. s. 4.7/199.
16. “AB Üyeliği, Bağımsız Türk Devleti’nin Sonu Olur: II”, 28.12.2004, 10. s. 4.7/200.
17. “AB Üyeliği, bağımsız Türk devletinin sonu olur”, *Zaman*: 09.12.2004, 12. s. 7.1/5.
18. “AB Üzerine Bâzı Anarşist Teori Taslakları”, İstanbul 2001 (Haziran), 4. y. 33. sy. 80-81. ss. 5.10/18.
19. “AB Üzerine İki Soru”, 18.11.2003, 12. s. 4.7/38.
20. “AB ve Alternatifleri Üzerine”, 16.03.2002-22.03.2002, 8. y. 380. sy. 26. s. 5.1/33.
21. “AB’nin Yeni Fitne Raporuna Dâir”, 19.02.2005, 13. s. 4.7/222.

22. “AB, Küreselleşme ve Bir İntelijansiya Kritiği”, 06.12.2002, 12. s. 4.9/26.
23. “Abant, Küreselleşme ve Tarihin Sonu”, 25.07.2002, 12. s. 4.9/22.
24. “Af Değil Hukuk Islahatı”, 26.08.1998, 2. s. 4.9/14.
25. “Af Üzerine Felsefi Bir Egzersiz: “AF” Meşrû mudur?”, 17.08.1998, 2. s. 4.9/13.
26. “Ağır-Ağır, Ceste-Ceste, Usûletle ve Suhûletle”, 12.08.2005, 13. s. 4.7/288.
27. “AİHM’nin şok ve dehşet kararı üzerine”, 03.07.2004, 12. s. 4.7/135.
28. “Akılları Başlara Toplama Zamanı; Ama Acaba Akıl Var mı?”, 20.04.2001-26.04.2001, 10. s. 4.3/11.
29. “Akım Transformatörlerinde Aşırı Akım Faktörü (The Over Current Factor In Current Transformers)”, İstanbul 1984 (Şubat), 1. sy. 82-94. ss. 5.17/1.
30. “Akım Transformatörlerinin Diferansiyel Bağlama Metodu ile Muayenesi (TESTING THE CURRENT TRANSFORMERS BY THE METHOD OF DIFFERANTIEL CONNECTION)”, İstanbul 1985 (Temmuz), 2. sy. 258-262. ss. 5.17/2.
31. “AKP “Babalar Gibi” Satıyor; Ama Bizim Derdimiz Yine “Başörtüsü””, 03.08.2007, 8. s. 4.7/542.
32. “AKP Aslında Hiç Kurulmamalı idi ; Lâkin...”, 30.03.2008, 7. s. 4.7/631.
33. “AKP’nin Değirmenine Su Taşımak”, 01.11.2003, 12. s. 4.7/31.
34. “Alparslan Türkeş ve Ülkücülük”, Ankara 1997 (Haziran), 118. sy. 12-15. ss. 5.22/3.
35. “6 Ekim 2004: Kara Çarşamba: Sonun Başlangıcının Başlangıcı”, 08.10.2004, 10. s. 4.7/173.
36. “Amerika Amerikalılarındır, Türkiye Türklerin!”, 02.02.2000, 9. s. 4.1/9.
37. “Amerika Kürtleri Satıyor mu?”, 25.12.2006, 6. s. 4.7/475.
38. “Amerika ve K. Iraklı Kürtler İçin Kötü Olan, Türkiye, Bölge ve Umum İnsanlık İçin İyidir”, 29.12.2006, 8. s. 4.7/476.
39. “Amerika’nın Gücünün Sınırları”, 03.03.2006, 13. s. 4.7/358.
40. “Amerika’nın Ortadoğu Politikası, Yahûdiler ve Kürtler”, 14.08.2006, 8. s. 4.7/425.
41. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: I”, 05.03.2006, 8. s. 4.7/359.

42. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: II”, 06.03.2006, 7. s. **4.7/360**.
43. “Amerika’nın Stratejisi ve Gücü: III: “*Ya Devlet Başa, ya Kuzgun Leşe*”, 10.03.2006, 8. s. **4.7/361**.
44. “Amerikan Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi”, 25.02.2003, 12. s. **4.9/28**.
45. “Anadil’de Eğitim Üzerine Odaklandırılmış Bir Büyük Projeye Dâir”, Ankara 2002 (Nisan), 176. sy. 15-23. ss. **5.22/6**.
46. “Ankara Kokuşuyor; Ama Asıl Kokuşma Zihniyet’te...”, 12.08.2007, 8. s. **4.7/547**.
47. “Artık “Hepimiz Ermeniyiz” ya: Yatıyoruz Hrant, Kalkıyoruz Dink!”, 12.02.2007, 12. s. **4.7/481**.
48. “Artık Amerika’nın Bir “İspanik Mes’ele” Var”, 15.05.2006, 8. s. **4.7/389**.
49. “Asıl Kriz Derinde”, 10.11.2001-16.11.2001, 7. y. 362. sy. 23. s. **5.1/24**.
50. “Ateşle İmtihan”, 12.04.2005, 13. s. **4.7/240**.
51. “Aurelius Augustinus’un Tarih ve Devlet Felsefesi-I: Hayatı, Eserleri ve Genel Felsefesi”, İstanbul 2000 (Haziran), 3. y. 21. sy. 66-68. ss. **5.10/6**.
52. “Aurelius Augustinus’un Tarih ve Devlet Felsefesi-II: Batı Devlet ve Siyâsetindeki Etkileri”, İstanbul 2000 (Temmuz), 3. y. 22. sy. 60-62. ss. **5.10/7**.
53. “Avrupa Birliği Projesi ve Bağımsızlık Bilinci”, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Sempozyumu* Yayına Hazırlayan: Mustafa KAHRAMANYOL: Ankara 2001, Dizayn Basım, 346-392. ss. **6/7**.
54. “Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye ve Milliyetçiliğin ve Ulus-Devlet’in Krizi: I”, 10.06.2009. **9/5**.
55. “Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye ve Milliyetçiliğin ve Ulus-Devlet’in Krizi: II”, 16.06.2009. **9/6**.
56. “Avrupa Birliği ve Cehâletin Fazileti”, 05.12.2004, 10. s. **4.7/196**.
57. “Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Tasfiyesi: I”, 21.10.2003, 9. s. **4.7/26**.
58. “Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Tasfiyesi: II”, 24.10.2003, 9. s. **4.7/27**.
59. “Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Tasfiyesi: III”, 25.10.2003, 9. s. **4.7/28**.
60. “Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Tasfiyesi: IV”, 28.10.2003, 12. s. **4.7/29**.
61. “Avrupa Birliği’nin Buhran Kaynakları Üzerine”, İstanbul 2007 (Ağustos-Eylül), 3. y. 16. sy. 52-55. ss. **5.20/1**.
62. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: I”, 07.06.2005, 13. s. **4.7/262**.

63. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: II”, 10.06.2005, 13. s. 4.7/263.
64. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: III”, 11.06.2005, 13. s. 4.7/264.
65. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: IV”, 14.06.2005, 13. s. 4.7/265.
66. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: V”, 17.06.2005, 13. s. 4.7/266.
67. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VI”, 18.06.2005, 13. s. 4.7/267.
68. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VII”, 21.06.2005, 13. s. 4.7/268.
69. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: VIII”, 24.06.2005, 13. s. 4.7/269.
70. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: IX”, 25.06.2005, 13. s. 4.7/270.
71. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: X”, 28.06.2005, 13. s. 4.7/271.
72. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XI”, 01.07.2005, 13. s. 4.7/272.
73. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XII”, 05.07.2005, 13. s. 4.7/273.
74. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XIII”, 08.07.2005, 13. s. 4.7/274.
75. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XIV”, 09.07.2005, 13. s. 4.7/275.
76. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XV”, 12.07.2005, 13. s. 4.7/276.
77. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XVI”, 16.07.2005, 13. s. 4.7/277.
78. “Avrupa Birliği’nin Geleceği ve Türkiye: XVII”, 19.07.2005, 13. s. 4.7/278.
79. “Avrupa Birliği, Medeniyet Projesi ve Türkiye”, 13.03.1997, 5. s. 4.5/1.
80. “Avrupa Birliği, Türkiye ve Türkler Üzerine Bir Yazı Mozayiki”, Ankara, 15.06.2003, 26. sy. 6-17. ss. 5.12/3.
81. “Avrupa Birliği; Avrupa Birleşik Devletleri ve Birleşik Devletler Avrupası”, 14.04.2002, 12. s. 4.9/20.
82. “Avrupa ve Türkler: Erime ve Başkalaşma”, 09.10.2004, 12. s. 4.7/174.
83. “Avrupa’nın Üzerinde Büyük Gölgesiyle Gezinen Milliyetçilik Hayâleti”, 03.06.2005, 13. s. 4.7/260.
84. “Avrupa’nın ve Türkiye’nin İlk ve Son Müşterek Politikası”, 16.10.2004, 10. s. 4.7/177.
85. “Avrupa, Din, İslâm ve Tolerans”, 26.12.2003, 12. s. 4.7/55.

86. "Ayaklarımızın Altındaki Toprak Kayıyor!", 20.03.2003, 12. s. 4.9/29.
87. AYBAR, Mehmet Ali: "İnsan, İnsan Hakları ve Sosyalizm", *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 44-53. ss. 7.2/5.
88. "'Aydın' mı, 'Ajan Provokatör' mü?", 19.04.2005, 13. s. 4.7/243.
89. "'Aydın' Problemi: 'Aydın Nedir ve Kimdir'?", 26.12.2008, 6. s. 4.7/716.
90. "'Aydın' Üzerine Bir Potpuri", 28.12.2008, 8. s. 4.7/717.
91. "Aydınlar ve Siyâset", 02.01.2009, 6. s. 4.7/719.
92. "Ayı", 19.02.2006, 8. s. 4.7/354.
93. "Başbakan ve Hükûmet Türkiye'yi Nereye Götürüyor?", 22.08.2009. 9/8.
94. "Batı Nedir ve Batılı Olmak Ne Demektir?", 02.02.2001-08.02.2001, 10-11. ss. 4.3/1.
95. "Batı Tarzı Dünyevîleşme: Laiklik ve Sekülerlik", Ankara 1994 (Yaz), 28. sy. 93-112. ss. 5.23/13.
96. "Batı Üzerine Doğru Sorular Sormak", 24.11.2001-30.11.2000, 7. y. 364. sy. 32. s. 5.1/25.
97. "'Batı ve Batı' veya 'Batı'nın İki Veçhesi'", 16.02.2001-22.02.2001, 10. s. 4.3/3.
98. "Batı ve Terör: İki Kardeşler", 29.11.2003, 12. s. 4.7/44.
99. "Batı'da Kurumsallaşmış Sosyal Patolojik Davranışlar: Sapkın Şehvet, Şiddet, Kan ve Korku Kültürü", Ankara 2009 (Kış), 96. sy. 18-58. ss. 5.23/22.
100. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: I", 29.10.2006, 8. s. 4.7/452.
101. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: II", 30.10.2006, 8. s. 4.7/453.
102. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: III", 03.11.2006, 13. s. 4.7/454.
103. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: IV", 05.11.2006, 8. s. 4.7/455.
104. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: V", 06.11.2006, 8. s. 4.7/456.
105. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VI", 10.11.2006, 9. s. 4.7/457.
106. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VII", 12.11.2006, 12. s. 4.7/458.
107. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: VIII", 13.11.2006, 9. s. 4.7/459.
108. "Batı'da Şiddet, Kan ve Korku Kültürü: IX", 17.11.2006, 7. s. 4.7/460.
109. "Batı'nın Topyekûn Saldırısı", 29.04.2005, 13. s. 4.7/247.
110. "Bayburt", 21.02.2000, 9. s. 4.1/22.

111. “Bâzı Başlıklarla Türkiye Manzaraları”, 02.03.2002-08.03.2002, 8. y. 378. sy. 29. s. 5.1/32.
112. ““Bekle Beni Vatan”-1-”, 25.11.2003, 12. s. 4.7/42.
113. ““Bekle Beni Vatan”-2”, 28.11.2003, 12. s. 4.7/43.
114. “Bıçak Sırtındaki Yüksek Riskli Amerikan Politikası”, 11.08.2006, 13. s. 4.7/423.
115. “Bilge, Enformasyon ve Teknolojik Darwinizm”, Ankara 1990 (Güz), 12. sy. 18-30. ss. 5.23/5.
116. “Bilgi’den Kudret’e Kudret’ten Tahakküm’e”, Ankara 2007 (Bahar), 88. sy. 112-128. ss. 5.23/21.
117. “Bilim ve Felsefe’nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 1”, 03.08.2004, 10. s. 4.7/146.
118. “Bilim ve Felsefe’nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 2”, 06.08.2004, 12. s. 4.7/147.
119. “Bilim ve Felsefe’nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 3”, 07.08.2004, 12. s. 4.7/148.
120. “Bilim ve Felsefe’nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: (4)”, 10.08.2004, 10. s. 4.7/149.
121. “Bilim ve Felsefe’nin Aydınlik Diyarına Kısa Bir Seyahat: 5”, 13.08.2004, 10. s. 4.7/150.
122. “Bilim ve İnanç/İmân Üzerine Felsefî Bir İrdeleme”, İstanbul 1996 (Kış), 53. sy. 58-89. ss. 5.16/1.
123. “Bilim, Felsefe, Hakikat, Fayda ve Sofizma”, 09.08.2005, 13. s. 4.7/287.
124. “Bilim, Hakikat ve Fayda”, 05.08.2005, 13. s. 4.7/285.
125. “Biliyorsan Konuş İrfân Alalım Bilmiyorsan Sus, Adam Sanalım”, 02.08.2005, 13. s. 4.7/284.
126. “Bin Yıllık Tarihimizin En Büyük Krizi”, 16.11.2004, 10. s. 4.7/188.
127. “Bir “Müstemleke Aydını” Hastalığı: “Yabânileşme””, 29.12.2008, 8. s. 4.7/718.
128. “Bir “Sembol” Olarak “Başörtüsü”nün Anlamı ve Değeri”, 15.02.2008, 6. s. 4.7/615.
129. “Bir Amerika Muhabbeti”, 01.02.2000, 9. s. 4.1/8.
130. “Bir Asker Babası Olarak Soruyorum”, 28.07.2006, 8. s. 4.7/419.
131. “Bir Entelektüel Despotizmi: Kameralizm”, 21.08.1997, 2. s. 4.9/8.

132. *Bir Entelijansya Kritiği Düşük Şiddetli Devrim*: İstanbul 2002, 240 s. Gelenek Yayınları. 1/2.
133. “Bir İmparatorluk Yiyen Bir Ütopya: İttihâd-ı Anâsır Teorisi ve Yeni Versiyonu”, 22.08.1998-28.08.1998, 4. y. 194. sy. 23. s. 5.1/4.
134. “Bir İstanbul Destânı”, İstanbul 2001 (Ocak), 5. sy. 36-38. ss. 5.11/1.
135. “Bir Kere Daha Düşünmek İçin İyi Bir Fırsat”, 14.04.2000-20.04.2000, 1. y. 12. sy. 11. s. 4.4/2.
136. “Bir Kriz ve Kaos Döneminde Bayburt Üzerine Düşünmek”, İstanbul 2006 (Kasım), 2. y. 3. sy. 14-19. ss. 5.3/1.
137. “Bir Millet ve Bir Ulus-Devlet İnşânının Problemleri”, 16.09.2003, 9. s. 4.7/10.
138. “Bir Seçkin İdeoloji Olarak Siyâsî Milliyetçilik ve İktidar Problemi”, *Ayvaz Gökdemir’e Armağan 2*: İstanbul 2009, Ötüken, 667-762. ss. 3/2.
139. “Bir tarih muhâsesebi eskizi bir varlık alanı ve bir bilim olarak tarih”, İstanbul 2002 (Kasım), 1. y. 2. sy. 34-40. ss. 5.5/1.
140. “Bir Trajedi ile Merhaba”, 15.04.2002-21.04.2002, 1. y. 1. sy. 19-20. ss. 4.6/1.
141. “Bir Ülke Ancak Böyle Yıkılır”, 21.05.2004, 12. s. 4.7/116.
142. “Bir Ülkenin Kurtuluşu O Ülkeyi Batıranlardan Beklenemez”, 27.05.2002-02.06.2002, 1. y. 7. sy. 21. s. 4.6/7.
143. “Bir Ülkenin ve Milletinin Çapı, Halk’ın Değil, Elitler’in Çapıdır”, 13.10.2008, 12. s. 4.7/692.
144. “Bir Ülkeye İki Halk Sığmaz, Bir Ülke İki Halka Dar Gelir”, 13.09.2003, 9. s. 4.7/9.
145. “Biraz Felsefe: Modernizm, Varlık ve Âile”, 02.05.2008, 6. s. 4.7/641.
146. “Biraz Felsefe: Modernizm, Varlık ve İnsan...”, 20.04.2008, 6. s. 4.7/640.
147. “Biraz Felsefe; Yâni Biraz Işık!”, 26.09.2003, 9. s. 4.7/14.
148. “Biraz Haldun Dinleyelim: Anlattığı Bizim Hikâyemiz”, 12.10.2004, 10. s. 4.7/175.
149. “Biz Adam Olmayız (mı?)”, 19.11.2004, 10. s. 4.7/189.
150. “Biz Müslümanlar Ne Günah İşledik de...?”, 03.02.2003, 12. s. 4.9/27.
151. “Blöf”, 02.11.2007, 8. s. 4.7/576.
152. “Boşa Harcanan Bir Ramazan Daha Geçip Gidiyor”, 05.10.2007, 8. s. 4.7/565.

153. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: I”, 26.06.2006, 12. s. 4.7/406.
154. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: II”, 30.06.2006, 12. s. 4.7/407.
155. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: III”, 02.07.2006, 12. s. 4.7/408.
156. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: IV”, 03.07.2006, 7. s. 4.7/409.
157. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: V”, 07.07.2006, 13. s. 4.7/410.
158. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: VI”, 09.07.2006, 12. s. 4.7/411.
159. “Bozkurt, Ergenekon, Filodoksa ve Gerçekler: VII”, 10.07.2006, 12. s. 4.7/412.
160. “Böyle Geldik, Böyle Gidiyoruz, Böyle de Gideceğiz; Ama Nereye Kadar?”, 31.08.2008, 8. s. 4.7/673.
161. “Bu Arada Neler Oldu?”, 25.05.2009. 9/4.
162. “Bu Gidişatta ya Akıl Denen Şeyden Hiç Eser Yok, ya da...”, 05.08.2007, 8. s. 4.7/543.
163. “Bu Seçimlerde AB Nerede?”, 02.07.2007, 6. s. 4.7/529.
164. “Bu Topraklar, Asırlardan Beri, Çapsız Adam Yetiştiriyor”, 12.10.2008, 7. s. 4.7/691.
165. “Bu Ülkede Gerçekte Neler Oluyor?”, 12.10.2007, 8. s. 4.7/568.
166. “Bu Ülkenin Herşeyi Var, “Adam”dan Gayri, Tabii”, 24.10.2008, 6. s. 4.7/694.
167. “Bu yazı saflar içindir”, 20.12.2003, 12. s. 4.7/53.
168. “Bu Zavallılara Kız(a)mıyorum; Tiksiniyorum”, 22.04.2005, 13. s. 4.7/244.
169. “Bugün 1 Ekim; Benim İçin Sevincin ve Hüznün Günü”, 01.10.2007, 8. s. 4.7/564.
170. “Bugün Irak, Yarın Türkiye!”, 30.08.2003, 9. s. 4.7/3.
171. “Bugün Kıbrıs, Yarın Türkiye”, 13.12.2003, 12. s. 4.7/50.
172. “Bugün Kıbrıs; ya Yarın???””, 15.09.2001-21.09.2001, 7. y. 354. sy. 17. s. 5.1/20.

173. “Burası Bizim İçin ya İkinci Ergenekon’dur ya İkinci Endülüs”, *Türk Yurdu*: İstanbul 2006 (Aralık), 232. sy. 20-36. ss. 7.1/7.
174. “Burjuvazi Burjuvazi’ye Karşı”, 30.05.1998-05.06.1998, 4. y. 182. sy. 23. s. 5.1/3.
175. “Büyük Ebû Cehil’in Stratejisi”, 20.02.2006, 9. s. 4.7/355.
176. “Büyük Ebû Leheb, Büyük Ebû Cehil, Büyük Tezgâh...”, 13.02.2006, 8. s. 4.7/352.
177. “Büyük Güçler ve Ortadoğu”, 10.11.2008, 12. s. 4.7/700.
178. “Büyük Kitle’nin Derinliksiz ve Kaba Milliyetçiliği: Ekzistansiyel Milliyetçilik”, 29.06.2008, 6. s. 4.7/659.
179. “Büyük Krizler Büyük Devrimlere Gebedir”, 12.06.2004, 12. s. 4.7/126.
180. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: I”, 09.12.2007, 6. s. 4.7/592.
181. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: II”, 10.12.2007, 8. s. 4.7/593.
182. “Büyük Manevra ve Psikolojik Harekât: III”, 14.12.2007, 6. s. 4.7/594.
183. “Büyük Manevra: I”, 23.11.2007, 6. s. 4.7/585.
184. “Büyük Manevra: II”, 25.11.2007, 6. s. 4.7/586.
185. “Büyük Manevra: III”, 26.11.2007, 8. s. 4.7/587.
186. “Büyük Manevra: IV”, 30.11.2007, 6. s. 4.7/588.
187. “Büyük Manevra: V”, 02.12.2007, 6. s. 4.7/589.
188. “Büyük Manevra: VI”, 03.12.2007, 6. s. 4.7/590.
189. “Büyük Manevra: VII”, 07.12.2007, 6. s. 4.7/591.
190. ““Büyük ve Müebbed Ülke” ve DOĞU TÜRKİSTAN”, 05.05.2000-11.05.2000, 1. y. 16. sy. 10. s. 4.4/5.
191. “Büyüme İstemeyen Milletler Küçülmeye Mahkûmdur”, 25.10.2002-01.11.2002, 1. y. 29. sy. 20. s. 4.6/29.
192. “Câlib-i Dikkat Kesişmeler Kavşağında Câlib-i Şüphe Tartışmalar ve Tehlikeli Alâkalar”, 22.12.2001-28.12.2001, 7. y. 368. sy. 29. s. 5.1/27.
193. “Cehâletin Faturası: İslâm Medeniyeti’nin Çöküşü ve Lümpen Batılaşma”, 03.10.2008, 8. s. 4.7/687.
194. ““Cem Uzan Fenomeni” Üzerine”, 13.07.2007, 8. s. 4.7/533.
195. ““Cevher ve Araz” ve “Devlet ve Rejim””, 09.10.2006, 8. s. 4.7/448.
196. “Cihan Hâkimiyeti ve Üniversalist Devlet Doktrini”, 09.06.2000-15.06.2000, 1. y. 21. sy. 11. s. 4.4/10.

197. ““Cogito”ya ve “Cogito Dergisi”ne Dair”, Ankara 1994 (Mayıs-Haziran), 13. sy. 3-5. ss. 5.18/4.
198. “Cumhurbaşkanı Seçimi Münâsebetiyle İdeal Politik ve Real Politik: I”, 17.08.2007, 8. s. 4.7/549.
199. “Cumhurbaşkanı Seçimi Münâsebetiyle İdeal Politik ve Real Politik: II”, 19.08.2007, 8. s. 4.7/550.
200. “Cumhurbaşkanlığı Oylamasındaki Dilemma”, 19.10.2007, 9. s. 4.7/571.
201. “Cumhurbaşkanlığı Oylamasındaki Dilemma: II”, 21.10.2007, 9. s. 4.7/572.
202. “Cumhurbaşkanlığı, Aydınlanmış Elitler ve Sıradan İnsanlar”, 24.12.2006, 8. s. 4.7/474.
203. “Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri”, *Türk Ocakları Yüzyıllığı*: Ankara 2000 (Temmuz), Türk Yurdu Yayınları: 66, 59-111. ss. 6/6.
204. “Cumhuriyet Döneminin Bâzı Problem Alanları Üzerine”, 07.11.1998, 15. s. 4.9/15.
205. “Cumhuriyet Tarihinde Milliyetçilik Serüveni”, Ankara 1998 (Ekim), 134. sy. 7-13. ss. 5.22/4.
206. “Cumhuriyet ve Demokrasi veya “Aydınlanmış” Elitler ve Sıradan İnsanlar”, 22.12.2006, 9. s. 4.7/473.
207. “Cumhuriyet, Cumhuriyet ve Karabudun”, 31.10.2003, 12. s. 4.7/30.
208. “Cumhuriyet, Vatandaş, Millet”, 19.09.2003, 9. s. 4.7/11.
209. “Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma Kavramlarının Yeniden Formatlanması Hakkında”, Ankara 1996 (Mart), 103. sy. 121-130. ss. 5.22/1.
210. “Çağdaşlık, Çağdaşlaşmak ve Modernleşmek”, İstanbul 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 71-85. ss. 5.25/1.
211. “Çapsızlık Her Yerde Kol Geziliyor”, 10.10.2008, 6. s. 4.7/690.
212. “Dağ Çobanlarına İlim-Kültür Ne Gerek?”, 16.02.2002-22.02.2002, 8. y. 376. sy. 23. s. 5.1/31.
213. “Dağ Nice Büyük Olsa Yol Onun Üstünden Aşar”, 22.10.2004, 10. s. 4.7/179.
214. “...“Damarlarında Yüzde Yüz Asil Kangal Köpeği'nin Kanı Dolaşan Türk”e”, 19.06.2006, 11. s. 4.7/403.

215. “Damarlarında Yüzde Yüz Türk Kanı Dolaşan Asil Kangal Köpeği”, 16.06.2006, 8. s. 4.7/401.
216. ““Damarlarında Yüzde Yüz Türk Kanı Dolaşan Asil Kangal Köpeği”nden...”, 18.06.2006, 8. s. 4.7/402.
217. “Darwinizm, İnsan ve Dil: I”, 24.03.2006, 8. s. 4.7/367.
218. “Darwinizm, İnsan ve Dil: II”, 26.03.2006, 12. s. 4.7/368.
219. “Darwinizm, İnsan ve Dil: III”, 27.03.2006, 9. s. 4.7/369.
220. “Darwinizm, İnsan ve Dil: IV”, 31.03.2006, 8. s. 4.7/370.
221. “Darwinizm, İnsan ve Dil: V”, 02.04.2006, 12. s. 4.7/371.
222. “Darwinizm, İnsan ve Dil: VI”, 03.04.2006, 7. s. 4.7/372.
223. “Darwinizm, İnsan ve Dil: VII”, 07.04.2006, 7. s. 4.7/373.
224. “Defolu *“Piyasa Türkçesi”* Üzerine”, 21.07.2008, 8. s. 4.7/668.
225. “Demokrasi Bedel İster”, İstanbul 2002 (Nisan), 5. y. 43. sy. 62-63. ss. 5.10/28.
226. “Demokrasi Problemi”, 17.02.2000, 9. s. 4.1/20.
227. “Demokrasi Tarihimizde Konjonktürlerin Rolü”, İstanbul 2002 (Mayıs), 5. y. 44. sy. 48-49. ss. 5.10/29.
228. “Demokrasi Üzerine Dört Başlık”, İstanbul 1999 (Haziran), 16. y. 178. sy. 18-20. ss. 5.14/3.
229. “Demokrasi ve “Homejenlik” Problemi: I”, 01.03.2000, 9. s. 4.1/29.
230. “Demokrasi ve “Homejenlik” Problemi: II”, 02.03.2000, 9. s. 4.1/30.
231. “Demokrasi ve Seçkinlerin Siyâsî Zorbalığı”, 07.04.2008, 8. s. 4.7/635.
232. “Demokrasi Yolunda Dayanışma”, 22.02.2000, 9. s. 4.1/23.
233. ““Demokrasi”, “Demonkrasi” ve “Daimenonkrasi””, 28.11.1997-05.12.1997, 3. y. 156. sy. 23. s. 5.1/2.
234. “Demokrasi, Demos, Halk ve “Ayak Takımı””, 06.04.2008, 6. s. 4.7/634.
235. “Demokrasi, İslâm ve Anti-Demokrat Radikal Sağ İntelijansiya Üzerine Bir Analiz”, İstanbul 1997 (Şubat), 14. y. 162. sy. 19-23. ss. 5.14/1.
236. “Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı’daki Etkileri”, Ankara 1997 (Kasım-Aralık), 3. y. 18. sy. 375-381. ss. 5.26/3.
237. “Demokratik Hukuk Devleti Tartışmaları”, 04.07.2000-10.08.2000, 1. y. 29. sy. 11. s. 4.4/017.
238. “Dersimiz Milliyetçilik: I Milliyetçiliğin Tsunami Dalgası”, 02.03.2007, 13. s. 4.7/488.

239. “Dersimiz Milliyetçilik: II Pozitif Milliyetçilik: I”, 05.03.2007, 10. s. 4.7/489.
240. “Dersimiz Milliyetçilik: III Pozitif Milliyetçilik: 2”, 09.03.2007, 13. s. 4.7/490.
241. “Dersimiz Milliyetçilik: IV Pozitif Milliyetçilik: 3”, 11.03.2007, 12. s. 4.7/491.
242. “Dersimiz Milliyetçilik: V Pozitif Milliyetçilik: 4”, 12.03.2007, 8. s. 4.7/492.
243. “Dersimiz Milliyetçilik: VI Pozitif Milliyetçilik: 5”, 16.03.2007, 13. s. 4.7/493.
244. “Dersimiz Milliyetçilik: VII Pozitif Milliyetçilik: 6”, 18.03.2007, 8. s. 4.7/494.
245. “Dersimiz Milliyetçilik: VIII Pozitif Milliyetçilik: 7”, 19.03.2007, 8. s. 4.7/495.
246. “Dersimiz Milliyetçilik: IX Pozitif Milliyetçilik: 8”, 23.03.2007, 13. s. 4.7/496.
247. “Dersimiz Milliyetçilik: X Pozitif Milliyetçilik: 9”, 25.03.2007, 12. s. 4.7/497.
248. “Dersimiz Milliyetçilik: XI Pozitif Milliyetçilik: 10”, 26.03.2007, 10. s. 4.7/498.
249. “Dersimiz Milliyetçilik: XII Pozitif Milliyetçilik: 11”, 30.03.2007, 13. s. 4.7/499.
250. “Dersimiz Milliyetçilik: XIII Pozitif Milliyetçilik: 12”, 01.04.2007, 8. s. 4.7/500.
251. “Dersimiz Milliyetçilik: XIV Pozitif Milliyetçilik: 13”, 02.04.2007, 8. s. 4.7/501.
252. “Dersimiz Milliyetçilik: XV Pozitif Milliyetçilik: 14”, 06.04.2007, 13. s. 4.7/502.
253. “Dersimiz Milliyetçilik: XVI Pozitif Milliyetçilik: 15”, 08.04.2007, 12. s. 4.7/503.
254. “Dersimiz Milliyetçilik: XVII Pozitif Milliyetçilik: 16”, 09.04.2007, 8. s. 4.7/504.
255. “Dersimiz Milliyetçilik: XVIII Pozitif Milliyetçilik: 17”, 13.04.2007, 13. s. 4.7/505.

256. “Dersimiz Milliyetçilik: XIX Felsefe ve Milliyetçilik”, 15.04.2007, 8. s. 4.7/506.
257. “Dersimiz Milliyetçilik: XX Felsefe, Bilim ve Milliyetçilik”, 16.04.2007, 8. s. 4.7/507.
258. “Dersimiz Milliyetçilik: XXI Din’de “İkame” Prensibi”, 23.04.2007, 8. s. 4.7/508.
259. “Dersimiz Milliyetçilik: XXII Din’de “İkame” Prensibi: 2”, 27.04.2007, 13. s. 4.7/509.
260. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIII Din’de “İkame” Prensibi ve Negatif Din”, 29.04.2007, 8. s. 4.7/510.
261. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIV Din’de “İkame” Prensibi ve “İnsanlık Dini””, 30.04.2007, 13. s. 4.7/511.
262. “Dersimiz Milliyetçilik: XXV Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm”, 04.05.2007, 13. s. 4.7/512.
263. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVI Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm: 2”, 06.05.2007, 12. s. 4.7/513.
264. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVII Din’de “İkame” Prensibi ve Marksizm: 3”, 07.05.2007, 12. s. 4.7/514.
265. “Dersimiz Milliyetçilik: XXVIII Millet: Bir “Büyük Âile””, 11.05.2007, 13. s. 4.7/515.
266. “Dersimiz Milliyetçilik: XXIX Millet: Bir “Büyük Âile”: 2”, 13.05.2007, 12. s. 4.7/516.
267. “Dersimiz Milliyetçilik: XXX Millet: Bir “Büyük Âile”: 3”, 18.05.2007, 12. s. 4.7/517.
268. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXI Millet ve Dil”, 21.05.2007, 12. s. 4.7/518.
269. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXII Millet, Vatandaş ve Dil”, 25.05.2007, 13. s. 4.7/519.
270. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXIII Milliyetçilik Tabiî ve Fitrîdir”, 27.05.2007, 12. s. 4.7/520.
271. “Dersimiz Milliyetçilik: XXXIV Milliyetçilik Tabiatı ve Mâhiyeti Gereği Pozitifdir”, 28.05.2007, 12. s. 4.7/521.
272. “Descartes Felsefesi’nde Bir Problem Alanı Olarak Ahlâk”, Ankara 1998 (Ağustos), 1. y. 4. sy. 85-97. ss. 5.8/2.
273. “Descartes’da Matematizm ve Mathesis Universalis”, YTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü 400. *Doğum Yılı Nedeniyle René Des-*

cartes (1596-1650) İçin Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler: İstanbul 1996, 29-45. ss. 6/2.

274. *Descartes'in Fizik Anlayışı*: İstanbul 1988, 132 s. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nermi UYGUR). 2/2.
275. "Devlet "Devlet" Olmaktan Çıkarken...", 20.08.2005, 13. s. 4.7/292.
276. "Devlet Nedir: I", İstanbul 2000 (Ağustos), 3. y. 23. sy. 63-65. ss. 5.10/8.
277. "Devlet Nedir: II- Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Doğru Avrupa", İstanbul 2000 (Eylül), 3. y. 24. sy. 62-64. ss. 5.10/9.
278. "Devlet Nedir: III- Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Doğru Avrupa-2", İstanbul 2000 (Ekim), 3. y. 25. sy. 74-76. ss. 5.10/10.
279. "Devlet Nedir: IV- Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Doğru Avrupa-3", İstanbul 2000 (Kasım), 3. y. 26. sy. 78-79. ss. 5.10/11.
280. "Devlet Nedir: V- Ortaçağ'dan Yeniçağ'a Doğru Avrupa-4 Hegel", İstanbul 2000 (Aralık), 3. y. 27. sy. 72-73. ss. 5.10/12.
281. "Devlet Nedir: VI- Hegel'de Devlet Felsefesi", İstanbul 2001 (Ocak), 4. y. 28. sy. 72-73. ss. 5.10/13.
282. "Devlet Olma Bilinci Olmayınca...", 30.08.2005, 13. s. 4.7/295.
283. "Devlet Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı", 05.06.2004, 12. s. 4.7/123.
284. "Devlet Politikası ve Devlet Aklı", 23.01.2004, 12. s. 4.7/66.
285. "Devlet Şuûru Krizi", 02.10.2006, 8. s. 4.7/445.
286. "Devlet ve Meşrûiyet, Kut ve Töre", 02.06.2000-08.06.2000, 1. y. 20. sy. 11. s. 4.4/9.
287. "Devlet'in Hâricî ve Dâhili Düşmanları", 13.10.2006, 8. s. 4.7/449.
288. "Devlet(çilik) Bumerangı", 21.07.2001-27.07.2001, 7. y. 346. sy. 22. s. 5.1/16.
289. "Devlet: Eleştirirken Savunmak", 13.02.2000, 9. s. 4.1/16.
290. *Devletçilik Bumerangı*: İstanbul 2002, 371 s. Ufuk Yayınları. 1/3.
291. "Dil Nedir?", 28.08.2006, 8. s. 4.7/431.
292. "Dil Üzerine Notlar: İnsan'ın ve Dil'in Sıfır Noktası; İnsan, Dil ve Cemiyet ve Bir Tipoloji Olarak Aveyron'lu Victor", Isparta 2005, 13. sy. 5-36. ss. (Derginin yayım yılı 2007'dir). 5.21/1.
293. "Dil ve Dünya", 04.09.2006, 9. s. 4.7/434.
294. "Dil ve Özgürlük", 17.07.1997, 15. s. 4.8/10.

295. “Dil Yâresini Andırarak Yâre Bulunmaz”, 11.11.2003, 12. s. 4.7/35.
296. “Dil’e Giriş: I: Varlık, Bilgi, İfâde ve Dil”, İstanbul 2000 (Nisan-Mayıs-Haziran), 2. y. 7. sy. 23-27. ss. 5.24/1.
297. “Dil’e Giriş: II: Varlık, Bilgi, İfâde ve Dil”, İstanbul 2000 (Temmuz-Ağustos-Eylül), 2. y. 8. sy. 8-11. ss. 5.24/2.
298. “Dil, Düşünce ve İfâde”, 01.09.2006, 13. s. 4.7/432.
299. “Dil, Düşünce ve İfâde”, İstanbul 2002 (Ocak), 5. y. 40. sy. 60-61. ss. 5.10/25.
300. “Dil, İnsan ve Cemiyet: Cemiyet Hâricinde Ne İnsan Vardır Ne de Dil”, 08.09.2006, 13. s. 4.7/435.
301. “Dil, Kültür ve Siyâset: I”, 21.03.2009. 9/3.
302. “Dilde Olmayan, Düşünce’de de Yoktur”, 03.09.2006, 12. s. 4.7/433.
303. “Dilimin Sınırları Dünyâmın Sınırlarıdır”, 14.07.2000-20.07.2000, 1. y. 26. sy. 11. s. 4.4/014.
304. “Diller Nasıl Gelişir?: I”, 25.08.2006, 13. s. 4.7/429.
305. “Diller Nasıl Gelişir?: II”, 27.08.2006, 8. s. 4.7/430.
306. “Din Felsefesi Üzerine”, Ankara 1992 (Ağustos-Eylül), 4. sy. 7-9. ss. 5.18/3.
307. “Din’de “İkame” Prensibi”, Isparta 2005, 13. sy. 249-298. ss. (Derginin yayım yılı 2007’dir). 5.21/2.
308. “Diyalektiksel Dönüşüm Noktası ve AB”, 26.04.2005, 13. s. 4.7/246.
309. “Doğalgaz Zamları “Yıkım”a Dönüştü: I”, 28.11.2008, 8. s. 4.7/706.
310. “Doğalgaz Zamları “Yıkım”a Dönüştü: II”, 30.11.2008, 8. s. 4.7/707.
311. “Doğru Akım Devreleri”, *Ders Notları*. 8/1.
312. “Durmuş Hocaoglu ile Milliyetçilik Üzerine Söyleyişi”, *Siyaset Ekseni*: 17-23 Ekim 2003, 7. sy. 11. s. 7.1/3.
313. “Durmuş Hocaoglu’nun Yazılarına Dâir”, 20.07.2008, 8. s. 4.7/667.
314. “Dün Barbarlar ve Roma, Bugün İspanikler ve Amerika (mı?)”, 21.05.2006, 8. s. 4.7/391.
315. “Dünya Değişiyor; Fakat Tarih Sona Ermeyecek!”, İstanbul 2002 (Şubat), 7. sy. 36-39. ss. 5.11/3.
316. “Dünya Doğululaşacak”, *Zaman*: 08.12.1996, 2. s.; kitap yayını: *Eleştirel Akla Çağrı, Bir Entelektüel Ajanda*: İstanbul 2000, İyidam Yayınları, 245-253. ss. 7.1/1.

317. “Dünya’da Çok Mühim Şeyler Olurken Bir “Türkiye Klasığı” Daha Sahnelenmek Üzere”, 24.08.2007, 8. s. 4.7/551.
318. ““Dünya’dan Kaçış”tan Görgüsüz Tüketiciler Olarak “Dünya’ya Dönüş””, 21.09.2008, 8. s. 4.7/682.
319. “Dünya’nın Mihveri ve Ortadoğu”, 06.08.2006, 8. s. 4.7/421.
320. “Dünyada En Dehşet Verici Şey, Eylem Hâlindeki Cehâlet’tir”, 05.05.2000-11.05.2000, 1. y. 16. sy. 11. s. 4.4/4.
321. “Düşmanın Verdiği Akıllı Değme Dost Veremez”, 30.04.2005, 13. s. 4.7/248.
322. “Düşük Şiddetli Devrim”, Ankara 1997 (Kasım), 1. y. 1. sy. 61-77. ss. 5.8/1.
323. “Düşünce ve İfade Hürriyetine Dâir”, İstanbul 2002 (Haziran), 5. y. 45. sy. 58-59. ss. 5.10/30.
324. “Düşünen Kavimler İçin “Batı” Dersleri: ”, 29.05.2004, 12. s. 4.7/120.
325. “Düşünen Kavimler İçin “Batı” Dersleri: II”, 01.06.2004, 12. s. 4.7/121.
326. “Ebû Leheb Ölmedi Yâ Muhammed, Ebû Cehil Kıt’alar Dolaşıyor”, 12.02.2006, 8. s. 4.7/351.
327. “Eflâtun’da, Fârâbî’de ve Günümüzde Devlet”, İstanbul 1999 (Aralık), 2. y. 15. sy. 72-73. ss. 5.10/1.
328. “Efsâne”, 16.01.2004, 12. s. 4.7/63.
329. “Eğitim Anlayışımız: Kalitesiz, Verimsiz ve İdeolojik Mücadele Alanı”, 27.03.1997, 5. s. 4.5/3.
330. “Eğitim ve Kalkınma Tek Başına Çâre Değil Felâket Getirir”, 16.04.2006, 7. s. 4.7/377.
331. “Eğitim ve Özgürlük”, İstanbul 1999 (Güz), 68. sy. 33-43. ss. 5.16/5.
332. “Eğitim ve Üniversite Üzerine Bâzi Notlar”, 08.06.2001-14.06.2001, 10. s. 4.3/15.
333. “Eğitim’de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: I”, 07.10.2007, 8. s. 4.7/566.
334. “Eğitim’de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: II”, 08.10.2007, 8. s. 4.7/567.
335. “Eğitim’de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: III”, 14.10.2007, 8. s. 4.7/569.
336. “Eğitim’de İkinci Dil ve Etnik Fragmantasyon: IV”, 15.10.2007, 9. s. 4.7/570.

337. “Eğitimde Özgürlük ve İç Özgürlük”, İstanbul 2001 (Ekim), 4. y. 37. sy. 76-77. ss. **5.10/22.**
338. “Eğittikleriniz ve Doayurduklarınız Bir Gün Elinizdekileri Çekip Alabilir”, 21.04.2006, 9. s. **4.7/379.**
339. ““Ehemmiyetler Hiyerarşisi”nde Devlet’in ve Rejim’in Yeri”, 08.10.2006, 12. s. **4.7/447.**
340. ““Ehemmiyetler Hiyerarşisi”nde Devlet’in Yeri”, 06.10.2006, 13. s. **4.7/446.**
341. “Eksiztansiyel Milliyetçilik ve Kognitif Milliyetçilik”, 16.04.2005, 10. s. **4.7/242.**
342. “Eksiztansiyel Milliyetçilik’in Kör Noktası”, 30.06.2008, 12. s. **4.7/660.**
343. “Elitler ve Halk; Kültür ve Siyâset”, İstanbul 1999 (Yaz), 67. sy. 47-80. ss. **5.16/4.**
344. ““Elveda Rumeli”den “Elveda Anadolu”ya! Olur mu? Neden Olmasın?”, 14.04.2008, 8. s. **4.7/638.**
345. “En Büyük Tehdit ve En Büyük Tehlike: AB”, 21.11.2003, 12. s. **4.7/39.**
346. “Endişeye Mahâl Yok; Ama Vaziyet Ciddî”, 29.01.2005, 13. s. **4.7/213.**
347. “Entelektüel ve Entelektüel Haysiyeti”, 28.07.2000-03.08.2000, 1. y. 28. sy. 11. s. **4.4/16.**
348. “Entelektüel Çevrecilik”, 26.05.2000-01.06.2000, 1. y. 19. sy. 11. s. **4.4/8.**
349. “Entelektüeller, Bilim Adamları ve İktidar”, 23.07.2007, 8. s. **4.7/538.**
350. “Entelektüellere ve Şarlatanlara Dâir”, 27.05.2005, 13. s. **4.7/257.**
351. “Erken Dönem Bir Milliyetçilik Teorisini Olarak İBN HALDÛN”, İstanbul 2007 (Kasım), 2. y. 5. sy. 44-48. ss. **5.3/3.**
352. “Ermeni Devleti’nin Resmî Tezinin Tetikçiliğini Yapan Sahte Konferansa Dâir”, 27.09.2005, 12. s. **4.7/306.**
353. “Ermeni Mes’alesi, Clausewitz-gil Barış ve Kant-gil Barış”, 10.05.2005, 13. s. **4.7/252.**
354. “Ermeni Mes’alesinde Cahil Türkleri Aydınlatma Kursları: I”, 28.05.2005, 13. s. **4.7/258.**
355. “Ermeni Mes’alesinde Cahil Türkleri Aydınlatma Kursları: II”, 31.05.2005, 13. s. **4.7/259.**
356. “Ermeni Mes’alesinde Riskli Adımlar: I”, 20.11.2006, 8. s. **4.7/462.**
357. “Ermeni Mes’alesinde Riskli Adımlar: II”, 24.11.2006, 6. s. **4.7/463.**

358. "Ermeni Mes'elesinde Riskli Adımlar: III", 26.11.2006, 8. s. 4.7/464.
359. "Esnaf Tekâmül Ettirilmeli", İstanbul 2006 (Mart), 14. y. 38. sy. 118-121. ss. 5.6/1.
360. "Esnaflık Üzerine Eleştirel Bir Bakış", 30.11.2001, 12. s. 4.9/19.
361. "Eşik Değer ve Nüfus Mes'elesi: I", 09.09.2005, 12. s. 4.7/298.
362. "Eşik Değer ve Nüfus Mes'elesi: II", 10.09.2005, 12. s. 4.7/299.
363. "Eşik Değer, Nüfus ve Doğum", 13.09.2005, 12. s. 4.7/300.
364. "Etnik Mes'ele Basit Bir Mes'ele Değil: Kim Bilir; Belki Geçer Ammâ, Deler de Geçer", 28.05.2006, 8. s. 4.7/393.
365. "Etnik Problem ve Eğitim", 23.04.2006, 9. s. 4.7/380.
366. "Etnik Problem ve Yatırım", 24.04.2006, 7. s. 4.7/381.
367. "Etnisiteler ve Müşterek Yaşamının Zorlukları", 06.09.2005, 13. s. 4.7/297.
368. "Etnisiten mi Var, Derdin Var", 02.09.2005, 13. s. 4.7/296.
369. "Ey Ermeni Kardeşlerim! Her Ne Ki Elimizden, Dilimizden, Baltamızdan Sâdır Olmuş İse...", 19.12.2008, 6. s. 4.7/713.
370. "Ey Türk! Düşmanını İyi Tanı!", 22.12.2008, 7. s. 4.7/715.
371. "Ey Türkiye! İşte Senin Bel Bağladığın Müttefikin Bu!", 14.10.2003, 9. s. 4.7/23.
372. "Ey Türkler! Eğilmeyiniz!", 10.12.2006, 8. s. 4.7/469.
373. "Ey Türkler! Susmayınız!", 20.10.2006, 13. s. 4.7/451.
374. "Ey Türkler!...", 29.11.2005, 12. s. 4.7/331.
375. "Ezân-ı Muhammedî Problemi", 14.10.2000-20.10.2000, 6. y. 306. sy. 29. s. 5.1/12.
376. "Fazla Sertlik Mülk İçin Zararlı Olup Ekseriya O'nu İfsâd Eder", 30.07.2007, 8. s. 4.7/541.
377. "Felsefe ve Hikmet Üzerine", Ankara 2004 (Bahar), 76. sy. 61-94. ss. 5.23/20.
378. "Felsefe ve Siyâset Üzerine Bir Potpuri", 18.11.2002-24.11.2002, 1. y. 32. sy. 6. s. 4.6/31.
379. "Felsefe, Hikmet ve Özgürlük Bilinci", 20.03.1999-26.03.1999, 5. y. 224. sy. 17. s. 5.1/6.
380. "Felsefesiz, Ekonomikasız, Verimsiz, İdeolojik "Zoraki" Eğitim Üzerine", Ankara 1997 (Nisan-Mayıs-Haziran), 4. y. 10. sy. 4-7. ss. 5.4/1.

381. “Felsefî Sefâlet Düzleminde AB Tartışmaları”, 24.12.2004, 10. s. 4.7/198.
382. “Fetih, İşgal, İstilâ ve Zapt Kavramlarına Dâir: I”, 30.06.2000-06.07.2000, 1. y. 24. sy. 11. s. 4.4/12.
383. “Fetih, İşgal, İstilâ ve Zapt Kavramlarına Dâir: II”, 07.07.2000-13.07.2000, 1. y. 25. sy. 12. s. 4.4/13.
384. “Filistin Dersleri: I”, 22.04.2002-28.04.2002, 1. y. 2. sy. 19. s. 4.6/2.
385. “Filistin Dersleri: II: Araplara Dâir”, 29.04.2002-05.05.2002, 1. y. 3. sy. 19. s. 4.6/3.
386. “Filistin Dersleri: III: Filistin, Araplar ve “Biz” Türkler”, 06.05.2002-12.05.2002, 1. y. 4. sy. 19. s. 4.6/4.
387. “Filistin ve Irak dersleri”, 28.05.2004, 12. s. 4.7/119.
388. “Finans Krizi’nden Dersler: I Üretmek ve Tüketmek: I”, 26.10.2008, 12. s. 4.7/695.
389. “Finans Krizi’nden Dersler: II Üretmek ve Tüketmek: II”, 27.10.2008, 8. s. 4.7/696.
390. “Finans Krizi’nden Dersler: III Görgüsüzlüğün “Tüketim Fetişi””, 31.10.2008, 8. s. 4.7/697.
391. “Fitne, Fesâd, Zorba Kuvvet, Hikmet ve Töre”, 16.06.2000-22.06.2000, 1. y. 22. sy. 11. s. 4.4/11.
392. “Fransa Bize Kim Olduğumuzu Öğretiyor”, 16.10.2006, 8. s. 4.7/450.
393. “Futbol İnsana Neler Öğretiyor?”, 08.07.2002, 12. s. 4.9/21.
394. “Garp Cephesinde Neler Oluyor”, 17.10.2003, 9. s. 4.7/24.
395. ““Gazete”nin Çöküşü: “Hediyesi Gazeteniz!””, 21.07.2000-27.07.2000, 1. y. 27. sy. 11. s. 4.4/15.
396. “Gazzalî ve Descartes’da Varlık, İnsan ve Bilgi”, İstanbul 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 99-109. ss. 5.25/2.
397. “Geçmişten Günümüze Etkileriyle Fransız İhtilâli”, 13.07.1998, 2. s. 4.9/11.
398. “Geleneksel Ekol’ün Modernizm Eleştirisi Üzerine Bir Kritik”, *II. Kutlu Doğum Haftası İlmî Toplantısı, İslâm ve Modernleşme: İstanbul 1997*, İslâm Araştırmalar Merkezi, 71-106. ss. 6/3.
399. “Gençlere ve Krizlere Dâir”, İstanbul 2002 (Mart), 5. y. 42. sy. 66-67. ss. 5.10/27.
400. “Gençlik Üzerine”, 24.02.1988, 2. s. 4.9/3.

401. “Gençlik, İyi İnsan, İyi Vatandaş”, İstanbul 2001 (Haziran), 6. sy. 24-25. ss. **5.11/2.**
402. “Gerçek Vatandaşlara ve Parazitlere Dâir”, 05.12.2008, 6. s. **4.7/709.**
403. “Gidebileceğimiz Fazla Bir Yer Yok”, 01.09.2008, 12. s. **4.7/674.**
404. “Gizli Türkiye’nin Şifresi”, 01.09.2001-07.09.2001, 7. y. 352. sy. 28. s. **5.1/19.**
405. “Gladio Kültürü, Vendetta Kültürü ve Türkler”, 04.07.2008, 6. s. **4.7/661.**
406. “Göçmen Travması”, 07.05.2006, 9. s. **4.7/385.**
407. “Granda, Forta, Bella, Gravitas”, 27.08.2004, 10. s. **4.7/156.**
408. “Grek Felsefesi I Sokrates Öncesi Grek Felsefesi”, *Ders Notları*: 2007, 46 s. **8/4.**
409. “Grozni Düştü!”, 03.02.2000, 9. s. **4.1/10.**
410. “Gündemin Dili”, 30.01.2000, 9. s. **4.1/7.**
411. GÜRÜN, Kâmuran: “İnsan, İnsan Hakları ve Dünya”, *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 23-30. ss. **7.2/4.**
412. “Hak, Millet, Tasavvuf, İrâde ve Meşrûiyet: (1)”, 06.05.2004, 6. s. **4.7/108.**
413. “Hak, Millet, Tasavvuf, İrâde ve Meşrûiyet: II”, 06.05.2004, 9. s. **4.7/109.**
414. “Hakk’a Yürüyen Bir “Er” Kişi: Alparslan Türkeş”, 10.04.1997, 5. s. **4.5/5.**
415. “Hakkını Helal Et Sepetçioğlu Üstadım”, 14.07.2006, 12. s. **4.7/413.**
416. “Halaçoğlu’nu Linç Edelim; TTK’nın Başına Taner Akçam’ı Getirelim”, 27.08.2007, 8. s. **4.7/553.**
417. “Halkın Sesi, Hakk’ın Sesi’dir”, 11.11.2002-13.11.2002, 1. y. 31. sy. 20. s. **4.6/30.**
418. “Hamâsi/Romantik Milliyetçilik ve Realist/Performatif Milliyetçilik”, 05.09.2008, 6. s. **4.7/675.**
419. “Hangisi Hakkın ve Hakîkatin Sesi; Rahmânî Olan Hangisi, Şeytânî Olan Hangisi?”, 20.08.2009. **9/7.**
420. “Harp ve Meclis”, 10.10.2003, 9. s. **4.7/21.**
421. ““Haydar Meselesi” Üzerine Birkaç Satırbaşı: I”, 06.02.2000, 9. s. **4.1/11.**
422. ““Haydar Meselesi” Üzerine Birkaç Satırbaşı: II”, 07.02.2000, 9. s. **4.1/12.**

423. “Haydi Mehmet! Amerika İçin Ölme Zamânıdır!”, 29.08.2003, 9. s. 4.7/2.
424. “Haydi Türkler! Bütün Dünyaya “Türk Gibi Akıllı” Dedirtme Zamânıdır!”, 20.09.2003, 9. s. 4.7/12.
425. “Hemen Yok Edici Harekât: II”, 26.07.2006, 16. s. 4.7/418.
426. “Henüz Hiçbirşeyin Sonu Değil; Ama Vakit Çok Daralıyor”, 23.10.2004, 10. s. 4.7/180.
427. “Her Şey Bizim Elimizde”, 15.03.2005, 13. s. 4.7/229.
428. “Herkes affedebilir, ama...”, 30.10.2004, 10. s. 4.7/181.
429. “Herşey Görüldüğü Kadar Basit Olsaydı...”, 27.09.2003, 9. s. 4.7/15.
430. “Hesap ve Kitap: Mühim Mes’ele...”, 19.08.2005, 13. s. 4.7/291.
431. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: I”, 01.02.2005, 13. s. 4.7/214.
432. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: II”, 04.02.2005, 13. s. 4.7/215.
433. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: III”, 05.02.2005, 13. s. 4.7/216.
434. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: IV”, 08.02.2005, 13. s. 4.7/217.
435. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: V”, 11.02.2005, 13. s. 4.7/218.
436. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VI”, 13.02.2005, 13. s. 4.7/219.
437. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VI”, 15.02.2005, 13. s. 4.7/220.
438. “Hıristiyanlık Üzerine Notlar: VIII”, 18.02.2005, 13. s. 4.7/221.
439. “Hicret: I “Hayâtımdan Muazzezken Vatan’dan İnfisâl Ettim””, 04.05.2001-10.05.2001, 10. s. 4.3/12.
440. “Hicret: II “İkinci Roma Kapılarındaki Barbarlar ve Nomadlar””, 11.05.2001-17.05.2001, 10. s. 4.3/13.
441. “Hicret: III “Tala’al-bedru Aleynâ””, 25.05.2001-31.05.2001, 10. s. 4.3/14.
442. “Hitler Projesi ve Hitlerci Propaganda”, 29.03.2005, 13. s. 4.7/234.
443. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: I”, 02.04.2005, 13. s. 4.7/236.
444. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: II”, 05.04.2005, 13. s. 4.7/237.
445. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: III”, 08.04.2005, 13. s. 4.7/238.
446. “Hitlercilik Safsatasının Örtmeye Çalıştığı Bir “Büyük Proje”: IV”, 09.04.2005, 13. s. 4.7/239.

447. ““Hizbu'l...” ne? “Allah” mı, “Şeytan” mı?”, 23.01.2000, 9. s. 4.1/1.
448. “Hristiyanlığın Tanrısı, “İsâ'nin Babası”dır; Gerçek Tanrı, Yâni “Allah” Değil”, 04.12.2006, 9. s. 4.7/467.
449. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: I”, 05.05.2008, 8. s. 4.7/643.
450. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: II”, 09.05.2008, 6. s. 4.7/644.
451. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din ve Âile: III”, 11.05.2008, 6. s. 4.7/645.
452. ““Hristiyanlık Sonrası Avrupa”da Din, Âile ve Cemiyet”, 12.05.2008, 13. s. 4.7/646.
453. “Hristiyanlık, Müslümanlık ve Teolojik Ölüm”, 12.09.2008, 6. s. 4.7/678.
454. “Hukuka ve Yargıya Müdâhalenin Muhtelif Yolları”, 13.03.2006, 9. s. 4.7/363.
455. “Hükûmet'in İşi Kolay Değil; Zor ki Ne Zor”, 26.10.2007, 8. s. 4.7/574.
456. “Hükûmet'in Üniversite'yi Etkisizleştirme Politikası Çok Başarılı”, 15.12.2008, 8. s. 4.7/712.
457. “Hükûmet, PKK'ya Karşı Yok Edici Harekâta Hemen Geçsin: I”, 24.07.2006, 13. s. 4.7/417.
458. “Hükûmetin Karnesi: Geçmez!”, 04.01.2004, 12. s. 4.7/58.
459. “Hür Bilimin Arkasında Bir Felsefe Vardır”, *Açılım*: 2001 (K1Ş), 3. y. 10 sy. 20-25. ss. 7.1/2.
460. “Hürriyetlerin Korunumu Kânunu”, 11.08.2000-17.08.2000, 1. y. 30. sy. 11. s. 4.4/18.
461. “İbn Haldûn Felsefesinde Devlet”, İstanbul 2000 (Şubat), 3. y. 17. sy. 64-65. ss. 5.10/3.
462. “İcmâl-1”, 26.02.2005, 14. s. 4.7/223.
463. “İcmâl-2”, 01.03.2005, 14. s. 4.7/224.
464. “İcmâl-3”, 04.03.2005, 13. s. 4.7/225.
465. “İcmâl-4”, 05.03.2005, 13. s. 4.7/226.
466. “İç ve Dış Dayanışma”, 23.02.2000, 9. s. 4.1/24.
467. “İhânet”, 21.12.2008, 8. s. 4.7/714.

468. “İhtilâfta Rahmet Vardır”, Ankara 1992 (Bahar), 18. sy. 60-73. ss. 5.23/11.
469. “2023 Senesinde Türkiye Mevcut Olmayabilir! (Mülâkat)”, *İkibinyirmiiç*: Ankara 15.09.2009, 101. sy. 28-41. ss. 7.1/8.
470. “İktidar Hakkına Sözde Sâhip Olmak, Halk Egemenliği Sorununu Çözmeye Yetmiyor”, 11.04.2008, 6. s. 4.7/636.
471. “İktidar ve Muktedir”, 06.07.2004, 12. s. 4.7/136.
472. “İktidar”, 31.08.2004, 12. s. 4.7/158.
473. “İktidâr’ın Üç Yolu ve Siyâsî Milliyetçilik”, 03.09.2004, 11. s. 4.7/159.
474. “İktidârın Kör Noktası ve Demokrasi ve “Sâire””, 25.09.2004, 10. s. 4.7/169.
475. “İktidârın Kör Noktası ve Devletçi Milliyetçi”, 28.09.2004, 10. s. 4.7/170.
476. ““İlerleme” Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, İstanbul 2002 (Bahar), 78. sy. 36-60. ss. 5.16/9.
477. İLHAN, Atilla: “Çağdaşlaşma Üzerine Soruşturma”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 15-17. ss. 7.2/1.
478. ““İlim-İrfan Hareketi”ne Dâir”, 14.12.2008, 8. s. 4.7/711.
479. “İmamet ve Nübüvvet”, 24.02.2000, 9. s. 4.1/25.
480. ““İnorganik” Aydın Kilisesi”, 26.06.1997, 15. s. 4.8/4.
481. “İnsan Nedir? (1)”, 01.01.2005, 10. s. 4.7/202.
482. “İnsan Nedir? (2)”, 04.01.2005, 12. s. 4.7/203.
483. “İnsan Nedir? -3”, 07.01.2005, 12. s. 4.7/204.
484. “İnsan Nedir? (4)”, 08.01.2005, 12. s. 4.7/205.
485. “İnsan Nedir? (5)”, 11.01.2005, 12. s. 4.7/206.
486. “İnsan Nedir? -6”, 14.01.2005, 12. s. 4.7/207.
487. “İnsan Nedir? (7)”, 15.01.2005, 12. s. 4.7/208.
488. “İnsan Nedir? -8”, 18.01.2005, 12. s. 4.7/209.
489. “İnsan Nedir? -9”, 21.01.2005, 12. s. 4.7/210.
490. “İnsan Nedir? (10)”, 22.01.2005, 12. s. 4.7/211.
491. “İnsan tabiatı ve siyasetin tunç kanunları”, 2003 (Kış), 11. sy. 52-56. ss. 5.7/1.
492. ““İnsan ve Tabiat” Üzerine Bir Zeyl”, 25.01.2005, 12. s. 4.7/212.

493. “İnsan ve Tabiat”, 31.12.2004, 12. s. 4.7/201.
494. “İnsan ve Yaratılış”, 20.03.2006, 9. s. 4.7/366.
495. “İnsan, Yaratılış ve Türeyiş”, 19.03.2006, 8. s. 4.7/365.
496. “İnsanlığın İki Yüzyıldır Uğraştıran Hristiyan Lâfazanlıklarına Dâir”, 08.12.2006, 13. s. 4.7/468.
497. “İnsanlığın Selâmeti İçin Amerika Irak’ta Boğulmalıdır”, 06.09.2003, 9. s. 4.7/6.
498. “İnternet ve Küreselleşme”, İstanbul 2003 (Ocak-Şubat), 13. sy. 63-72. ss. 5.15/1.
499. “İrâde ve Meşrûiyet’in Limitleri”, 08.05.2004, 12. s. 4.7/111.
500. “İrâde’nin Zaferi ve Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi”, 18.08.2006, 8. s. 4.7/426.
501. “İrâdî Muhâcir Etnisite ve Mecbûrî Muhâcir Etnisite”, 14.05.2006, 8. s. 4.7/388.
502. “Irak Örneğinde “Millet” Olmak: Büyük Mes’ele”, 05.01.2007, 13. s. 4.7/478.
503. “İraklılar Bir “Millet” Olabilir mi?”, 06.01.2007, 12. s. 4.7/479.
504. “İraklılar Bir “Millet” Olamazlar; Çünkü Kozmopolittirler”, 08.01.2007, 8. s. 4.7/480.
505. “İran Problemi”, 24.01.2000, 9. s. 4.1/2.
506. “İran’da Toplumsal Dönüşüm ve Halk’ın Gücü”, 27.02.2000, 9. s. 4.1/26.
507. “İskender ve Bush; Gordion Düğümü ve Ortadoğu Düğümü”, 13.08.2006, 9. s. 4.7/424.
508. “İslâm Dünyası Yeni Bir Haçlı Saldırısı ile Karşı Karşıya”, 10.02.2006, 8. s. 4.7/349.
509. “İslâm Dünyası Yeni Bir Haçlı Saldırısı ile Karşı Karşıya: II”, 11.02.2006, 8. s. 4.7/350.
510. “İslâm Dünyasının ve Düşüncesinin Öncelikli Problemleri”, *İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar-1*: İstanbul 1998, Rağbet Yayınları, 282-302. ss. 6/4.
511. “İslâm ve İslâmî Mitoloji veya “Mitolojik İslâm”, 22.09.2008, 8. s. 4.7/683.
512. “İslâm ve Modernite”, *Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-IV: Kur’ân’ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım Risale-i Nur Örneği*: İstanbul, Sözler Yayınevi, 770-788. ss. 6/5.

513. “İslâm ve Müslümanlık(lar)”, 07.09.2008, 7. s. **4.7/676**.
514. “İslâm, Laiklik, Sekülerlik ve Türkiye Pratiği”, 30.07.1998, 2. s. **4.9/12**.
515. “İslâm, Müslümanlık ve Terör(izm)”, 05.12.2003, 12. s. **4.7/46**.
516. ““İslâmcı-Liberal Koalisyonu” Üzerine”, 22.02.2008, 6. s. **4.7/618**.
517. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi”, 09.07.2004, 12. s. **4.7/137**.
518. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi”, 10.07.2004, 12. s. **4.7/138**.
519. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: III”, 13.07.2004, 12. s. **4.7/139**.
520. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: IV”, 16.07.2004, 10. s. **4.7/140**.
521. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: ”, 17.07.2004, 10. s. **4.7/141**.
522. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: III”, 20.07.2004, 10. s. **4.7/142**.
523. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: 7””, 22.07.2004, 10. s. **4.7/143**.
524. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: VIII””, 27.07.2004, 10. s. **4.7/144**.
525. “İslâmcılık’ın Hazin Trajedisi: IX””, 30.07.2004, 10. s. **4.7/145**.
526. “İslâmcılık: Asâletten Zillete: I””, 29.02.2008, 6. s. **4.7/621**.
527. “İslâmî Terör(izm): Yeni Kalonyalizmin ve Batı’nın Rövanşının Araç Kavramı”, 02.12.2003, 12. s. **4.7/45**.
528. “İspanikler ve Amerikan Mülkünün Tapusu”, 19.05.2006, 13. s. **4.7/390**.
529. “İspaniklerin Mülk’ün Tapusundaki Hak İddialarının Tarihî Sebepleri”, 22.05.2006, 8. s. **4.7/392**.
530. “İstanbul Bombardımanları (1)”, 22.11.2003, 12. s. **4.7/40**.
531. “İstanbul Bombardımanları (2)”, 23.11.2003, 12. s. **4.7/41**.
532. “İstanbul Rûhu ve Akdeniz Kültür Bütünlüğü”, Ankara 2001-04 (Bahar), 67. sy. 8-14. ss. **5.23/18**.
533. “İstanbul: Şehir, Varoşlar ve Gettolar: I””, 15.12.1998, 15. s. **4.9/16**.
534. “İstanbul: Şehir, Varoşlar ve Gettolar: II””, 16.12.1998, 15. s. **4.9/17**.
535. “İstenmeyen Şahıs: Papa XVI. Benedictus”, 01.12.2006, 7. s. **4.7/465**.
536. “Jakoben: Entelektüel Zorba”, 15.11.1997-21.11.1997, 3. y. 154. sy. 23. s. **5.1/1**.
537. “Jakoben: Entelektüel Zorba”, 16.11.1997, 9. s. aynı zamanda bk. **5.1/01, 4.9/9**.
538. “Kadın ve Modernite”, İstanbul 2001 (Nisan), 4. y. 31. sy. 78-79. ss. **5.10/16**.
539. “Kadın, Erkek ve İnsanlık”, 10.02.2000, 9. s. **4.1/15**.

540. “Kadınlara Yönelik “Negatif Ayrımcılık” Üzerine Bir Bildiri”, 03.02.2008, 6. s. **4.7/610**.
541. “Kâfir İşi Karikatürlerin Amerikan Stratejisindeki Yeri: I”, 24.02.2006, 7. s. **4.7/356**.
542. “Kâfir İşi Karikatürlerin Amerikan Stratejisindeki Yeri: II”, 26.02.2006, 9. s. **4.7/357**.
543. “Kaht-ı Münevverân”, 01.06.2007, 12. s. **4.7/522**.
544. “Kalp Fikir Piyasası”, 16.06.1997, 15. s. **4.8/1**.
545. “Kangal Destânı”, 25.06.2006, 8. s. **4.7/405**.
546. “Kaos, Entropi, Hürriyetlerin Korunumu, Devlet ve Sivil Toplum”, İstanbul 2005 (Nisan-Haziran), 3. y. 10. sy. 31-37. ss. **5.19/1**.
547. “Kara Cuma”, 02.03.2008, 6. s. **4.7/622**.
548. KARAMAN, Hayrettin: “Çağdaşlaşma Üzerine Mülâkat”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 26-32. ss. **7.2/2**.
549. ““Kavgam Kavgası”nın Sakilliğine Dâir”, 01.04.2005, 13. s. **4.7/235**.
550. “Kendimiz Üzerine Düşünmek”, İstanbul 2001 (Mayıs), 4. y. 32. sy. 74-75. ss. **5.10/17**.
551. “Kendini Bilmeye ve Kendi Üzerine Düşünmeye Dâir”, 25.11.2002-01.12.2002, 1. y. 33. sy. 6. s. **4.6/32**.
552. ““Keskin Sirke ve Küp” veya “Bumerang Etkisi””, 07.07.2001-13.07.2001, 7. y. 344. sy. 27. s. **5.1/15**.
553. “Kıbrıs Sosyolojisi”, 07.05.2004, 11. s. **4.7/110**.
554. “Kıbrıs’ta 14 Aralık Seçimleri: Tamam mı, Devam mı?”, 12.12.2003, 12. s. **4.7/49**.
555. “Kıbrıs’taki sözde halk oylaması gayri meşrûdur”, 23.04.2004, 13. s. **4.7/105**.
556. “Kıbrıs, Seçimler ve Patlayan Problemler: “Biz” ve “Onlar””, 16.12.2003, 12. s. **4.7/51**.
557. “Kırıkkale Faciası ve Modern Zihniyeti”, 10.07.1997, 15. s. **4.8/8**.
558. “Kilise’nin İmân Esâsı: “Saçma Olduğu İçin İnanıyorum”, 03.12.2006, 8. s. **4.7/466**.
559. “Kimlik Tartışmaları”, 24.09.2007, 8. s. **4.7/563**.
560. “Kırletilen Bir Soylu Kavram: İnsan Hakları ve Özgürlükleri”, İstanbul 1998 (Ocak), 15. y. 173. sy. 18-20. ss. **5.14/2**.

561. “Konuşma ve Düşünme Bir ve Aynı Şeydir; ‘Türkiyeliler’ Müstesnâ!”, 01.09.2010. **9/11**.
562. “Korku Edebiyatı Üzerine: I: Korku Edebiyatı, Ölüm Mistitizmi ve Şeytan”, İstanbul 2001 (Ocak-Şubat-Mart), 3. y. 10. sy. 8-11. ss. **5.24/3**.
563. “Korku Edebiyatı: II”, İstanbul 2001 (Nisan-Mayıs-Haziran), 3. y. 11. sy. 8-11. ss. **5.24/4**.
564. “Kozmopolitanizm ve Müslüman Kozmopolitanizmi”, 25.05.2004, 12. s. **4.7/118**.
565. “Kozmopolitanizm: Doğuşu ve Roma-Hristiyanlık Tecrübesi”, 22.05.2004, 12. s. **4.7/117**.
566. “Köhne Dünya Titriyor / Yeni Bir Harp İstiyor”, 28.04.2006, 12. s. **4.7/382**.
567. “Kötülük, Toplumsal Kötülük ve Hürriyet”, İstanbul 2001 (Yaz), 75. sy. 115-137. ss. **5.16/8**.
568. “Köy ve Sosyal Hareketlilik”, 12.07.1997, 2. s. **4.9/6**.
569. “Kriz Var Krizler’den İçerü”, 02.03.2001-08.03.2001, 10. s. **4.3/5**.
570. “Krizler, Siyâset ve İntelijentsiya: I”, 20.05.2005, 13. s. **4.7/255**.
571. “Krizler, Siyâset ve İntelijentsiya: II”, 21.05.2005, 13. s. **4.7/256**.
572. “Kur’ân-ı Kerîm’in Şifresi: Kaba ve Vülger Bir Bilim Mistisizmi Bakıyyesi”, 03.11.2002, 12. s. **4.9/25**.
573. “Kurtlar’a, Köpeklere ve Tasmalara Dâir”, 15.11.2003, 12. s. **4.7/37**.
574. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: I”, 21.03.2008, 6. s. **4.7/628**.
575. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: II”, 23.03.2008, 6. s. **4.7/629**.
576. “Kuzey Irak Harekâtı ve “Siyâsî Çözüm” Üzerine: III”, 24.03.2008, 7. s. **4.7/630**.
577. “Kültür Değişmeleri; Kültürün “Sert” ve “Çekirdek” Unsurları”, 20.02.2000, 9. s. **4.1/21**.
578. “Kültür Savaşçıları Meydan Okuyor”, 18.02.2008, 8. s. **4.7/616**.
579. “Kültür Savaşı ve Kültürel Gecik(tir)me”, 14.05.2004, 12. s. **4.7/113**.
580. ““Kültür Savaşı” ve “Müslüman Kozmopolitanizmi”, 19.02.2008, 12. s. **4.7/617**.
581. ““Kültür Savaşı” ve Kültürün Sert Bir Unsuru: Başörtüsü”, 11.02.2008, 8. s. **4.7/614**.

582. “Kültürel ve Siyâsî Bir Davranış Bozukluğu Köprü Saplantısı”, İstanbul 2001 (Mart), 4. y. 30. sy. 78-79. ss. 5.10/15.
583. “Küresel Etnik Problemlere Bir Örnek Olmak Üzere Amerika’nın İspanik Mes’esi”, 12.07.2007. 4.2/1.
584. “Küresel Harpler Serisi ve Savunmasız Dünya”, 06.03.2003, 12. s. 4.9/30.
585. “Küresel Terör ve Küresel Terör Çetesi”, 09.12.2003, 12. s. 4.7/48.
586. “Küreselleşme, Küresel Köy, Küresel Yağma ve Küresel Yoksulluk”, *Yoksulluk Sempozyumu Tebliği, 31 Mayıs-01 Haziran 2003: İstanbul 2003, Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 268-295. ss. 6/8.*
587. “Küreselleşme, Küyelleşme, Milliyetçilik ve Etnikçilik”, 26.08.2005, 13. s. 4.7/294.
588. ““Kürt Mes’esi” mi, “Türk Mes’esi” mi? Hangisini Tercih Edersiniz?”, 01.07.2007, 12. s. 4.7/528.
589. “Kürtler “Kürt” Olarak Örgütlenirse...”, 25.06.2004, 12. s. 4.7/131.
590. “Laiklik ve Sekülerlik: I”, 04.06.2006, 8. s. 4.7/396.
591. “Laiklik ve Sekülerlik: II”, 05.06.2006, 13. s. 4.7/397.
592. “Laiklik ve Sekülerlik: III”, 09.06.2006, 13. s. 4.7/398.
593. “Laiklik ve Sekülerlik: IV”, 11.06.2006, 8. s. 4.7/399.
594. “Laiklik ve Sekülerlik: V”, 12.06.2006, 8. s. 4.7/400.
595. “Laiklik/Laisite, Laisizm/Laikçilik ve “Savaş””, 04.02.2008, 7. s. 4.7/611.
596. “Laiklik: “Tanrı’nın elinden iktidarın alınması””, 23.12.2003, 12. s. 4.7/54.
597. *Laisizm’den Millî Sekülerizm’e -Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi:-* Ankara 1995, XII+504 s. Selçuk Yayınları. 1/1.
598. “Laisizm/Laikçilik ve “Kültür Savaşı””, 08.02.2008, 6. s. 4.7/612.
599. “Laisizm/Laikçilik ve “Kültür Savaşı”: II”, 10.02.2008, 9. s. 4.7/613.
600. “Lazca Manifestosu”, 19.03.2009. 9/2.
601. “LEVIATHAN: Sözleşmeli Canavar”, 25.08.2000-31.08.2000, 1. y. 32. sy. 11. s. 4.4/19.
602. “Linguistik Domina-I “Dil”e Dâir Muhtasar Bir Prolog”, 01.12.2000-07.12.2000, 1. y. 46. sy. 9. s. 4.4/33.

603. "Linguistik Domina-II Dil Hakkındaki Üç Teori", 08.12.2000-14.12.2000, 1. y. 47. sy. 9. s. 4.4/34.
604. "Linguistik Domina-III Dil Hakkındaki Üç Teori: Organizizm", 15.12.2000-21.12.2000, 1. y. 48. sy. 9. s. 4.4/35.
605. "Linguistik Domina-IV Öztürkçecilik ve Linguistik Domino", 22.12.2000-28.12.2000, 1. y. 49. sy. 9. s. 4.4/36.
606. "Linguistik Domina-V Öztürkçecilik ve Linguistik Domino: Kelime Fabrikasyonu", 05.01.2001-11.01.2001, 2. y. 50. sy. 9. s. 4.4/37.
607. "Linguistik Domina-VI DİL'de ve Kültür'de Küllî Domino", 12.01.2001-18.01.2001, 2. y. 51. sy. 8-9. s. 4.4/38.
608. "Linguistik Domino: I", 25.09.2006, 8. s. 4.7/442.
609. "Linguistik Domino: II", 29.09.2006, 9. s. 4.7/443.
610. "Linguistik Domino: III", 01.10.2006, 12. s. 4.7/444.
611. "Lizbon Antlaşması ve AB Jakobenizmi", 23.12.2007, 6. s. 4.7/596.
612. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: I", 24.12.2007, 12. s. 4.7/597.
613. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: II", 28.12.2007, 6. s. 4.7/598.
614. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: III", 30.12.2007, 6. s. 4.7/599.
615. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: IV", 31.12.2007, 8. s. 4.7/600.
616. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: V", 06.01.2008, 6. s. 4.7/601.
617. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: VI", 07.01.2008, 12. s. 4.7/602.
618. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: VII", 13.01.2008, 6. s. 4.7/603.
619. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: VIII", 14.01.2008, 8. s. 4.7/604.
620. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: IX", 18.01.2008, 6. s. 4.7/605.
621. "Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir "Avrupa Birliği" Binâ Etmenin Güçlükleri: X", 20.01.2008, 6. s. 4.7/606.

622. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XI”, 21.01.2008, 8. s. 4.7/607.
623. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XII”, 25.01.2008, 6. s. 4.7/608.
624. “Lizbon Antlaşması ve Gerçek Bir “Avrupa Birliği” Binâ Etmenin Güçlükleri: XIII”, 01.02.2008, 6. s. 4.7/609.
625. “Lizbon Antlaşması”, 21.12.2007, 6. s. 4.7/595.
626. “Londra Bombardımanları Üzerine Düşünmek”, 23.07.2005, 13. s. 4.7/280.
627. “Lümpen Batılılaşma ve Son Durağı”, 23.02.2001-01.03.2001, 10. s. 4.3/4.
628. ““Lümpen ve Arabesk Batılılaşma” Üzerine”, 05.10.2008, 8. s. 4.7/688.
629. ““Lümpen” ve “Rasyonel” Batılılaşma”, 09.04.1997, 2. s. 4.9/5.
630. “Maalesef Doğru: I”, 07.09.2007, 8. s. 4.7/555.
631. “Maalesef Doğru: II”, 09.09.2007, 13. s. 4.7/556.
632. “Maalesef Doğru: III”, 10.09.2007, 8. s. 4.7/557.
633. ““Madde ve Kuvvet” ve “Materyalizm ve Ampiryokritisizm” Çerçevesinde Mekanik ve Diyalektik Materyalizm Üzerine Tezler”, Ankara 1991 (Yaz), 15. sy. 17-56. ss. 5.23/8.
634. “Manifesto”, 20.05.2002-26.05.2002, 1. y. 6. sy. 19. s. 4.6/6.
635. “Meclis ve Meşrûiyet”, 27.10.2001-02.11.2001, 7. y. 360. sy. 38. s. 5.1/23.
636. “Medeniyetler Çatışması mı, Kültürler Çatışması mı?”, İstanbul 2001 (Kasım), 4. y. 38. sy. 76-77. ss. 5.10/23.
637. “Medya, İktidar ve Sağ”, 15.05.1997, 5. s. 4.5/10.
638. “Merhaba Dostlar!”, 26.08.2003, 9. s. 4.7/1.
639. “Mes’ele Sanıldığından Daha Derin”, 23.08.2005, 13. s. 4.7/293.
640. ““Mesleğinin Adamı” Olmak”, İstanbul 2002 (Temmuz), 5. y. 46. sy. 10-11. ss. 5.10/31.
641. “Meşrûiyet Kavramı Çerçevesinde Cumhuriyet ve Rea Publica”, Ankara 1998 (Eylül-Aralık), 4. y. 23-24. sy. 890-895. ss. 5.26/5.
642. “MHP, Milliyetçilik’in Ağır Yükünü Taşıyamıyor: I”, 10.08.2007, 12. s. 4.7/545.
643. “MHP, Milliyetçilik’in Ağır Yükünü Taşıyamıyor: II”, 11.08.2007, 8. s. 4.7/546.

644. “Millet Olmak Zor Mes’ele”, 22.06.2008, 6. s. 4.7/658.
645. ““Millet” Mes’elesini ve Alain’in Prensipleri”, 20.05.2008, 8. s. 4.7/657.
646. “Milletler, Diller, Öz Milletler ve Öz Diller”, 10.09.2006, 12. s. 4.7/436.
647. ““Millî Dâvâ” Devlet Aklı, İntelijansiya ve Bürokrasi”, 04.06.2004, 12. s. 4.7/122.
648. “Millî Devletimizin Geleceği”, *Cumhuriyetin Kuruluşunun 80. Yıl Dönümü Vesilesiyle Millî Devlet ve Türkiye Cumhuriyeti Paneli*: Yayına Hazırlayan: Mustafa KAHRAMANYOL: Ankara 2003, Azim Matbaacılık, 28-40. ss. 6/9.
649. “Millî Hâkimiyete Kastedenlerin Kapısına “Asıl”dan Kilidi Vurmak İçin Henüz Geç Kalınmış Değil”, 31.03.2008, 8. s. 4.7/632.
650. “Millî Hürriyet, Millî Hâkimiyet ve Millî İrâde”, 11.05.2004, 12. s. 4.7/112.
651. ““Millî İrâde” ve “Devlet İrâdesi””, 15.07.2007, 6. s. 4.7/534.
652. ““Millî Mutabakat” Çerçevesinde Sünnîlik ve Alevîlik”, İstanbul 1998 (Bahar), 62. sy. 11-54. ss. 5.16/2.
653. “Milliyetçi Patlama’nın Diyalektiği”, 23.04.2005, 13. s. 4.7/245.
654. “Milliyetçi, Mukaddesatçı ve Lümpen”, 16.02.2000, 9. s. 4.1/19.
655. “Milliyetçiliği Sorgulamak”, 07.04.2000-13.04.2000, 1. y. 12. sy. 11. s. 4.4/1.
656. “Milliyetçiliğin Diyalektiği: “Diğeri” ve “Tepki”: I”, 27.02.2004, 12. s. 4.7/81.
657. “Milliyetçiliğin Diyalektiği: “Diğeri” ve “Tepki”: II”, 28.02.2004, 12. s. 4.7/82.
658. “Milliyetçiliğin Kıdemi”, 24.02.2004, 12. s. 4.7/80.
659. “Milliyetçiliğin Küresel Çapta Yükseldiği Bir Çağda Yeni Milliyetçilik”, Ankara 2008 (Şubat), 1. y. 1. sy. 40-45. ss. 5.27/1.
660. “Milliyetçilik “İşte Öyle Bir Şey” mi?”, 25.07.2003, 12. s. 4.9/31.
661. “Milliyetçilik ve Marksizm-1”, 06.02.2004, 12. s. 4.7/71.
662. “Milliyetçilik ve Marksizm-2”, 07.02.2004, 12. s. 4.7/72.
663. “Milliyetçilik ve Millet: (1)”, 02.03.2004, 12. s. 4.7/83.
664. “Milliyetçilik ve Millet: (2)”, 05.03.2004, 12. s. 4.7/84.
665. “Milliyetçilik ve Millet: (3)”, 05.03.2004, 12. s. 4.7/85.
666. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: -1”, 10.02.2004, 12. s. 4.7/73.

667. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: 2”, 13.02.2004, 12. s. 4.7/74.
668. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: 3”, 14.02.2004, 12. s. 4.7/75.
669. “Milliyetçilik ve Modernist Teoriler: III”, 16.02.2004, 12. s. 4.7/76.
670. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: I”, 17.02.2004, 12. s. 4.7/77.
671. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: II”, 20.02.2004, 12. s. 4.7/78.
672. “Milliyetçilik ve Primordialist Teoriler: III”, 21.02.2004, 12. s. 4.7/79.
673. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (1)”, 09.03.2004, 12. s. 4.7/86.
674. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (2)”, 12.03.2004, 12. s. 4.7/87.
675. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (3)”, 15.03.2004, 12. s. 4.7/88.
676. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (4)”, 16.03.2004, 12. s. 4.7/89.
677. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (4)”, 19.03.2004, 12. s. 4.7/90.
678. “Milliyetçilik, Millet ve Türkler: (6)”, 20.03.2004, 12. s. 4.7/91.
679. “Milliyetçilik, Modernite, Küreselleşme ve Bumerang”, 03.04.2004, 12. s. 4.7/97.
680. “Milliyetçilik, Tarihin Yürüyüşü ve “Yeni Milliyetçilik””, 06.04.2004, 12. s. 4.7/98.
681. “Milliyetçilik: Potansiyel Güç ve Fikrî Zaafiyet”, 31.01.2004, 12. s. 4.7/69.
682. “Milliyetçilik: Telaffuzu Kolay, Grameri Zor Bir Dil”, 30.01.2004, 12. s. 4.7/68.
683. “Milliyetçilik: Yapılması Açıklanmasından Daha Kolay”, 03.02.2004, 12. s. 4.7/70.
684. “Milliyetler ve Tarihin Gravitasyonu”, 23.03.2004, 12. s. 4.7/92.
685. “Milliyetlerin Yükseliş ve Düşüşleri”, 26.03.2004, 12. s. 4.7/93.
686. “Milliyetlerin Yükseliş ve Düşüşleri (2)”, 27.03.2004, 12. s. 4.7/94.
687. “Milliyetlerin Yükselişleri ve Milliyetçilik”, 30.03.2004, 12. s. 4.7/95.
688. ““Minâre Mes’esi”: 1”, 21.12.2009. 9/9.
689. “Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında: I”, 29.01.1988, 2. s. 4.9/1.
690. “Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında: II”, 30.01.1988, 2. s. 4.9/2.
691. “Mitolojik Müslümanlığın Yolaçtığı Ölümcül Sonuç”, 28.09.2008, 7. s. 4.7/685.
692. “Mitolojik Müslümanlık ve İlim Zihniyeti”, 26.09.2008, 8. s. 4.7/684.
693. “Modernite ve “Hristiyanlık Sonrası Avrupa”, 04.05.2008, 6. s. 4.7/642.

694. “Modernite ve Âile”, 18.04.2008, 6. s. **4.7/639**.
695. “Mozaik”, 08.06.2004, 12. s. **4.7/124**.
696. “Mozaik”, Ankara 2004 (Temmuz), 203. sy. 9-14. ss. **5.22/7**.
697. “Mozaik”, Ankara, 15.11.2004, 43. sy. 30-35. ss. **5.12/4**.
698. “Muhâlefetin Kötülüğü”, 20.07.2007, 12. s. **4.7/536**.
699. “Muhâlefetin Siyâsî Basîretsizliğinin Türkiye’ye Faturası”, 09.07.2007, 8. s. **4.7/532**.
700. “Mukavele”, 29.05.2006, 8. s. **4.7/394**.
701. “Mükerreren: Bugün Kıbrıs, Yârın Türkiye”, 19.12.2003, 12. s. **4.7/52**.
702. “Mülk’ün Tapusunun Mâliklerinin Direnme Hakkı ve Görevi: I”, 23.01.2006, 8. s. **4.7/342**.
703. “Mülk’ün Tapusunun Mâliklerinin Direnme Hakkı ve Görevi: II”, 27.01.2006, 8. s. **4.7/343**.
704. “Münâfık Laisizmi”, 27.01.2000, 9. s. **4.1/5**.
705. “Müslüman(lık)lar İslâm’ın Sirtında Bir Kambur Oluşturuyorlar”, 14.09.2008, 8. s. **4.7/679**.
706. “Müslüman(lık)ların İnkırâzına Dâir”, 15.09.2008, 8. s. **4.7/680**.
707. “Müslümanlar Cehâletlerinin Kurbanı Olmuşlardır”, 29.09.2008, 7. s. **4.7/686**.
708. “Müslümanlar Niçin Müslümandır?”, 08.09.2008, 12. s. **4.7/677**.
709. “Müslümanlığın Paradoksu”, 01.01.2007, 10. s. **4.7/477**.
710. “Müslümanlığın Paradoksu: En Mükemmel Din Çok Geri İnsanların Elinde!”, 23.01.1999-29.01.1999, 5. y. 216. sy. 20. s. **5.1/5**.
711. “Müslümanlığın Paradoksu: En Mükemmel Din Çok Geri İnsanların Elinde!”, 28.01.1999, 13. s. aynı zamanda bk. **5.1/5, 4.9/18**.
712. “Müteyakkız Olma Zamânıdır: I”, 24.02.2007, 8. s. **4.7/486**.
713. “Müteyakkız Olma Zamânıdır: II”, 25.02.2007, 10. s. **4.7/487**.
714. “Na’t”, 06.02.2006, 8. s. **4.7/348**.
715. “Nasıl Olsa Orası Danimarka ya...”, 17.02.2006, 8. s. **4.7/353**.
716. “Ne “Sâf/Öz Millet” Vardır, ne de, “Sâf/Öz Dil”; Türkler ve Türkçe de Dâhil”, 25.07.2008, 6. s. **4.7/669**.
717. “Ne Bahasına ve Neye Mâl olursa Olsun, Bir Sanâyi’ Toplumu Olmak”, 06.10.2008, 8. s. **4.7/689**.

718. “Ne Oldu da İslâmcılar Bu Kadar Dejenere Oldu?”, 24.02.2008, 8. s. **4.7/619.**
719. “Ne Oldu da İslâmcılar Bu Kadar Dejenere Oldu?: II”, 25.02.2008, 8. s. **4.7/620.**
720. “Ne Yapmalı?”, 04.06.2007, 12. s. **4.7/523.**
721. “Nedir Şu “Başörtüsü” Denen Şeyin Esrarı?”, 29.07.2007, 8. s. **4.7/540.**
722. “Neseb Asabiyesi ve Sebeb Asabiyesi”, 30.09.2003, 9. s. **4.7/16.**
723. “Niçin “Ya Sev, ya Terket?””, 01.12.2008, 7. s. **4.7/708.**
724. ““Nursî ve Descartes Felsefelerinde Tabiat” Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, İstanbul 2000 (Bahar), 70. sy. 147-194. ss. **5.16/6.**
725. ““Obama Zaferi” Üzerine”, 07.11.2008, 7. s. **4.7/698.**
726. “Okuyucu ile Hasbihal”, 23.09.2003, 9. s. **4.7/13.**
727. “Olmaya Devlet Cihanda...”, 24.08.2008, 6. s. **4.7/671.**
728. “11 Eylül Vesilesiyle İdeal Politik Ders Başlıkları”, 23.09.2002, 12. s. **4.9/24.**
729. “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başları Osmanlı-Türk Düşüncesinde Ateistik ve Fideistik Pozitivizm ve Siyantizm’e Bir Örnek Olmak Üzere İki Farklı Kozmos Anlayışı”, Ankara 2000 (Mayıs-Haziran), 6. y. 33. sy. 228-245. ss. **5.26/7.**
730. “14 Mayıs Devrimi”, 19.05.2000-25.05.2000, 1. y. 18. sy. 11. s. **4.4/7.**
731. “Onur, AB, Logo ve Slogan: I”, 04.10.2005, 12. s. **4.7/309.**
732. “Onur, AB, Logo ve Slogan: II”, 07.10.2005, 12. s. **4.7/310.**
733. “Onur, AB, Logo ve Slogan: III”, 08.10.2005, 12. s. **4.7/311.**
734. “Onur, AB, Logo ve Slogan: IV”, 14.10.2005, 12. s. **4.7/312.**
735. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: I”, 15.10.2005, 12. s. **4.7/313.**
736. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: II”, 18.10.2005, 12. s. **4.7/314.**
737. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: III”, 22.10.2005, 12. s. **4.7/315.**
738. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: IV”, 25.10.2005, 12. s. **4.7/316.**
739. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: V”, 28.10.2005, 12. s. **4.7/317.**
740. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VI”, 29.10.2005, 12. s. **4.7/318.**
741. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VII”, 01.11.2005, 12. s. **4.7/319.**
742. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: VIII”, 04.11.2005, 12. s. **4.7/320.**
743. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: IX”, 05.11.2005, 12. s. **4.7/321.**

744. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: X”, 08.11.2005, 12. s. 4.7/322.
745. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XI”, 11.11.2005, 12. s. 4.7/323.
746. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XII”, 12.11.2005, 12. s. 4.7/324.
747. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XIII”, 15.11.2005, 12. s. 4.7/325.
748. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XIV”, 18.11.2005, 12. s. 4.7/326.
749. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: XV”, 19.11.2005, 12. s. 4.7/327.
750. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: Netîce-i Kelâm-I”, 22.11.2005, 12. s. 4.7/328.
751. “Onurlu AB Üyeliği” Tezinin Kritiği: Netîce-i Kelâm-II”, 25.11.2005, 12. s. 4.7/329.
752. ““Orada öylece duran” tarih”, İstanbul 2003 (Ocak), 1. y. 4. sy. 82-87. ss. 5.5/2.
753. “Ortadoğu Diyalektiği”, 31.07.2006, 14. s. 4.7/420.
754. “Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi ve Türkiye’nin Kâbûsu”, 20.08.2006, 8. s. 4.7/427.
755. “Ortadoğu’nun En Uzun İki Senesi ve Türkler ve Kürtler”, 21.08.2006, 8. s. 4.7/428.
756. ““Ortadoğu’nun ve Dünyanın En Uzun İki Senesi” Dolarken”, 09.11.2008, 8. s. 4.7/699.
757. “Osmanlı İslâm Dünyasının Babası”, 26.07.2002, 12. s. 4.9/23.
758. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri”, *Türk Ocakları Yüzyıllığı*: Ankara 2010, Ardıç Yayıncılık Türk Yurdu Yayınları No: 66 Yıllık Dizisi: 2, 667-762. ss. 3/3.
759. “Osmanlı, Cumhuriyet, “Gazâ, Cihad ve İlâ-yı Kelimatu’llah” İdesi Üzerine Bir Tarih Kritiği”, Ankara 1999 (Ağustos-Eylül), 1. y. 7-8. sy. 137-155. ss. 5.9/2.
760. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: I”, 16.07.2006, 8. s. 4.7/414.
761. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: II”, 17.07.2006, 8. s. 4.7/415.
762. “Osmanlı: İslam Dünyasının Babası: III”, 21.07.2006, 8. s. 4.7/416.
763. ““Öğretmen Dünyanın Her Yerinde...’... Sâhi mi?”, 16.09.2007, 8. s. 4.7/559.
764. “Öğretmen Mektupları”, 14.09.2007, 8. s. 4.7/558.
765. “Öğretmenlik’teki Kriz Üzerine Düşünmek: I”, 17.09.2007, 8. s. 4.7/560.

766. “Öğretmenlik’teki Kriz Üzerine Düşünmek: II”, 21.09.2007, 12. s. 4.7/561.
767. “Öğretmenlik’teki Kriz Üzerine Düşünmek: III”, 23.09.2007, 8. s. 4.7/562.
768. “Öz Türkçecilik’ten Linguistik Domino’ya”, 22.09.2006, 13. s. 4.7/440.
769. “Öz Türkçecilik, “Türk’ün Altın Çağı”nın İhyâsı”, 18.09.2006, 8. s. 4.7/439.
770. “Öz Türkçecilik, Türk’ün Altın Çağı ve Düşüşü”, 17.09.2006, 8. s. 4.7/438.
771. “Öz Türkçecilik, Uydurmacılık ve Linguistik Domino”, 24.09.2006, 12. s. 4.7/441.
772. “Öz Türkler ve Öz Türkçe”, 15.09.2005, 13. s. 4.7/301.
773. “Özel TV Yayıncılığında Kültür Zaafiyeti”, 23.06.1997, 15. s. 4.8/3.
774. “Özgürlük Problemi”, 14.07.1997, 15. s. 4.8/9.
775. ÖZTÜRK, Yaşar Nuri: “İnsan, İnsan Hakları ve İslâm”, *Yeni Toplum*: 1992 (Eylül-Ekim), 2. sy. 60-71. ss. 7.2/6.
776. “‘Özür’ ve Merhaba”, 16.03.2009. 9/1.
777. “Pafoloji ya da Ciddiyet Üzerine”, Ankara 1992 (Temmuz), 2. sy. 3-5. ss. 5.18/2.
778. “Panik”, 09.11.2007, 8. s. 4.7/579.
779. “Panik’ten Teslimiyet’e”, 11.11.2007, 6. s. 4.7/580.
780. “Panik Projeleri: I”, 12.11.2007, 7. s. 4.7/581.
781. “Panik Projeleri: II”, 16.11.2007, 6. s. 4.7/582.
782. “Panik Projeleri: III”, 18.11.2007, 6. s. 4.7/583.
783. “Panik Projeleri: IV”, 19.11.2007, 8. s. 4.7/584.
784. “Paryalara ve Sâhiplere Dâir”, 07.12.2004, 10. s. 4.7/197.
785. “PKK’nın “Sivil Savaş” Stratejisi Üzerine Notlar: I”, 20.09.2005, 12. s. 4.7/303.
786. “PKK’nın “Sivil Savaş” Stratejisi Üzerine Notlar: II”, 23.09.2005, 12. s. 4.7/304.
787. “PKK’nın “Sivil Savaş” Stratejisi Üzerine Notlar: III”, 24.09.2005, 12. s. 4.7/305.
788. “PKK’nın Siyasallaştırılması Ne Demektir?”, 28.02.2000, 9. s. 4.1/27.
789. “PKK’nın Tuzağına Düşmek”, 17.09.2005, 16. s. 4.7/302.

790. "Platon Felsefesinde Estetik Kaygu ve Hakikat veya Şiir ve Felsefe", İstanbul 2000 (Yaz), 71. sy. 59-93. ss. 5.16/7.
791. "Problem Devlet'te; Devlet Aklında", 24.01.2004, 12. s. 4.7/67.
792. "Problemimiz Asıl Olarak Dışta Değil İçte", 09.09.2003, 9. s. 4.7/7.
793. "Psşik Kopuş", İstanbul 2001 (Şubat), 4. y. 29. sy. 70-71. ss. 5.10/14.
794. "Quo Vadis Materialismus?", Ankara 1989 (Güz), 7. sy. 22-31. ss. 5.23/3.
795. "R.P. Yol Ayrımında: Ütopya'dan Gerçeğe", 08.05.1997, 5. s. 4.5/9.
796. "Racmen Bi'l-Ğayb", 18.10.2003, 9. s. 4.7/25.
797. "Roma'dan Amerika'ya Bir Tarih Dersi: Amerikan Göçmen Travması", 08.05.2006, 9. s. 4.7/386.
798. "Saf veya Öz Dil Aramak Akıla Zıyan Çılgın Bir Çabadır", 11.09.2006, 12. s. 4.7/437.
799. "Saldırgan Küreselleşme Çağı ve "Yeni Milliyetçilik"", Ankara, 15.04.2003, 24. sy. 44-55. ss. 5.12/2.
800. "Saldırgan Küreselleşme Çağı", Ankara, 15.03.2003, 23. sy. 6-13. ss. 5.12/1.
801. "Sarı Medya ve Sarı Siyâset", 02.07.2004, 12. s. 4.7/134.
802. "Savaş ve Barış Üzerine", İstanbul 2003 (Yaz), 83. sy. 105-129. ss. 5.16/10.
803. "Savaş, Demokrasi, Barış ve Ebedi Barış", 05.08.2003, 12. s. 4.9/32.
804. "Sayın Başbakan'ın Usûlü de Yanlış, Usûbu da", 29.06.2007, 13. s. 4.7/527.
805. "Sayın Halaçoğlu'na Yönelik Linç Kampanyası Eylem Hâlindeki Tetikçilik", 26.08.2007, 8. s. 4.7/552.
806. "Scientia Potestas Est", 19.09.2008, 6. s. 4.7/681.
807. "Sebeb Asabiyesi ve Vatandaşlık", 03.10.2003, 9. s. 4.7/17.
808. "Seçim Sonuçları Üzerine Soğukkanlı Düşünmek", 27.07.2007, 13. s. 4.7/539.
809. "Sekiz Yıllık "Zoraki" Eğitim", 03.04.1997, 5. s. 4.5/4.
810. "Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi", Ankara 1994 (Yaz), 29. sy. 35-76. ss. 5.23/14.
811. "Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve "Kimlik" Mes'alesi: I", 20.01.2006, 8. s. 4.7/340.

812. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Kimlik” Mes’elesı: II”, 22.01.2006, 8. s. 4.7/341.
813. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Mavi Akım” Mes’elesı: I”, 13.01.2006, 8. s. 4.7/337.
814. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve “Mavi Akım” Mes’elesı: II”, 15.01.2006, 8. s. 4.7/338.
815. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve Kürdistan Mes’elesı”, 10.01.2006, 8. s. 4.7/336.
816. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset ve Üç Mes’ele”, 08.01.2006, 8. s. 4.7/335.
817. “Sığ ve Sıra-Altı Siyâset”, 16.01.2006, 7. s. 4.7/339.
818. “Sıglık ve Sefâlet Dizboyu Bu Memleketin Siyâsetinde”, 18.12.2006, 8. s. 4.7/472.
819. “Sıra Türkiye’ye mi Geldi?”, 05.11.2007, 12. s. 4.7/578.
820. “Silâhı Bırak, Masaya Gel: I”, 09.04.2006, 12. s. 4.7/374.
821. “Silâhı Bırak, Masaya Gel: II”, 10.04.2006, 8. s. 4.7/375.
822. “Silâhı Bırak, Meclis’e Gel!”, 22.10.2007, 12. s. 4.7/573.
823. “Sis Bombası”, 18.01.2009, 6. s. 4.7/725.
824. “Sistematik Problemlerimize Dâir”, 06.08.2007, 8. s. 4.7/544.
825. “Sitemler ve Sorular-1”, 05.11.2003, 12. s. 4.7/32.
826. “Sitemler ve Sorular-2: “Türkiye Devleti””, 07.11.2003, 12. s. 4.7/33.
827. “Sitemler ve Sorular-3: “Yazı Dili ve Konuşma Dili””, 08.11.2003, 12. s. 4.7/34.
828. “Sivillik ve Demokrasi”, Ankara 1997 (Kasım-Aralık), 3. y. 18. sy. 106-112. ss. 5.26/2.
829. “Siyâset Bir Tiyatrodur; Ancak, Tiyatro Bir Ciddiyettir”, 11.12.2006, 8. s. 4.7/470.
830. “Siyâset ve Aydın”, 04.01.2009, 8. s. 4.7/720.
831. “Siyâset ve Felsefe”, 12.05.2000-18.05.2000, 1. y. 17. sy. 11. s. 4.4/6.
832. “Siyâset ve Fikir Olarak Fikir”, 21.04.2000-27.04.2000, 1. y. 14. sy. 11. s. 4.4/3.
833. “Siyâset ve Kirlilik”, Ankara 2001-02 (Bahar), 65. sy. 20-27. ss. 5.23/16.
834. “Siyâset ve Kirlilik: I Her Tür Siyâset Tabiatı Gereği Kir Taşır”, 16.03.2001-22.03.2001, 10. s. 4.3/6.

835. “Siyâset ve Kirlilik: II İnsan’ın Yaratıldığı Eğri Odun”, 23.03.2001-29.03.2001, 10. s. **4.3/7**.
836. “Siyâset ve Kirlilik: III “Siyâsî İyi” ve “İyi Toplum””, 30.03.2001-05.04.2001, 10. s. **4.3/8**.
837. “Siyâset ve Kirlilik: IV “Real Siyâsî İyi” ve “İyi Toplum””, 06.04.2001-12.04.2001, 10. s. **4.3/9**.
838. “Siyâset ve Kirlilik: V “Siyâsî Rüşd ve Siyâsî Kirlilik””, 13.04.2001-19.04.2001, 10. s. **4.3/10**.
839. “Siyâset ve Tefekkür Tarihimizde Otorite”, Ankara 1990 (Kış), 13. sy. 43-52. ss. **5.23/6**.
840. “Siyâset’e ve Satranç’a Dâir”, 16.07.2007, 8. s. **4.7/535**.
841. “Siyâset’in Doğrusu ve Bilim’in Doğrusu”, 06.08.2005, 13. s. **4.7/286**.
842. “Siyâset’te Gergin Beklenti”, 24.04.1997, 5. s. **4.5/7**.
843. “Siyâset’te Merkez, Merkez-Dışı ve Merkez-Karşıtı”, 01.05.1997, 5. s. **4.5/8**.
844. “Siyâset, Entelektüeller, Liderler ve Kahramanlar”, 23.11.2004, 10. s. **4.7/191**.
845. “Siyâset, İtâat ve İslâm; Devlet ve Devlet Aklı”, 19.01.2001-25.01.2001, 2. y. 52. sy. 9. s. **4.4/39**.
846. “Siyâset, Mühendislik ve Hesap-Kitap Üzerine”, 16.08.2005, 13. s. **4.7/290**.
847. “Siyâset, Öngörme ve Problem Çözme”, 13.08.2005, 13. s. **4.7/289**.
848. “Siyâset: İnsan San’atlarının En Kirlisi ve En Zarûrîsi”, 08.03.2005, 13. s. **4.7/227**.
849. “Siyâsetin Normalleşmesi Üzerine”, 31.08.2007, 8. s. **4.7/554**.
850. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-I”, 18.03.2000-24.03.2000, 6. y. 276. sy. 30. s. **5.1/9**.
851. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-II”, 01.04.2000-07.04.2000, 6. y. 278. sy. 38. s. **5.1/10**.
852. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat-III”, 15.04.2000-21.04.2000, 6. y. 280. sy. 30. s. **5.1/11**.
853. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat: Bilim ve Hakikat-I”, 19.02.2000-25.02.2000, 6. y. 272. sy. 31. s. **5.1/7**.
854. “Siyâsetsiz Bir ‘Analiz’: Bilim, Felsefe ve Hakikat: Bilim ve Hakikat-II”, 04.03.2000-10.03.2000, 6. y. 274. sy. 31. s. **5.1/8**.

855. “Siyâsette Ciddî Bir Problem Var; Hâssaten Muhâlefette”, 06.07.2007, 13. s. 4.7/530.
856. “Siyâsî Basîrete Dâir”, 08.07.2007, 12. s. 4.7/531.
857. “Siyâsî Bunalım Üzerine”, Ankara 2002 (Haziran), 1. sy. 29. s. 5.2/1.
858. ““Siyâsî Çözüm” ve Savaş”, 10.03.2008, 12. s. 4.7/625.
859. ““Siyâsî Çözüm”, “İki İleri, Bir Geri” ve “Bir İleri, İki Geri”, 17.03.2008, 8. s. 4.7/627.
860. ““Siyâsî Çözüm”, Savaş ve Siyâsetçimizin Çapsızlığı”, 14.03.2008, 6. s. 4.7/626.
861. “Siyâsî Gelişmelerden Bâzi Başlıklar”, 13.01.2009, 12. s. 4.7/723.
862. “Siyâsî İslâm Bitti mi?”, 14.02.2000, 9. s. 4.1/17.
863. “Siyâsî İslâm, Demokrasi ve Ebû Süfyân İmânı”, 15.02.2000, 9. s. 4.1/18.
864. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: I”, 01.09.2000-07.09.2000, 1. y. 33. sy. 11. s. 4.4/20.
865. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: II”, 08.08.2000-14.09.2000, 1. y. 34. sy. 11. s. 4.4/21.
866. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: III”, 15.09.2000-21.09.2000, 1. y. 35. sy. 11. s. 4.4/22.
867. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: IV”, 22.09.2000-28.09.2000, 1. y. 36. sy. 11. s. 4.4/23.
868. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: V”, 29.09.2000-05.10.2000, 1. y. 37. sy. 11. s. 4.4/24.
869. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VI”, 06.10.2000-12.10.2000, 1. y. 38. sy. 14-15. ss. 4.4/25.
870. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VII”, 13.10.2000-19.10.2000, 1. y. 39. sy. 11. s. 4.4/26.
871. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: VIII”, 20.10.2000-26.10.2000, 1. y. 40. sy. 9. s. 4.4/27.
872. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: IX”, 27.10.2000-02.11.2000, 1. y. 41. sy. 9. s. 4.4/28.
873. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: X”, 03.11.2000-09.11.2000, 1. y. 42. sy. 9. s. 4.4/29.
874. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XI”, 10.11.2000-16.11.2000, 1. y. 43. sy. 9. s. 4.4/30.

875. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XII”, 17.11.2000-23.11.2000, 1. y. 44. sy. 9. s. **4.4/31**.
876. “Siyâsî Milliyetçiliğin İflâsı: XIII”, 24.11.2000-30.11.2000, 1. y. 45. sy. 9. s. **4.4/32**.
877. “Siyâsî Milliyetçiliğin Kronik İktidar Problemi”, 04.09.2004, 9. s. **4.7/160**.
878. “Siyâsî Milliyetçiliğin Kronik İktidar Problemi”, 07.09.2004, 9. s. **4.7/161**.
879. “Siyâsî Milliyetçilik ve “İktidarın Kör Noktası””, 24.09.2004, 11. s. **4.7/168**.
880. “Siyâsî Milliyetçilik ve “Kanâat Terörü””, 17.09.2004, 10. s. **4.7/165**.
881. “Siyâsî Milliyetçilik ve “Kanâat Terörü” (2)”, 18.09.2004, 10. s. **4.7/166**.
882. “Siyâsî Milliyetçilik ve “Kanâat Terörü””, 21.09.2004, 10. s. **4.7/167**.
883. “Siyâsî Milliyetçilik ve “Kitle-Adam” ya da “Sıradan İnsan””, 10.09.2004, 11. s. **4.7/162**.
884. “Siyâsî Milliyetçilik, Cemaat ve Cemiyet”, 11.09.2004, 10. s. **4.7/163**.
885. “Siyâsî Milliyetçilik, Cumhuriyetçilik ve Demokrasi”, 14.09.2004, 10. s. **4.7/164**.
886. “Siyâsî Milliyetçilik, Devletçilik ve Demokrasi: I”, 01.10.2004, 10. s. **4.7/171**.
887. “Siyâsî Milliyetçilik, Devletçilik ve Demokrasi: II”, 02.10.2004, 10. s. **4.7/172**.
888. “Siyâsî Tekilleşme”, 08.12.2001-14.12.2001, 7. y. 366. sy. 27. s. **5.1/26**.
889. “Siyâsî-İdeolojik Tarih Okumaları, Anadoluculuk-Kibecilik ve “Troy” Meselesi”, 17.08.2004, 10. s. **4.7/152**.
890. ““Siz Savaş ile İlgilenmiyor Olabilirsiniz; Ancak...””, 05.09.2003, 9. s. **4.7/5**.
891. “Sofistikasyon Her Hâliyle İnce ve Ciddî Bir Mevzûdur”, 13.07.2008, 6. s. **4.7/664**.
892. “Sofistikasyon, Bir Devletin Tepesindeki Adamın Devleti Soymasına Benzer; Onun için, Ciddiye Alınmalıdır”, 11.07.2008, 6. s. **4.7/663**.
893. “Sofistikasyon, Sofistike Vendetörler ve Türkler”, 14.07.2008, 8. s. **4.7/665**.
894. “Sokaktaki Milliyetçilik ve “Sokak Milliyetçiliği””, 04.11.2007, 12. s. **4.7/577**.

895. “Sol İntelijansiya ve Sol Siyâset Üzerine Sağ’dan Sol’a Bir Kritik Denemesi”, Ankara 1999 (Temmuz), 1. y. 6. sy. 101-111. ss. 5/9/1.
896. “Son Çâre Olarak, Ağır Bir Bedel Ödemeye Hazır Olmalıyız”, 29.10.2007, 12. s. 4.7/575.
897. ““Son Derece Mühim” İki Hâdise”, 16.01.2009, 6. s. 4.7/724.
898. ““Son Gelişmeler” Üzerine Bir Derleme ve “Birlikte Düşünmek””, 16.12.2002-22.12.2002, 1. y. 35. sy. 6. s. 4.6/33.
899. ““Sosyal Bilimler Ansiklopedisi’ndeki ‘Kozmos’ ve ‘Kozmoloji-Kozmogni’ Maddeleri Hakkında Bir Kritik”, Ankara 1992 (Mayıs), 1. sy. 7-11. ss. 5.18/1.
900. “Stratejik Düşünmek”, 29.06.2004, 12. s. 4.7/133.
901. ““Su Mes’ele” Deddiğiniz “Sudan” Bir Mes’ele Değil”, 24.06.2007, 6. s. 4.7/525.
902. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Üzerine Mütâlaalar”, *21. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid’e Bakış*: Hazırlayan: Mehmet TOSUN, Yayın Danışmanı: Hayrettin TURAN; Editör: Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ: İstanbul 2003, Acar Matbaacılık, 65-74. ss. 7.1/4.
903. “Şans, Talih, Kader, Kısmet”, 28.07.2008, 12. s. 4.7/670.
904. “Şark Çölünde Bir Vâha: Cemil Meriç”, 19.06.1997, 15. s. 4.8/2.
905. “Şeytan, taş ve sopa ile konuştuğunda”, 06.12.2003, 12. s. 4.7/47.
906. “Şimdi Kendimizi Sığaya Çekmenin Tam Zamanı”, 13.10.2001-19.10.2001, 7. y. 358. sy. 39. s. 5.1/22.
907. ““Tabela’ya Ortak Getirenlerin “Millî Hâkimiyet Bayramı””, 27.04.2004, 12. s. 4.7/107.
908. “Tabî ve Fitrî Bir Ekzistans Olarak Milliyetçilik”, *Statikodan Değişime Milliyetçilik Ufku*: Ankara 2008, Binyıl Yayınevi, 195-309. ss. 3/1.
909. “Tamam mı Devam mı?”, 06.01.2006, 8. s. 4.7/334.
910. “Tanrı Amerika’yı Korusun”, 14.11.2008, 6. s. 4.7/701.
911. ““Tanrısız Modernite”den “Yeni Modernite”ye”, 16.05.2008, 6. s. 4.7/647.
912. “Tarih Bilinci Işığında Avrupa Birliği ve Türkiye”, Ankara 2002 (Eylül), 3. sy. 13-16. ss. 5.2/2.
913. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: I”, 04.10.2003, 9. s. 4.7/18.
914. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: 2”, 05.10.2003, 9. s. 4.7/19.
915. “Tarih Felsefesi Sohbetleri: III”, 07.10.2003, 9. s. 4.7/20.

916. “Tarih Makas Değiştiriyor”, Ankara 1992 (Yaz), 19. sy. 35-40. ss. 5.23/12.
917. “Tarih Üzerine Pratisyen Bir Deneme”, Ankara 1990 (Yaz), 11. sy. 93-108. ss. 5.23/4.
918. “Tarih ve Eğitim veya Tarih Bilinci”, İstanbul 2002 (Şubat), 5. y. 41. sy. 60-61. ss. 5.10/26.
919. “Tarih ve Kahraman: I”, 26.11.2004, 10. s. 4.7/192.
920. “Tarih ve Kahraman: II”, 27.11.2004, 10. s. 4.7/193.
921. “Tarih ve Kahraman: III”, 30.11.2004, 10. s. 4.7/194.
922. “Tarih ve Kahraman: IV”, 03.12.2004, 10. s. 4.7/195.
923. “Tarih ve Tarih Bilinci”, 29.02.2000, 9. s. 4.1/28.
924. “Tarih ve Yapay-Sanat Tarih”, 03.07.1997, 15. s. 4.8/6.
925. “Tarih’e ve Hâinlere Dâir: I”, 29.07.2005, 13. s. 4.7/282.
926. “Tarih’e ve Hâinlere Dâir: II”, 30.07.2005, 13. s. 4.7/283.
927. “Tarih’i Hâtırlamak: I”, 06.05.2005, 13. s. 4.7/250.
928. “Tarih’i Hâtırlamak: II”, 07.05.2005, 13. s. 4.7/251.
929. “Tarih’in Ciddiyeti ve “Anti Güneş-Dil Teorisi” Üzerine”, 14.08.2004, 10. s. 4.7/151.
930. “Tarih’in Kırılma Noktasında Türkiye”, 01.10.2005, 12. s. 4.7/308.
931. “Tarih’ten kaçış ve tarih’e kaçış”, 26.07.2005, 13. s. 4.7/281.
932. “Tarih, İlim ve Pratisyen Bir Apoloji”, Ankara 1990 (Kış), 13. sy. 109-126. ss. 5.23/7.
933. “Tarih, Özgürlük, Son Vahy ve Son Resûl”, 06.07.1998, 2. s. 4.9/10.
934. “Tarihçilerin Ermeni Mes’alesi Üzerine Basın Bildirileri”, 14.05.2005, 13. s. 4.7/253.
935. “Tarihin Derin Kökleri ve Truvalı Türkler”, 20.08.2004, 10. s. 4.7/153.
936. “Tarihin Makas Değiştirdiği Noktadaki Ülke: Türkiye”, İstanbul 2001 (Aralık), 4. y. 39. sy. 58-59. ss. 5.10/24.
937. “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarih ve Beşerî Tarih”, Ankara 1996 (Yaz), 41. sy. 70-81. ss. 5.23/15.
938. “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarih ve Beşerî Tarih”, Ankara 2003 (Yaz), 73. sy. 23-42. ss. 5.23/19.
939. “Tarihin Sonu mu?”, İstanbul 2000 (Mayıs), 3. y. 20. sy. 66-68. ss. 5.10/5.
940. “Tasavvur, İrâde, Fiil”, 13.01.2004, 12. s. 4.7/62.

941. “Tehlikeli Kavramlar: I: “Merkezî Hükûmet””, 06.01.2004, 12. s. 4.7/59.
942. “Tehlikeli Kavramlar: II: “Subsidiarite”-1”, 09.01.2004, 12. s. 4.7/60.
943. “Tehlikeli Kavramlar: III: “Subsidiarite”-2”, 10.01.2004, 12. s. 4.7/61.
944. “Tek Kutuplu Dünya’nın Sonu mu?”, 29.08.2008, 6. s. 4.7/672.
945. *Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Bir Transformasyonun Yorumu Üzerine*: İstanbul 1988, 73 s. Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Doç. Dr. Edip BÜYÜKKOCA). 2/1.
946. “Temiz Siyâset ve Olgun Cemiyet”, 12.03.2005, 13. s. 4.7/228.
947. “Tenkil, Harp, Muhârebe ve Savaş Üzerine Birkaç Başlık”, 09.03.2008, 6. s. 4.7/624.
948. “Termodinamik’in İkinci Kanunu ve Entropi”, *Ders Notları*: Kasım 2008, 48 s. 8/2.
949. “Termodinamik’in Kurucu Babası Nicolas-Leonard Sadi Carnot”, *Ders Notları*: Kasım 2008, 15 s. 8/3.
950. ““Terör”, Eğitim ve Kalkınma”, 14.04.2006, 8. s. 4.7/376.
951. “Toplumsal Çöküşün Psikolojik ve Psikiyatrik Veçheleri”, 24.04.2004, 13. s. 4.7/106.
952. “Toplumsal Değişme Vektörü ve Jakoben Elitizm’in Sonu”, 17.12.1996, 2. s. 4.9/4.
953. “Toplumsal Katalepsi, Aydınları ve Devlet”, 18.05.2004, 12. s. 4.7/115.
954. “Truvalı Türkler veya Roma Kapılarındaki Barbarlar ve Nomadlar”, 28.08.2004, 12. s. 4.7/157.
955. TURAN, İlter: “Çağdaşlaşma Üzerine”, *Yeni Toplum*: 1992 (Mayıs-Haziran), 1. sy. 64-70. ss. 7.2/3.
956. ““Tükür, Efendi Baba; Tükür””, 04.06.2005, 13. s. 4.7/261.
957. “Türk Aydınında Felsefi Zaafiyetin Temelleri Birinci Kısım: Genel Panorama ve Türk Solu”, Ankara 1991 (Yaz), 15. sy. 68-76. ss. 5.23/9.
958. “Türk Aydınında Felsefi Zaafiyetin Temelleri İkinci Kısım: Türk Sağı”, Ankara 1991 (Güz), 16. sy. 65-76. ss. 5.23/10.
959. “Türk Milliyetçiliği’nin En Mühim İhtiyacı: Öz-Eleştiri”, Ankara 1999 (Mart-Nisan-Mayıs), 139-140-141. sy. 95-100. ss. 5.22/5.
960. “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, İstanbul 1999 (Bahar), 66. sy. 11-54. ss. 5.16/3.
961. ““Türk Problemi””, 12.09.2003, 9. s. 4.7/8.

962. “Türk Sivilleşme Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Abant”, İstanbul 1998 (Eylül), 1. y. 6. sy. 12-14. ss. 5.13/1.
963. “Türk Siyâset Geleneğinde “Devlet”in Aşırı Tâziminin ve “Devlet Baba” Kavramının Tarihsel Arka-Plânına Dair”, Ankara 1999 (Ocak-Şubat), 5. y. 25. sy. 235-247. ss. 5.26/6.
964. “Türk Tarihinin Akışı Çerçevesinde Türkler, Batı ve Avrupa”, 09.02.2001-15.02.2001, 10-11. ss. 4.3/2.
965. “Türk Toplumunun Tahammül Gücü”, 11.08.2001-17.08.2001, 7. y. 349. sy. 25. s. 5.1/17.
966. “Türk Volksgeist’i uyandıkaça, AB’ye teveccüh geriliyor”, 03.05.2005, 13. s. 4.7/249.
967. “Türk Yüksek Öğretimi’nin Meseleleri”, 09.02.2000, 9. s. 4.1/13.
968. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: I”, 05.01.2002-11.01.2002, 8. y. 370. sy. 29. s. 5.1/28.
969. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: II”, 19.01.2002-25.01.2002, 8. y. 372. sy. 39. s. 5.1/29.
970. “Türk’ün Mâkûs Tâli’i: III”, 02.02.2002-08.02.2002, 8. y. 374. sy. 53. s. 5.1/30.
971. *Türk-İslam Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*: İstanbul 1994, 478 s. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail YAKIT). 2/3.
972. “Türkiye Bir “Müdâhele”ye Mâruz Bırakılmaya Zorlanıyor”, 16.02.2007, 6. s. 4.7/482.
973. “Türkiye Kontrolden Çıkıyor”, 11.06.2004, 12. s. 4.7/125.
974. “Türkiye Nereye Gidiyor?”, 15.05.2004, 12. s. 4.7/114.
975. “Türkiye Sâdece ve Yalnız “Türkiye” Olarak Düşünülemez”, 30.09.2005, 12. s. 4.7/307.
976. “Türkiye Üzerine Derin Düşünmek Zamânıdır”, 13.05.2002-19.05.2002, 1. y. 5. sy. 19. s. 4.6/5.
977. “Türkiye Üzerine Teemmülle Düşünmek”, İstanbul 2001 (Eylül), 4. y. 36. sy. 78-79. ss. 5.10/21.
978. “Türkiye ve Amerikan Efsânesi”, 20.01.2004, 12. s. 4.7/65.
979. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: I”, 03.06.2002-09.06.2002, 1. y. 8. sy. 21. s. 4.6/8.
980. “Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: II”, 10.06.2002-16.06.2002, 1. y. 9. sy. 21. s. 4.6/9.

981. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: III", 17.06.2002-23.06.2002, 1. y. 10. sy. 19. s. **4.6/10**.
982. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: IV", 24.06.2002-30.06.2002, 1. y. 11. sy. 19. s. **4.6/11**.
983. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: V", 01.07.2002-07.07.2002, 1. y. 12. sy. 19. s. **4.6/12**.
984. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VI", 08.07.2002-14.07.2002, 1. y. 13. sy. 19. s. **4.6/13**.
985. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VII", 15.07.2002-21.07.2002, 1. y. 14. sy. 19. s. **4.6/14**.
986. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: VIII", 22.07.2002-28.07.2002, 1. y. 15. sy. 19. s. **4.6/15**.
987. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: IX", 29.07.2002-04.08.2002, 1. y. 16. sy. 19. s. **4.6/16**.
988. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: X", 05.08.2002-11.08.2002, 1. y. 17. sy. 19. s. **4.6/17**.
989. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XI", 12.08.2002-18.08.2002, 1. y. 18. sy. 19. s. **4.6/18**.
990. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XII", 19.08.2002-25.08.2002, 1. y. 19. sy. 19. s. **4.6/19**.
991. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIII", 26.08.2002-02.09.2002, 1. y. 20. sy. 19. s. **4.6/20**.
992. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIV", 02.09.2002-08.09.2002, 1. y. 21. sy. 19. s. **4.6/21**.
993. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XV", 09.09.2002-15.09.2002, 1. y. 22. sy. 19. s. **4.6/22**.
994. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVI", 16.09.2002-22.09.2002, 1. y. 23. sy. 19. s. **4.6/23**.
995. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVII", 23.09.2002-29.09.2002, 1. y. 24. sy. 19. s. **4.6/24**.
996. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XVIII", 30.09.2002-06.10.2002, 1. y. 25. sy. 19. s. **4.6/25**.
997. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XIX", 07.10.2002-13.10.2002, 1. y. 26. sy. 20. s. **4.6/26**.
998. "Türkiye ve Avrupa Birliği: Olmak veya Olmamak: XX", 14.10.2002-20.10.2002, 1. y. 27. sy. 20. s. **4.6/27**.

999. “Türkiye ve Avrupa: “Düşmüş Sosyu” ve “Kamelyalı Kadın”, 20.03.1997, 5. s. 4.5/2.
1000. “Türkiye ve Demokrasi”, Ankara 1997 (Eylül-Ekim), 3. y. 17. sy. 29-40. ss. 5.26/1.
1001. “Türkiye’de Neler Oluyor, Türkiye’ye Neler Oluyor”, 15.06.2001-21.06.2001, 10. s. 4.3/16.
1002. “Türkiye’de Neler Oluyor, Türkiye’ye Neler Oluyor”, 26.11.2005, 12. s. 4.7/330.
1003. ““Türkiye’li Aydın”ın Dini, Türk’e Olan Kinidir”, 09.01.2009, 12. s. 4.7/722.
1004. ““Türkiye’li Aydın”ın İhâneti Ap-Ayrı Bir Fenomendir, Sâhasında Tek Örnektir”, 05.01.2009, 8. s. 4.7/721.
1005. “Türkiye’nin “Çağdaşlaşma” Süreci’nde “Sosyal Faz Değiştirme”nin Zarûrî Bir Şerh ve Rûknü Olarak, Eğitim Sisteminin “Instauration”u”, *Türkiye II. Eğitim Felsefesi Kongresi: Van 1996, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları Nr: 33, Eğitim Fakültesi No: 3, 140-144. ss. 6/1.*
1006. “Türkiye’nin Herşeyi Var; Ama Kahramanı Yok”, 20.11.2004, 10. s. 4.7/190.
1007. “Türkiye’nin Potansiyeli”, 21.10.2002-24.10.2002, 1. y. 28. sy. 20. s. 4.6/28.
1008. “Türkiye’ye Müdâhale Üzerine Üç Başlık”, 18.02.2007, 8. s. 4.7/483.
1009. “Türkiye’ye Müdâhalede Bulunmanın Tam Zamanıdır”, 19.02.2007, 10. s. 4.7/484.
1010. “Türkiye’ye Üzerindeki Müdâhale Zorlamaları Tırmanıyor”, 23.02.2007, 12. s. 4.7/485.
1011. “Türkiye, ya “Büyük Türkiye” Olacak ya da Yok Olacak!...”, *Devlet İçin Devlete Rağmen: İstanbul 2006, Truva Yayınları, 305-319. ss. 7.1/6.*
1012. “Türkiye-AB Münâsebetlerinde Tehlikeli Gelişmeler”, 13.04.2008, 6. s. 4.7/637.
1013. “Türkiye: Bölünük Ülke”, 15.10.2004, 10. s. 4.7/176.
1014. “Türkler de “Türk” olarak örgütlenir; ya o zaman?”, 26.06.2004, 12. s. 4.7/132.
1015. “Türkler Tabî ki Bir “Millet”; Ama Yine de Bir Problem Var”, 18.07.2008, 6. s. 4.7/666.
1016. “Türkler Vatanına Sâhip Çıkamıyor!”, 19.01.2009, 8. s. 4.7/726.

1017. “Türkler ve Avrupa Asâlet’ten Zillet’e: Birinci Perde”, İstanbul 2001 (Temmuz), 4. y. 34. sy. 74-75. ss. 5.10/19.
1018. “Türkler ve Avrupa Asâlet’ten Zillet’e: İkinci Perde”, İstanbul 2001 (Ağustos), 4. y. 35. sy. 76-77. ss. 5.10/20.
1019. “Türkler ve Avrupa: Asâlet’ten Zillet’e (1)”, 06.11.2004, 10. s. 4.7/183.
1020. “Türkler ve Avrupa: Asâlet’ten Zillet’e-II”, 09.11.2004, 10. s. 4.7/184.
1021. “Türkler ve Avrupa: Asâlet’ten Zillet’e-II”, 10.11.2004, 10. s. 4.7/185.
1022. “Türkler ve Avrupa: Asâlet’ten Zillet’e-IV”, 12.11.2004, 10. s. 4.7/186.
1023. “Türkler ve Avrupa: Asâlet’ten Zillet’e-IV”, 13.11.2004, 10. s. 4.7/187.
1024. “Türkler ve Sofistler”, 07.07.2008, 12. s. 4.7/662.
1025. “Türkler, AB hakkında neler düşünüyor?”, 27.12.2003, 12. s. 4.7/56.
1026. “Türkler, Kürtler, Hitler ve...(1)”, 18.03.2005, 13. s. 4.7/230.
1027. “Türkler, Kürtler, Hitler ve...(2)”, 19.03.2005, 13. s. 4.7/231.
1028. “Türkler, Kürtler, Hitler ve “Kavgam” Projesi-I”, 25.03.2005, 13. s. 4.7/232.
1029. “Türkler, Kürtler, Hitler ve “Kavgam” Projesi-II”, 26.03.2005, 13. s. 4.7/233.
1030. “Türkler, Sâhiden Bir “Millet” mi?”, 16.06.2008, 8. s. 4.7/656.
1031. “Türkleri Seviyorum; Ama..”, 15.06.2008, 6. s. 4.7/655.
1032. “Türklerin AB Sevdâsı, Özü İtibâriyle, Kendilerini Aşağılayıcı Bir Akıl Tutulmasıdır”, 09.06.2008, 8. s. 4.7/654.
1033. “Türklerin AB’den Beklentileri: “İş, Ekmek, Hürriyet”!”, 08.06.2008, 6. s. 4.7/653.
1034. “Türklerin Tarihî Yolculuğu: I”, 02.12.2005, 12. s. 4.7/332.
1035. “Türklerin Tarihî Yolculuğu: II”, 03.12.2005, 12. s. 4.7/333.
1036. “Türklerin Tasfiyesi ve Türklerin Eliyle İslâm Dünyasının Ezilmesi”, 02.11.2004, 10. s. 4.7/182.
1037. “Türklerin Zekâ Testi veya Dün Akşam İctik Bir Fâlifullik”, 14.11.2003, 12. s. 4.7/36.
1038. “Türköne Bilimi Altüst Ediyor”, 23.06.2006, 13. s. 4.7/404.
1039. “Ulemânın ve İntelijansiyanın Gücüne ve Önemine Dâir”, 17.03.2006, 12. s. 4.7/364.
1040. “Ulus-Devletlerin Krizi ve Geleceği: I”, 01.10.2007. 4.2/2.
1041. “Ulus-Devletlerin Krizi ve Geleceği: II”, (Haziran-Temmuz) 2010. 4.2/3.

1042. “Ulus-Devlet, Millet ve Milliyetçilik Üzerine Bir Tahlil”, Ankara 1996 (Eylül), 109. sy. 12-22. ss. 5.22/2.
1043. “Ulusal Güvenlik ya da Dumanlı Havayı Seven Kurtlar”, 18.08.2001-24.08.2001, 7. y. 350. sy. 23. s. 5.1/18.
1044. “Uyumlu Eğitim, Millî Kimlik ve Avrupalılık”, 15.06.2004, 12. s. 4.7/127.
1045. ““Üç Et San’atı” Üzerine Aforizmalar”, 30.01.2000, 9. s. 4.1/6.
1046. “Üçüncü Binyıl’da Türkiye’de Devlet Modeli Nasıl Olmalı?”, İstanbul 2000 (Ocak), 3. y. 16. sy. 56-57. ss. 5.10/2.
1047. “Ülkeler Arasındaki Farklar Halkların değil, Elitlerin Çaplarının Arasındaki Farktır”, 17.10.2008, 6. s. 4.7/693.
1048. “Üniversite”, 08.02.2000, 9. s. 4.1/14.
1049. “Üstüste Sorular Soru İçinde”, 26.01.2000, 9. s. 4.1/4.
1050. “Üstüste Sorular Soru İçinde”, 29.09.2001-05.10.2001, 7. y. 356. sy. 17. s. 5.1/21.
1051. “Üstüste Sorular Soru İçinde”, 02.06.2006, 13. s. 4.7/395.
1052. “Vaaz problemi: I”, 28.10.2000-03.11.2000, 6. y. 308. sy. 31. s. 5.1/13.
1053. “Vaaz problemi: II”, 11.11.2000-17.11.2000, 6. y. 310. sy. 30. s. 5.1/14.
1054. “Varlığım Avrupa Birliği’nin Varlığına Armağan Olsun!”, 26.01.2001-01.02.2001, 2. y. 53. sy. 9. s. 4.4/40.
1055. “Vatan Sevgisi, Vatan-Sevmezler ile Hesaplaşmayı Âmir bir Farzı Aynadır”, 07.12.2008, 8. s. 4.7/710.
1056. “Vaziyet İyi Değil”, 25.06.2007, 13. s. 4.7/526.
1057. “Vaziyet İyiyeye Gidiyor; İyi Değerlendirmek Şartıyla Tabii...”, 17.05.2005, 13. s. 4.7/254.
1058. “Vaziyet Kötü, Ama Hiçbirşeyin Sonu Değil!”, Ankara 2001-03 (Bahar), 66. sy. 21-29. ss. 5.23/17.
1059. “Vaziyet Ne Merkezde?”, 22.06.2007, 13. s. 4.7/524.
1060. “Ve’aleykümesselâm, Muhterem Mustafa Beğ”, 29.06.2010. 9/10.
1061. “Vedâ”, 07.02.2009, 6. s. 4.7/727.
1062. “Vicdan ve Red veya ya Sev, ya Defol!”, 29.01.2006, 8. s. 4.7/344.
1063. “Vicdan ve Red veya ya Sev, ya Defol!-2”, 30.01.2006, 8. s. 4.7/345.
1064. “Vicdânî Red, ya da, Müptezel Felsefe”, 03.02.2006, 8. s. 4.7/346.
1065. “Vicdânî Red, ya da, Yüreksiz Nâmusluların Trajedisi”, 05.02.2006, 8. s. 4.7/347.

1066. “Vox Populis, Vox Dei”, 22.07.2007, 8. s. 4.7/537.
1067. “www.durmushocaoglu.com”, 19.11.2006, 16. s. 4.7/461.
1068. “Ya Devlet Başa, ya Kuzgun Leşe” Ortamında Yargı ve Siyâset Üzerine”, 12.03.2006, 8. s. 4.7/362.
1069. “Ya Şimdi, ya Hiçbir Zaman”, 07.08.2006, 8. s. 4.7/422.
1070. “Yabancılaşma ve İnorganik Aydın”, 30.06.1997, 15. s. 4.8/5.
1071. “Yankee’nin İşi Çok Zor”, 16.11.2008, 8. s. 4.7/702.
1072. “Yankee’nin İşi Çok Zor: II”, 17.11.2008, 8. s. 4.7/703.
1073. “Yankee’nin İşi Çok Zor: III”, 21.11.2008, 6. s. 4.7/704.
1074. “Yankee’nin İşi Çok Zor, Ama Türkiye’nin İşi Daha da Zor”, 24.11.2008, 8. s. 4.7/705.
1075. “Yanlış Hesapların Döndüğü Yer: Bağdat”, 11.10.2003, 9. s. 4.7/22.
1076. “Yanlış Kanâatleri Düzeltmek veya Atom Çekirdeğini Patlatmak”, 17.04.2006, 9. s. 4.7/378.
1077. “Yapay ve Sanal Tarih Senoryaları ve Truvalı Türkler”, 21.08.2004, 10. s. 4.7/154.
1078. “Yapay-Sanal Tarih ve Tarih Paranoyası”, 07.07.1997, 15. s. 4.8/7.
1079. “Yaralanmış “Volksgeist”in Geri Dönüşü”, 15.04.2005, 13. s. 4.7/241.
1080. ““Yavaş Devrim” ve Köylülerin Rolü”, 05.08.1997, 2. s. 4.9/7.
1081. “Yeni Bir Dünya’nın Alt-Yapısına Dair”, Ankara 1989 (Yaz), 4. sy. 4-12. ss. 5.23/2.
1082. ““Yeni Dünya Düzeni ve “Yeni Milliyetçilik””, 02.04.2004, 12. s. 4.7/96.
1083. “Yeni Hükûmetimiz, İntelijansiyamız ve AB Üzerine Bulantılı Çeşitlemeler”, 23.12.2002-29.12.2002, 1. y. 36. sy. 6. s. 4.6/34.
1084. “Yeni M.H.P ve Ülkücülük”, 17.04.1997, 5. s. 4.5/6.
1085. ““Yeni Milliyetçilik”in İlk Şartı: Kendi Üzerine Düşünmek”, 09.04.2004, 12. s. 4.7/99.
1086. “Yeni Milliyetçilik-I”, 10.04.2004, 12. s. 4.7/100.
1087. “Yeni Milliyetçilik-II”, 13.04.2004, 12. s. 4.7/101.
1088. “Yeni Milliyetçilik-III”, 16.04.2004, 13. s. 4.7/102.
1089. “Yeni Milliyetçilik-IV”, 17.04.2004, 12. s. 4.7/103.
1090. “Yeni Milliyetçilik-V”, 20.04.2004, 12. s. 4.7/104.
1091. “Yeni, Yenileşme ve İlerleme Üzerine Bir Kritik”, İstanbul 2006 (Mart), 14. y. 39. sy. 124-128. ss. 5.6/2.
1092. ““Yenilmez Sığırtmaç” Efsânesi”, 17.01.2004, 12. s. 4.7/64.

1093. “Yerli Etnikçilik ve Muhâcir Etnikçilik”, 12.05.2006, 8. s. **4.7/387**.
1094. “26 ve 30 Ağustos Üzerine Yeniden Düşünmek”, 02.09.2003, 9. s. **4.7/4**.
1095. “21. Yüzyıla Tarih Felsefeleri Işığında Bir Atf-ı Nazar”, Ankara 1998 (Mart-Nisan), 4. y. 20. sy. 1674-1680. ss. **5.26/4**.
1096. “Yirmibirinci Yüzyıl Felsefesi İçin Temel Bir Problem Alanı: İnsan ve Tabiat”, *21. Yüzyılda Türkiye’de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*: Ankara 2006, 88-127. ss. **6/10**.
1097. “Yolları Kesişenler Asla Dost Olamaz”, 25.01.2000, 9. s. **4.1/3**.
1098. “Yorga Tarihi”, 22.07.2005, 13. s. **4.7/279**.
1099. “Yunanlının Verdiği Hediyeden Kendini Korum”, 24.08.2004, 10. s. **4.7/155**.
1100. “Zaman, Kılıç Çekenin Kılıç ile Düşürülmesi Zamandır”, 07.03.2008, 6. s. **4.7/623**.
1101. ““Zamanın Kısa Tarihi” ve/veya Fizik ve Felsefe üzerine bir mülâhaza”, Ankara 1989 (Bahar), 2. sy. 72-77. ss. **5.23/1**.
1102. “Zerdüştlük ve Manicilik”, İstanbul 2000 (Nisan), 3. y. 19. sy. 64-65. ss. **5.10/4**.
1103. “Zihniyet’teki Kokuşma Üzerine”, 13.08.2007, 8. s. **4.7/548**.
1104. “Zor Zamanda Siyâset”, 04.04.2008, 6. s. **4.7/633**.
1105. “Zorba’nın Dünyası”, 01.05.2006, 8. s. **4.7/383**.
1106. ““Zorba’nın Dünyası’nda Lâfazanlıklar Ülkesi: Türkiye”, 05.05.2006, 8. s. **4.7/384**.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete ilâve edilmelidir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

1. The language of the journal is Turkish. However, only one paper in English may be published in each issue, on condition that author's native language is not Turkish. All submissions should include two abstracts, one in Turkish and other in English placed in the beginning and at the end of the papers respectively and also key words in Turkish and English. Abstracts should be composed of 200 to 250 words and key words should not exceed 8 words.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* is published biannually, in Fall and Spring.

3. Scholarly articles, translations and book reviews are published in the journal. Manuscripts submitted for publication should be previously unpublished and original papers written in accordance with the academic standards. They should not normally exceed 20 pages.

4. The journal is a refereed publication. Submitted manuscripts are first evaluated by the Editorial Board in terms of their subjects, presentation styles and technical merits. Appropriate manuscripts are sent to two referees with expertise. If the referees' reports are positive, the manuscript is accepted for publishing. If one of the referees notes a rejection, the article is sent to a third referee and the decision of the last referee is followed. If the referees' reports indicate the need to correct the manuscript in various respects, the paper is sent back to the author to fulfill the required revisions. If the author does not agree with the decisions of the referees he/she must explain the reasons.

5. It is suggested to follow the writing guide of the Turkish Language Association. However, authors are responsible for the acts of writing in the manuscripts.

6. Manuscripts should be submitted by post as three copies and also via e-mail to akyildiz63@yahoo.com.

7. Both Macintosh or IBM file formats are acceptable. Manuscripts should be written in the MS Word program. The normal text shall be typed in Times *or* Times New Roman *font* and transcriptions should be written with any font compatible with *Times*. The font used for transcription should be added to the disc copy.

8. The forms to be followed in the references are as such:

In books: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.)

For the multi-volume works: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, volume number, pagination. (e.g., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.)

In articles: Author's Name & Last name, "Title", *Journal Title* (or its abbreviation), Vol./no, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.)

In references, when the work is mentioned for the first time, the citation is fully indicated. When references to the same work follow without interruption, *ibid* is used. When notes to the same work follow after interruption, use the author's surname and a shortened title of the book or article. Author's name or at least initials should be cited. Since the references are given in footnotes, it is not necessary to give them separately. If references are needed to be noted at the end, it should begin with the surname of the authors; in books, printing house comes before the place of printing.

In using archival materials, the name of manuscripts is given in *italic* form; document classifications should be given in normal characters.

9. Authors are held responsible deriving from all kinds of issues with respect to their manuscripts.

10. Authors should exactly indicate their academic titles and place of work together with their names and surnames. For further contacts, authors are asked to give their permanent mailing addresses, e-mail and fax and telephone numbers.

11. Authors whose articles, translations or reviews are published are supplied with a Journal as well as 25 offprints of their papers.

12. Unpublished manuscripts are not returned to authors.